

Черкез = Али

ДЖУМЕР-ТЛИК

РОМАН

ЧЕРКЕЗ-АЛИ
ДЖУМЕРТЛИҚ
Роман

Ташкент
Гъафур Гъулам адына
эдебият ве санъат нашрияты, 1983

С (тат)
А 49

Китап акъкълында фикир язгъан *Дж. Аметов, С. Арифов* пе
филология илимлерининъ кандидаты *М. Махмудов*.

Черкез-Али
Джумертлик: Роман — Т.: Эдебият ве
санъат нешрияты, 1983-368 б.

Къыйметли окъуйджыларымыз! Сиз язджы Черкез-Алининъ «Сабалар
къучагъында» адлы романыны бундан он йыл эвельси окъугъан эдинъиз.
Шимди Сизинъ диккъатынъызгъа муэллиф «Джумертлик» адлы янъы ро-
маныны теклиф эте. Бу эсер де койюлер аятына багъышлангандыр. Мын-
да, Сиз, халкъымызнынъ барлыгъы ичюн кой эмекилерининъ элял хызме-
тини, турмушыны, къардашларджа достлугъыны, ана юрткъа садъкълъгъыны,
темиз-пак севгисини, намус ве мераметини, бугунки бахты ве кечмиштеки
ал-эхвалыны айдынлаткъан меракълы вакъяларнен таныш олурсынъыз.

Черкез-Али. Щедрость: Роман
С (тат)

Ц 4702730200—26 103—83
М 352(04)—83

© Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты, 1983 с.

БИР КЪАЧ СЕЗ

Кимерде-бир аркъадашларнен корюшкенде менден сорайлар: «Бу эсерни къач йылда яздынгыз?», «Бойле бир китап язмагъа сизни не меджбур этти?», «Бойле эсер язмакъ керек эдими?» ве пляхри. Эр бир язджы янъы эсер яраткъанда бойле суаллерге расткельсе керек. Шунынъ ичюн мен бунъа къыскадан шойле джевап бермек истер эдим.

Эр бир язджы озюннинъ сайлап алгъан мевзусыны яхшы билъмек борджлу. Эгер о мевзуны билъмесе, онынъ ичинде озю яшамаса, къараманларынен янамаса, куймесе, оларнынъ бахтыны — озь бахтым, деп саймаса, андан-мындап эшиткенлери ве окъугъанларына эасланьп эсер язса, бу кимсенинъ джанына барьп тиймез, кимсени эеджанландырмаз, бир сунъий, афьдан яратьлгъан бош эсер олып чькъар.

Сизге малюм олгъан «Сабалар къучагъьында» романым да анджакъ бойле шартларгъа эасланьп язылгъандыр. Анда дагъ ишлери бар, мен чокъ сенелер дагъ ишлеринде чалыштым, анда тютюнджилер бар, мен о ишни та балалыгъьымдан яхшы биле эдим, анда къыртышчылар бар, мен озюм къыртышчы олып чалыштым ве биринджи къыртыш захиресини Къазахстан элеваторларына ташьдым.

Шунынъ ичюн олса керек ки, къараманларнынъ эр бир сёзю, эр аткъан адымы акъькъаткъа якъын, козюнъ огюнде джанланьп тура. Олар къайнакъ аят ичинден чькъкъан джанлы образлар оларакъ яшайлар.

Бу, янъы язып битирген эсерим де айни шу шартлар эасында язылды. Биринджи ве екьинджи эсерлернинъ арасьнда он йыл бар.

«Джумертлик» романыны яратмакъ гъаеси менде 1962 сенеси догъгъан эди. О йылы март айьнда мени Къаракъалпакъстангъа, узакъ отлакълардаки чобанларынынъ турмушы, яшайышы ва ишлеринен таныш олмакъ ичюн Меркезий Комитетнинъ тизген бригадасы сырасьнда командировкагъа ёллагъан эдилер. Бизим бригада Къызыл-Къум чёллерине тюшти. Бригадамыз он бир адамдан ибарет эди. Эр бир министрликтен бир ве-

киль. Мен алякъя министрлигинден векиль эдим. Бизни Къызыл-Къум диярынынъ ортасында ерлешкен «Карл Маркс» адына совхозгъа алып кельдилер. Андан узакъ отарларгъа чыкъаджакъмыз. Лякин не ёл бар, не сокъакъ. Къум чёлю бою, барханлар арасында кеткен ГАЗ-69 машинамыз батып къалды. Япымызгъа эки битон сув ве ёлдукъ ашайт алгъан эдик. Лякин бизге эпъ аздан дёрт юз километр кетмек керек. Инает, акъшам устю бизге ярдымгъа вертолёт кельди. Эпимизни юклем эпъ узакъ отаргъа кетирип ташлады. Анда беш-он чобан юрту бар эди. Чобанлар арасында учъ кунъ яшадыкъ. Сонъра башкъа отарларгъа авуштыкъ. Командировкамыз он беш кунъ девам этти.

О вакъыт алгъан теэссоратларым чокъ йыллар ичимде яшады. Сонъра «Кельдим санъа» деген бир шиир яздым. Ондан сонъ «Чобанлар арасында» адлы очерк яздым. Бу очерк 1963 сенеси «Амударья» журналында къаракъалпакъча басылды. Ондан сонъ «Солмаз чечеклер» адлы поэма яздым. Анда да Къызыл-Къум дияры анъылып кече эди. Лякин булар эписи меним юрегимдеки арзуларымны тынчландырып оламадылар. Бир къач йыл кечкен сонъ, мен шу совхозгъа бир даа бардым. Кене бир къыскъа очеркнен токъталдым. Къач йыллардан сонъ, учюнджи сефер бардым. Бакъсам, о вакъыт бизни къаршылап алгъан директор Баталов Аббас Баталович пенсиягъа чыкъып, совхоздан кочип кеткен. Онынъ ерине башкъа директор кельген. Учъ кунъден сонъ Нукъускъа къайтып кельдим. Дёрдюнджи кере, энди бу китапны язып башлагъанда бардым. Арадан кечкен шу йлгирми йыл ичинде учюнджи директоргъа расткельдим. Лякин эсерде прототип оларакъ шу совхозны тешкиль эткен биринджи директор къалды.

Сонъки йылларда партия ве укюметимиз айванасравджылыкъ саасында бир сыра тедбирлер корьди. Махсус пленумлар чагъырылды, къарарлар къабул этилды.

Бойле бир вакъытта биз — яздыжыларгъа бу мум ишлерден четте турмакъ мумкюн дегиль. Шунинъ ичюн элиме къалем алып бойле бир эсер устюнде чалышмакъ керек олды. Онъа къыймет кеседжек сизлерсинъиз, азиз окъуйдыжылар. Эгер бу эсерде, юрегинъизнинъ терен кошесинде сизнип къаладжакъ, сизни эеджанландыраджакъ кибби бир къач вакъяларгъа расткельсенъиз, мен озюмни бахтли саяр эдим.

Дехкѣн джавун корьсе тынады,
Чобан джанын берсе тынады.
(Къаракъалнакъ аталар сѣзю)

БИРИНДЖИ БАБ

Кузь. Багъчаларда сонъки розмаринлер, багъларда сонъки салкъымлар узюльмектелер. «Акъ алтын» тарлаларында мавы гемилер ялдамакъталар. Ёл бойларындаки токъалбаш дутлар тазе фышкъынар аткъан, шамар киби при япракълар ачкъанлар. Биринджи кузь ягъмурында сонъ, тоздан арынгъан бу япракълар ойле дюльбер сараргъанлар ки, къолунъа алып, бетинъе, дудакъларына сыйпайджагъынъ келе. Олар алтын кузьини ярашыгъы — къоджаман дагъ эмелерини япракъларыны анъдыралар.

Газик бир аз вакыт кеткен сонъ, козионъ огюнде башкъа манзара пейда ола. Чѣкюрленип къалгъан къыйыш-къамбур къарагъачлар, кийик джидалар... ве инает сонъсыз, сынъырсыз чѣль. Совхоз меркези вакътынджа эвельки Ат-Чапар аулында ерлешкен. Район меркезинен Ат-Чапарны арасы машинанен ярым саатлыкъ ёл. Газик ашыкъмай. О саксаул, джингъыс, жантакъ осюмликлеринен безенген барханлар арасында бурулып кете, кимерде козьден гъайып ола, кимерде исе кене козионъ алдында пейда олып, гуя далгъалы дерьяда ялдагъан елькенли къайыкъны анъдыра.

Ат-Чапар аулы санарсынъ дюньянынъ бир четинде ерлешкен. Бу ерден о якъта не кой бар, не шеэр. Кызыл-Къум дияры башлай.

Надыров Бегдияр Надырович машинасында тюшкенде, ятсы маали эди. Онынъ директорлыкътан кетеджени эшиткен адамларнынъ аман-аман эписи бу ерге топлангъанлар. Базылары даркъалып кетселер де, базылары инатлыкънен директорны бекледилер. Узун бойлу, эсерни юзьлю, арыкъ черели, лякин сагълам мучели Надыров идаре алдында топлангъан адамларгъа мавы козьлерини тикти ве бир санне аякъ устюнде къатып къалды. Оларнынъ не беклегенлерини, не ничюн топлангъанларыны анълап оламады.

— Салем, не кельдинъиздер?— деди о чырайыны

сытып. Адамлар индемедилер. Надыров идареге догъру адымлады. Кабинетининъ къапсыны ачты, чыракъларны якъты ве плащыны чыкъарып агъач аскъычкъа ильди. Онынъ артындан Ерпулатов Толубай кирди. Совхоз партия комитетининъ секретары Ерпулатов мында биринджи кельгенлерден олып, Надыровга бутюн хозяйство ве тешкилятий ишлерде джан-гонъюльден ярдым эте, онынънен акъыл таныша, субетлеше ве башлангъан бирде-бир ишининъ нетиджесини корьмегендже козюне юкъу кирмей. Надыров озюнинъ партия ишлери реберинден пек хошнут. Экиннинъ табияты бир, гонъюллерни якъын ве ачыкъ. Агъыр юк астына къалгъанда экиси де бир мойсагъа екиллер. Ерпулатовнынъ бою да Надыровдан къалышмай. Чобан юртунда догъып оськен къара сачлы, кенъ джавурлы, бу къырджыман Надыровнынъ янында огълу киби корюнесе де, өзъ акъылы, теджрибеси ве бильгисинен адамларнынъ урьметини къазанды. Эпъ муни шунда ки, бу ходжаман хозяйствонунъ шорбаджысы, айван асравджылыкъта чокътан сачы-сакъалы агъаргъан директор Надыров Бегдияр Надырович де оны севди, онынъле бирликте учъ йылдан берли муаббет чалышып кельмекте.

— Бу маальде о кишилерге не керек олгъан, айтынъ кирсинлер,— деди директор къаршысында индемей тургъан Ерпулатовны корип.

— Оларга бир шей керекмей, Бегдияр Надырович. Сиз еринъизде къалдынъызмы, къалмадынъызмы?

— Я къалмасам не олгъан, дюнья меним устюмде къурулгъанмы?

— Эр кес озюне ляйыкъ иште чалышмалы.

— Я беджералмаса?

— Себебини бильмек керек.

— Яхшы, яхшы. Ерназар мындамы? Айтчы кирсин.

Ерназар Къуламетов директорнынъ чагыраджагъыны биле эди. О бугунъки вакъиада эр кестен зияде озюни къабаатлы сая. Догъру. Онынъ фермасында бу йыл ишлер мартвал. Баарьге якъын пек чокъ къоюн гъайып этти. Къалгъанлары нсе такъатсызлыкътан керегини дереджеде къозулап оламадылар. Эт, юнъ планы толмагъан сонъ, къаракуль акъкъында сёз юрсетмеге аджет къалмай. Не ичюн? Себеби неде? Мына бу меселелер оны бутюн яз раатсызлады. Бойле аллар ялынъыз Ерназарнынъ фермасында олмады. Дигер чобанларда да ишлер пек яхшы дегиль эди. Мына не ичюн

Надыров, озюни иштеп бошатылмасыны истеп, бугунь министрликке барды. Лякин, тек бу себеб дегиль эди.

— Языкь дегильми сизге, миллион гектар бош отлакълар? Бу теклифин бизге бергенлерден биринджиси сиз озюнгиз дегиль эдингизми, Бегдияр Надырович? Бош чёллерни инсангъа хызмет эттирейик, о кьумлукъларда фермалар ачайыкъ, чобанлар озь малларыны бол-сал отлатсын, бу бизге табнат бахшышыдыр, бундан файдаланмагъа тырышайыкъ, деген сиз дегиль эдингизми? Къум чёлю ортасында эски Ат-Чапар аулы ерине янгы совхознынъ темелини тиктегиз. Онынъ сыра-сыра биналары, ешилъ сокъакълары, аджаип адамлары языкь дегильми сизге, Бегдияр агъа?— дедилер онъа.

Надыров омюринде башыны ашагъы аскъан адамлардан дегиль эди. Шимди онынъ башы саркъыкъ, юзю сытыкъ. О бираз индемей отурды ве башыны яваштап котерип:— Языкь,— деп бир сёзнен джевапланды.

— Языкь олса, ерингизге къайтып барынгыз. Ишлепгиз. Ярдим этермиз!

Министрликте бу къадар лаф олды.

Ерназар шимди, онынъ алдында эв баскъан джи-настчи киби тура эди.

— Не къатып къалдынъ алдымда,— деди Надыров башыны котергеннен.— Тышта мени сагъынгъаплар олса, айт, кирсинлер!

Совхознынъ къан даманыны тешкиль эткен хадимлерининъ эксеристи директорнынъ кабинетине толуштылар. Оларнынъ арасында баш зоотехник, баш эким, баш агроном, ферма мудирлери, бригадирлер ве узакъ отарлардан кельген бир къач чобан бар эдилер. Бу адамлар учь йыл эвельси Бегдияр Надыровичнинъ теклифинен, онынъ шахсий даветнамелери ве корюшип субетлешювлери саесинде Ат-Чапаргъа кельдилер ве бу янгы къаракульджилик совхозынынъ темель ташыны къойдылар. Республика укюмети оларнынъ бу месуль ве муим ишине якъындан ярдым косьтерип турды. Пек чокъ пара айырды. Къуруджылыкь материалларынен теми этти. Кадрлар ёллады. Этрафтаки колхозларда, отлакъсыз ерлерде къысылып къалгъан кучюк фермачыкъларынынъ имаесинде олгъан маллары чобанларынен берабер мында топламагъа ве земане талабларына джевап бере биледжек киби буюктеп-буюк меркзлештирилген айванджылыкь базасы мейдангъа кетирмеге ярдым этти. Бу ишлерининъ башына республика кой хо-

зайствосы министрлиги озюниш энъ теджрибелли хадим-леринден бири Надыров Бегдияр Надыровични таин этти.

Учь йыл ичинде ис япмакъ мумкюн исе, эписи арткъачынен япылды. Совхоз меркези къурулды. Узакъ фермаларнынъ темели къоюлды. Чобанлар тапылды, отлакълар бельгиленди ве даа индже-индже ишлер япылды ве япылмакъта. Ойле олгъанда Надыровгъа бугунъ министрликке бармагъа не меджбур этти?

Мына не ичюн адамлар идаре алдында топландылар. Олар Надыровнынъ иштен кетеджеги акъкъында ялан-ягълыш лафлар эшитип бу ерге кельдилер. Кунъ бою чешит дерелерден сув кетирип, чешит фикирлер, чешит уйдурмалар ичинде мийлерини ёрдулар. Ерназар бойле лафларгъа чокъ къошулмады. О адамлардан эп четлеп юргеге тырышты. Не къадар тырышса да, адамлар кене онынъ этрафына топлана, ондан бир агъыз лаф эшитмек истейлер. Меселе шунда ки, Ерназар директорнынъ къудасы ола. Эки йыл эвельси Ерназарнынъ огълу Оразбай, Надыровнынъ бирден-бир къызы Шасенемге эвленди. Эки къуда. Бири директор, дигери ферма мудири. Кель-келелим, Оразбай экинджи фермада бригадир олды, Шасенем исе медицина институты битирип кельген сонъ, бу ферманынъ медпунктында эким оларакъ чалышып башлады. Яш аялениш севгисине «шейтан» къарышты. Бир кунъ Шасенем бабасына агълап кельди:— Меденнетсиз адам экен Оразбай,— деди о сюръмели козьлерини сюртип.

— Меденнетни, къызым, шимди чешит тюрлю анълайлар, сен онынъ къусуруны неде коресинъ?— деди бабасы.

— О земале адамы дегиль.

— Ичени?

— Ёкъ.

— Кезени?

— Бильмейим, акъкъыны емем. Хасталыгъы савушкъан сонъ, тютюнни де ташлады.

— Бу сенинъ зорунъдан олса керек,— деп кулюмсередни бабасы.

— Не исе, бу иште сёзюм кечти.

— Я даа неге сёзюнъни кечиралмайсынъ?

— Айды шуны баба, сиз бир вакъыт меним тарафымдан олмайсынъыз. Анам мени догъру анълай,— деди Шасенем.

Бегдияр Надырович къызынынъ дарылып чыкъкъанына эмнет бермеди. Дивар бою тешельген миндер ус-

түне узун аякларыны созып янбашлады. Қолтуғы астына батып кеткен пуф ястықны бір қысқач тюрлю айландырса да, ашсынмады, алчакълыкъ этти.

— Шасенем!— деп қысқырды о ашханеге чыккып кеткен қызынының артында. Қызынының перделерини четке қысқып, йылдырым тезлигинен, қырмазы, юзлю семиз, лякин озюни тертипди туткъан атлас халатлы бир қыдын пейда олды.

— Ястықны бер,— деди Надыров ким киргенини эслемей. Бу директорнының қыдыны Галия Абдулина эди. О кровать устюнде тертипди тизипди қыюлған ястықлардан бирини алып фырлатты. Ястық директорнының башы уджуна келип ялпаиды. Бегдияр Надырович айлянып бакъса, янында қыдыны Галия тура.

— Мен сен Шасенем белледим,— деди о ястықны қолтуғы астына тыккып.

— Сенниңле Шасенем дегиль, шейтан биле бир санине даянып отуралмаз,— деди Галия қылын қыашларыны туйип.

— Я сен отуз йылдан берли даянасынъ да,— деди Надыров сувукъ қыаплыкънен.

— О меним инсанетлигим, меним яхшылығым себбинден олды. Шасенем окюз қыалмасын деп даяндым. Амма сен опыннен бир дақкъа биле инсан киб лаф эталмайсынъ. Сен насыл бабасынъ!? Оларнының яшайшыны тюшонмейсинъми? Қызынъ атешлерде яна, алевсинз яна!..

— Мына, шимди Шасенемнен лаф эттим, акъкымы ашама, акъайынының меденетсизлигине шикястлене. Эвлеринде радиола олса, телевизор гедже-купьюз косьтерип турса, газ собалары олса, қым сахрасы ичинде даа насыл меденет керек экен сенниң Шасенемнеңе?!

— Меденет тек шу газ собасындамы? Меденет инсаннының озюнде — анъында, қыанында, аткъан адымында... Вай, вай!

— Кес, етер! Мен элли беш йыл мынавы аякларымынен қым таптап юрген инсаным, меденетсизлигиме кимсе шикяет этмедим.

— О да меним саямде, манъа шукюръ де!

— Шукюръ этмесем гуль киб Шасенемиз де дюнья юзю корьмез эди.

— Гуль киб, амма жантакъ ерине корьмейлер.

— Не олған шуларға, манъа билъмек мумкюнми, Галия?

Бегдияр Надыровчииң бир аз йымшагъаныны сезген Галия апа эриниң янына тиз чөкүп отурды. Онынъ яры къара, яры без сачларыны маңлайы устюнден котерди. Чаларгъан, къувурчыкълангъан юнлю кокюси устюне йымшакъ къолуны къойды.

— Меним сач кестиргеним къач йыл олды, акъай? Отуз йыл бармы?

— Сайгъаным ёкъ, бельки зиядедир.

— О вакъытларны озюң билесиңиз. Сач кестирмеге, еңсиз антер киймеге шерпат мусааде этмей эди. Амма биз бир-биримизин аңладыкъ. Этрафимыздаки адамлар башта менден сакълансалар да, сонъундан элиси достларымыз олдылар. Амма, Шасенеминиң Оразбайы бунъа башкъаджа бакъа. Бугушкни заманда онъа сач кестиртмей, тырнакъ боятмай, къаш якътырмай. Бу не демек? Бу земане адамына ярашкъан шейми? Тюб кийимлер къадынга не къадар ярашыкълыкъ, не къадар назиклик, дюльберлик бере. Бизим киев ондан да бир шей аңламай. Мына Шасенем не ичюн тарсыкъа. О яш къадын. Кийимек, корюнемек истей. Санъа бу шейлерин аңлатмагъа юзю бармай. Бабам мени аңламай, деп окюнип агълай.

— Яхшы, Галия. Мен о феодалнен лакъырды этерим. Лифчиктен аңламаса да, аңлагъан шей бар о бандитиниң. — Надыров ачувындан агъзындан чыкъып кеткен лафнынъ фаркъына бармады.

Галия Абдулна эриниң агъзындан бойле лаф даа эшитмеген эди. Бегдияр Надыровч бундан башкъа бир сөз даа айтмады. Чырайы кульмедни. Къадынынниң муляйим лафлары, незакетли эркелевлери де онъа тесир этмедни. Тюбюнден авдарылгъан дирек киби созулып ятты. Сабасы газикке минип догъру министрликке кетти...

Мына, шимди онынъ кабинетинде, кеч маальде адамлар агъызларына сув алгъан киби индемей отуралар. Эписиниң дикъкъаты Надыровда. Лякин ич бир адам ондан эвель сөз башламагъа джесаретленмей.

Надыров сөзге пек уста адам дегиле. Айтаджакъ шейнин чокъ айландырып, чокъ эзгелеп отурмай. Догърудан-догъру айтып ташлай. Эбет, онынъ иши ойле. Чокъ созгъалап юрмеге вакъыты ёкъ. Асыл иш адамында бу яхшы бир хусусиет. Эр сой иш озюнинъ акъибетинен екюлене. Хусусан кой еринде. Ягъмур, къар ягъмаздан эвель пичен чалмакъ, къурутмакъ, ташымакъ керек. Пишкен экинни, ер-емишни вакъытында ты-

мар этмек керек. Бойле вакытта ёлбашчы тез ве акылы аскет этсе, койлю онынъ янлышыны да, догърулыгыны да коре ве бир сезсюз ишке кирише. Амма койлюнинъ психологиясыны анъламагъан ребер чешит тюрлю бош лафларнен опынъ кейфини боза, окесиши кьозгъалай, ишлеп тургъан еринде кьолундан сезигини ташлатмагъа меджбур эте. Надыров бойлелерден дегиль. О адамнынъ юзюне бир бакъкъанда лафны къайдан башлайджагыны биле ве къаршысындаки адамгъа итираз этмеге шей къалмай. Эльбетте, койлюнинъ арзу-истегини, тюшюнджесини, хаялыны кереги киби бильген ребер кой хызметини де бутюн бешаретликлери ве инджеликлерини бильмек борджлу. Бегдияр Надырович элли йылдан зияде омюрини койде кечирди. О Янъы-дарья бойларында кочебе анледе догъды. Малнынъ, хусусан кьоюн айванынынъ насыл асралгъаныны балалыкытан корип огрени. Кьоюн сюрюси артындан язда сыджакъ кьум устюнде, кышта бузлу кьум устюнде ялынакъ, ялыбаш юрди. Энъ буюк зевкы эшек мингенде олды. Сонъра деве, даа сонъундан ат минип юрди.

Октябрь кунешин Янъы-дарья бойларына да ал нурларыны сачты. Къырджыман Бегдияр окъумагъа, язмага огрени. Кой хозяйствосы институтыны гънябий битирди. Чокъ йиллыкъ теджрибесини илимнен багълады, партия ве devlet ишлеринде чалышты. Къызыл-Кьум бошлукъларыны инсангъа хызмет эттирмек онынъ эбедий хаялы олды. «Миллион-миллион гектар чель бом-бош. Мына къайда мал джайратмагъа ер. Анда о кимсенинъ меджасындан кечмез, кимсенинъ багъы-багъчасына кирмез, бостаныны таптамаз, экиннинъ емез. Мевлямынъ чёлю, не башы бар, не сонъу...» Иште бу хаяллар оны догъма ерлерине — Янъы-дарья бойларына, узакъ Къызыл-Кьум диярына алып кельдилер.

Надыров къаршысында индемей отургъанларны ёргъун козьлеринен сюзип чыкъты.

— Динълейим сизлери, не демек истейсинъиз? — деди о текьяран кулюмсирап.

— Биз бир шей истемеймиз. Тек чалышмакъ истеймиз, — деди отургъанлардан бириси.

— Лякин сизинъле берабер, — деп кьошты дигери.

— Дюнъяда дамий бир шей ёкътыр, эр шей денъинши тура, — деди Надыров Ерниазаровгъа тараф кескин назар ташлап.

— Амма бизим ичюн сиз депъишмемек керексиз, Бегдияр Надырович,— деди бир къач сес.

— Биз мында сизниъ тевсепъизнен кельдик, энди бизни ташлап кетеджек оласызмы?— деди дигер бир сес.

— Етер, кесиниъ артыны. Мен ич бир ерге кетеджегим ёкъ, кетмекин де тюшюнемейим,— деди Надыров адамларгъа джиддий бакъып.— Ишлеп кельдик, ишлейджекмиз! Эм даа яхшы ишлейджекмиз. Бу совхоздан да буюгини тешкиятландыраджакъмыз. Яваш-яваш Къызыл-Къум диярыны бойсундыраджакъмыз. Кетмек, кетмемек меселесини мен аль этмейим. Партия къайда ёлласа, мен анда олмакъ борджлум. Анълашыламы?

— Ёкъ, анълашылмай. Бизге лафныиъ догърусыны айтыиъыз. Керек олса эпимиз топлаиыр да барып партиягъа айтырмыз,— деди артта отургъан чобанлардан бириси.

Надыров кульди. Оныиъ бетинде бу адамларныиъ косьтерген самимийлик дуйгъуларына инсбетен нурулу чизгилер пейда олдылар.

— Яхшы, достларым, яхшы. Сизниъ киби адамларнен чалышмакъ мумкюн. Бугунь министрликте меним къулагъымы яхшы бурдулар. Дегиль иштеп кетюв, бу йыл кузьден башлап янъы тешкияттий ишлернен огърашмакъ керекмиз. Янъы-янъы отарлар ачаджакъмыз. Биз, ерли халкъ, эвель-эвельден берли ялынъыз эт ашап алышкъанмыз. Бу эльбетте яхшы шей. Лякин о девирлер артта къалды. Бизим бала-чагъаларымызныиъ ер-емишниниъ не эксинден хаберлери ёкъ. Биз де башкъа ерлерде олгъаны киби, чешит себзе ве ер-емишлер стиштирмек борджлумыз. Совхозымызыниъ ортасындан канал кече. Сув бол. Амма, багъчамыз да ёкъ, багъымыз да. Бир согъап ичюн, бир кило алма ичюн базаргъа барамыз. Базаргъа барып кельмек ичюн эки кунъ гъайып этемиз. Узакъ отарларымызда исе, чобанларымыз ер-емишни йылларнен коръмейлер, догърумы? Мына алдымызда тургъан джиддий меселелерден бири де будыр. Чобанлар емишке дегиль де, емиш чобанларгъа бармакъ керек. Даа догърусы отарларныиъ янында багъчалар яратылмакъ керек...

— Буны мен бильмейим, Бегдияр Надырович,— деди экинджи чобан.— Менден эт соранъ, юнъ соранъ, терн соранъ...

Шу арада, акъшамдан берли сыкъынты личинде отургъан адамлар не исе, эписи агъызларыны ачып кулип йибердилер. Бу кулькю чобанныиъ дегенине разылыкъ бильдирмек эди.

— Пек догъру, Бегдияр Надырович,— деп кулъкюни кести Ерпулатов.— Бизим топракъларымыз даа ачылмагъан хазинедир. Совхозымызда шимди тек къаракъалпакълар, къазахлар яшамайлар. Мемлекетимиз ишигъ чешит миллетлеринден векиллер бар мында. Топракъ олса, сув олса, не ичюн багъ-багъчамыз олмайджакъ. Ат-Чапар юз йыллардан берли къум ичинде, кунешнинъ атешли шавлелери астында янып-якъылып кельди. Шимди, коресизми, посёлкамыз ешиллик ичинде къалды. Бу даа учъ йыллыкъ аят. Бегдияр Надырович, эльбетте, багъджи — багъджилыгъыны этмек керек. Мен институтта окъугъанда Самаркъанд джигъарларындаки районларда пек чокъ багъчеванларнен таныш олдым. Оларнынъ арасында аджайип адамлар бар. Бельки биз озъ совхозымызгъа о ерден базы бир уста багъчеванларны джелъп этермиз?..

— Пек догъру фикир. Бу меселени яхшы тюшюнип бакъмалымыз. Эвеля яшамакъ ичюн шарант догъурмалымыз. Башы тѣпесинде озъ оджагъы олмагъан адам, юртсыз чобангъа бенъзер, о бир ерде темель тикалмаз...

Саатининъ акъреби он экиге якъынлай эди. Надыров еринден турды. Онынъле бир кереден эр кес аякъкъа къалкъты:— Бу куньлер ичинде умумий топлашув чагъырырмыз. Кузьлюк ишлеринииз акъкъында яхшы тюшюнип-ташыныныз,— деди Надыров плащыны кийгенде. Сонъра къапыдан чыкъаяткъан Ерназарны токътатты да:— Сен ярын саат он бирде мында ол,— деп къапыдан чыкъты. Адамлар шакъалашып, нелердир айтышып, кулюшип маалле-маалле даркъалдылар. Директор узун бойнуны газикке эгилътти. Ерназар идаре алдында тюшюнип къалды. Онынъ къайтаджакъ кельмеди. Надыровны бойле азаплагъа къойгъан, оны атта иштен чыкъып кетюв дереджесине кетирген ялынъыз Ерназар ве Оразбай эди. Бу куньге къадар Надыров буны тек озю биле эди. Шимди де кимсе бильмей. Мына не ичюн о министрликке барып кельди.

ЭКИНДЖИ БАБ

Сент-Гъазынынъ бугунъ догъгъан куню. Омюринде бир кере бу куню къайд этмеген эди. Даа догърусы вакъыты олмады. Бундан элли йыл эвельси Кърымнынъ дагъ районларындан биринде ерлешкен Джан-Эрик коюнде дюньягъа кельди. Анасы эрте вефат этти. Энди мектеп чагъына еткен Сент-Гъазы огей ана къо-

лунда окъуп башлады. Мектептен къайттымы, Сент-Гъазы бабасы япында булуна. Бабасы ер къазса, Сент-Гъазы да озюнинъ лескерини алып келе. Бабасы багъчада терек пытаса, Сент-Гъазы да озь макъасы, озь пычкъысыны белине такъып чыкъа. Баба дагъгъа акълап джыймагъа кетсе, Сент-Гъазы да озь тарпичигини аркъасына алып, онъа аркъадаш олып кете. Балалыкъ чагъында отъмекшинъ дадыны бойле сезген бала бутюн омюрини намуслы эмекке багышлап келди. Лякин, дюньяда не къадар иш олса, Сент-Гъазы ичюн энъ эйнен багъчаджылыкъ эди. Джан-Эрик озю буюк бир багъчаны ашьдыргъан койдир. Таш диварлы, кираметли, йылда эки кере акъ балчыкънен сылангъан эр бир татар эвчиги ходжаман джеviz тереклерининъ, ринъгюлот ве юзиом эриклерининъ, къандиль сынап ве дигенелерининъ, инсан къулачына сыгъмагъан эмен тереклерининъ ем-ешиль даллары арасында кучюк сарайлар киби агъарып турмакъталар. Сент-Гъазынынъ балалыкъ чагъы багъчалар ичинде кечти. Башлангъыч тасиль алгъан мектебининъ бинасы да къыркъ гектарлыкъ алма-армут багъчасы ортасында ерлешкен. Койнинъ зенгини Джелал бей бу эвни озюнинъ джаны ичюн къурдургъан. Узун джам софа, меджлислер, джыйынлар кечирмек ичюн буюк ода, къабулхане, мусафирхане... Ашагъыда кенъ ве тереф магъазлар. Эвнинъ алдындаки сыра-сыра гуллер ве къадифе чечеклер арасында гузель ханымларнен ялдамакъ ве раатланмакъ ичюн мермер ташлы бассейн. Юзиом сергилери астында ясланып макъсыма ве къаве ичмек ичюн махсус сымарыш иле кетирилген йымшакъ мешин диванлар, салын-джакълар, чилтерли бешиклер...

Сент-Гъазы буларны билмей. Бабасы Мемедемин агъа яхшы биле. Озюнинъ севимли Моминесинен дюньягъа кетирген беш огълан ве бир къызынынъ зар-зорнен учь данесининъ джаныны сакъладылар. Сент-Гъазынынъ буюк агъаларыны ве аптесини бири-бири артындан къара ерге озгъардылар. Агъыр эди о вакъыт Мемедемин агъанынъ вазнети. Момине аптенинъ алы исе, ондан да мушкюль эди. Дюньягъа кетирген эвлядындан айрылмакъ ана ичюн тариф этильмез бир агърыдыр. Бу агърыны ялынъыз ана олгъанлар билелер. Онъа ялынъыз аналар чыдайлар, аналар къатланалар. Шунинъ ичюн оларнынъ муляим юзьлери вакъытсыз сола, гуль киби янакъларынынъ ренки къача, бир заман сени эсир эткен нурлу козьлери сене, ичинде сыгъмагъан дертлер бетине чыкъа. Аналар дюньядан бойле

кетелер. Шупынъ ичюн апаларнынъ, омюр билля, къолуны опьмек лязимдир.

Сент-Гъязынынъ агъалары Къуртнезир ве Ниметулла эвге огей ана келип киргени киби четке чыкътылар. Озь ягъларына озьлери къавурылып яшадылар. Бабадан отьмек сорамадылар, огей анадан эркелик къыдырмадылар. Лякин, урьмет-сайгъыны ушутмадылар. Эр беляда, зорлукъта бир-бирине къол узаттылар, бир-бирининъ башы уджунда булундылар. Учю учь кирамет астында яшасалар да, бир-биринден ичек узьмедилер. Къуртнезир илимге берильди. Иши, кучю окъумакъ, фельсEFE сатмакъ. Бу саада дава этип онынъ устуне чыкъкъан олмады. Ниметулла исе, мал делиси. О айвансыз туралмай. Къапысында сыгъыры, бузавы, беш-он баш къою, эчкиси, тавугъы олмаса, онынъ ичюн саики яшайыш ёкъ. Колхозда да мал пешинден къалмады, афталарнен яйлягъа кетип койнинъ чобанлары янында яшады. Озь къолунен къоюн сагъып, пенир ясап ашады. Эсли-башлы чобанлардан корьгенини огренди, оларнынъ чеккен эзнетлерине алышты, хорлукъларына даянды ве инает къарт чобанлар киби башына къаракуль къалпагъы тиктирип кийди де, насылдыр бир шеэрге айванджылыкъ саасында окъумагъа кетти.

Мына бу табнатлары ве зенаатлары бир-биринден бам-башкъа олгъан учь йигитининъ учю де Вели Одаманынъ торунлары эдилер.

Сент-Гъязы энъ кучюни олса да, бою сельби киби. Дерсинъ ки, багъча севгени ичюн, теректен-терекке узанып юргени ичюн алла оуа бойле бой берген. О беш яшына кельгендже анасынынъ «къыргъычым», «кичкенем» деген эркелейиджи сёзлерини эшитти. Онда сонъ эркелик корьмедди. Бу сёзлер онынъ къулакъларында аля даа чыпъламакъталар. Къувурчыкъ сачлы, кулер юзлю, батыр киби кепъ омузлы, дюльбер бу йигитни койнинъ къартлары къартбасы Вели Одамангъа бенъзетир эдилер. Ортаджи агъасы Къуртнезир бойдан алчакъча олса да, курешчиге бенъзеген кесментик бир яш олып етишти. Буюк агъасы Ниметулла эписинден алчакъ, лякин сагълам ве кепъ джавурлы бир йигит олды. Башына къалпакъ кийдими, бираз къопайгъан киби ырджайыр ве озь ишине чыкъып кетер эди.

Бойледже, асырымызынынъ башында Джан-Эрик койчигинде Вели Одаманынъ учь торуны яшап башлады. Бу генчлер де эр кес киби озь догъмушлары ве къартбасынынъ кечмишинен меракъланып осьтюлер. Ниметулла къартбасынынъ сымасыны, аз да олса,

биле. Онынъ бир къарыштан зияде бем-безак сакъалыны, этеклерининъ уджу ерде сюйрекленген джарты топуны, учкъурлы штаныны козю алдына тюш кибки кетире. Къартбабасынынъ янында геджелери отурып динълеген меракълы масалларны, икяелерни хатырлай. Лякин онынъ докъсан алты йыллыкъ омюрю ёлуны тек бабасындан эшиткекче биле. Къуртнезир ве Сент-Гъазы къартбабасынынъ тюзюни бильмейлер. Олар ялынъыз халкътан эшиткенини ве бабасынынъ айткъанларыны билелер. «Сент-Гъазы къартбабасына бешъзей», деген сёзлер онынъ къулакъларыны сыкъ-сыкъ чыгълата ве истер-истемез бабасынынъ икяелерини динълемеге меджбур этелер.

Энди яшы докъсангъа кельген Мемедемши къарт омюринде корип кечиргенлерини ойле парча-парча айтмагъа севмес эди. Эр алда мусафирлер кельгенде, айры корюшювлер ве къонушмаларда озюнинъ меракълы икяелерини башлап-башлап ташлар ве чокъусу адамларнынъ диккъатыны джелъп этер эди. Инает, торуну Назим осюп етишти. Къартбабасынынъ икяелери оны да меракъландырды. Назим вакъыт тапкъанда бу икяелерни бир тертипке чекмеге тырышты. Арадан чокъ сувлар акъты, чокъ йыллар кечти. Къартлар яваш-яваш дюнядан кеттилер, лякин язылгъан шейлер эбедий къалдылар. Бойлеликле, бизим къолумызгъа тесадюфен бир къач дефтер тюшип къалды. Бу дефтерлерде Назим озь къартбабасынынъ агъзындан эшиткен икяелерини язып къалдыргъан. Мына олардан бириси.

Биринджи дефтер. «О вакъыт койнинъ бутюн джемататы Джелял бейнинъ къолунда чалыша. Вели он бир яшында экен. Бабасы агъыр хасталана. Анасы чокътан вефат эткен. Диварлары фындыкъ чубугъындан орюльген кучючик эвчикте баба ве бала яшайлар. Вели бабасынынъ мапълайындан тёкюльген джан терлерни коре, лякин элинден бир шей кельмей. Анасындан къалгъан бирден-бир араба шалнен устюни орте, бетини сюрте, сув юттура...

— Огълум, оджакъ ялмагъаны, къазан къайнамагъаны баягъы вакъыт олды, — дей бабасы. — Менни къасеветлепме. Джелял бейге барып алым ярамай олгъаныны айт. О бизге борджгъа бир саан ун берсин, бир окъкъа да эт. Мен сагъ олып турсам акъкъыны одермиз. Энди сен де ишке ярайсынъ, ышансын бизге...

Вели бабасынынъ тили уджундан зорнен чыкъкъан

бу сёзлери Джеял бейге айтмакъ ичюн артына-огюне бакъмайып юкъары маалдеди ашагъы чапып кетти.

Бейниш сарай багъчасына келип кирди. Анда, атлары туварылгъан ве буюк тертипле бир сырагъа чекильген учь фаэтон корьди. Азбарда юзюм сергилери астында бир къач адам отура. Олар озьлериндже кейфленмектелер. Вели бираз токъталды. Оныш къулагъына бир къач эджнебий сёз чалынды. «Бейде мусафир олса керек», деп тюшюнди Вели. Адамлар баланы корьселер де, онъа къулакъ асмадылар. Вели мердивенлер янына кельди. Токъталып этрафкъа бакъты, кимсе ёкъ. О, бейниш хызметчиси Муса агъаны корерим, деп бираз сабыр этти, амма, сарайдан ич кимсе чыкъмады. Анълашылгъанына коре эр кес мусафирлериниш хатирини тапмакъ ишнен менгъуль олсалар керек. Бала яваш-яваш мердивенлерден юкъары котерилди. Софагъа чыкъты. Қъабулханеден къызгъын лакъырдылар, къадын сеслери, кулюкю ве шахылдылар эшитилди. Ки-мерде-бир рояль теллери тынкъылдап ала. Бир ава артындан экинджиш чалынып башлай. Роялыниш сеси тынгъаны киби, Вели къапы артындаки узун перделерини ачып, ичери кирди. Устюнде басма камзолчыгъы, къыскъа балакъ штапчыгъы, аягъында чий териден орюльген чарыкълар. О къапы тюбюнде бир сание къадар къатып къалды. Чырайы гульпенне алмасы киби къызарды, тили тутулгъан киби олды. Залдаки адамлардан Джеял бейден башкъа бир данесини таньмады. Рояль башында еди-секиз ёшларында, акъбардакъ киби бем-без бир къызчыкъ отура. Оныш янында бутюн дикъкъатынен нота китабына бакъып тургъан, кенъ ве тегерек шляпалы дюльбер къадын тура. Бу ханым оныш анасы олса керек. Қъызчыкъ Велиниш къапы янында токъталгъанышы корьгени киби къадифе скемледен тюшти, бельчинини сыкъып багълагъан къырмызы лентаныш уджларыны ерге саркъытып, без пармачыкъларынен антеринини этеклерини азгъана котерип, башыны ашагъы эгилетти ве кеше рояльге къайтты. Бу темашаны корип буз кесильген Джеял бей зияфет софрасы башындан турып, хызметчисини чагъырмакъ истеди. Вели оныш алдына чыкъып, тиз чёкти ве бейниш сагъ къолуны алып ялвармагъа башлады:— Бейим, бабам олюм алында, бир саан уи ве бир окъкъа эт береджексинишиз, сагъ олып турса борджумизны одермиз, энди мен де ишке ярайым,— деп агъламсырады.

Джеял бей урьметли мусафирлер алдында резиль

олды. Ер ярылса, ерге киреджеги кельди. Къапыныныъ сол къанаты устюнде эчки аягындан сапы ясалган ве уджундаки тасманен илювли индже къызылчыкъ чубугъы тура эди. Бей ачувлы козьлеринен чубукъны къолгъа алгъаныны дуймай къалды. Дертине имдат беклеп аякъ устюнде тельмирип турган Велининъ энгессине бир чубукъ тюшти. Вели козьлерини юмды, лякин еришден къыбырдамады. — Козюм алдыдан деф ол! — деп бей чубукъны бир даа котергенде Велининъ алдына къызчыкъ джувурып чыкъты. Джелял бей окесинден шашмалап чубукъны рояль устюне ташлады, шу ерде турган ханымдан афу сорап, джам софагъа чыкъты. Шу арада ичери хызметчи келип кирди. О Велининъ къолундан тутып тышкъа тартты. Вели кетмеге истемеди. — Тез ол, эвинге кет, ахмакъ, бабанъ кечинген, — деди хызметчи онынъ къулагъына. Мусафирлер ве бей энди одада ёкъ эдилер. Вели хызметчининъ къолундан сыптырылып рояль устюнде турган чубукъны алды ве тез-тез мердивенлерден тюшип, даа океси язылмаган Джелял бейнинъ артындан етип, бар кучюнен онынъ къырмызы джелъкесине шыпыртты. Алансыздап кери айланган бейнинъ бетине бир чубукъ даа тюшти. Бей козюни ачар-ачмаз ельаякъ Велини тапсанъ ал. Арадан беш-он дакъыкъа кечер-кечмез о энди бабасынынъ башы уджунда эди.

Джелял бейнинъ бугунъки энъ къыйметли мусафирлери пан Прокопчук, онынъ рефикъасы Элизабетта Яворская, къызы Марianne эдилер. Олар мында биринджи кере кельмедилер. Марianne яз айлары мында анасынен берабер келе, афталарнен кезине ве дам ала-лар. Бу ериниъ авасы оларнынъ юрегине пек яраша. Хызметчи оларнынъ келеджек вакъытларыны огренип къалды. Махсус атлар, махсус ат такъымлары ве эгерлер и азырлай. Оларны дагъларгъа кезинтиге алып кете, багъчаларны косътере, джевиэликлерге алып бара, фындыкъ аланлары ичинде доландыра. Хызметчи Муса оларгъа алышып къалды. Марianneнынъ адыны Маринка къойды. Элизабеттанынъ адыны денъиштирмеге шорбаджысындан сакъынса да, кимерде-бир оны да Элиза ханым деп чагъырды.

Пан Прокопчук Дженнишке* орталарында буюк имениянынъ санби. Мында онынъ отарларында бинълернен къоюн бакъыла. Озю йылда бир кере келип хызмет-

---

* Дженнишке — Тонкъа — шимдики Геничск.

чилерини коре, чобанларны тешкере, ве керек тарафларгъа сюрю-сюрю мал ёллай. Элизабеттаны денъиз ялысындаки язлыкъ сарайында къалдырып, озюнинъ алыш-вериш ишлерини ёлуна къоймакъ ичюн узакъ диярларгъа чыкъып кете. Пан Прокопчукнынъ Джелял бейнен достлугъы да иште бойле алыш-вериш ёлларында башланды. Джелял бейде эр чешит емиш олса, пан Прокопчукта эт ве захире. Арабалар толып кете, арабалар толып къайта. Эр эки тараф бундан кяр эте. Озюне керегини ала, керекмегенини бере. Эки зенгин арасындан девам эткен мал алыш-вериш оларны кет-кете бир-бирине якъышлаштыра ве достлаштыра. Бу достлукъ чокъ йыллардан берли девам эте. Бугунъ Джелял бейнинъ эвинде олып кечкен вакъта мусафирлерге буюк тесир къалдырмады. Ялынъыз Элизабеттанынъ кейфини бозды. О да Марианнадан себеп олса керек. Марианна Велининъ къувурчыкъ сачларына бакъып къалды. Бу кой баласынынъ сюлюк киби къашлары устюне авдарылып тюшкен перчемчиги, къырмызы яначыкълары ве атеш киби янган козьлери Элизабетта ханымнынъ дикъкъатыны да джелъп этти.

— Бу тиленджилер мени кимерде бойле ахаретлейлер,— деди Джелял бей сергилер тюбюнде къаве сюзип отургъан мусафирлерининъ янына кельгенинен.— Олар яхшылыкънен яманлыкъны айырып оламайлар.

— Сен кейфининъ бозма,— деди пан Прокопчук баш пармагынен узун чубугъына тютюн ныкътап.— Олар бизде де ёкъ дегиллер. Кене бир къамчынен къуртулсанъ яхшы. Чыплакъ баджакълар меним былтыр бир отарымнынъ къышлыкъ емини якътылар. О вакъыт Пруссияда эдим. Келип оламадым. Мен бармагъандже, кимсеге акъ тёлеменъиз, деп эмир йибердим. Озьлерини ойле тыйдылар ки, мышыкъ киби пысып, ялтакъланып юрдилер. Чокъусы рекрутта бель букелер.

— Муса, мында кель!— деп элини саллады бей. О Прокопчукнынъ лакъырдысыны динълеп даа зияде эфкъярланса керек.

— Анавы копекнинъ баласышы бугунъ койден къувсынлар! Меним топракъларымда ойле арам эвлядларнынъ изи олмасын! Эмиримни билъдир о мелъунларгъа!

Джелял бейнинъ ачувышы ялынъыз Суваде ханым ятыштыра биле. Лякин о бугунъ озъ мусафирлерининъ хатирини тапмакънен мешгъуль олгъанындан бу вакънагъа чокъ къулакъ асмай юре эди. «Койден къувунъыз», деген сёзлер онынъ къулагъына киргенинен Су-

ваде ханым узун антерниинъ этеклерини ерде сюйреп, Джелял бейиниинъ алдына кельди.

— Етер, энди, бейим, койниинъ джемааты бугуни дженазе мерасиминде. Сен алладан буюк дегилсинъ. Озюннин ашагъы къой. Халкъыниинъ яныгъына яныкъ къошма,— деп эриниинъ кийик козылерине муляим-муляим бакъты. Суваде ханым Джелял бейиниинъ семимли апайы эди. О тек дюльберлигинен дегиль, озюнинъ акъылы, незакети ве юксек меденитинен адамларны сукъландыра ве эр кесиниинъ урметини къазана эди. Онынъ беяз, индже пармакълары макъсыма толу ёсун-нынъ сапындан туткъаны киби, бейиниинъ окесин языла башлады.

— Буюрынъыз эфендилерим,— деп бу назик эллер башта пан Прокопчукныинъ мешребесине, сонъ башкъаларына сют киби беяз, буз киби салкъын макъсымадан сюзип чыкъты.

— Етер, дейсинъиз амма, я бетимни элемейсинъиз ханым,— деди бей пошусыны маълаиына басып.

— Эслейим бейим, эслейим. Бу тамгъа сангъа пек яраша, сени даа гузель, джесюр этип косьтере,— деп кулюмсреди Суваде ханым. Лафкъа Элизабетта къошулды:

— Керчектен де бу тамгъа сизге айрыджа бир гузелик бере. Асыл гузель адамгъа эр шей яраша даа,— деди козь къыасындан бейге мыскъыллы назар ташлап.

Джелял бей буз киби ирип кетти. Турып Элизабеттанынъ, Суваде ханымнынъ эллерини опыти.

— Мен шу ады гузель баланы алып кетер эдим.— деди Элизабетта узун кирпикли козылерини сюзерек ходжасына бакъып.

— Амма, меним бетиме чубукъ тамгъасы ярашмаз,— деди пан кулюмсрер.

— Сен айнеджисинъ, онгъа ёл бермесинъ. Мен беллесем, о баладан яхшы хызметчи олур,— деди текрар Элизабетта.

— Озюнь билпрсинъ, мен къаршы дегиллим. Не дейсинъ бей?

— Кетсин, козюм алдындан джоюлсын!

Эртесин кушо пан Прокопчук, Элизабетта, Марианна ве озгъарыджылар ёлгъа чыкътылар. Учюнджи фаэтонда, паннынъ хызметчиси янында кучюк Величик отура эди. Баланынъ чырайы солукъ, кейфи ёкъ. Ичинде насылдыр зеэрли ачувлар къайнайлалар. Онынъ бакъышындан ойле корюле ки, гуя кимнинъдир устуне чапкъыл-

магъа, бегини тырнакъламагъа, сачларыны юлкъмагъа истей. Фаэтон койнинъ ашагъысындаки, сандыкъ таш, деп айтылгъан мезарлыкъ янындан кечкенде, Вели аякъкъа турды ве айдавджыгъа атларны токътатмасыны риджа этти. Бала секирип тюшти ве тюневин джыйылгъан раметли бабасынынъ мезары тарафкъа джувурып кетти. Буны корип Элизабетта да фаэтоныны токътатты.

Вели этрафы ташнен къалагъан мезарнынъ ортасында юкселип тургъан тазе къара топракъ обасына къолларыны къойды, башыны эгилътти ве окюрип агъламагъа башлады.

— Баба, сен ачыкътан ольдинъ, баба!..

Фаэтонлар кочтилер. Вели озюнинъ янъы шорбаджысына, эджнебий ильге, узакъ Дженнишке диярына хызметке кетти...»

Бу ерде Мемедемин агъанынъ богъазына бир шей тыкъылгъан кибби олды. Алдында тургъан кичкене къона устюндеки пияланынъ тюбюнде къалгъан нар шырасындан бир къач ютум ютты. Къартнынъ одасындаки тынчлыкъны бозып, ичерн Сент-Гъазы кирди.

— Не сусып къалдынъыз?— деди о индемей отургъан адамларгъа.— Сиз меним догъгъан кунюмни яраштырмагъамы, ёкъса юз йыллыкъ масал динълемеге кельдинъизми?

— Юз йыллыкъ дегиль, огълум, мен докъсандам, къартбабанънынъ артына етеятырым. О докъсан алтыда козь юмды. Демек, къач йыл ола шу?

— Аман, аман юз элли йыл,— дедилер кенарда.

— Бу да бир тарих, балам, мен айтмасам сиз о шейлерни къайдан биледжексинъиз.

— О къадар шей коръгенсинъиз, баба, лякин меним догъгъан кунюмни унуткъансынъыз,— деди Сент-Гъазы яваштап.

— Ёкъ, ёкъ, ич де унутмадым. Ал берчи къуранны бу якъкъа,— деп Мемедемин агъа диварда къадифе къаб ичинде асувлы тургъан къуранны косътерди. Къарт козьлюгини такъты ве къураннынъ саифелерини ачып бир шейлер къыдырды.

— Мына, коресинъми, буны къартананъ Мерьем язып къалдыргъан эди.

О къураннынъ кенарында арабча язылгъан язылары окуды. «1910 сенеси, ссфер айынынъ 16-да торуным Сент-Гъазы...» О якъы силлиип кеткен, окъуп оламады. Сент-Гъазы кульди. Бабасы огълунунъ шакъасыны анълады. Мусафирлер шешъшерамет, кечке къадар къо-

пуштылар. Олар даркълалгъанда шеэр татлы юкбуда, орталыкъ чым-чырт эди. Ялыгъыз Афраснаб маалле-синде андан-мындан хораз сеслерн эшитиле эди.

УЧЮНДЖИ БАБ

Янғы-дарья. Бугуныки Къызыл-орда шеэринден би-раз ашагъыда Сыр-дарья озенинен айырылгъан Янғы-дарья озен пытагъы Къызыл-къумлыкълардан кечерек, Арал дегъизининъ шимал-купъбатысына келип къошу-лыр эди. Къаракълалпакълар мында яшагъанда бу озен-ден данма сув акъып турар ве этрафындаки топракъ-ларны, экишлерни, багъларны ешертпир эди.

Бу топракъта кимлернинъ изи къалмагъан. Бундан къач асылар эвельси бу ерлер инсан къолунен сува-рылгъан, арыкълар ачылгъан, экишлер сачылгъан, мын-да сюрю-сюрю маллар отлагъанлар. Сонъра бом-бош къалгъан. Инсанлар табнат хышымларына къаршы ку-решкенлер ве данма озь макъсадларына пришкеклер. Лякин, инсанлар тарафындан кельген афатлы хышым-ларгъа къаршы эр вакъыт чыдап оламагъанлар. Бирев-лер келип, каналлар къурып бу чёллерни ем-ешилъ дп-яргъа чевирселер, дшгерлерн келип окъ-атешке тутып харабе алына кетиргенлер. Бойледже, несиллер кельген, несиллер кеткенлер. Лякин Янғы-дарья (Жанадарья) эр шейге къатлангъан, эр шейни озюнинъ кенъ багълрына юткъан. Миллионларнен гектар ер бошлукъкъа чевир-илгъен.

Надыров саба Ерназарнен корюшти, акъшам онынъ фермасында оладжагъыны билъдирди. Сонъра эвге ке-лип, Шасенемни газикке отуртып ёлгъа чыкътылар. Ша-сенем узун, сия сачларыны артына тарап толагъан, плашынынъ тюсюне келиштирип башына йылтыравукъ чечекли явлыкъ багълагъан. Устюне яш келин къыяфе-тинн яхшы коръсеткен тар къадифе штан, кестане тюсте чораплар ве къыскъа къонучлы, енгиль къара чызмалар кийген.

Надыров огде, кескин къулакъ ве азыр джевап шо-фёры Айдоснынъ янында отура. Артакки къара мешшили отургъычта исе тизлерини бир-бирине япыштыргъан тарзда Шасенем ерлешкен. Экинн де индемейлер. Дюнъ эвде битмей къалгъан лакъырды акъкъында тюшонсе-лер керек.

Бегдияр Надырович къызынынъ такъдирине пармакъ

арасында кѳарагѳан бабалардан дегилъ. Онынъ олгѳаны-оладжагѳы бир баласы бар. Баба ве апа шу баланынъ окѳуп-буюмесине, бахтлы аят кѳурып яшамасына бутюн кучъ ве гѳайретлеринен тельмирдилер. Энди озъ макъсадларына иришкенлерине кѳуванып, гонѳюль чезип отургѳаида Шасенемини солукъ чырайыны корип азапландылар. Надыров кѳызындан бойле шей беклемей эди. «Оразбай яхшы йигит. Шасенем оны севип, бегенип, озъ разылыгѳынен эрге чыкѳты. Насыл ола да, бир кѳач ай кечер-кечмез яш андеде бозгѳунлыкъ чыкѳа? Бунынъ себеби неде? Ким кѳабаатлы?».

Бу фикирлер Надыровнынъ мийине йылдырым тезлигинен ялкъ этип кире ве чыкѳып кетселер. Онынъ даа башкѳа тюшюнджесин бар. Оразбай онынъ ишанчыны киев оларакъ дегилъ де, адам оларакъ, келеджегин буюк инсан оларакъ акѳламады. Юрегинде шубе чокѳрагѳы асыл олды. Онынъ салкѳын тамчылары дерсин геджекупѳдюз мийине тамлап туралар, юкѳусыны кѳачыралар. Надыров келеджегин буюк совхознынъ ребери. Эм директор, эм кѳайипата оларакъ, арада чыкѳкѳан уйгѳунсызлыкѳны аль этмек онѳа пек агѳыр корюнди. Шунинъ ичюн меселени тюшюнип-ташынып чезмесенъ, кѳаш якѳаджакъ олып козъ чыкѳармакъ мумкюн. Бугунъ ѳлгѳа чыкѳкѳанынынъ эсас себеби де шунда эди. Ерназарнынъ фермасы совхоз меркезинден энъ узакъ ерде — аман-аман дѳрт юз километрлик месафедѳ ерлешкен. Надыров бу фермагѳа йылда бир кѳач кере кельмеге, оны озъ козюнен корьмеге, чобанларнен лаф этмеге, кѳоюнларининъ вазиятнен якѳындап таныш олмагѳа гѳайрет эте. Лякин, яшы алтмышкѳа тараф адымлагѳан адамгѳа газик ичинде дѳрт юз километр силькинип отурмакъ кѳолай шей дегилъ. Онынъ ичюн директор сонѳки вакѳытларда узакъ фермаларгѳа бойле «кезинтилер» япмакѳы баягѳы сийреклештирген эди. Эльбетте, бармасы зарур олгѳан ерлерден о бир вакѳыт кѳалмай. Бу ишлерде онынъ кемиклери кѳаткѳан. Кѳайсы фермагѳа, кѳайсы отаргѳа, кѳайсы чобангѳа не вакѳыт бармакъ кереклигини ойле огренген ки, шу куною, истесе таш ягѳсын о газигине мийип ѳлгѳа чыкѳар ве ишининъ мусбет нетиджесини корьмендже раат юкѳламаз. Шунинъ ичюн чобанлар Надыровны корьгенде кѳуванчларыны гизлеп оламайлар, бутюн дертлерини, ичлериндеки сырны онѳа бейи этелер. Надыровнынъ сѳзю чобанлар ичюн кѳанундыр. Ишининъ башында темелли, теджрибелли адам отурса ойле ола экен.

Газик барханлар арасында уюрылган кѳум обаларыны айлянып эп огге догъру ынтылмакъта. Бу ёлларда машина айдамакъ ичюн пек буюк теджрибе керек. Машинаны батакътап, сувдан, къар ичинден чыкъармакъ мумкюн. О да агъыр шей, эр алда чаресп тапыла. Лякин аджемлик япып, машинаны кѳум ортасында сапаланып къалса, чекеджегишши корь. Елгъа чыкъкъанда Надыровнынь эпъ къоркъкъан шейп де будыр. Шупыньп ичюн о кимерде Айдоскъа козь ташлай. Машина кѳумгъа далгъанда агъыр-агъыр иныльдей. Айдоснынь чырайы бозула. Копчеклер кѳумдан кѳуртулып, такъыр ерге чыкъкъанда машина, дерсинь, алып къацаджакъ киби огге ынтыла, Айдос буюк сезгирликле газдан аягъыны ала. Машина озь ёлуна девам эте. Бир къач юз метр кетер-кетмез кѳум ичинде ясалган терен излерге тюше. Бир копчеги изден чыкъып, дигер копчек изге тюшкенде машина силькинип бир якъкъа абына, шофёр рульни къатты тутып о якъкъа-бу якъкъа бура, инает ёл ортасында конделен айлянып къала. Бойледже, руль туткъан йигитиниь первалары сагълам, мускуллары къавий олмакъ керек. Аджеми шофёрларнен бойле ёлларда неге огърагъанынъны билмейи, шашмалап къаласынь. Мында ич бир кимседен имдат беклеме. Тек озюнье ишанмалысынъ.

Айдоснынь манълайы терледп. Сачлары кепкасы арасында сыптырылып, къулакълары ве манълайы устюнде перишанджа саркътылар. Машинанынь бир тарафында дигер тарафына къакъылып кетмекте олгъан Шасенем чаре тапмады, эки къолунен кабинанынь устюне тартылгъан джаювнынь арасындаки демир къаснакъларгъа япышты. Машина саллангъан сайын Шасенем къолларына асылып бираз еринден котериле ве кенне яваштан ерише къайта. Бойледже о къатты силькиновлерден озюни къорчалай. Саба эвинден безенип чыкъкъан Шасенемнинь акъбардакъ киби бетп бираз сарарды, сип-сия къашлары ве кирпиклери акъчиллене башлады. Бу, кабинанынь пенджеречиклери арасында ичерп сокъулгъан кѳум тозундан ола, эльбетте. Надыров узун аякъларыны огге тиреп, къыбырдамай отура. О шофёрына ишана. Биринджи кере дегиль. Айдос белки юксек ТяньШань айлянмаларында, къалабалыкъ асфальт ёлларда шашмалай да биле, лякин кѳумлукъта онъа акъыл огретме. О сени ёлда къалдыраджакъ йигитке бенъземей.

Машина юксек барханынь тѳпесинне иныльдеп

чыккыты. Тамырлары бир-бирине кѳуралып, кѳарышып кеткен саксауллар арасындаки тюзлюкте токкытады.

— Бир нефес алынкыз,— деди Айдос директоркыа козь ташлап ве машинадан тюшип башындаи кепкасылы чыккырып бетини сюртти. Надыров Шасенемнини кѳолундан тутты, о спортчы кызылар киби енгильден секирип, пармаккы уджларына басып тюшти.

— Чоккы аджанип ава,— деди Шасенем назик кевдесиши юккыбары созып.— Эр ерини, эр мевсимини озюне хас дюльберлиги ола, доккырумы, баба?

— Бу ерде не дюльберлик коресини я?— деди Айдос онкыа джиддий назар ташлап.— Еккыса мынавы саксаулкыа суккыланасынкымы?

— Эбет суккыланам,— деди Шасенем онини козьлерине баккып.— Дюнкыада бойле чыдамлы осюмлик даа бармы? Яз сыджагкына, кыш боранына, сувсызлыккыккыа... эр шейге чыдай бичаре терек. Бу кѳуру топраккыта тамырлары кыайдандыр дым тапа, эм озюни яшата, эм этрафында ешилкы небататлар осьтюрип кѳоюнларны, девелерни беслей. Бу мубарек осюмликни яманлагкыан адамшынкы озю ямандыр.

— Мен яманламайым, айтам...— дегендже Айдоснини агкызы ачыккы ккыалды. Шасенем бархан артындаи келейткыан бабасынини башыны коркыгеннен Айдоснини сѳзюни болип, даа буюк кыызгкынылыккынен лафыны девам эттирди.

— Саксаул язнини сыджагкына, кышынни елине, боранына даяна-даяна да, бутюн омюрини инсанкыа багкышлап, бир кункы озкы тамырында кѳуруй да ккыала. Кѳуругкыан сонкы да, бичаре терек инсанкыа хызмет эте. Атеште чытырдап яна да, инсанныни бахты ичюн кулкы олып топраккыа сепиле. Мен доккырусыны айтсам, шу бичаре саксаулны эвель-эзельден эзиллип кельген бизим ккыараккыалпаккы ккыадынынни таккыдирикне бенкызетем.

— Сен озюнкыни де шу сырагкыа кирсетмек истейсини ккыалиба?— деди Надыров ккызынынни козьлерине тиккилип.

Шу арада Айдос джувурып барханныни артына айлянды. Шасенем башккыа тарафккыа бурулып, енгиль чызмачыккыларынен ккыумкыа бата-бата чѳель бою адымлап кетти.

Темиз авада бираз нефес алгкыан сонкы ѳлджулар машинагкыа ерлештилер. Айдос энди сувип башлагкыан гаккыини стартерине басты ве кочип кеттилер.

Авасы ачыккы, айдын, кунешли кункы эди. Уйле ва-

кыты баягы авса да, Надыров даа яры ёлда. Къос-Бурунгъа барып чыкъмакъ ичюн энъ аздаи дёрт саат даа машина ичинде силькинмек керек. Саба эвден бир пияла сютлю чай ичип чыкъкъан Надыровнынъ маддеси ачылды. Шасенем буны козьде тутуп, эвден яхшы азырлашып чыкъкъан эди.

— Бираз къапырмакъ керек, — деди Надыров шофёр-гъа козь къыясындан бакъып.

— Токътатайыммы?

— Баба, сабыр этейик. Мархай-Худукъ якъынлашты. Анда сув бар, — деди Шасенем.

— Акъылгъа ята, айдай бер! — Надыров огге догъру назар ташлады.

— Айдос бираз тегиз ёлгъа чыкъкъанынен рульде озюни сербест дуйды. Къаршысындаки кузгюде тизлерини сыкъып отургъан Шасенемнинъ муляим юзюни эс-леп:

— Демкии саксаул лафынъыз пек меракълы эди, де-вам эттирсенъиз, Шасенем, Бегдияр Надыровичнинъ де юкъусы келеяты, — деп ташлады.

— Сизге къадыи лафы мод дегиль. Сизниъ кибилери къадыныи саксаул ерине коръмейлер, — деп Шасенем Айдосны санчып алды. Айдос отургъан ернде ойле сес-кенди ки, аз къалды машинанынъ тормозына басмагъа.

— Шасенем, эр алда мен сизде эки яш буюким. Бу ерде бабанъыз бар. Бир парча йымшакъча лаф этсенъ-из олмазмы?

— Лафны озюнгъ башладынгъ, Айдос. Мен сени ын-джыткъан олсам, афу эт.

Меселе шунда ки, Айдос ве Шасенем бир аулнынъ балалары. Орта мектепини берабер окъуп битирдилер. Айдос ордугъа хызметке кетти, Шасенем Самаркъанд медицина институтына кирди. Мектеп чагъында экенде экиси бири-бирини бегене эдилер. Арыкъ башындаки сары къум ичинде, тал ве джидалар арасында чокъ вакъытларыны ойнап, къувалашып кечирген эдилер. Ин-ститут ве ордуда хызмет йыллары бу эки геничи бир-биринден узакълаштырды. Айдос хызметтен къайтып кельгени киби къомшу аул къызына эвленди. Олгъаны-оладжагъы учъ ай яшады ве айрылыштылар. Шасенем исе институт битирип кельген сонъ, экинджи фермада медпункт ачты, буюк гъурур ве ифтихарнен чалышып башлады. Шу ерде Оразбайнен таныш олды ве бир йыл эвельси бабалары той-дююни этип бу эки яшны эвлен-дирдилер. Шунынъ ичюн Шасенемнинъ лафлары этраф-

таки адамларгъа бираз къабаджа корюпсе де, бунда Шасенем акълы. О ерли-ерсиз лаф этмей. О земане къызы. Земанеде кийише, земанеде ишлей ве эр ерде озюни земанеде алып бара. О гъурурланса да ери бар. Аулда, къадылар арасында ондан эвель алий малюмат алгъан кимсе чыкъмады. Шасенем акъикъатен кениш малюматлы къадын. О, дюньяны, сиясетни, икътисадиятны пек яхшы анълай. Къадымий девирни, тарихны теренден огренген. Бу ерде оныгъле ялынъыз Бегдияр Надырович дава эте биле. Чюнки о алий малюматында башкъа чокъ йыллыкъ аят ве иш теджрибесинне маллик бир адамдыр. Шасенем бабасынынъ билъги севнесини, дюньягъа бакъышыны пек яхшы биле ве бир вакъыт оныгъле дава этмеге джесаретленмей. О бабасыны — баба, анасыны — ана, деп биле, оларнынъ сайгъысына сайгъынен джевап бермеге тырыша. Шимди оныпъ юрегини чимчиген шей бар. Онынъ ичюн Шасенем дюнъ эвге кельмеге, ана-бабасынен акъыл танышмагъа меджбур олды. Лякин, Бегдияр Надыровичнинъ юрегини даа бетер чимчиген шей олгъанындан, Шасенемнинъ хаберни ёкъ. Оны Ерназар ве Оразбайнен козь-козьге келип корюшкен сонъ биледжекмиз.

— Сиз къаракъалпакъ къызларынынъ къадырине етмейсинъиз,— деп сёзюни девам этти Шасенем.— Не ичюндир эвленир-эвленмез козюнъиз четте. О заваллылар яш башында бир сюрю бала ичинде къалалар. Оларгъа пиширмек, ашатмакъ, къартларны бакъмакъ, эвни джыйыштырмакъ — эписи къадыннынъ бойнуна юклене. Я азбарынъда бир къач баш малынъ олса? Онъа да къадын къолу керек, ойлеми? Бунъа бакъмадан акъайы кене озюне айрыджа урьмет къыдыра. Мына нечюн бизим къадынларымыз асырлар боюнджа бойле бойсунып келювден козь ачагъацлар.

— Пюсюрликтен де арынмагъанлар,— деп тишлеп ташлады Айдос.

— Я сиз, ходжаман йигитлер, темизлик ичюн апайчыкъларынгъызгъа насыл шараит догъурдынъыз?— деди Шасенем башыны Айдоснынъ омузынадже эгилтип.— Топракъ устюнде догъды, топракъ устюнде ятты, топракъ устюнде пиширди, ашады... Мына сизинъ къадыларгъа яраткъан шараитынъыз. Ёкъ, ёкъ, акъкъынъызны ашамакъ истемейим, энъ мутебер союнъыз астымызгъа миндер, устюмизге ёргъан тешединъыз. Буны ипкъяр этмек олмаз. Керчек, бойнумызгъа кумюш ильванлар да такътынъыз...

— Темизликнишъ шараптен алып-береджеги ёкъ. Укумет кѳурып берген эвлерде газ да бар, сув да бар, аякъ ёлу да ичинде, амма, базы эвлерге кирсенъ пю-сюрликтен чарпынаджакъсынъ,— деди Айдос.

— Бу лафынъа джаным кѳурбаи,— деди Шаснем разылыкъ билъдирип.— Бу акъикъатен адамнынъ озъ шахсий тербисине багълы. Бойле шарапны бизим халкъ юз йыллар девамында корьмеген, эльбетте. Вакъыт келип, бир-биринден корип алышырлар, бир-биринден медеший олмагъа тырышырлар. Мен бунъа ич шубеленмейим.

Эки яшнынъ кызгын лакъырдысыны яры юкъу, яры уяныкъ алда дншьлеп кеткен Надыров, Мархай-Худукъ чокърагъы башына келип бирден токътагъан машинада сескенип козьлерини ачты. Ич бир шей демеден тюшти, енълерини азгъана юкъары тартып чокъракъ сувуна кѳолларыны, бетини ювды. Айни шуны Айдос ве Шаснем де текрарладылар. Сув башында дастархан джайып буюк иштианен ашамагъа башладылар.

Мархай-Худукъ совхознынъ экинджи фермасы сайыла. Къызыл-Къум сахрасы ортасында юзлернен кило метр узанып кеткен йылгъа ичинде бу ферманынъ он бинълернен малы булунмакъта. Фермада чалышкъанларнынъ эсас яшагъан ери Мархай-Худукъта ерлешкен. Мында секиз эв, беш-он юрт, медпункт, мектеп чагъына кельген балалар ичюн оджа бар. Кенардан бакъкъанда бу ерде яшайыш ёкъ экен, деп тюшюнесинъ. Лякин эвлер ве юртларнынъ алдында, къум ичинде ойпагъан балаларны корьгенинъ киби бу тюшюнджелерден вазгечесинъ. Эиъ меракълы ери шунда ки, эр бир чобаннынъ эвинде радиоприёмник чалышып тура. Афтада учъ кере кишо косътериле. Четтен кельген адамгъа биринджи бакъышта Мархай-Худукъ иште бойле теэссурад къалдыра.

Бегдияр Надырович исе, бу ерде даима омюр къайнап тургъаныны яхшы биле. Бу эвлер онынъ козю алдында кѳурулып биттилер. Чобанлар ве дигер хадимлер онынъ тевснесинен мында келип ерлештилер. Бойледже иш башланды ве яхшы нетиджелер эльде этилди. Мархай-Худукъ фермасынынъ ишинеи Надыров пек мемнун. Бир къач йыл ичинде Мархай-Худукъ совхознынъ эсас къаракульджилик нокъталарындан бири олды.

Шимди мында токъталмакъ, отарларгъа бармакъ, чобанларнен корюшмек Надыровнынъ бу сеферки ва-

зифесине кирмей. Аксине о, кимсеге корюпмедси, догъру Къос-Бурунгъа кетмек ичюн ёлгъа чыкъты. Анда ишини бир сырагъа къойгъан сонъ, къайткъанда Мархай-Худукъта олурым, деп тюшюнди.

— Айды балалар, бираз къапындыкъ, турунъыз, ёлджу ёлуна ярашыр,— деди Надыров элинде къалгъан къоюн сюегини кенаргъа ташлап.

— Ёлумыз даа узакъ, биз дюньянынъ бир четинде яшаймыз да,— деди Шасенем дастарханны джыйыштырып.

— Четиндеми, ортасындамы? Оны билъмек керек,— деп лафкъа къошулды Айдос.

Шасенем кульди. Бу сефер Айдос джевапсыз къалды. Онынъ бу акъыллы лафы Шасенемнинъ юрегине пек ярашты.

Машина булакъ башындан керп къайтып Къос-Бурунгъа тараф бурулды. Бираздан барханлар арасына кирип козден гъайып олып кетти. Мархай-Худукъ йылгъа ичинде корюпмей къалды. Кене чель... Уджсыз-буджакъсыз къумлукъ, саксаул, жантакъ, джингъые... Не онъда, не солда башкъа бир шей коръмезсинъ. Паттасатта насылдыр къушчыкълар учып саксауллар арасына къоналар. Олар да озьлерине эрзакъ араштырсалар керек.

Кунеш куньбаты бетке айлянды. Уфукъ ал ренкке кирди. Чельде серинлик зияделшти. Кузь кунешининъ шавлелери энди чельни къыздырмай. Куньбаты тарафкъа козь ташласанъ, козюнъ огюнде къызарып тургъан сини киби кунеш, дерсинъ, чельнинъ бир четинде ерге тюшеджек де топракъкъа синъип кетеджек.

Бу аджанп манзараны сейир этерек кетейткъанда Айдос машинаны ёлдан четке бурды. Бир такъыр ерге чыкъар-чыкъмаз машинанынъ моторы чахылдап башлады. Айдос чабик арекетнен газгъа бир къач кере басып алса да, машина ёлнынъ четинде токътап къалды. Айдос башыны руль устюне саркъытты, бир санне индемей турды. О меселени апъласа керек, окесини ятыштырмакъ ичюн бойле япты.

— Бензин биттими ёкъса?— деди Надыров ериден къыбырдамайып.

— Бензин бар.

Айдос анахтарнынъ къулагъыны бурып стартерге басты. Стартер бош айлянды. Кене басты. Мотор тыр этмеди.— Тьфу, сени шейтан алсын,— деп Айдос ерге тюшти. Капотны ачты, сувны тешкерди, бензини ба-

кты, ягыны ольчеди, чыракъларны сюртти... Эр шей еринде. Капотны ачыкъ къалдырып кене стартерге келип басты. Ёкъ, мотор джансыз, сезсиз-солукъсыз. Кене тюшип о якъыны, бу якъыны къарыштырып башлады. Надыров баягъы сабыр этти, даянамады. Чырайыны экиштип ерге тюшти. Шасенем еринден къыбырдамай отура. О Айдоскъа ойле эминликпен ишана ки, бир къач дакъпкъадан сонъ, кочеджек, кетеджек. Шасенем алдаиды. Айдос эп къармалана. Бети-козю май олгъандже эгиллип моторнынъ ичинде баягъы вакъят чекишкен Айдос, не нсе башыны котерди ве солукъ сеснен:— Ишлер ярамай Бегдияр Надырович,— деп кепаргъа чекильди.

— Не олды я?

— Конденсатор куйген. Иштеп чыкъкъан, чалышмай...

Бойле дегенде Шасенем де оларнынъ янына келип къасеветли чырай ясады.

— Эй, анасыны, ярым саатлыкъ ёл къалды,— деди Надыров сертейип.

— Ярым саат машина ичюн. Джаяв адамгъа бир кунълик,— деп ташлады Шасенем.

Айдос озюни къолайсыз вазнетте къалгъаныны биллип, кене де башыны моторнынъ ичине тыкъты. О кене бир даа сеиб неде экенини тешкерип къанмакъ истеди.

— Гедже чельде бузлармыз баба,— деди Шасенем эркеленип.

— Бузламамыз амма, еримизге мытлакъ барып етмек керекмиз.

— Ерге къаранлыкъ тюшкендже саксаул джыйып азырлайыкъ,— деди Шасенем омузларыны къысып.

— Саксаулдан оладжакъ шей ёкъ, бир бакъа тутмакъ керек,— деди Айдос эллерини чулгъа сюртип.

Бойле дегенде эм Надыров, эм Шасенем бирден Айдоснынъ козюне тикленип бакътылар. Онынъ не демек истегенини анъламадылар.

— Эбет, эбет, бир бакъа тутсакъ, чельде къалмамыз,— деп Айдос чель бою адымлап кетти. Шасенем Айдоснынъ артындан кетти. Янына барып оны токътаты ве тааджилле козьлерининъ ичине бакъты.

— Айдос, сен керчектен бакъа къыдырасынъмы? Я о неге керек?— деди Шасенем яваштан.

— Оны сонъ бакъармыз. Кунъ ярыгъынен бакъа тапмакъ керек.

Айдос ве Шасенем саксаул-саксаулдан юрип бакъа кыдырмагъа башладылар. Надыров машинагъа кирип созулды.

— Таптым!— деп кычырды Шасенем. Айдос онъа тараф чапты. Машина бархан артындан корюнемей эди. Шасенемнинъ къолунда чапаланып тургъан бакъаны корьген Айдос къуванч аляметинен бирден онынъ индже белинден къучакълап озюне тартты ве когерип башлагъан дудакъларындан джаи-юректеп опыти. Айдостан буны ич де умят этмеген Шасенемнинъ эки къолу эки тарафкъа джайылып кетти ве бакъаны ерге ташлагъанындан хабери олмады. Шу ан башына эсини топлап Айдос секириклеп кетейткъан бакъаны къувалап тутты. Шасенем озюни къолайсыз бир алда ис этип, къум устюне отурып къалды.

Айдос бакъанынъ аякъларыны бир чулгъа топлап сарды, тек башы тышта къалды. Оны конденсаторгъа бир тельчикни илиштирип, яхшы пекитип багълады. Соьтра руль башына кечип стартергъа баскъанынен мотор гурюльдеп башлады. Надыров уянды, озь ерне кечип отурды. Айдос капотны япып, къувана-къувана руль башына кечти. Бархан артындан Шасенем корюнди. О, санки бир джинает ишлеген адам киби, яваштан келип машинагъа сокъулды.

— Чокъ шейлер корьген адамым, лякин бу унерни бильмей эдим,— деди Надыров Айдоскъа бакъып.

— Эр уста озь зенаатыны биле. Биз шофёрларгъа бойле алларда бакъалар да ярдым этелер,— деди Айдос бираз къолайып.

Машина Къос-Бурунгъа киргенде энди ерге къаранлыкъ чёккен эди. Шасенем Айдоснынъ омузы устюндеп эгиллип бакъты да:

— Оразбай эвде экен,— деп ташлады.

— Я оны къайдан коресиниъ?— сорады Надыров.

— Эвде ярыкъ бар, баба,— деди Шасенем.

ДЁРДЮНДЖИ БАБ

Алтын тойнынъ кечкени бир ай олса да, Сент-Гъазынынъ эви бир кунь мусафирсиз олмады. Мемедемин агъанынъ икяеси къомшуларнынъ, таныш-билишлернинъ, хусусан торуны Назимнинъ юкъусыны къачырды. Олар эр кунь акъшам къартнынъ одасына кирелер, бир фильджан къаве маначыгынен андан-мындан лаф баш-

лайлар ве ахыры Мемедемин агъанынъ эски дертлерини кьозгъайлар.

Назим бабасынынъ ёлундан кете. Самаркъанд кой хозайствосы институтыны битирип, багъчаджылыкъ боюнджа агроном дипломы алды. Ордугъа барып бир йыллыкъ хызметини одеп кельген сонъ, бабасынен бе-рабер Шредер адына багъ-багъчаджылыкъ теджрибе институты япындаки багъчада ишлеп башлады. Иши яхшы олса да, онынъ джаны сыкъыла. Бабасы элли йыллыкъ омюри ичинде багъчаджылыкъ ишининъ кьур-ты олып къалгъан. Алий малюматы олмаса да, агрономларнынъ агрономы. Бойле теджрибели баба янында багъчада онъа иш къалмай. Бутюн мевсимлер боюнджа, багъчада насыл ишлер япыладжакъ, насыл терек-лерге насыл иляджлар сепиледжек, насыл кубрелернен темин этиледжек, насыл пыталаджакъ, суварыладжакъ ве иляхри ишлерни Сент-Гъазыдан яхшы билген шим-дилек ёкътыр. Назим исе, яш мутехассыс. О ишлемек истей, иште озюни косътермек, озюни танытмакъ арзу-сынен яшай. Земане адамы. Онъа бойле тар къафес ичинде сыкъылып къалмакъ...

Мемедемин агъанынъ бугунъ сабадан кейфи уйма-ды. Акъшам огъуллары джыйылышып кельдилер. Се-лимге апте, эр вакъыттаки киби, софра донатты, кобете-нен ашамагъа яхшы олур, деп даа якъында туткъан помидор туршусы да чыкъарды. Ниметулла ве Къурт-незирнинъ тамакълары кытыкъланса да, къартнынъ янына киреджек олгъан сонъ, бугунъ экиси де апайла-рынынъ сёзюни динълеп, акъшамлыкъ ашны юз грам-сыз кечирдилер.

Балалары, келинлери, торунлары кирип ал-хатир со-рагъанларынен къарт кулип башлады. Ястыкъны алып, аркъасына таянды ве эписининъ козюне дикъкъатнен бакъып чыкъты.

— Алынъыз насыл баба?— деди Сент-Гъазы аякъ устюнде турып.

— Пек яхшы балам. Кунъдюз бираз боджаладым. А, эндиден сонъ не олур беллейсинъ? Къош чападжа-гъым ёкъ. Ашай да ятам. Лякин къартбабанъыз ойле дегиль эди. О бир кунъ ятмады. Дживизликтен къайт-къанда арыкъ башына келип учъ авуч сув ичти де, о ерде битти. Алла рамет эйлесин.

— Баба, эгер чаренъиз олса девам этинъиз, биз динълеймиз. Мемедемин агъа Сент-Гъазыгъа, отур, де-

ген манада ишмар этти. Демек икяесини девам этеджек. Келинлер учю де ян одагъа авуштылар.

Экинджи дефтер. «... Дженишкеде Велининъ иши яхшы ола. Биринджи йылы оны къакъач кзурутмагъа къоялар...

Къакъач кзурутмакъ енгиль иш беллейсинми? Бутюн кунъ аркъасына юкленип сепет-сепет эт ташый. Сонъра туз кетире. Къоллары ашлагъандже оларны тузлай, сергилерге тизе, чингеллерге кечирип сырыкъларгъа иле, сонъра яры геджеге къадар чибишлерни кзувалай, агъач сет устюнде юкълап къала. Эртеси куню кенс шу иш текрарлана. Дигер тарафтан исе кзуругъан къакъачларны чувалларгъа толдура, агъызларыны тике ве магъазгъа ташып ерлештире.

Къыш кельдими, Элизабетта Марлианнаны алып Ужгород бетке чыкъып кетелер. Андамы, ёкъса даа насылдыр бир ерде майыс айына къадар яшайлар. Яз айларыны исе Дженишкедеки именшелеринде кечирелер.

Вели озъ ишини бир кзусурсыз япа. Онъа не пан керек, не Элизабетта. Къарыны токъ, къасевети ёкъ. Ишлей ве кимседен бир шей сорамай. Кяхъя Захар келип ишини тешкере, чувалларны сая, къолуна бир пишкен мысырбогъдай орекеси, я да къапыста къочаны туттырып, чыкъа да кете. Мына, Вели биринджи язы ве къышыны бойле кечирди.

Бугунъ кяхъя бутюн хызметкярларны танъда уятты. Шорбаджынынъ бу кунълер ичинде апансыздан келип къалмасы мумкюн. Онынъ адети ойле. Келеджек вакътыны кимсеге билдирмей. Хызметкярлар буны яхшы билелер ве чешит тюрлю къаба лафлар эшитмемек ичюн именне азбарыны шорбаджынынъ истегени киби тертипке чекмеге, давраналар. Гуллерни пытайлар, чечеклер отурталар, клумбаларны чешит тюрлю шекиллер берип кеселер. Чешменинъ сувуны ачалар, бассейнини темизлей ве бутюн сарайны портакъл тюсте сылайлар, пенджере ве къапыларны, азбарнынъ демир пармакълы дыварларыны боялап къоялар. Бу ишлер япылып битмегендже кяхъя кимсени раат юкълатмай.

Бу йыл баарь эрте кельди. Кунеш майысыннъ башларында яхшы къыздырып башлады. Орталыкъ багъча ве къыр чечеклерининъ, тазе отларнынъ, сув бойларындаки наислерининъ, джеviz япракъларынынъ къокъусына гъаркъ олды. Табиатнынъ бойле уянгъан ве гузелликке безенген баарь сабаларында биринде пан Прокпчукнынъ фаэтоны араба къапыгъа келип токътады.

Кяхъя къапыны ачты, башыны ерге къадар эгилтти, фаэтон кечип кетти. Азбарда кимсе ёкъ. Ялынъыз гуллер арасында Велииниъ башы корюльди. О, фаэтон сарайныиъ басамакъларына якъын келип янашкъанынен, элине бир топ гуль алып, оларгъа таба джувурды. Пан Прокопчук этрафкъа бакъына берип тюшти ве кяхъянен лафкъа тутунды. Оныиъ артындан этеклерини джыйыштырып Элизабетта турды. О фаэтонныиъ басамакъына алтын тюсте туфлилеринен яваштап басаркен Велиге къолуны узатты. Вели берченген узун пармакъларынен Элизабеттаныиъ беяз, эльдивенли йымшакъ элинен тутуп ерге тюшюрди. Оныиъ эки козю Марианнада эди. Фаэтондан ерге сскиреджек олып ишленгенде Вели онъа да къолуны узатты. Марианна Велиге къол бермейип, бирден оныиъ бойнуна сарылды ве аякъларыны котерип бир къач санне авада асылып къалды. Сонъра Вели оларгъа экишер гуль берип, артларындан козь узьмейип озгъарды.

Марианнаны афтада учь кунь оджа келип окъута. Бундан башкъа апасы Элизабеттанен афтада эки кунь рояль башында отуралар. Бош вакъыты азбаргъа чыкътымы, догъру къакъач аранына кете. Анда Велииниъ чалышкъаныны отурып-туруп сейир эте. Эвде зняфетли стол башында бир шей ашайджагъы кельмей. Велииниъ туттургъан къакъачыны исе саатларнен кемирип отура.

Бир кунь Прокопчук кяхъяны чагъырды ве онъа шойле эмир берди:

— Анавы кучелекни къакъачтап алып, Тонкъаныиъ артындаки узакъ отаргъа ёллакъыз!

— О пек тербиели бала, азбарда ишлесе не ола?— деди Элизабетта паныиъ ачувлы козьлерине бакъып.

— Биз экиниз достмыз,— деп къошты Марианна.

— Меселе де шунда. О чобан исиляниден. Чобангъа — чобанлыкъ ярашыр. Барсын къоюн бакъсын!..

Бу Велииниъ экинджи къувулувы эди. Не пчюндир, бу сеферки къувулув онъа даа зняде тесир быракъты. Джелял бей оны тувгъан еринден, баба мекяны ве сой-сопундан айырды. Юреги асретликтен тельчеленген бала, Элизабеттаныиъ мераметли бакъышы ве Марианнаныиъ сыджакъ мунасебетинен яшай эди. Шимди бу ер де онъа чокълукъ этти.

Не чаре? Вели бир уджу Озу* денъызине барып

* Озу — Азов денъызи.

кьошулгъан тюм-тюз отлакъларда чобанлыкъ этмеге башлады. Акъпкъый ыргъатлыкънынъ дадыны энди сезди. Бир йыл кьоюн бакъса, малларны къазасыз, белысыз баарыге чыкъарса, бир кьозу къазанаджакъ. Бутюн эмек акъкыи ве кечиниши шундан ибарет. Аш-сувнен озь-озюни темин этеджек. Пан топракъ аямай. Сач, асра, аша...

Пан Прокопчук Велини узакъкъа айдаса да, Марианнадан айырып оламады. Афта сайын анасынен келип, Велининъ отарыны, кьошыны корип кетелер. Бу айрылыкъ эки балаыныъ юрегини даа зияде якъыплаштырды. Велининъ къуруткъан къакъачлары арабаларгъа юкленип Джелял бейге кете, андан койлюлер алма, армут ве дигер емишлер юклеп Прокопчуккъа кетирелер. Алыш-вериш тек бунынъле битмей. Айни шу арабалар башкъа виляетлерге де къатнай, сюрю-сюрю маллар сатыла ве бутюн келир Прокопчукнынъ алтын хазинесине келип тюше. Ыргъатнынъ къазанчы исе къарын токълугъынен олъчене. О девирде бойле олып кельген, бойле де кетмекте эди.

Арадан он беш йыл кечти. Бу девир ичинде индже сувлар акъты, индже адамлар кельди кеттилер. Пан Прокопчук къартайды. Эвельки киби апансыздан келювкетювлерни вазгечти. Лякин ханлиги, таш юреклиги экспльмедди, аксине артты. Элизабетта озюнинъ къызыкъ къыяфетини джоймады. Бели ве кокюслерни бираз толулашса да, корсетлерини ташламады, ялынъыз сыкъча авуштырып башлады. Марианна тыпкъы анасынынъ яшлыгыны анъдыргъан индже белли, тюз эндамлы, акъбардакъкъа бенъзер, бетинден даима нур тамлап тургъан бир гузель олды. Вели исе, чобанлар арасында озюнинъ сельби боюнен айрылып тура. Кумюш киби капраллы къушагынен беллини сыкътырып багълай, йылтыравукъ къайышлы ве пускюлли чантасыны бойнуна кечире, без чылгъавлы чарыкъларыны индже тасмаларнен тарттырып кие ве чобан таягыны элине алып, мыйыкъларыны бурып, кьоюнларыны артындан тильсиз къавалыны чалып юре. Он беш йыл бойле юрди. Энди йигирми алты яшына кельген къырджыман бир йигит олды.

Бир кунь Марианна Джан-Эриктен емиш кетирген арабаларнынъ бирини айдатып догъру Велининъ отарына кельди. Арабаджи Осман агъа Велини корип шашты:— Сен койден кеткенде индже тал киби бир яшчыкъ эдингъ,— деди онъа.

Марианна емишни хошаргъа бошаттырды. Буюн чобанларны чагъыртып болюштирди. Бу джумертликке чобанлар шаштылар. Чюнки нап къолундан олар, бойле шей омюр билля корьмеген эдилер. Арабаджы Осман агъа, Вели, Марианна хошар ичинде отурып, истеген емишлеринден ашап койиш ве онынъ джемаатышы хатырладылар. Велининъ билъген адамларындан чокъусы вефат эткенлер. Ялынъыз Къалачыкъ мааллесинде бабасынынъ досту кёр Эмирсале сагъ-селямет экенини аялады. Вели пек чокъ ерлерни, чайырларны, чокъ-ракъларны сорады. Арабаджы билъгеннини айта берди. Эки лафнынъ биринде халкънынъ кене ачлыкъ чеккенини, Джелял бейнинъ мераметсизлигини текрарлады. Вели алдындаки алмаларны сорт-сорт этип тизди, джевишлерни эки обачыкъ япты, балабан тарпининъ ичинден къармалак бир топ ювез чыкъарды.

— Динъле, койдеш,— деди о арабаджыгъа.— Мынавы алмалар мырзанынъ ашагъы багъчасындан, мынавы джевишлер дере бурундан, мынавы ювез Эмирля акъайнынъ чайырындан, догърумы?

Арабаджы индемеди. О Велининъ зенише шашып къалды. Айткъанларынынъ эинси догъру эди.

Вели хошарда не тапкъан олса арабагъа юкледди. Буларны коюмизининъ энъ итнядж адамларына даркъатырсынъыз,— деди. Бир къарын ягъ, бир чапчакъ пенир, тузлу эт ве беш-он къарпызны Эмирсале къарткъа бермесини риджа этти. Арабаджы севине-севине къайтты. Марианна башкъа отарларгъа бараджагъыны, анда аджеле ишлерни олгъаныны айтып хошарда къалды.

Марианнанынъ къалгъанына Вели къуванмады. Акъсине, о къасеветленип башлады. «Бу маальден сонъ, Марианна бир озю отарларгъа чыкъып кетмез. Мешимле берабер кетеджек олса, экимизге бир ат бар. Бу мумкюн дегиль. Отарларда насыл аджеле иш ола биле? Мен эр кунъ оларны айлянып, эр шейни озь козюмнен корип келем. Учъ отарнынъ, докъуз чобаннынъ шорбаджысы олгъан сонъ, Одаман адыны ташыгъан сонъ, биз де бир шейлер биледирмиз эбет», деген фикирлернен хошарнынъ алчакъ къапысындан башыны эгилтип кирди. Хошарнынъ ичи къараплыкъ эди. Оджакънынъ сенип башлагъан къорларыны бир ерге уйди ве бир къач одун ташлады. Одунлар чытырдал туташкъанынен хошарнынъ ичи ярыкъланды. Четте йымшакъ къоюн терилерни устюне узангъан Марианнаны корьди.

— Юкъялайсызмы, ханым?— деди о яваштан. Марианнаынъ кирпиклери кыбырдадылар, лякни чырайы денъшмедн.

— Айса, мен лампаны якъайым,— деди Вели онъа бакъмайып.

— Керекмей, пек ёрулдым, бир чырым алайым,— деди Марианна козьлерини аралыкъландырып. Вели аякъ устюнде къатып къалды. Сонъ оджакъкъа эки ярма даа ташлап къапыгъа тараф адымлады.

— Къайда кетесинъ? Кель, сен де раатлан Вели,— деди Марианна аякъларыны антери астына топлап.

— Ёкъ, яхшы. Мен бираз эт къавурайым...

— Замет этме.

— Къапынырмыз, къарынынъ ачтыр.

— Мен эр шейни алып кельдим. Мына, сепет ичинде. Марианна сачларыны омузларындан ашагъы саркъытып котерилъди ве сепетке узанды. Вели керн къайтты, онынъ къолундан сепетни алып ерге къойды.

— Сен меним мусафиримсинъ, мен сенн сыйламакъ борджлум,— деди Вели хошарнынъ ортасындаки днрекке асувлы тургъан лампанынъ шшшесини чыкъарып.

— Барсын сенинъ дегенинъ олсун.— деди Марианна тери устюнде тиз чёкип.— Сен пенен сыйласанъ, мен онъа разым. Экимизге бир къакъач,— деп Марианна джан эшкъынен шакъылдап кульди.

Вели озюни санки инелер устюнде дуя. Онынъ къоркъусы юзюне чыкъа, айтаджакъ шейини де унута. Пап Прокопчук кызынынъ хошарда къалгъаныны эшитмесин, Велининъ бу ерден де айдаладжакъгына. эм бир даа дюнья юзю корьмейджегине ич шубе ёкъ. Вели бундан да пек Элиза ханымны тюшюне. Бугунге кельгендже Вели ондан бир яманлыкъ корьмедн. Оны бу ерге алып кельген, ачлыкъ зулумындан сакълагъан Элизабетта олды. Велининъ бу къадынгъа айрыджа сайгъысы ве урьмети бар. Бугунъ Марианнаынъ якъканы Элизабеттагъа барып етсе, Вели онынъ козюне насыл корюнеджек?

Марианна Велининъ сырыкъ киби боюны, бурма мыйыкъларыны эслеп, бойле тюшюнджелер астына къалгъаныны сезе ве онынъ вазнетини енгиллештирмек ичюн озюни пек сербест алып бара.

— Вели, сенинъ хошарынъ валлаи бизим сарайдан яхшы. Анда озюнъни диварлар ичинде сакъылып къалгъан киби дуясынъ. Мында не къадар бол, не къадар

сербестинъ. Кель, не ойле кийиклешип къалдынь, кель яныма,— деди Марианна назланып.

Вели оджакъкъа тараф адым атты. Марианна еришден туруп, онынъ къолундан тартты. Экиси ян-янаша безя, йымшакъ къоюн терилери устуне чѣктилер.

— Вели, динъле мен, тувгъаным, Маджарстанда олдым, Пруссияны кездим, бабам бизни чокъ ерлерге алып барды, лякин дюньяда санъа безъзеген бир адам корьмедим. Севем сени Вели, къайда барсам козюм огюнде сенсинъ, джаным, мен сени шимди дегиль, он беш йылдан берли севем, Вели.

Марианнанынъ козьлери яшланды, дудакълары къалтырады, япакълары гульгюлленди. Озюнинъ айткъанындан озю утанып башыны кенаргъа бурды. Вели бир къач санне индемей отурды. Лафны неден башлайджагъыны билъмедди. О юз йыл даа яшаса, Марианнадан бойле сѣзлер беклемей эди. «Марианна — зенгин къызы, мен кимим?» деген фикир онынъ багърына синъип къалгъан. Бугунь, бакъ сен, Марианнанынъ япкъан шейине. Велининъ къуванчы ичше сыгъмай. Омюринде биринджи кере бу фукъаре баласына, «севем сени», дедилер. Дюньяда буудан да буюк севинч ола билirmi? Эбет, эбет, бу сѣзлер Велининъ юрегини якътылар. Ингирми алты яшына кельгендже о адамларгъа баш эгип юрди. Ичинден янып, куйсе де индемедди, тили къыскъа эди. Марианна кибиди къызгъа ким севда олмаз. Он беш йыл онынъ козю алдында юрди, он беш йыл онынъ кийген антерлерини, туфлялерини, чорапларыны, зонтигини, аткъан адымларыны тюшюнде корьди. Онынъ къолундан тутып ойнамакъ истеди, багъчаларда кезмек, коксуне басып севмек истеди. Булар эписи онынъ ичинде къалдылар. Атта, бир керечик бу муляим къызынъа антерине, йымшакъ къолларына, кийип чыкъкъан безя эльдивенлерине пармагъынынъ уджунен тиймектен марум эди. Бугунь, бакъ сен бу дюньягъа, хошар ичинде бу гузель ханым онъа озь севгисини ашьлатмакъта.

Велини санки ток урып сарсытты. О Марианнаны омузындан тутып озуне таба чевирди, бир сание козьлерининъ ичине бакъып турды ве къуветли къолларынен кокрегине басып, ойле лезетли опыти ки, къызынынъ нефеси тутулды, башы айлянды.

— Мен де севем, Марианна, лякин...

— Лякин ёкъ онынъ, эки юрек бир олса кимсе алдымызгъа чыкъалмаз,— деди Марианна. Бу ерде

къыз ялыпъыз бабасыны козьде тутты. Онынъ акъылына башкъа шей кельмедн. Апасы, Велини севгенши биле. Тек баба бу ишке къаршы чыкъар, деп тюшюнс.

— Ёкъ, Марианна, бизим алдымызда буюк манна бар. Оны енге биледжек къувет шимдилек ёкъ,— деди Вели башыны саркъытып.

Марианна ири козьлеринен Велининъ бетине бакъты. Онынъ юрегине буз парчасы тийген киби олды.

— Насыл манна, айт. Вели, мен де билейм,— деди о тельмириджи бакъышнен.

— Мен мусульманым, сен исе...

Марианна отургъан еринден атылып турды. Онынъ башына, дерсинъ, къайнагъан сув тѣкюльди. Антерине, сачларына япышып къалгъан тобанчыкъларны сыйпап темизледн ве къапыгъа догъру адымлады. Марианнанынъ акъылына бойле шей кельмей эди. Он беш йыл девамында Велининъ кутъмеген, коръмеген адети онынъ ичинде яшайдыр, деп беллемей эди.

— Сен къайда, не турдынъ я?— деди Вели къапы янында Марианнаны токътатып.

— Юр, авагъа чыкъайыкъ.

Олар ян-янаша баягъы вакъыт индемей Озу та-рафкъа кеттилер. Ялы кенарындаки къыртыш устюне аякъларыны узатып отурдылар. Марианна Велининъ тизлерине башыны къойып кокте парылдагъан йылдызларгъа бакъып къалды...».

Бу ерде къартнынъ икяеси болюнди. Назим дефтерни къапатты. Онынъ этрафында нефеслерини тыйып, динълеп отургъанларнынъ дикъкъатыны Сент-Гъазынынъ ерсиз суали больди.

— Баба, бу шейлер керчекми шу, масалмы?— деди о. Сент-Гъазынынъ бу шакъасыны къарт котермедн.

— Сеиниъ кибилен ичюю масал, меним кибилен ичюю керчек. Динълемеге истемесенъ, бар апайынъ янына отур, сени мында зорлап туткъан ёкъ,— деди къарт сертейип. Сент-Гъазы агъызына сув алгъан киби пысты. Бабасындан афу сорап, къолуны опыти. Шу арада Сент-Гъазынынъ эви алдында бир машина токътады. Бу теджрибе багъчасы мудирининъ машинасы эди. Шофѳр Сент-Гъазынынъ къолуна мудирининъ ёллагъан къыгъытыны туттурды ве кочип кетти. Сент-Гъазы ичерн кирип къыгъытны ачып окъуды. Анда шойле язылгъан эди: «Сент-Гъазы! Ярын багъчамызгъа Къаракъалпакъстандан бир группа мусафир келеджек. Олар багъчаны кореджеклер, бизим теджрибе ишлерн-

мизнен меракъланаджакълар. Назимге де бильдир! Афу эт, геджелер хайыр».

Ниметуллаһен Къуртнезир бабасынен сагълыкълашып:—Биз даа келирмиз, баба, ят, раатланыгъыз,— деп ян одагъа чыкълар. Чокътан джанлары сыкъылып къайтмакъны арз этип тургъан апайларыны алып хайырлаштылар. Назим бабасынынъ къолундаки къагъыны алып бир даа окъуды ве:

— Биз бойле мусафирлерге чокътан алышкъанмыз, келе берсиңлер,— деп ташлады. Баба ве бала, эки багъчеван баягъы лаф эттилер. Багъчанынъ эр бир къарыш ерини козь алдына кетирдилер. Къайсы болюкте тереклер пыталды, къайсы болюкте суварылды ве даа насыл ишлер япмакъ кереклиги акъкында субетлешти ве анълаштылар. Олар ярын келеджек мусафирлерни къабул этмеге азыр эдилер.

БЕШИНДЖИ БАБ

«Къос-Бурун» деген ер картада даа ёкътыр. Я о картада насыл оладжакъ? Бир къач йыл эвельси онынъ озю ёкъ эди. Совхознынъ меркези «Ат Чапар»дан бу ерге кельмек ичюн бир тамчы сувгъа мухтадж олгъан дёрт юз километрлик Къызыл-Къум «дерьясыны» кечмек керек. Эбет, акъикъатен дерья десенъ ярашаджакъ. Къапы алдына чыкълып башынъны котерип не якъкъа козь ташласанъ, сонъу-буджагъы олмагъан чёлъ. Саба эрте, я да акъшам куш къавушыр маалъде чёлъге чыкъсанъ, къальблинъде ойле бир хош ислер уяна ки, санки сен шу бол ве сербест дюньянынъ саибсинъ. Чобаннынъ айтмасы киби сексен километр ерде отлагъан къоюнни сечмек мумкюн. Чобан буны бойле тасвирлей. Башта о къоюн, козюнъе бир буюк девени анъдыргъан, къара нокъта олып корюне. Кеттикче о къара нокътадан козюнъни алмайсынъ. О де ирилеше, де уфакълаша. Якъынлашкъан сайын озъ шекилине кире ве инает къоюн олгъаныны анълайсынъ. Янына кельгенинънен машинанынъ спидометринне бакълсанъ сексен километр месафе кечип кельгенинъе тааджипленесинъ. Чобаннынъ козюнъе мына не къадар кескинлик бар. О бу ерининъ авасына, сувуна, сыджагъына, боранына ойле алышып къалгъан ки, эписи, ава не вакъыт бозуладжакъыны куш эвельден биллип иш япалар. «Къуш

учса къанаты, адам юрсе аягъы куйген» ерлерде аджап ишлер япалар.

Бойле бир чёльнинъ ортасында ерлешкен шиферли, джам софалы земане эвлерини корьгенде айретте къаласыш. Лякин бойле эвлер даа Къос-Бурунда ёкъ. Эписи юртларда яшайлар. Бу ферма Бегдияр Надыровичнинъ кунюнде, онынъ реберлигинде догъып дюньягъа кельди. «Къос-Бурун» даа учь яшында. О якъында догъгъан сабий бала киби татийлеп башлады, ве бирден аякъкъа турып адым атты. Тили де бульбуль киби сёйлене, илериде девлетке чокъ файда кетиреджегини эмшиликнен билдире.

Шимдилек бу ферманынъ докъуз чобаны бар. Эр бир чобанынъ беш-алты юз баш къоюны олып, озюнинъ бутюн аплесинен шу малынъ ишинен огъраша. Чобанынъ иши чёльнинъ жаптагъындан чокъ. Отлатмакъ, сувармакъ, чыркъмакъ, ем бермек, бир гъайыпсыз къыштап чыкъармакъ ве инает къозулатмакъ... Бу даа эписи дегиль. Оны бойле, сёзнен сайып чыкъмакнынъ чареси ёкъ. Къаракъалпакълар: «Дехкъан джавун корьсе тынады, чобан джанын берсе тынады», деп озь башына айтмагъанлар.

Бегдияр Надырович бу хозяйствонынъ башына озюнинъ теджрибелли ве ишанчлы адамларыны къойды. Ерназар ишни яхшы башлады. Биринджи кунюнден янъы-янъы къазанчлар эльде этти. Совхоз реберлерининъ урьметини къазанды. Бирде-бир аджеле, я да джиддий меселе чыкъып къалса Бегдияр Надырович эр кестен зянде Ерназаргъа ишанды.— Анда Ерназар бар, онъа айтынъыз, онъа хабер этинъиз,— деп юрер эди. Эм акъыкъатен Ерназар дирекциянынъ бир косьтершинни къыйыштырмадан, эр бир вазифени вакътында, буюк кейфнетле беджерген хадимлерден бири эди.

Бу йыл кузьде онынъ иши эр джеэттен онъуна юрди. Эни эсасы къоюнлар къышлыкъ емнен темни этильдилер. Лякин онынъ юрегинде огълунынъ тоюндан сонъ бир дерт пейда олды ки, кимерде юкъусы къача, оданынъ пенджересинден келип, отар бетке бакъып, саатларнен тютюн иче. Сигарнынъ бирини сёндюрип, дигерини якъа. «Бир баламнынъ тоюна уфакъ-тюфекни эсапламаса беш биш савурылды. Я меним учь къызым даа бар. Олар да бир къач йылдан стишеджеклер. Демек, манъа учь той даа япмакъ керек оладжакъ. Бешер бишъден... ёкъ, къыз балагъа эксикче... учер бишъден, докъуз... айды о якъы, бу якъы он бишъ ке-

рек. Бу ялынъыз тойгъа. Я мен де яшамакъ кереким. Достум-эшим меним де бар. Дюнъянынъ бир четинде саксаул кибикъ кзурып, къатып къалайыммы? Ич олмагъанда йылда бир-эки кере Нукъускъа бармасам, «Къыркъкъызгъа» кирмесем, мен неге яшайым?» Опылъ козю алдындан ресторанынъ беяз фесли официанткалары келип кетдилер...

Бойле тюшонджелер Ериазарнынъ юрегини эзгелеген кунълерининъ биринде, акъшам къаранлыгъы ерге чёккен маальде онынъ къапысы алдына бир машина келип токътады. Ериазар азбаргъа чыкъты. Бакъса, Нукъуста яшагъан досту Торемурат Серсембаев. Олар сыджакъ селямлаштылар. Сонъра эвининъ алдында махсус мусафир ичюн кзурулгъан ве донатылгъан юрткъа кирдилер. Шофёр машинасынынъ о якъ-бу якъыны къарыштырып къалды. Ериазар сютли чай сюзди, мусафирге узатты. Кийизлер устюне тешельген чечекли миндерлерге яибашлап отургъан мусафир экинджи пиялачы тюблеп ерге ташлады ве сабырнен лаф этти.

— Ериазар, достум, тоюнъа келалмадым. Пек сыкълет ишлерим бар эди...— О юртнынъ къапысы ерине илювли тургъан перденинъ уджуны котерип, шофёргъа:— Алып кель!— деп къычырды. Шофёр перде арасындан башыны эгилтип кирди ве юртнынъ ортасына дюльбер орынекли бир килим яйды.

— Алла хайырлы этсин. Бу меним той бахшышым, — деди.

Ериазар бу бекленильмеген мусафирден бойле шей умуот этмеген эди. О Торемуратнен бир къач ай эвельси Нукъуснынъ мал базарында таныш олды. Бу тесадюфий корюшов кене шу огълу Оразбайнынъ эвленюви мунассбетинен олгъан эди. Ериазарнынъ эр шейни етерлик. Лякин, онъа яхшы бир килим керек олды. Нукъус базарына омюринде бир кере бармагъан эди.— Анда дюнъяда джанынъ не истей, эпсини тапарсынъ, — дедилер онъа. Раатлыкъ кунълерининъ биринде озь машинасына отурып базаргъа кетти. Адамлар арасына къакътышып, къарышып юре-юре безди. Анда ким не сата ким не ала анъламакънынъ чареси ёкъ. Ахыр сонъу бир тена ерге чыкъты. Бурнуна кебаб къокъусы кельди. Кенарда, арыкъ башындаки таллар тюбюнде кебаб ве чай зевкъы сюрнп отургъан адамларнынъ явына кельди. Бир кок чай, он темень кебаб сымарлады. Ичинп, кейф алып отургъанда орта бойлу бир

адам келип озь чайнигинен онынъ къаршысына багъ-
даш къурып ерлешти.

— Къаякътансан?— деди о пияласыны бурну ус-
туне котерип.

— Чобаным, аулдан,— деди Ерниазар онъа бакъ-
майып.

— Чобан болсанъ етти Нукъускъа келип ейсинъби?

— Тюневин акъшамдан берли эт ашамадым, са-
гъындым, коресинъми? Ал, е сен де,— деп Ерниазар те-
менлернинъ сапларыны онъа тараф айляндырды.

О учь темень кебабны бири-бири артындан сузурып
ашагъан сонъ, бошагъан чайнигине барып чай дамлап
кельди.

— Базаргъа не ишнен кельдинъ я?— деди о Ерни-
азарнынъ пияласына чай тѣкип.

— А, базарыпъыз озюнгизни олсун. Омюримде бир
кельдим, бир даа кельдем.

— Ойле демень. Базар адамнен, малнен ярашыр.
Сизге не керек олды?

— Килим. Яхшы сою.

— Яхшы сою керек олса, тапамыз. Ойле демейсиз-
ми? Тур, кеттик!

Ерниазар пияланынъ ичине он беш капик ташлады,
сонъра еринден турып шу адамнынъ артындан кетти.
Олар базарнынъ та о бир башына чыкътылар. Килим
базары бу ерде экен.

— Истегенинъни сайла,— деди шу адам ве ерде ти-
зювли килимлерни ачып-ачып косътерди.

Ерниазар озюнинъ истегени киби бир килим тапып
оламады. Бири зияде къулланылгъан, дигери кичкене...

— Ёкъ, алмайым,— деди Ерниазар килимлерни ко-
рип чыкъкъан сонъ.— Мапъа яшъы килим керек, орта-
сындаки орысги исе, мына бойле олсун,— деп къол-
ларынен чешит тюрлю ишаретлер япып косътерди.

— Айса, бугунъ эвге барамыз. Меним мусафирим
олурсынъ. Мен сени килимсиз къайтармам. Асыл чобан
миллетини пек севем. Меним таныш чобанларым чокъ.
Олар пек ишаннетли олалар. Эвлерине барсапъ беш-
пармакънен сыйлайлар. Меним бабам, дедем, бутюн
урувым чобан экен. Мен матюв яшлыкътан шеэрге
севда олдым, окъувнынъ да сонъуна чыкъамадым,
алыш-верешке урундым. Пара сыджакъ шей даа... эр
кунъ кассапы теслим эткенде бир къырмызы къагыт-
чыкыны бу якъкъа тыкъам...

Шай дегенде о штанынынъ артындаки джебининъ

зынджырчыгыны тартып бакъты. Ерназар опынъ лафларына яры ипана, яры ипанмай амма, яваш-яваш артындап къалмай кете.

— Ахыр сонъу озюмни де алып кетип анавы ерге тыкътылар. Учъ йылдан сонъ Нукъусымны келип корьдим.

— Эвинъ узакъмы?— деди Ерназар саатине бакъып.

— Сен сааткъа бакъа берме. Нукъускъа кельген адам бир гедже къонмай къайтмаз. Истесенъ сени «Къырккъызгъа» алып барырым.

— Мен балет севмейим,— деди Ерназар оны апъламайып.

— Екъ, джаным, «Къырккъыз» Нукъусыннъ биринджи класс рестораны. Анда кирсенъ ичинге джанннъ келе, чыкъып кетмеге истемейсинъ.

— Билем мен,— деди Ерназар сувукъ къанлыкънен.— Ресторанны да билем, ансамблыннъ де. Меннидже экинджииси яхшы. Эвинге барсам барайым, килиминнъ корейим, дякиннъ къонагъыннъ оламам.

— Оны эвде бакъармыз.

Олар машинаны базарныннъ яныдаки къаравулдан алып, Нукъусыннъ кешъ сокъакълары ве аралыкъларында кечип, бу адамныннъ эвине кельдилер. Таныш олдылар. Оныннъ ады Торемурат эди. О шеэр алыш-верннш ишханелеринден биринде чокъ йыллардан берли чалышып кельгенини ве бош къоллукъ япып бахтсызлыкъкъа огърагъаныны ве энди ишинде мукъайт чалышкъаныны, вазнетн тюзелеяткъаныны айтты. Ерназар онъа ипанды. Эви ойле меденнй тешельген ки, акънкъатен бир аякъ кирейим десенъ, бир даа чыкъаджакъыннъ кельмей.

Аш ашалды, ичильди, чокъ гузель лакъырдылар олды. Ерназар озюниннъ истеген килиминни алды. Торемурат бу килиминнъ махсусе бир къыйметли достунннъ тоюнда бахшыш бермек ичюн алгъаныны айтты. Кечке къадар отурдылар. Машинаны къоймагъа ер олган сонъ, Ерназар къалмагъа разы олды. О ёргъун эди. Къонаккъа пуф тешекли тахтада ер ачтылар. Чокъкъа бармай къонакъ дудакълары арасындан пуфылдап башлады...

Иште, бугунъ Торемурат Ерназарныннъ къонагъы. «Дюнъя ойле экен. Инсан-инсангъа керек ола. Оныннъ да менде бир ишн олса керек. Дагъ-дагънен дегиль, инсан-инсаннен корюшнр, деи тургъанлар». Бойле тюшонджелернен, инсаниетлик дуйгъуларынен Ерназар

оны кѡомакъ этмеге, хатрини тапмагъа тырышты. Аштап сонъ шофѳр кетип озюне косътерильген ерде ятты. Юртта Ерназарнен Торемурат къалдылар. Бойле онъ айтлы вакъытны Торемурат акъшамдан берли беклей эди. О энди ич бир шейден сакъынмай озюнинъ не макъсаднен кельгенини айтып башлады.

— Ерназар, динъле достум, мен шу ярым бишъ километр ёлны кечип, аселет санъа кельдим. Мен эминим ки, сен мени анъларсынъ ве сёзюмни керип къайтармазсынъ. Мен санъа нек зарур бир ишнен кельдим. Сен де, мен де писанмыз. Бала-чагъаларымыз, дост-эшлеримиз бар. Якъында башыпъдан той кечирдинъ. Дюнъя къадар масрафкъа баткъандырсынъ. Шунынъ ичюн сен манъа беш-он кѡюю чарелеп бер. Мен сени алдатмагъа кельмедим. Эписини базар фиятында алырым. Парасы пешини. Мына, сай да ал.

Торемурат кѡюю джебинден бир десте юзерлик чыкъарды, пармакъларыны туюрюклен, бирлей-бирлей сайды ве йнгирми данесини Ерназаргъа узатты.

Ерназарнынъ башындан къайнагъан сув тѳкюльген киби олды. Мусафирге не дейджегини бильмейип, бираз шашмалап къалды. Сонъ башына эсини джыйды. О Торемуратнынъ кѡлуны керип итеп:

— Паранъны кисенъе сал!— деди.— Сен мени помещик беллейсинъми, дост? Сенинъ узаткъан паранъа энъ азда йнгирми баш кѡюю керек. Мен оны къайдан аладжагъым?

— Вай, ва-ай, достум, озюнъ кѡюю ичинде яшасапъ, озюнъ бу ернинъ шорбаджысы олсапъ, кѡююны къайдан аладжагъым демеге утанмайсынъмы?

— Ёкъ, ич утанмайым. О меним малым дегиль, халкънынъ малы, девлетиниъ...

— О якъына мен къарышмайым. Кимнинъ малы олгъаны меним ишим дегиль. Манъа йнгирми баш кѡюю тап, аселет машина алып кельдим, саба эрте ёлгъа чыкъайым.

О кене Ерназарнынъ джебине пара тыкъыштырмагъа башлады. Ерназар алмады, онынъ кѡлуны керип сильтеп аякъкъа турды. Юрттан чыкып кетеджеги кельди, сабыр этти, къайтып ерине отурды.

— Айды, яхшы. Керекмей сенинъ малынъ. Мен кѡюю тапарым. Парам олсуи. Отур, лаф этейик. Ойле къоркъакъ олма. Къоркъакънынъ малы бюрюлерге аш ола тургъан. Мукъайт ол.

— Борюлерге биз алышкъанмыз. Оларнен эсаплашмакъ къолай. Алла эки аякълы борюге расткетирмесин.

Торемурат козьлерини къыйыштырып Ерназаргъа бакъты. Онынъ бу лафыны бегенмедн. Ичинден, «бу тек къоркъакъ дегиль, эм серсем экен», деп тюшондн. Лякин, сенин чыкъармады. Онга ёлгъа чыкъкъан сонъ, беш къайтмакъ эльвермей. Илле бир чаре тапып, озюнинъ тюшюнип чыкъаргъан къурунтысынынъ ич олмагъанда ярысына малик олмакъ керек. Шунинъ ичюн лафны башкъа тарафтап башлады.

— Ерназар, айса бойле этермиз. Сен магъа озь къоюнларынгъдан сат, эр бир къоюннынъ ерине мен санъа бир токълу кетирим. Келиштикмн?

— Бир шей анъламайм,— деди Ерназар.

— Олян, анъламагъапынъ не я? Сен бу ерде бишъ йыл яшасанъ базаргъа бир къоюн чыкъарып оламазсынъ. Мен сенинъ аягъынъа кельдим. Ал, парасыны, бер къоюушыны. Бу да азлыкъ этсе, къоюн ерине къоюн берем, санъа даа не керек? Достлукъ бу къадар олур.

Ерназар бираз йымшады. «Акыкъатен муштерн аягъыма кельген. Оны къайтармагъа не керек. Озь малым. Кимге истесем онъа сатарым. Токълуларны яхшы бакъсам, бааръде олар да бирер ана баш олур, не шиш янды, не кебаб». Ерназар бу тюшонджелернен мусафирнинъ теклифине разы олды ве меселени сабагъа къадар аль этмек ичюн огълу Оразбайнен корюшип лаф этмекни мунасип таныды.

— Сен бираз таянып раатлан. Мен огълума барып келейим,— деди Ерназар ве юрттап чыкъып кетти. Оразбай эвде ялынъыз эди. Шасенем районгъа экимлелер мушавересине кеткен. Ерназар меселени асылындан айтып анълатты ве шимди о муштеринен барып корюшмек кереклигини билъдирди. Меселе шуидаки, Торемураткъа керек олгъаны къадар къоюн Ерназарда ёкътыр. Қалгъаныны Оразбайдан алып къошмакъ мумкюн, я да экиш къошулып ортакъ мал сатаджакълар. Оразбай эринмедн. Аякъларына эски калошларыны сокъып бабасынынъ артындап тюшюнип кетти. Юрткъа кирдилер. Торемурат ойле татлы юкъугъа далгъан ки, аягъындан сюйреп кетсенъ дуяджагъы ёкъ.

— Мына бу адам,— деди Ерназар ичери киргенинен.— Мен онынъ эвинде мусафир олгъан эдим. Ки-

лимни де ондан алгъан эдим. Апайы, балалары бар. Яшайышыны корьсенъ шашарсынъ. Эви балабан, ичи дюльбер допатылгъан. Мен беллесем ишанылмайджакъ сойларындан дегиль.

— Шеэр халкъы, баба, ким биле... Токълуну къайдан тападжакъ экен?— деди Оразбай бабасына шубелли козь этип. Ерназар омузларыны къысты. Шу арада Торемуратнынъ бурну устуне эки чибин къонды. О озь къолунен озюни уятты.

— А-а, кельдинъизми?— деди о миндер устунден котерилип. Сонъра Оразбайнен селямлаштылар.

— Огълунъ дызман акъай экен...

— Дызман олмасанъ, мал бригадирн оламазсынъ,— деди Оразбай къопайсырап.— Лафнынъ къыскъасы бойле, Торемурат агъа,— деп сёзге башлады Оразбай.

— Биз, бабамнен экимиз, сизге йигирми къоюн тапармыз. Тек шартымыз бойле: не вакъыт токълуларны кетирисинъиз, о вакъыт къоюнларны алып кетерсинъиз.

Торемурат ортагъа бойле шарт къоюладжагъыны беклеп тура эди. Оразбайнынъ сёзлери оны сескендирди, юкъусы къачып кетти.

— Инсан, инсангъа эр вакъыт ишанмакъ керек огълум,— деди о Оразбайгъа бакъып. Базарда токълудан юрюш ёкъ. Беш айлыкъ токълу йигирми кумюш. Бильген олсам, машинаны юклер келир эдим. Амма, мен сизни тап о къадар этспрегенинъизни бильмеген эдим. Мен сизден мал сорап кельдим, шимди ойле олып чыкъты ки, сиз менден мал сораيسىз. Догърумы? Мына сизге йигирми къыгъыт..

Торемурат юзерликлерни чыкъарып дастархан устуне ташлады.— Истесенъиз йигирми къоюн беринъиз. Эр бирн юз сомдан. Токълуларны кетирген сонъ, манъа йигирми сомдан къайтарысынъыз. Мен сизге ишанам. Келиштиклими?

Бала бабагъа бакъты, баба балагъа. Экиси де индемедилер. Торемурат параны дастархандан алып, башта Ерназарнынъ, сонъ Оразбайнынъ къолларыны тутып саллады, саллады ве пиялаларынынъ тюбюнде къалгъан ракъыны токълуштырып юттылар.

Айнынъ парлакъ шавлелери ерни куньдюз киби айдыллатмакъта эди. Хошаргъа барып къоюнларны истегенинъ киби сайлап алмагъа мумкюн. Лякин Торемурат ашыкъмай. О ёлларны яхшы биле. Къайсы ерден, не вакъыт кечип кетмек кереклигини о эвельден

тюшонип-ташынгъан. Ойле япмаса, шеэр базарына баргъандже онъа къач кере къолгъа тюшмек мумкюн. Эй-эй, ким биле, асыл о базаргъа бараджакъмы? Торемурат бойле афы иш япаджакъларгъа бенъ-земей.

— Бир саат къадар раатланайыкъ, шофёрны сонъ уатырмыз,— деди Торемурат.

Ерназар къалгъан ишни Оразбайгъа авале этти.— Экимизге анда барып чобан козюне корюнге керек-мей. Озюнь барып, чобаннен берабер сайлар берир-сир,— деди о Оразбайгъа. Учю де юртнынь учъ тарафына созулып яттылар.

Танъ атар маали. Хошарда чым-чырт. Къююнлар бир-бирине сыйыкъып, окюре, акъсыра юкълайлар. Чобан тургъан. О къуман шеклинде къара алюмин чайнигиши къор устюне къойгъан, кенарына бир къач чырпы ташлап тутандыргъан. Танъ алды тынчлыгъыны бозып машина гурюльтиси эшитилди. Оразбай машинаны догъру хошнынъ къапысына янаштырды. Чобан оларгъа тараф адымлады ве Оразбайны корип таныды.

— Йигирми та къююн аламыз, тутып берчи!— деди Оразбай эмир этиджи сеснен. Чобан индемедди. Гъый-чылдатып хошнынъ агъач къапысыны ачты. Машина арт-артына азбаргъа кирди. Торемурат шофёргъа: башла юклемеге, деген манада ишмар этти. Шофёр энъ кенарда тургъан къуйругъы тезекли бир къююнгъа япышты.— Оны не япаджакъсынъ, ахмакъ!?— деп къычырды Торемурат шофёргъа. Сонъ чобангъа айлянып,— къююнларны уюр!— деди. Чобан бу адамнынъ къююн сайламагъа билгеннинъ анълады ве шубели козьлеринен Оразбайгъа бакъты.

— Зарар ёкъ,— деди Оразбай.— Эртеге йигирми та токълу алып келемен.

Чобан къююнларны ушкютип, турсатты, эписини бир ерге айдаштырып уюрди.

— Анавы, ортада башыны къадап, о якъ, бу якъ къарап тургъан сойларыны тут!— деди Торемурат шофёргъа. Оразбай, шофёр, Торемурат бирлей-бирлей энъ яхшы, такъатлы къююнлардан йигирми дане тутып машинагъа аттылар. Арадан ярым саат кечер-кечмез машина козьден гъайып олып кетти. Оразбай эвине къайтты. Оны танъ юкъусы басты. Чобан таягъына таянып тюшонджеге далды.

АЛТЫНДЖЫ БАБ

Бегдияр Надырович тюпевши ёлда пек ёрулса керек, гедже кыбырмамай юкълады. Барханларыны артындан уфукыны кызартып догъган кунеш сырыкъ юксекигинде котерильгенинен алты нурларыны уджсыз-буджакъсыз Кызыл-Къум «дерьясыныны» устюне септи. Гедже салкынындан ушюген махлюкълар сувукъ къум астындаки юваларындан башларыны котерип кунеш шавлелеринен бетлерини юва, бири-бирини аркъасына секиришип ойпашалар. Балабан саксаул тюбюнде юва ясагъан къашкъыр авагъа чыкъкъанынен къулакъларыны тиклеп, этрафкъа бакъынды ве озюни бу сынъырсыз чёльнини шорбаджысы сайгъан киби, шу саксаулныны этрафыны доланды ве кене къуйругъы устюне чонкъайып, узакъларгъа бакъып къалды. Эгер чобанныны козю бу диярда сексен километрлик ердеки къююны сечсе, къашкъырныны козю ким билсин не ерлерде, нелерин коре. Бу бизге къарайлыкъ. Лякин отарларда юрген къюю сюрюсинини къокъусы онын бурнуны йырта, чанъ сеслери къулакъларыны теше. Къашкъыр саксаулныны этрафыны бойле козтювлерден кечирген сонъ, кене эвельки ерине къайтып кельди ве юваныны ичинден бири-бири артындан беш дане къара козлю дюльбер къашкъырчыкълар чыкътылар. Булар шу ана къашкъырныны балачыкълары эдилер. Бала десенъ, бала. Эписи бири-бирине чапкылып, аркъаларына секиришип, кичкене пайджачыкъларынен башларыны тырнап ойнамагъа башладылар. Ана къашкъыр оларны ташлап, бир муним ишке ашыкъкъан киби, артына-алдына бакъмадан чёль бою чапып кетти.

Айгиди сени кунеш. Онын мубарек нурлары эр шейни джанландыра, эр шейге аят багъышлай. Атта, бу мейдан бошлукъта омюр къайнай, бутюн джанлы барлыкъ арекетке келе, яшав ичюн куреш башлай.

Пенджерере перделери арасындан кечкен кунеш шавлесин Шасенемнини бетине урды. Татлы юкъуда олгъан Шасенемнини бем-безд бети даа зияде нурланды, коз къапакъларыныны устю йылтырады, инджертильгени къашлары, нар тюсте дудакълары сескенип кыбырдадылар. О уялды. Одада кимсе ёкъ. Оразбай юртта яткъан эди. «Вай, бабама чай къоймадым, энди турып кетселер керек», деген фикрини сыджакъ ёргъаны астындан аякъларыны салындырып папучлерини кийди

ве бутюн бедени корюльген индже-чильтерли геджелик кольмегишен кузьюге догърулды. Бети ве омузлары устюнде перишан алда джайрагъан сачларыны тез-тез башы устюне юмарлап топлады ве йипек халатыны киийип, бабасы яткъан оданынъ къапысыны аралыкъ этип бакъты. Директор юкълай эди. Шасенем тааджиленди ве къуванды. Тааджиленди шунунъ ичюн ки, о кендини билгенниден берли бабасынынъ кунь догъар маальде юкълагъаныны корьмеген эди. Къуванды — эвине бир куньге кельген бабасы озь къызынынъ къолундан чай ичмеден чыкъып кетмегенине. Шасенем элини-бетини ювды, сачларыны тертипке къойды, козь, бетини енгильден инзамагъа чекти ве ашханеге кирди.

Бу вакъытта Бегдияр Надырович уянды. О курсю устюне ташлагъан урбаларынынъ астындан къармалап саатыны алды, бакъса докъузны кече. Къулагъына кеттирип динъледди, саат чалыша. «Демек, къатты юкълагъан экеним, айгиди сени темиз чель авасы, саба ачылгъанындан хаберим олмады», деген фикирлернен кенъ балакълы штанына аякъларыны сокъты ве аваланмагъа чыкъты. Къапы алдында бираз эгленген сонъ, ичери кирди, элини-бетини ювды. Шасенем саба шерсф хайырлап ашханеден чыкъты ве бабасына темиз, ту-тулмагъан юзьбез узатты.

— Я Оразбай къайда?— деди Надыров къызынынъ сюрюме чекильген дюльбер козьлерине бакъып.

— Юринъ, баба, чай ичейик,— деди Шасенем бабасынынъ суалини джевапсыз къалдырып.

— Оразбай кельсин де, берабер...

— О бутюн гедже бир ишлернен огърашып юрди. Сонъра юртта ятып, саба эрте турып кеткен.

— Акъылсыз эриф, бойле яш, дюльбер ханымынъ олып, юртта киийизлер устюнде хорланырсынъмы?— деди Надыров къызынынъ козьлерине бакъып.

— Кимге дюльбер, баба, кимге чиркиш. Оразбай ойле шейден анъламай. Онынъ бутюн иши малда, араида, хошарларда. Эвленгеннимизден берли даа бир кере догърулып бетиме бакъкъаны ёкъ. Биз гъалиба яшап оламайджакъмыз.

— Вазгеч. Бетинъе бакъмаса — бакъмасын, къальби темиз олсун,— деп ташлады Надыров.

— Меселе де къальбде даа баба. Къальбинде олмагъан, бетине де бакъалмай экен.

— Ойле тез екюн чекмеге ашыкъма. Инсанлар

йигирми йыл яшап бир-бирлерине табнат уйдуралмайлар, сен исе бир къач ай ичинде...

— Эй, баба, башы уймадымы, сонъу белли...

Шасенем бабасынынъ пияласына бир чайниктен чай, дигер кумюш киби йылтырагъан узун сюмекли суръаледен сют текти.

— Яшайыш эр шейни косътерир къызым. Кимерде акши де ола. Башы уймай, сонъу уя.— деди Надыров.— Мына, узакъ кетмек керекмей. Мени ве ананъны алайыкъ. Биринджи вакъытларда анаъ да манъа терс бакъа эди. Не япсам, хусур тапып, мени зокъумлай эди. Озю де тыпкъы сенинъ киби кийинмеге, тюзенмеге севе эди. Қъайда барсакъ адамларнынъ козю она тюшкенини мен озюм эслей эдим. Лякин мени де озю киби тертип кийиндирмеге не къадар тырышса да, мен беллесем озь макъсадына пришалмады, чюнки мен кене шу фасонда, кене шу къыяфетте къалдым. Эр бир къуш озь ювасында коръгенини кутер экен. Мен юрт баласы эдим, ойле де къалдым.

— Екъ, баба, сиз ойле къалмадынъыз, — деди Шасенем бабасынынъ фикиринен разы олмайып.— Сиз буюк бир девирнинъ медений инкъилябыны корип кечирдинъиз. Меселе тек урба киювде дегиль. Мына бу ерде къальб тюзгюнлиги келип чыкъа. Сизинъ меденетинъиз ичтен денъишти. Қъальбинъиз айдынлашты, козюнъиз ачылды, дюньягъа бакъышынъыз тюрленди. Басыкъ юрт баласындаи девлет эрбабы дереджесине котерильдинъиз. Анам да ойле эди. Шунинъ ичюн сизге анам тарафындан косътерильген урьмет, къайгъы табиний олып корюнди. Бу къайгъыны анам анълы оларакъ озь устуне алды. Сиз тышкъы къыяфетинъиз денъишип кеткенини сезмей къалдынъыз. Бойледже озь девиринъизининъ медений, анълы кишин олып яшадынъыз.

— Оразбай да ойле олур, сен чокъ тарсыкъма,— деди баба къызынынъ ындынып лаф эткенини ятыштырмакъ истеп.

— Бельки...— Шасенем омузларыны къысты.

Қапы алдында Айдос пейда олды. О машинасыны азбарда къалдырып, эки козюни Шасенемнинъ пенджересине тикти, лякин эвге кирмеге джесарети стмедди. Тюневин къумлукъ ичинде япкъаныны акъылына кетирип озь-озюнден утанды. «Шасенем бунъа насыл бакъа экен, земане яшлары кимерде бойле шейге, къуванч алямети, деп бакъалар. Шасенем санки опюльме-

ген кыыз. Эри бар, институт битирген. Эх, о не тюшонсе-тюшонеси, эр алда мен оны йигитче кыучакъладым. Токъта сен, чель кыушчыгы, меним кыафесиме бир тюшерсинъ...» Бу фикирлер Айдооскъа юрек берсе керек, о азбар ичинден эвиниъ босагыасына тараф адымлап башлады. Онынъ кыаршысына кыапыны ачып узун боюны созып Бегдир Надырович чыкты.

— Атларны ексинъми? — деди о кыапы алдында дидрильдеп турган машинага бакъып. Эвге кирип Шасенемнинъ кыолундан бир чай ичмек умюти олган Айдооснынъ бу апансыз корюшювден тили тутулды. О сесини чыкыармай Надыровнынъ артындан адымлады. Машина тоз чанъгытып козъден гъайып олып кетти. Шасенем эв ичип, тешеклерини джыйыштырып кыойды ве шифоньер кыаршысына кечип халатыны ташлады, ишке кетмек ичюн баштап-аякъ урбаларыны авуштырды. Арадан ярым саат кечер-кечмез о медпунктинынъ кыабулханесинде эди. Экимнинъ кельгенине юректен кыуванган эмшире кыыз Арзыгюль долафтан темиз ювулган ве уютленген халат чыкыарып Шасенемнинъ янына кельди.

— Халатынъызыны киесинъизми, Шасенем апа? — деди о незакетли тильде. Шасенем аркъасыны айлянды, эмшире онынъ халатыны омузлары устюнден тартып тюзетип кийдирмеге ярдым этти.

— Фесини де алып берчи, — деди Шасенем аркъасына айлянмайып.

— Мына, Шасенем апа, — деди эмшире кыыз ве онынъ кыолуна крахмалланган юксек кыаснакылы эким такыесини узатты. Шасенем ялынъыз эвде дегиль, иште де озюни тертиппи тутмага, земане лезетинен кийинмеге билъген келинчек эди. Шасенем стол башына кечип, тюневини келип кеткен хасталарнынъ джедвелини тешкермеге башлады. Эмшире кыыз эписи акъкъында тевсиятлы малюмат берди. Олар чокъ дегиль эдилер. Эки кыадын, эки бала ве бир эркек киши.

— Эр алда эксериет кыадылар, — деди эким карточкаларны кенарга сюрп. — Тышта хаста бармы, чыгыр кирсинлер, — деди кыапыга козъ ташлап.

— Кимсе ёкъ, Шасенем апа, — деди эмшире отурган еринден. — Сонъ, насыл барып кельдинъиз, кимлерини корьдинъиз, Шасенем апа, — деди Арзыгюль озюнинъ баладжа муляим, гунасыз козълерини сюзип.

— Ат-чапарда кимни корерсинъ? Эписи шу озюмизиниъ эски танышларымыз. Бир къач яшлар даа кельген экенлер. Амелият кечеджеклер эмиш. Мен кимсенен корюшмедим. Бу хаберни де манъа Айдос айтты.

Айдос дегенде Арзыгюль отургъан ериден сескенди, къыскъа къара кирпикли козь къапакълары бир къач кере ачылып япылдылар.

— Я оны къайда корьдинъиз?— деди Арзыгюль дудакъларыны сувландырып.

— О мында. Бизни алып кельди. Бабамен хошарларгъа кеттилер.

— Вай, языкълар олсун. Бильген олсам мен де кетер эдим. Хошарларгъа чыкъмагъанымыз учь кунь олды,— деди Арзыгюль буок истекнен.

— Бельки уйлелик къайтырлар. Мен Айдосны санъа ёлларым,— деди Шасенем козь къыясындан Арзыгюльге бакъып.

Арзыгюль башыны ашагъы саркъытты ве суный тебессюм иле озюмизиниъ эеджанланып кеткенини дуйдурмайджакъ олды. Лякин Шасенем онынъ абдырап айткъан бир къач сачма сёзлеринден чокъ шей анълады. Къызнынъ утангъаныны эслеп, онъа башкъа бир сёз даа айтмамагъа тырышты. Къапыда бир къадын пейда олды.— Киринъиз, киринъиз Сулухан апа,— деди Шасенем оны корьгеннен.

— Вай, вай, балам, зорнен сизге джетип кельдим,— деди о ичери киргеннен.

— Отурынъыз, Сулухан апа,— деп Шасенем онъа стулны корьсетти. Сулухан апа отурды. Башына саргъан шалыны чезди, онынъ тюбюнде бир шал даа бар экен, оны да чезди, онынъ астында эки юнь явлыкъ даа бар экен, оларны Арзыгюль чезип алды.

— Сонъ, неге шикъет этесинъиз, апа?— деди эким хастанынъ козьлериниъ ичине бакъып.

— Баш агъыра, кокиос агъыра, аякълар, къоллар... бары агъыра. Мынавы къыз келир деп къарасам болмады, озюм кельдим дохтур. Сизинъ ширин сёзюнгизни эшитсем арув болам да кетем, деп кельдим. Мына бары шу, ой-ой-ой...

— Температура бармы?— деди Шасенем термометрни къолуна алып.

— Тюшюмеймен.

— Сыджагъынъ бармы, дейим?

— А, а, боладымы, болмайдымы, бары авура.

Арзыгюль хастанынъ къолуны котерип термометрни

кьолтугы астына тыкты. Шасенем онын анда-мында алып айткан сачма лафларыны динълеп турды, лякшш идемедди. Хаста, яшагъан юртунынъ ичи серс олгъаныны, кийизлерининъ, килимлерининъ эскирип къалгъаныны, эрининъ йыл он эки ай отарда ятып тургъаныны, он бир бала тапкъаныны, учевини къара топ-ракъка сакълагъаныны ве сауре айтып отурды.

Арзыгюль термометрини алып козюне якъып кетирди ве сыджагы олгъаныны айтып Шасенемге узатты.

— Союинъыз,— деди Шасенем термометрини стол устюне къойып. Хаста эски къадифе тончугъынынъ чуллангъан плъмеклерини бошатты. Арзыгюль тончыкыны алып кенаргъа ташлады. Хастанынъ устюнде басмадан тикильген дегмесиз антерининъ якъасы арасында корюльген тюб кольмегининъ тюсюни ташымакъ мумкюн дегил эди. О без сатинден тикильген олса керек ки, устюндеп ташламай, нидже вакыт ювалмай кийилгеннинде озь тюсюни джойгъан, ве кирдеп сарылым тюсте мешинленип, къасмакълачып къалгъан.

Шасенем онынъ къан басымыны ольчеди, кокюс къафесини эм алдан, эм аркъадан динъледди, тилини ве богъазыны бакъты. Соигра ерше отурып керек пляджларны язмагъа башлады. Хаста урбаларыны кийгенде Шасенем онъа темизлик акъкъында бир къач лаф айтты.— Эр шей адамынъ озюндендир,— деди о.— Сизинъ эриниз отарда ята экен, я озюнгиз эвдесиз де. Ич олмагъанда устюнгиздеки урбаны къайнатып ювалмайсызмы? Я буюк къызынъыз не япа? О да сизден корьгенини кутсе керек. Мына бизим адамлар озь омюрлерини бойле къыскъарталар. Темизликнинъ не экешини, онынъ сагълыкъ ичюн не къадар файдасы олгъаныны ич де анълап оламайлар. Джанынъыз агъырмасын Сулухан апа, бизлер, яш экимлер несили буны сизлерге ашьлатмакъ борджлумыз, эм ашьлатырмыз.

Чокъ замаплар эвельси бутюн дюньягъа намы кеткен бир мешур алим олгъан, онынъ ады Абу Али Ибн Сино экен. Темизлик-паклик акъкъында о бойле деген:

«Эр кунь амамгъа кирмекин
Терк этме ич, адет эт.
Тенинъ олур тендирист,
Юрерсинъ сагъ-селямет.

...Юкьудан алдын, эльбетте,
Тенинъни ювып пак эт сен.

Бу адетин эр куш кут,
Яхшы юкю истесень...»

Коресизми не къадар акъыллы наснат. Чюнки, сагълыктынъ башы — темизлик-пакликтир. Буны акъылынъыздан чыкъарманъыз. Анъладынъызмы?

— Анъладым, амма...

— Аммасы ёкъ онынъ. Шимди исе, догъру эвншъизге къайтып барынъыз. Мынавы иляджлардан кунъде уч кере ичинъыз. Акъшам аякъларыпъызны сыджакъ сувгъа къоюнъыз. Сонъра чай ичип ёргъан тюбюне кирип ятынъыз. Бир афта къадар бойле япынъыз. Арзыгюль сизни барып корер. Керек олса укол япармыз. Яхшымы?

— Яхшы, дохтур, сав бол къызым, — деп Сулухан апа еринден котерилип яваш-яваш юрип кетти. Арзыгюль оны азбардан чыкъып кеткендже артында козь этип турды.

Медпункт алдында башкъа хаста корюнмей эди. Арзыгюльнинъ козьлери эп ёлда. О Айдосны беклей. Бельки къайтып келир де онынъ машинасынен хошарларгъа кетер. Умют дюньясы. Къызынынъ гонъюли ойле истей. О Айдосны биринджи кере Ат-Чапарда корьген эди. Бундан эки йыл эвельси медицина эмширелери курсунда окъугъанда, совхоз меркезининъ янғы клубы ачылгъан геджеси таныш олгъан эдилер. Арзыгюль озь акърандашлары арасында айрылып тургъан гуль киби бир къыз эди. Айдос умумий оюн авасы чалынгъанда ялынъыз Арзыгюльнинъ янына барып, давет этер эди. Бойледже, бир къач ай кечип кетти, Арзыгюль эмширелер курсуны битирип Къос-Бурунгъа къайтып кельди ве ондан сонъ Айдосны бир даа корьмедди. Я корьмек керек эдими? Айдос бу хусуста бир вакыт тюшюнмедди. Арзыгюль исе, кет-кете пишкинлешти, чертсенъ тени чатлайджакъ киби бир къыз олды. Къос-Бурунда онъа акъран яшлардан кимсе ёкътыр. Ат-Чапаргъа барып-кельмек исе, буюк иш. Оны эр кес япалмай, айда бир кере медпунктынъ ишинен кетип кельсе де, эвельки киби клубгъа бармагъа, яшларнен оюнгъа тюшмеге вакыт къалмай. Бу къыз тамам эки йыл Айдоснынъ шу вакытта онъа косътерген сыджакъ муамелесинен рухланып яшады. Къыз бала не къадар сабырлы олса, о къадар яхшыдыр, дейлер амма, шимдикли яшлар бойле сабырлы къызларны чокъ сечмейлер. Арзыгюльнинъ фикриндже Айдос оны унутмамакъ борджлу эди ве ич олмагъанда эки йыл ичинде эки кере

келип корьмек керек эди. Керек эди, амма, не япаджакъсынъ, зорнен севги олмай экен. Лякин, Арзыгюль, эр алда Айдосны бир кере даа корьмеге тельмире. «Эки йыл эвельси мен яшча эдим. Шимди баягы тюрлендим. Этим-теним толды, кокиюслерим къабарды, сачларым белимден ашагы саркътылар. О вакыт омузларым устюнден келе эдилер. Экимлер киби устюме халат кийип меденйиште чалышам. О мени шимди корьсе фикирин денъишип кетер эди, амма...».

Арзыгюль бу фикирлернен узакъ барханларгъа та раф козь ташлады, лякин ёлда машина корюмеди. Умютинни узип ичерн, Шасенемниъ янына кельди ве индемей онынъ без юзюне, идже къашларына, энъсеси устюнде къат-къат обаланып тургъан сачларына бакъып къалды.

— Санъа не олды шу, Арзыгюль? Не ичюн бойле сюзюлип турасынъ?— деди Шасенем окъуп тургъан китабында козьлерини алып.

— Бир шей олгъаны ёкъ, Шасенем апа, озюмни бир аз алсыз сезем.

— Таян дивангъа. Эл бир невбетте кимсе ёкъ. Бутюн хасталарымыз тюзелип кеткенге бейъзейлер.

— Невбетте киши ёкъ, амма, бельки Айдослар айлянып келирлер беллейим,— деди Арзыгюль бир аз тарсыкъып.

— Айдоскъа къалса ёлдан айлянып къайтыр эди, амма, онынъ янында Надыров деген акъай бар,— деди Шасенем бир аз мыскъланеп. Чюнки, о Арзыгюльнинъ энди Айдоскъа ургъун экенини анълады ве къызынъ бу купьге къадар онъа ич бир шей айтмагъанына бир аз ачувланды. Шасенемнинъ ичнине насылдыр бир учкъунлар пейда олып башладылар. Шасенемнинъ Айдоснен ич бир тюрлю алып берджеги олмагъанына юректен инангъан ве бу акъта акъылына бир шей кетирмеген темиз къальбли Арзыгюль озюнинъ тарсыкъувларынынъ иеден ибарет экенини Шасенемге бир тамам икяе этти. Шасенем онынъ намуслы севгисине инанды, козьлерин яшланып тургъан Арзыгюльни аджыды ве элинден кельгенине коре бу иште онъа ярдым этеджегине сёз берди. Арзыгюль еринден турып Шасенемнинъ бойнуна сарылды.— Омюримнинъ сонъуна къадар сизни унутмайджакъым, Шасенем апачыгъым,— деди ве къуванчында бала киби секириклейджеги кельди.

Эки гузель, эки яш юрек. Ангисине инанмакъ мумкюн. Шубесиз, экисине де инанаджакъынъ келе. Чюнки,

Шасенем эвли къадын. Арзыгюльнен экисининъ ара-
сында дёрт йыл фаркъ бар. Шасенем институт битир-
ди, Арзыгюль исе он йыллыкъ мектептен сонъ, эмшире-
лер курсында окъуды. Экиси де Къос-Бурунгъа ёллан-
манен кельдилер. Шасенем азы анле яшайышынен
мемнуи олмаса да, эр алда анлесин бар, онынъле яшай
ве омюр къуралар. Арзыгюльде исе, бир шей ёкъ. Ана-
сы, бабасы бир кушде къазаланып ольдюлер. Эки ка-
дасынен эмджесининъ къолунда къалдылар. Шимди
олар Ат-Чапарда совхознынъ берген янгы эвинде яшай-
лар. Экиси де огълан балалар. Экиси де совхозда чалы-
ша ве гънябий окъуйлар. Арзыгюль бу йыл дигирми
яшыны толдурды. Орта бойлу, тос-томалакъ, фыстыкъ
киби бир къыз. Сачлары белниден ашагъы тюше, юр-
генде балдырлары титрей. Къара иштеп къачынмай,
меденетни, дюньяны догъру анълай. Къос-Бурунгъа
кельген сонъ, медпункт янындаки кучюк бир одачыкъ-
та яшай. Кимседе иши ёкъ. Кимсенен давасы ёкъ. Ля-
кин озы ишини джан-юректен себе ве эринмей чалыша.
Онъа ялынъыз омюр аркъадашы етишмей. Табиий
шей. Мына, бойледже Арзыгюль эки йылдан берли озы
къысметини беклеп тура. Лякин, къысмет коктеп ягъып
кельмей экен. Онынъ ичюн эль къавушып отурмай-
джакъсынъ, озы къысметинъ, озы бахтынъ ичюн куре-
шеджек экенсинъ. Мына бу ниетнен озюнинъ энъ якъын
досту ве сырдашы Шасенем апасына къальбинин ачты,
Айдосны бегенгинин, онынъ учь айдан сонъ апайынен
айырылышкъаныны билъсе де кене севгинини айтты.
Амма Айдос не тюшюне, кимни себе, асыл онынъ
къальбинде Арзыгюль ичюн бир дирем севги атешин
бармы, ёкъмы, буны Арзыгюль эльбетте билъмей. Билъ-
месе де умют эте, озюнинъ алевлини тургъан къальб
атешини умютнен сёндюре. Энди сёз Айдоста ве Ша-
сенемде. Бу эки къальб не тюшюне аджеба? Ай-ай эр
кес Арзыгюль киби олса, козылерини яшлапдырып
ичиндеки дердини тёкип къойса. Омюр, аят пек мурек-
кеп машина экен. Онъа анахтар уйдурмакъ ичюн чокъ
сувлар кечмек, чокъ коръмек, чокъ билъмек керек экен.
Базан янынъдаки достунъ къолундан омюр апахта-
рыны къакъып ала да, машинасыны озюнинъ истеген
ёлундан айдай бере экен. Онынъ не достунда, не сой-
акърабасында, не де девлет ишинде алып-береджеги
ёкъ. Онынъ бутюн иши озы нефисинде. Арам нефис
тоймакъ билъмей, кет-кете бетерлеше. Нефис дюменине
берильген адам, омюр машинасыны барып ярдан ат-

тырыр, ляхин этрафындаки исаний ишлерде алып берджеги олмаз. Онынъ юреги кет-кете ташкъа чевириле. Мерамети къалмай. Параны десте-десте сайса да, озь догъмуш анасына бир къопкъа къызылчыкыны он кумюшке сатар. Мына бойлелеринден имдат беклеп, онъа сырыныны ачсанъ, къальбинде ачылгъан ярагъа туз сепер. Олар исанынынъ козь яшына инанмайлар. Сени исе, инандыраджакъ олып, керек олса крокодил козьашлары тѣкерлер. Бойле нефисхор, видждансыз адамлар эвель-эвельден берли олып кельгенлер, сийрек де олса, бизим джемнетимизде де расткелелер. Алла бойле достлардан сакъласын.

Арзыгюльнинъ ичинде туташкъан арзулар эльбетте, бойле адамлар ичюн дегиль. О гунасыз бир къыз. Ай-дос оны анъласа, онынъ севгисине севгисин джевап берсе. озюни дюньяда эр кестен бахтли саяджакъ. Айдос шимдиллик бу фикирлерден узакъта. О, Надыровны энъ узакъ хошаргъа алып кетмекте. Машинасынынъ тюневин къум чѣлю ортасында токътап къалгъаныны ве Шасенемнеи бакъа туткъаныны хатырлай. Надыров исе онынъ янында отура, нелердир тюшюне, кимерде-бир юкъусырап машинанынъ сикъинтисинден уяна. Онынъ башында бинъ-бир тюрлю хаяллар доланмакъта. Озюнинъ баба-деде диярыны, бу сыгъырсыз бош чѣллерни башкъа тюрлю корьмек истей. Омюрининъ ярысындан зиядесини яшаса да, баягъы ишлер япса да, даа чокъ ве янъы-янъы ишлер башламакъ истей. «Мен башлайым, келеджек несиль девам эттирир», деп тюшюне о.

ЕДИНДЖИ БАБ

Сент-Гъазы бутюн кунь багъчада мусафирлернен юрди. Дирекция саба оларны институт бинасында къабул эткен сонъ, Сент-Гъазыны, Назимни чагъырып мусафирлерни багъчагъа алып бармаларыны ве бутюн джыныс емиш тереклерини, фиданлыкыны* косьтерип, суварув усулларыны ве оларны меракъландыргъан дигер багъчеванджылыкъ ишлеринен таныштырмаларыны риджа этти. Мусафирлер Надыровнынъ ве Ерпулатовнынъ шахсий риджасынен бу ерге кольгенлер. Меселе шунда ки, Ат-Чапар топрагъында янъы совхоз

* фиданлыкъ — питомник.

кѳурулып башлагъанынен Надыров бу совхознынъ келеджекте меркезлештириледжек болоклеринден бири — Къос-Бурунда ич олмагъанда беш-он гектар багъ ве багъча мейдангъа кетирюв меселесини ортагъа къойды.

— Къаракъалпакъ эт ве сютни сева, мал асрамаса озюни дюньяда яшадым, деп саймай. Малы олмагъан Къаракъалпакъны ер юзюнде тапмакъ къыйын. Лякин, достларым, тек эт ашап яшамакъ, дагъ кииклерине ант бир хусуснеттир. Иисан озюни дюньянынъ барлыгъында марум этмей яшамакъ борджлу. Айтынъыз, бизим балаларымыз емиш севмейлерми, хыяр, помидор, капуста емейлерми? Сизинъ аранъызда дюньянынъ чешит кошелеринде булунгъан адамлар бар. Элине сила алып бутюн Авропа топрагъыны озь аягъынен юрип чыкъкъан аскерлер бар. Айтынъыз, не ичюн о топракларда багъ-багъчалар ешерип туралар, не ичюн оларнынъ балалары емишининъ чешит союндан ашап, шырасыны ичип оселер. Ёкъса олар эт емейлерми? Яваш ол! Олар этни де бизден эксик емейлер.

— Олмайджакъ шей!— деди залдан бириси.

— Этининъ дадыны бизим къадар бильмеселер керек!— къычырды дигери.

— Айды, яхшы, сизинъдже олсун!— деди Надыров сёзюни девам этирип.— Эр алда емишининъ дадыны да билселер, этни де къалдырмайлар, ойлемиз? Я бизде не ичюн ойле багъчалар ёкъ?

— Сув, сув ёкъ!!!

— Амма бизде кунеш бар. Оларнынъ кунешинден къат-къат сыджакъ!

— Бизим топракъ терек сиймей, мал сюел.— Бойле сеслер янъгъырагъанда залда кулькю ве шамата пейда олды. Надыров бираз токътады, даа насыл бир себелер айтыр экенлер, деп динълени.

— Джемаат, мен сизинъ алдынъызгъа шакъа оюны ойнамагъа кельмедим. Мен истейим ки, бизим балаларымыз эм эт ашасылар, эм емиш есинлер! Догъру. Бизде сув къыт. Лякин, бильмиш олунъыз, бизим топрагъымызнынъ асты хазине! Анда сув да бар, газ да бар, алтын да. Даа не истесенъиз, эписи бар! Биз алимлеримизининъ косьтеришинен, земане техникасынынъ кучюнен о зеингликлерни бир кунь дюньянынъ устюне чыкъарырмаз! Кунешимиз исе, эп бойле парылдай берсин! Дюньяда эр шей кунеш нурларынен гъыдалана. Бу бизге табиятынъ берген бахшышыдыр, биз кунешимиз иле гъурурланмакъ борджлумыз! Топрагъымыз-

гъа кельгенде, достум, сен бираз богъазынгъны кердинъ амма, бизим топракъ эр шейини севе. Малны да, терекни де! Амма сен эль къавушып отурсанъ, о сенниъ тамагынъа сют тѣкмез. Топракъны эвеля сен севмелисинъ, о вакъыт топракъ сенден бир шей къызгъанмаз. Топракъкъа бир берсенъ, топракътан биш алырсынъ! Топракъ джумерт ве мубаректир! Англаштыкъмы, джемаат! Демек, биз совхозымызда багъ ве багъча асрайджакъмыз, разысызмы?..

Надыровнынъ бу сѣзлери аля даа къулакъларында чынълап тургъан адамлар бар. Не къадар тырышылса да, не къадар эмек къоюлса да, бу кунъге къадар багъча мейдангъа кетирильмедн. Ашламалар отуртылгъан сошъ, вакъытында бакъылмаса, бир афта ичинде къуруй кете. О тыпкъы тютюн, я да помидор фидеси киби, ондан дикъкъатынгъны айырдынгъмы, ашлама тутмай, о къорайгъа чевириле. Лякин, бу дикъкъат неден ибарет? Буны теджрибелн багъчеванлар биле, буны, геджекушъдюз озъ эвляды янында кетмеген апалар киби, ашламанынъ да янында кетмеген эмекчи койлюлер биле. Бунъа ялынъыз истек азлыкъ эте. Бу эспаатны юректен севмек керек, онъа балалыкътан алышмакъ керек. Бабанъ, деденъ бутюн омюрн элинде макъасы, беллиде пычкъысынен юрген олса, оны балалыгъында коръген бала ич бир вакъыт унутмаз. Чюнки онынъ къанында шу аджанп емишлернинъ шырасы синъип къалгъан.

Мына шу мусафирлерни узакъ Къызыл-Къум диярындан Зарафшан вадисине пасыл инет ве макъсад алып кельди. Олар билелер ки, институт фиданлыгъында чешигъ сой ашламалар бар. Надыровнынъ риджасы боюнджа институт оларгъа акъыкъатен Къызыл-Къум диярында тутаджакъ джыныслардан береджек олды. Лякин бу ашламаларны алып кетип къорай обасына ташлайджакъ олсанъ, бу институт ичюн, оны козь бебегн киби асрап етиштирген хадимлер ве ишчилер ичюн буюк яныкъ ве эзнет. Шунинъ ичюн бутюн хадимлер, айны заманда, Сент-Гъазы, огълу Назим мусафирлерни яхшы къаршылап алмагъа, багъчеванлыкънынъ эсас инджелликлеринен, озъ теджрибелеринен тапыштырмагъа тырышалар. Мына бу инетнен бугунъ олар бутюн кунъ багъча ичинде доланып юрдилер.

Сент-Гъазы он беш йылдан берли бу багъчада чалыша. Мында оськен эр бир терек онъа таныш. Индже кере бу чешигъ сой емиш тереклери онынъ къолундан

кечтилер. Эр бир терекнишъ тюбю къазылгъанда, пыталгъанда, суварылгъанда, иляджлангъанда ве инает емиши джыйылгъанда Сент-Гъазынынъ иштираги ола. О, баарьде чечеклер ачылгъанда, анги теректеи не къадар берекет алынаджагъыны козь къарарынен айтып къоя. Терек хасталанса шу ан онынъ себебин араштыра ве чар-чабик керек чарелерин коре. Къыс-къасы, багъчадаки тереклер онынъ эвлядлары киби бакъыла, эр бир хасталыкъ ве табнат хышымылындын козь бебегин киби къорчаланалар. Шунькъ пчюи Сент-Гъазынынъ бош вакъыты олмай. Багъчада чалыша ве багъча ичиндеки эвинде яшай. Йыл он эки ай оны багъчада тапмакъ мумкюн.

Сент-Гъазы далларына чатал къоюлгъан розмарин тереклери сырасынынъ башында токъталып, бу алманынъ дамы, чыдамлыгъы, къокъусы ве берекети акъкъында икяе этти. Андан къандиль сынаплар сырасына, сонъра симиренко ве бера армуты сыралары арасында юрп эр бир емиш акъкъында тевсиятлы малюматлар берди. Багъчанынъ четлеринде индже пытакъларында мешребе киби сап-сары айвалар илинип тургъан тереклер янына кельгенде, мусафирлер токъталды ве олар омюринде бойле ири ве къокъулы айва корьмегенлерини айтып, бу айва тереклерининъ джынысы ве яратылыш тарихынен меракъландылар. Сент-Гъазы оларгъа чокъ йыллардан берли чалышып кельген ильмин хадимлерининъ агъзындан эшиткелерини икяе этти: «Инкъилябдан эвель бу диярда Бахри деген бир къарт яшагъан, — деди о мусафирлернен ян-янаша арыкъ ке-нарына отурып. — Бу къарт ашындан-сувундан къытып, чокъ йыллар девамында пара толагъан. Инает, джыйгъан парасы онъа етерлик олып корюнесе керек ки, куньлерининъ биринде анлеси ве къышлакъ джемаатынен сагълыкълашып, ёл къапыда багълы тургъан эшегининъ янына барып, онынъ башыны къыбла бетке чевире де: — Я алла! — деп мине ве узакъ ёлгъа чыкъа. Эр кеске сымарыш бермеге алышкъан кой молласы, бу сефер де адетинден вазгечмей: — Сен узакъ диярларгъа — Меккеге кетесинъ, Бахри. Бутюн гунахларындан арынаджакъсынъ, сшилъ сарыкъ сарып келеджек-синъ. Унутма, шу пейгъамбер аякъ баскъан мукъаддес ерден манъа бир авуч топракъ кетир, — дей. Шу куньден сонъ айлар кече, йыл кече, Бахриден хабер-тебер кельмей. Онынъ талайи къышлакъ джемаатыны раатсызландыра. Молла чешит хурафатлы сёзлеринен олар-

ны тынчландырмагъа тырыша.— Яманлыкъ ёрап, гунах-
кяр олмангъыз, сагъ-селяметтир. Аджылыкъкъа кеткен
ольмез... Ольсе де, шент кетер...

Эльбетте, Бахри къарт ольмеген. О анлеси ве дже-
маатнынъ умяти узюле башлагъан бир куньде, апан-
сыздап къышлаккъа келип чыкъа. Лякин шусы чокъ
тааджилли экен ки, башында дегиль ешилъ сарыкъ, ат-
та эвинден багълап чыкъкъан чалмасы да ёкъ экен.

Халкънен бирге Бахрини къаршыламагъа чыкъкъан
молла:

— Къана, къардашым, ешилъ сарыгъынны багъла
да бизни Мекке хаберинен къувандыр,— деген.

Бахри кулюмспреп-кулюмспреп эйбесининъ агъы-
зыны ача, сылакъ чулгъа оравлы бир къач чубукъ чы-
къара ве оларны эви алдындаки хавузнынъ кенарла-
рына саплап къоя. Сонъра, джемааткъа чевирилип:

— Бу чубукъларны та Арабистандан кетирдим,—
дей.— Айвадыр бу, айва! Аджаип айва! Барсын бу
айвалар бизим юртумызда да чечек ачсынлар.

Молла ачувындан ерге тюркюрп, сомурданып, чы-
кып кете.

Сент-Гъазы буюк джошкъунлыкънен мусафирлерге
бу икяени айтып тургъанда, арыкнынъ о бир четинде
Назим пейда олды. О бир къач адым керп чекилип,
вызлы чапаракъ, сув толу арыкътан секирип, мусафир-
лернинъ янына топракъны титретип келип къонды.
Сонъра отургъанларгъа чевирилип:

— Бабамнынъ «Айва» икяесини динълейсинми?—
деп озю де къаршыда сарарып тургъан айваларгъа
козь ташлады.

— Бу ерге келип де, бу айваларнен меракъланма-
йып кеткен адамгъа биз расткельмедик,— деди Назим
бабасынынъ макътавыны девам эттирип.— Акъикъатен
яхшы джыныс. Эм сизинъ сьджакъ, къумлу дияры-
нъызда бу айва, мен беллесем, яшар ве берекет берип.
Чюнки, мында табиаат умумийлиги, аванынъ келишик-
лиги бар. Бу емиш сьджакътан, ельден, къоркъмай,
сывукъкъа ве сувсузлыкъкъа да белли бир дереджеде
чыдай. Багъышлангъыз, баба, келип лафынъызгъа ара-
лаштым. Девам этингиз, мен де динълейим.

— Бу вакъиа акъикъатен олып кечкенми, ёкъмы,
меселе онда дегиль. Бельки оны шимди ич кимсе ха-
тырламаз да эди, лякин, «ель эсмегендже, япракъ теп-
ренмесз», дегенлери киби, эр алда бугуни эфсанеге ай-
лангъан бу вакъианынъ асылы олса керек. Чюнки,

академик Шредер адындаки Озбекстан багъ-багъча-джылыкъ ильмий-тешкерюв институтынынъ хадими А. К. Павлов, озюнинъ меслекдешлеринен Зарафшан вадисини бойлап юргенде, Ленин адындаки колхозгъа келип чыкъа. Онынъ, эр шейни корюджи козьлерине, топракъ диварнынъ артындан юкъары созулып коте-рильген айва тереклерининъ даллары илише. Эслеп бакъса, олар бу орталыкътаки тереклерге бепъземей-лер. О, аман, азбаргъа кире, козьлерини хавуз кена-рындаки тереклерге тике. Озь-озюнен лакъырды этер киби, тыныкъ бир давушнен:— Чокъ аджаип тереклер!— деп ташлай.

— Шорбаджы эвдеми?— дей о янындаки адамлар-гъа. Бираздан къапыда, сачы-сакъалы ап-акъ агъар-гъан орта бойлу бир къарт пейда ола.

— Мен ильмий хадимим,— дей онъа бакъып Пав-лов.— Омюримде отузгъа якъын айва джынысларына расткельсем де, бу куньгедже бойле союны корьмеген эдим. Ёкъса, бу ерде, топрагъынъызда бир икмет бар-мы?

— Ёкъ, огълум,— дей къарт сакъалыны кыбырда-тып.— Меселе топракъта дегиль, келинъиз, отурынъыз сизге бу тереклерининъ тарихыны айтып берейим. Адам-лар хавуз башындаки тапчан устюнде тешельген мин-дерлерге ясланып, чай ичип, къартнынъ икяесини динъ-лейлер.

— Меккеде олгъанда бир кунь базаргъа чыкътым,— дей къарт.— Бакъсам, сувгъа пиширильген ве пычакъ-нен экиге болюнген насылдыр бир мейва саткъанлары-ны корьдим. Айвагъа бенъзей, лякин пек ири.— Къарт бу ерде эки юмругъыны бир ерге къошып косьтере.— Ашап бакътым, пек лезетли. Шу куню акъшам устю махсус бир феллахнынъ азбар багъчасына кирдим, ан-даки гурь даллы айва тереклерини сейир эттим. «Мем-лекетиме молла ичюн топракъ алып баргъандже, бир къач фидан алып кетейим», деп тюшюндим. Ойле де яптым. Оларны топракъкъа ве сылакъ чулгъа сарып, ёлгъа чыкътым. Бутюн ёл бою къайгъым тек олар эди: къурумаса экенлер! Шукюрлер олсун, ёлда чокъ че-кишсем де, къайда сув тапсам сылатып, сарып кельсем де, заметим зая кетмедиле, тек бир данеси сагълам къал-ды. Аналыкъ фидан иште бу теректир,— деп къарт пар-магъынен хавуз башындаки юксек даллы айваны кось-терди...

— Бу корюшюв ве лакъырды,— деди Сент-Гъазы,—

Улу Ватап дженки арфесинде олып кече. Чокъкъа бармадан Павлов да дженкке кете. Лякин къартнынъ айва тереклери онынъ акъылындап чыкъмайлар. Дженк биткен сонъ, эски танышы Бахри къартнынъ эвине ашыкъып келе. Гульгюли чечекке бурюнген бу терек мискин къокъуларыны этрафкъа джайратып, къадалып турса да, кевдесен къабукълашып къалгъан, пыталмагъан далларындап къуру чубукълар саркъып туралар. Демек, къарт, дюньясындап савлукълашкъан...

— Бакъ сен,— деди мусафирлердеп энди озюнн Къос-Бурунда оладжакъ багъчанынъ шорбаджысы сайгъан Турсунбек.— Бир терек ичюн не къадар иш алынып барылгъан. Бу ишлернен алып береджеги олмагъан адамгъа бу шей кенардан бакъкъанда бир ша дегилъ. «Джемис — джемис. Весселям. Пул берип аласынь, еп коресинъ, ширин болса жакъсы дейсинъ, аджджы болса жамап дейсинъ». Амма онынъ тарихы олгъаныны, адамларнынъ шу емиш ичюн бутюн омюрлерини къойып ишлегенлерини билмейсинъ.

— Бильсенъ де эмнет бермейсинъ,— деди дигер мусафир. Биз де эт беремиз, сют беремиз, тери беремиз. Къана сорап коръчи малынъ насыл къыйынлыкъларнен асралгъаныны бу «жемисчилер» билеми экен.

— Эбет, эбет, эр кес озъ зенаатынынъ устасы,— деди Назим лафкъа киришип.— Лякин бир зенаатны кутесинъми, оны юректен севмелисинъ. Бакъ сен, Павлов деген адам дженктен сонъ, шу къартнынъ тереклерини келип коръмеге ашыкъкъан. Оны мында озъ ишине олгъап авеслиги, мерагъы алып кельген. Сиз де шу мерамнен кельсенъиз керек, ойле олса, мытлакъа сиз де озъ макъсадынъызгъа ирширсинъиз. Ниетинъиз пек меракълы. Къызыл-Къум чёлю ортасында багъча!.. Аджанп шей. Менимдже бу да бир тарихий вакъиадыр.

Назим лафкъа пек уста ве акъылы зийрек бир йигиттир. Кой хозяйствосы институтыны аля ишаретинен битирип, бу багъчада агроном олып чалышса да, о даима тарсыкъа, озюнн даа зняде пытракълы, зор ишлерде косьтермек истей. Шунынъ ичюн къаракъалпакъ мусафирлери янындап айырыладжакъ кельмей, оларнен якъындап таныш олмагъа, мерамларыны темелниден билъмек истей. О кене бабасындап афу сорап, айва акъкъында лафыны девам эттирмесине риджада булунды. Сент-Гъазы узун мыйыкъларынынъ уджларыны сыйпап банаки икяесини девам этти.

— Бахри къартнынъ алидженап асабалыгъы,— деди о айваларгъа козь ташлап,— ильмий-тешкерюв институты Самаркъанд филналынынъ незаретине алынды. Карл Маркс адына колхозда сачылгъан бойле джыныс айваларнынъ мешребе шекилли мейвалары учь юзден беш юз граммгъадже чеке. Ачыкъ лимон ренкинде бу аджайип кьокъулы айвалар экишили-татлылы олып, пек лезетлилер. Олар, ерли айвалардан бираз кеч чечек ачалар, ве кузь айларынынъ сонъуна къадар озь далларында сарарып туралар. Бойле олгъаны бизим ичюн даа яхшы. Чюнки эрте баарьде ачылгъан чечеклер сувукътан урулып гъайып ола билелер. Бу тереклер исе, бойле вакъытсыз сувукълардан озьлерини сыкъмайлар. Сиз бу айвалардан къайнатылгъан татлынынъ лезетини, мис киби кьокъусыны айтмайсызми? Э, афу этинъиз, сиз оны къайдан кореджексиз, къана бугунь манья буюрынъыз, Селиме тотанъыз сизни бир сыйласын. Дейджегим, бу айванынъ ады ойле де къалгъан. Аллимлер онъа «Бахри айвасы» адыны бергенлер.

Бу тевсиятлы субеттен сонъ, олар ерлеринден турды ве айваларнынъ янына келип къолларына тутып бакътылар.

— Акъикъатен кьокъуй экен,— деди Турсунбек бурнуна тийдирип.

— Сиз япракъларыны да кьокъып бакъынъыз,— деди Назим бир авуч сары япракъ узип.— Бабам айтмагъа унутты, гъалиба, биз бу япракъларны къурутып чай ерине ичемиз. Кьокъусы бурунъны ярып кетеджек.

— Эбет, эбет, аферин Назим, унуткъаным айтмагъа, чай ерине ичмек мумкюн. Язда араретинъни къалдыра, мадденъни ача, шекер хасталыгъына да илядж ола.

Мусафирлер де Сент-Гъазынынъ, де Назимнинъ буюк эшкъ ве гъурурнен лаф эткенлерини динълей-динълей розмарин алмалары сырасы башына келип чыкътылар. Тереклер ойле онъ олгъан ки, пытакълары чаталлар арасындаш ашагъы саркъкъанлар, ерге тиейим-тиейим деп туралар.

— Бу мубарек алма пек берекетли ола,— деди Сент-Гъазы саркъкъан пытакъны явашчыкътан котерип. Бунъа бираз дикъкъат айырсап, эр йыл берекет алмагъа мумкюн. Эй-эй, розмарин акъкъында чокъ шей айтмакъ мумкюн. Мен беллесем, сиз бу алманы яхшы биледирсинъиз, онынъ ичюн къыскъадан анълатмакъ истейим. Бу алманынъ догъма ери Италиядыр. Бизим

багъчаларымызда розмарин кечкен асырнынъ сонъларында корюлип башлай. Башта Кърымда пейда ола, сонъра дигер дженубий районларгъа даркъала. Бу алма озюне айрыджа итибар талап эте, вакътында сувармасанъ, ве табият хышымларындан къорчаламасанъ, алмалары уфакълаша, берекети аз ола. Онынъ ичюн мемлекетимизнинъ дигер районларына розмарин пек яваш даркъала. Озю къыш сувукъларына даяна, сьджакъны да пек севе. Тамыры терен кете ве дымлыкъта озюни яхшы сезе. Тамыры къургъакълыкъ сездими, емиши ве япракълары пек тез тюрлене, атта алманынъ лезети дешъише. Розмарин терени он-он эки йыл устюнде толусынен берекет кетире. Базы ерлерде исе, едиджи йылы емиш бере. Эгер шарпат онынъ истегени киби олса, экинджи йылы мейва берип башлай. Шимди розмарин мемлекетимизнинъ бир чокъ кошелеринде сачыла ве берекет кетире. Шу джумледен, мына корьенишъиз киби бизде де ярамай олмай. Кеч кузьде джыйыла ве баарьге къадар сакъланыла.

Сент-Гъазы бу ерден мусафирлерни къандилъ синаплар яшына алып кельди. Энди бир тарафлары къызарып башлагъан стакан шекилли алмалар юксек даллар устюнде акъшам купешининъ зайыфлап башлагъан зиялары алтында тавланмакъталар. Сент-Гъазы бу ерде токътап, башындан кепкасыны чыкъарды да, манълайы ве энъсенининъ терини силлип кене ёрулмадан анълатып башлады.

— Мен къандилъ синап акъкъында не айта билirim, бу алмаларнынъ — алмасыдыр. Эр терек яхшы бакъылгъаныны истей. Эршмей бакъсанъ, бу алма хазиненъни байытыр. Эдебиятта язылгъанына коре 1883 сенеси Кърымда бир койлю бир теректен бинъ дёрт юз йнгирми алты кило алма джыйгъан.

Мусафирлер тааджилленип башларыны саллады ве бир-бирине бакъыштылар.— Бир теректен аман-аман бир бучукъ тонна емиш!— деп текрарлады Турсунбек.— Аджайп шей.

— Терекни биллип бакъсанъ, о да сени бакъар,— деди Сент-Гъазы лафыны девам эттирип.— Менним бабам эвлимизининъ алдындаки азбары ичиден гедже-куньдюз чыкъмаз эди. Бир де-бир терекнининъ тёпе пытагъында бир сараргъан япрачыкъ корьсе, мердивен къураштырып о япракыны чыкъып алмагъандже раат яталмаз эди. Онынъ терек пытагъаныны, тюблерини къазып чанакълар ясап суваргъаныны, акъ балчыкынен сыла-

гъаныны, озю иляджлар ясап ашератлардан къорчала-
гъаныны корьген олсанъыз сукъланыр эдинъиз. Бабам
ичюн о тереклер эм кечиниш, эм де медений омюр,
сагълыкь-селяметлик багъышлагъан бир менба эдилер.

— Сизде багъчагъа севдалыкъ о купьлерден баш-
ласа керек,— деди мусафир, Сент-Гъазынынъ чырайы
денъишкепини эслеп.

— Эльбетте. Балалыкъ чагъымдан берли багъчагъа
севдам. Манъа эвде де бу ишни чокъ юзьлейлер. «Шу
багъча ичинде олип къалырсынъ», дейлер. Мен де олар-
гъа: ольсем, шу багъчанынъ бир кошечигине комерси-
кьиз, деп къуртулам. Мына ишлер бойле, достларым.
Безген олсанъыз эвге къайтып бир чай ичемиз, безме-
ген олсанъыз, даа юрейик, кирезлерни, вишпелерни,
эриклерни корейик...

Бу ерде Назим сёзге киришип:

— Багъ-багъчаларны кенишлетюв боюнджа укуме-
тимизинъ чыкъаргъан къарары институтымызнынъ Са-
маркъанд филиалында ишлеген бутюн ишчи ве ильмий
хадимлеримизинъ гъайретине-гъайрет къошты. Шим-
ди филиалнынъ отуз гектарлыкь ашламалыгъында юз-
лердже джыныс фиданлар етиштирилъмекте. Багъче-
вапларымыз бу фиданларнынъ эр бирини, сабий бала
киби, яз-къыш къайгъырып, дане-дана бакъып осьтю-
релер. Олар вильямс, симиренко, розмарин, къандиль
синап киби къыйметли мейва джынысларынен бирге,
Бахри Хамаровнынъ буюк эзнетлернен кетирген ве
озюнден тус оларакъ халкъына асабалыкъ къалдыр-
гъан айвасыны да осьтюре ве колхозларгъа джайраталар.

— Коресизми, къардашлар, Назим не демек ис-
тей?— деди Сент-Гъазы огълунынъ сёзюни болип.—
Сиз де бойле бир тарихий вакъианынъ башындасынъыз.
Асырларнен бош яткъан къум чёллеринде бизим багъ-
чамызнынъ ашламаларындан багъча асыл этеджекси-
нъиз ве бу ишни ильк башлагъанлардан олып озь ады-
нынъиз халкъынъизнынъ тарихында къалдыраджакъ-
сынъыз. Сизге джан-гонъюльден къуванчлы нетидже-
лер истейим. Туткъан ишетинъиз пек яхшы, ишинъиз
къолай олсун!

Мусафирлер Сент-Гъазынынъ ачыкъ софасына кир-
дилер. Аякъапларыны чыкъарды, урбаларыны дивар-
даки агъач аскъычкъа ильдилер. Софада адам давуш-
лары эшитип, Селме апте чыкъты. Толу черели, теге-
рек, без бетли бу къадын мусафирлерни кулер юзнен,

сыджакъ къаршылады ве ичери давет этти.— Юрюнъиз, киринъиз,— деп Сент-Гъазы оларны темиз-пак джыйыштырылгъан, диварнынъ бир кошесинден дигер кошесиндеже миндер ве ястыкълар тешельген, ири пендже-рели, ярыкъ одагъа алып кирди. Оданынъ ортасында буюк стол, онынъ дёрт якъында скамейкалар, о бир тарафында — диван, ве эки кресло. Диван ве креслолар устюне къызыл къадифеден тикильген ортюлер япылгъан. Сент-Гъазы мусафирлерини дивангъа отурмаларыны буюрды. Олар яры тартылып, яры сыхъылып:— Екъ, биз бу якъта отурайыкъ,— деп миндерге ерлештилер.

— Селиме, ястыкъ бер!— деп къычырды Сент-Гъазы. Селиме апте шу ан учъ пуф ястыкъ кетирип мусафирлерге узатты. Олар озъ аралары бир шейлер айтып ястыкъларгъа таянып янбашладылар.— Мына бу тыпкъы къаракълпакъча олды,— деди Турсунбек ве эпни си хошнутлыкънен кулюштилер.

Селиме апте мусафирлерини уйлеге беклеп азырлангъан эди. Олар кельмедилер. Багъчада чокъ эглендилер. Шунинъ ичюн азыр тургъан къыймасы ве джайымларыны тез-тез ясап чиберек чырылдатмагъа башлады. Назим индемей анасынынъ янында долана, онынъ вакътыны алмакакъ ичюн чайник ве пиялаларны мусафирлерининъ огюне алып кетип къойды. Сент-Гъазы чай сюзмекте эди, Назим туршу чыкъармакъ ичюн софанынъ ортасында — полнынъ ич акъылынгъа кельмейджек еринде тургъан къапакъны котерип, дёрт-беш аякълы мердивенчиктен магъазгъа тюшти. Назим анда ерлештирилъген туршу чапчакъларынынъ устюни ачса керек, экишли-татлылы, сарымсакълы-биберли таракъот къокъусы бутюн эвге джайрады. Бу аджайип къокъуну мусафирлер абайладымы, абайламадымы, не олса да Сент-Гъазынынъ бурнуна урулгъанынен дудакълары сувланып башлады. Арадан он-он беш дакъкъа кечер-кечмез Селиме апте бир табакъ къокъулы чиберек кетирип:— Тюбюнден ашангъыз, буюрынгъыз,— деп чибереклерини мусафирлерининъ алдына айландырып къойды. Сент-Гъазы мусафирлерининъ алдындаки тепсилерге озъ къолунен бирер чиберек чыкъарып къойды да, айлянып Назимге козь ташлады. Назим меселени анълады ве шу ан софрагъа бир графин гуль-гюли тюсте шарап кетирип къойды. Сент-Гъазы эр кесининъ алдында тургъан буллюр киби къаделерини толдурды.

— Къана, алынъыз, хош сефагъа кельдинъыз, ишинъыз онъуна юрсин, — деп башта озю котерип ичти. — Алынъыз, алынъыз. Озь къолумызнен ясалгъан эял шейдир.

Мусафирлер бирер къаде котердилер. Акъкъатен шарап макъталаджакъ киби олса керек ки, экинджи, учюнджи къаделерден де ред этмедилер. Аш ашалып, софра джыйылгъан сонъ, кене миндерге яслашып чай сюзмеге башладылар. Мусафирлерден бири саатше бакъты.

— Энди ич бир якъкъа кетмейсиз, — деди Сент-Гъазы. — Саатке бакъа берменъыз, мусафир олурсынъыз.

— Чокъ сав бол, — деди Турсунбек. — Биз Булунгъур юзюмджилеринен де корюшмек керекмиз. Бугунь о ерге барып етсек, ярынки купюмиз анда кечер эди...

— Бугунь кеч олды. Анда барып етмек къолай. Мен алып кетерим, — деди Назим азбарда къапысы бекитиллип къоюлгъан гаражгъа тараф башыны бурып.

— Ёкъ, сизинъ сайгъы ве урьметинъизден гъает мемнюмиз. Коп сав болунъдар! Биз сизинъ озюмизге — бизим чёль диярымызгъа давет этемиз. Келинъиз, бир-биримизин унутмайыкъ, агъа-къардаш киби олып къалайыкъ. Корьгеннинъиз киби, бизде планлар чокъ. Чёльде, къумлукъта багъча яратмакъ истеймиз. Амма сизинъ киби багъчеванлар бизде ёкъ. Совхозымыз янъы тешкиль этильди. Ишчи къуветине, мутехассысларгъа икътияджымыз гъает буюк. Келинъиз, къонагъымыз олурсыз. Бегенсенъиз бизде къалырсыз. Шу темели къоюладжакъ янъы багъчанынъ ишлерине бизге ярдым этерсинъиз. Сизинъ эмегинъиз зая кетмез. Биз эйилик билъген халкъмыз.

Турсунбек бу сёзлерин айткъанда Назим бир къач кере бабасына бакъып алды. Онынъ юрегинде акъкъатен шу диярны барып корьмек ислери уянды.

Бу арада къапыдан узун бойлу, арыкъ черели, сачы-сакъалы, мыйыкълары бем-беяз бир адам келип кирди. О селямлашкъанда эр кес еринден турып къартнынъ элини алды. Къарт хошнут олып, бош диваннынъ ортасына ерлешип отурды. Бу адам Мемедемин агъа эди.

СЕКИЗИНДЖИ БАБ

Мусафирлер, эр алда, озь дегенлери киби яптылар. Назим бабасы янында оларнен керегин киби лаф этип

оламады. Шимди Булунгъур меселеси чыккып къалгъанынен Назим гараждан машиннасыны авесликнен чыкърды ве мусафирлерни отуртып алып кетти. Бу фурсаттан файдаланып Назим къаракъалпакъ мусафирлеринен якъындан таныш олып, лаф этмек истеди. Чюнки, о озюнинъ яш кучюни узакъларда, къыйын шарантлы ерлерде совет генчлигине хас олгъан рух ве гонъюльнен сынамакъ арзусында янып-куе эди. «Бу багъчада бабам чалыша берсин, меним мында не ишим бар? Бабам эсли-башлы адам, теджрибеси чокъ, мангъа онынъ излерини таптап юрге не аджет бар?» деген фикирлер чокътан берли онынъ мийини ёра эдилер. Шимди къаракъалпакъ достларыны озь машиннасынен алып кетеркен, кене о фикирлер башында долана: «мен шу къумлукъ диярда бир аджайип багъча мейдангъа кетирир эдим...»

Акъшам къаранлыгъы ерге чёккенде олар Булунгъур район мусафирханесининъ огюне келип токътадылар. Назим мусафирлерни озь таныш-билишлерине алып бармакъ истеди, лякин олар разы олмадылар.— Бу ерде раатланырмыз, саба совхоз идаресине барып озь макъсадымызны беян этермиз,— дедилер.

Назим оларны ерли-ерине ерлештирге ярдым этти ве саба саат докъузларда етип келеджегини айтып, сагълыкълашып Самаркъандгъа — эвине къайтып кетти.

Сент-Гъазы мишдер устуне созулгъан, раатланмакъта эди. Мемедемин агъа бир къач кунь озюни кейфсиз дуйгъан сонъ, яхшы олды ве ара-сыра азбаргъа чыккып, оны-буны къармалап-къарыштырып башлады. Къарткъа эндиден сонъ не керек? Еринде раат отурса оладжакъ амма, я бутюн омюри-кунюни ишнен кечирген адам тегин отуруп олурмы? О токътамай мырылдап юре. «О шейин еринден алгъансыз, ерине къоймагъансыз. Бу шейининъ ери мында дегиль эди, эй, сизден олгъан адам, якъан ишлерини копекке берсенъ емейджек, гаражнынъ къапысы да аралыкъ къалгъан, чешменинъ суву да бекитильмеген, озь башына сувны акъытып зиян этмек олурмы? Булар не вакъыт инсан оладжакълар?..» ве даа бильмем нелер айтып сомурданып юре. Лякин, онынъ лафларына кимсенинъ джаны тарсыкъмай. Эр кес алышып къалса керек «яхшы баба» деп джеваплана ве озь ишлерини япа берелер.

Назим машиннасыны гаражгъа ерлештирикен азбар къапыда Ниметулланен Къуртнезир корюндилер.

Къартныңъ хатирини сорамагъа эки купъде бир кирип чыкъкъан огъуллары, бугунъ онынъ азбар ичинде айлянып юргенини корип, севиндилер. Къарт оларны корьгенинен чешмеде къолларыны ювып башлады ве эписи ичери кирип, Сент-Гъазынынъ янъычыкъ уюкъып башлагъан кейфини боздулар.

— Къана, тур еришъден, къаракъалпакъларны сыйлагъан чиберегинъден бизге де къалдымы?— деди шакъанец Ниметулла.

— Къалмагъан олса, пиширмиз, Селиме!— деп къычырды Сент-Гъазы.

— Яваш ол олян, мен санъа шакъа эттим.

— Шакъасы не оладжакъ онынъ, къырымлы эвинде эр вакъыт чиберек ве къаве къокъусы дуюлып тура, манъа сизинъ гунагъыз керекмей.

Селиме акъайынынъ сесини эшиткеннен, онынъ не демек истегенини анълап, ич бир шей сорап отурмадан ашханеде окълавыны такъдырдатып башлады. Бешон дакъкъа кечер-кечмез чиберек чырылдысы эшитилди.

— Сиз, баба, еришъизге барып таянмайсызмы?— деди онъа Ниметулла.

— Зарар ёкъ, бугунъ сизнен бирге отурмакъ истейим.

— Айса, ястыкъ берейик, дивангъа таянып, ерлешип отурынъыз,— деди Назим ве эки ястыкъ кетирип къартбабасыны онъайтлы ясландырды.

— Сагъ ол, огълум. Айды, ал дефтеринъни, о купю узюлип кеткен икъемизни девам этейик. Сизлер яшсыз, баба-деделеринъизни билъмек борджлусыз.

Мемедемни агъа озь икъемиден озю мемнюн олса керек ки, бугунъ кейфи яхшы олгъанынен озю сёйленип башлады. Онынъ айткъанларыны учь огълу къулакъ салып динълеселер де, къарткъа торуны Назимнинъ иштирак этмеси мытлакъ шарт эди. Чюнки бу земане яшы, элинде къалемни олгъан ачыкъ козь бир йигит, къартбабасынынъ дегенлерини бирлей-бирлей дефтерге язгъанына къарт джан-гонъюльден къуванан эди. Онынъ бугунъки икъеси Назимнинъ дефтеринде бойле акс эттирилген.

Учюнджи дефтер: «Вели Одаман ве Маршанна Озу ялысында сабагъадже бир-бирине сыгъынып отурдылар. Олар денъиз ичинде яваштан котерилген сини киби кунешни эшкъ пле сейир этилер. Бу гедже Маршаннанынъ Вели Одамангъа беслеген севгиси даа

зияде артты, асретлик дуйгзулары бутюн эти-тенини чимирдетти, юрегинини энъ терен кошесине ерлешип къалдылар. Марианна ёргун козьлеринен азгана кулюмспреп Велининъ бетине бакъты да, саба кунешини алтын нурлары астында джилъвеленмекте олгъан денъиз сувундан эгиллип без авучларыны толдура-толдура онынъ ёргун бетини ювды, манълайы устуне саркъкъан сачларыны назик пармакъларынен арткъа сыйпап ташлады. Сонъра этеклерининъ уджуны белне къыстырып кене ялыгъа эгилди ве озюнни бетине бир авуч салкъын сув алып септи. Бу ан омузлары устюнде ашагъы саркъкъан сачларынынъ уджлары денъиз сувуна тийип, азачыкъ джибиндилер. О сачларыны керн ташлап, шенъ кулъкюнен аркъасына айлянгъанда, къара мыйкъларыны тюзетерек, онынъ без, толу балдырларына бакъып тургъан Велини коръди ве оны эриштирер киби этегининъ уджуны йиберди. Вели первасызлыкъ иле келип, онынъ, узюлейим деп тургъан, индже белиндеп къветли къолларынен тутуп юкъары котерди де, толкъунларгъа ташлайджакъ киби бир къач кере авада саллады. Марианна буюк зевкъ ве эшкъ иле башыны онынъ кокрегине таяды. Копюкли толкъунлар аякъларына тийгенинен Вели тайды ве экиси де сары къум устуне йыкъылдылар.

Кулъкю ве шенъ-шераметликле Озу къырлары бою хошаргъа къайтаткъанда къаршыдан бир атлы корюнди. Бираздан онынъ артындан зий-чув къопарып дигер атлылар чыкътылар. Эписи тоз чангъытып Велинен Марианнанынъ алдына чыкътылар. Къылыч, къама ве дигер сиялар такъынгъан, къара курткалы ве къалпакълы бу атлылар къыз ве йигитни сарып ортагъа алдылар.

— Сизлер кимсинъиз!?— деди кескии ве дешетли бакъышнен атынынъ югенини зорнен тартып токътаткъанлардан бириси.

Яшлар индемедилер. О къамчысыны авада шыртылдатып бираз даа якъын кельди ве:

— Сизлер кимсинъиз!?— деп къычырды текрар.

Къыз онынъ дешетли сесинден абдырап, Велиге таба сыйыкъты ве башыны-козьлерини сакълар киби ерге бакъып турды.

— Мен ыргъатым!— деди Вели украиндже.

— Кимсинъ?

— Пан Прокопчукнынъ.

— Эй, не шашып къалдынъыз? Бу басурманны таныгъан бармы?— деди о атлыларгъа айлянып.

Атлылар эпси Велли бир даа козьден кечирип чыктылар ве индемедилер.

— Къана, ыргъат олсанъ, бир ат тапып мин де артымыздап ет!— деп эпси тоз бораны чыкъарып козьден гъайып олып кеттилер.

Марианна пек къоркъты. Онынъ Велиден айырыладжагъы кельмеди. Лякин, не Марианна, не де Вели бу тыпч ве кунешли саба оларны хайырсызлыкъ къаршылап аладжагъыны акъылларына биле кетирмедилер. Бир-бирининъ къолундан тутып, тез адымларнен хошаргъа таба ёнедилер.

Орталыкъ чым-чырт. Велининъ копеги къан ичннде ыпъранып ята. Хошарнынъ ичи акътар-тёнтёр этильген. Эр бир шей къарышкъан, оба-тёпе ята. Кичкене пенджеречигининъ джамлары чиль-парча аякъ тюбюнде, оджакънынъ куллери этрафкъа савурылгъан, къоюн терилери, йипке асувлы тургъан этлер, ярым чувал къадар къакъач ве дигер савут-сабалар корюнмей.

— Бу баскъындылыккъа ошай,— деди Вели алчакъ къапыдап башыны эгилтип чыкъаракъ. Марианна индемеди. Онынъ юрегини къоркъу сарды.

— Сенинъ хошарынъа бойле уджюм этильген сонъ, бизим именнеге сокъулсалар не олмакъ мумкюн? Кимлер экен булар,— деди къыз тюшюнджели тарзда.

— Кимлер экенини коръдик иште. Казаклар баш къалдырсалар керек. Айды, юр бир чаре тапып сени тез-тез эвнёнизге алып кетейим...

Марианна эвден чыккъанда Велининъ хошарына кеткенини ве бельки иш себебинден анда къалмакъ итималы олгъаныны апасы Элизабетта ханымгъа ве Захаргъа айткъан эди. Онынъ ичюн Марианна озюни сербест тутта ве тезден Захар фаэтошы айдап келеджегини беклеп тура эди. Кунеш баягъы котерильди. Ич кимсе корюльмей. Ёлда исе бойле алгъа расткельген сонъ, Марианнанынъ юреги гъает раатсызланып башлады ве насылдыр бир чаре тапып, тез-тез именнеге къайтмагъа ашыкъты.

Вели харабе алгъа кельген хошарнынъ ичннде Марианнаны сакълап, парлангъан къапысыны тикледи ве тыштан бир агъач тиреп, бир де таш таяндырып къомшу хошарлардаки чобанларгъа чапты. Чобанлар бир-биринден учъ-беш верст авлакъ отлакъларда олмакъ борджлулар. Анда, оларнынъ янында атлар оладжакъ.

— Ич олмагъанда бир ат олгъайды,— деди Вели ве якъынджа отаргъа таба чапып кетти. Яры ёлгъа кель-

генде, узакътан козюне бир къаралты корюльди.—Кене бир къарсапбагъа расткельдим, гъалиба,—деп адымларыны бираз явашлатты. Бакъса, Захар ат копиюртп бедерка айдап кельмекте. Топракъ ёллыны ортасында дирск киби къадалып тургъан Велини корьгеннен Захар тельбевлернин тартты ве бедеркадан тюшмейин:—Мини, ахмакъ!—деп кычырды Велиге.

Вели секирип минди ве Захарныны агъаргъан чырайындан абдырап:—Токъта, къайда кетесинъ!—деп тельбевге япышты.

—Къайда кеткешимни сорама, къачмакъ керек, тез-тез козьден гъайып олмакъ керек!—деди Захар шашкынджасына кычырып.

—Мен бир якъкъа кетем! Мен чобаным, ыргъатым!—деди Вели тельбевни къолуна алып.

—Сенинъ бир шейден хаберинъ ёкъ, ахмакъ, каклар баш къалдырдылар. Зенгнлерни ольдюрп, малларыны тутып ала ве именнелернини якъалар! Эджелинъ етими ёкъса, бер тельбевни бу якъкъа!

—Чокъ шашмалама къяхъ! Сенинъ чонтукъ сакъалып, меним узун мыйыгъым оларгъа керекмей. Хошарда сабадан берли сени Марианна беклей, юрь, кызыны эвине алып кетип ташлайыкъ.

—Этме, эйлеме, Вели. Озюнъни де, кызыны да бир далгъа асарлар! Ёкъ, ёкъ, мен оларныны козюне корюнмем!

—Корюнмесенъ, тюш ерге!

Захар индемедн. Велининъ джесюрлиги онъа да бир аз юрек берди.

—Тюш!—дейим санъа.

Захар кене тюшмеди. Вели бедерканы вызнен хошарныны алдына айдап кельди. Къапы тиремесини омузынен итеп йыкъты, ташларны тепип юварлатты ве ичерп кирип, чул-чубур ичинде чырайы ап-акъ кесилип яткъан Марианнаны къучагъына алып, бедеркагъа отуртты.

—Сагъ ол, Захар. Келип еттинъми?—деди онъа Марианна бираз ичине джаны кельген сонъ.

Захарныны санки тили тутулгъан, индемедн. Вели де онынъ ер ярылса, ерге кирип кетеджек киби къоркъудан къамбырайып отургъаныны корип, бир шей демеди. Захар баягъы омюр корьген адам. Бугунъ саба именненнины этрафында олгъан гъаля-гулядан абдырап турды ве арадан озюнни эр вакъыт екип юрген атыны чыкъарып, козю корьген тарафкъа сыптырылды.

Елда атлылар сюрюсини корип, башкъа тарафкъа бурды. Опынъ акъылында келип Марианнаны къуртармакъ деген шей ёкъ эди. Яхшы ки, Велиге расткельди. Ким билъсин къайда барып токътар эди. Чюнки о бойле къарсанбаларны бир къач кере корип кечирген. «Казаклар баш къалдырдымы, алла сакъласын, ялынъыз къачып къуртуладжакъсынъ». Бойле фикир онынъ нчнде омюр билля синъип къалгъан. Озю бутюн омюри бейлер къапысында тиз чёкип кечинсе де, не нчюндир, бойле къалабалыкъ чыкъкъанда эр кестен зияде о башыны тыкъмагъа тешик къыдыра. Мына шимди де Велининъ артына сакъланып отура амма, ара тапса зуваджакъ киби, четке-чевреге бакъып кете. Захарнынъ иши бойле.

Я Вели кимге ве неге ишанып кете? Бунъа ич акъыл етмей. Казакларнынъ зенгинлерге къаршы баш къалдыргъанлары белли. Озюнинъ чобан ювасыны биле дарма-дагъын эттилер. Япындаки гузельнинъ такъдири не оладжакъ? Марианна яш. Бир шейден хабери ёкъ. О бойле къарсанбаларны корьмеген. Вели кете, о да кете. Бельки Вели оны атешлер ичше ташлайджакъ. Марианна гунасыз, дюльбер козьлерини эп огге тикип, озь анасы-бабасы алдында озюни къабаатлы тапыгъан киби, индемей кете ве пек ашыкъа. «Казаклар бир даа алдымызгъа чыкъмаса экенлер, тезден барып апамдан бугушьки этмишим ичюн афу сорасам, бир даа бойле япмаз эдим, амма...» Бу тюшюнджелернен Марианна именнелерине якъынлашып къалды. Огде, узакъта, кок юзюнде къара булут киби котерилген тютюн корюлип башлады. Кеткен сайын тютюн къоюлаша ве уюрилип-уюрилип авада дагъылып кете. Вели тельбевнинъ къолуна алып аякъ устуне турды. Бутюн ёл бою токътамай чапып кеткен атнынъ аркъасындан, къайышлары арасындан беяз копюклер чыкъып башлады. Аткаа языкъ, амма, тез, гъает тез барып етишмек керек. Именнеге якъынлашкъанда Вели тельбевлерни бошاپ бердеркагъа чёктю.

— Битти, етиштиралмадыкъ, именне яша,— деп Марианнагъа бакъты. Захар сычрап тюшти ве яваш-яваш кете башлагъан атнынъ алдына чыкъып токътатаджакъ олды.

— Чекиль огюмден!— деди Вели ачувланып.

— Вели, къардашым, ялварам санъа, кетме! Сен оларны билъмейсинъ, эм озюнъни, эм Марианнаны къурбан этеджексинъ!

Вели аркъасына айлянып, энди бир тамам шашкъан Марианнагъа козь ташлады. Экиси де нидемедилер. Захар келип Марианнагъа ялышты, оны зорнен бедеркадан тартып тюшюреджек олды. Марианна ериден кыбырдамады.

— Вели къайда, мен де анда кетем!— деди о.

Бу сёзлерден сонъ Вели тельбсвини къакъып, аткъа бир къамчы сальтеди. Ат бираз енгиллешкен бедерканы вызнен алып кочти, Захар ёл кенарында вай-валап къалды.

Бедерка именениниъ янына келип янашыр-янашмаз орталыкъта зий-чув къопарып, агълашып юрген къадышлар, балалар ве къартлар Велини ве Марианнаны сарып алдылар. Азбар къапыдан ичери кирселер, не корьсинлер, именениниъ тек диварлары снярып къалгъан.

— Анам, аначыгъым, бабам!— деп Марианна тютеп тургъан бишанынъ мермер басамакъларындан джувурып ичери киреджек олды. Бу арада эвиниъ ичерсинден адамлар эки яныкъ джесед алып чыкътылар. Оларнынъ ким экенини танымакъ мумкюн дегиль эди. Джеседлерни мермер басамакълардан тюшюрип ян-янаша узатып къойдылар, устылерни орттюлер. Марианна оларнынъ устюне озюни ташлап, сачларыны юлкып кычырыкълап, такъмакъламагъа башлады. Онынъ сенини эшиткен джер-джемаат чыдаялмай козьяшларыны сюртип агълаштылар. Вели келип Марианнаны котерди, лякин аякълары устюнде туралмагъан кыыз озюни анда-мында ташлап, багъырыкълады, сеси седа кетти...

Бу вакънаны сейир этип тургъан джемаатны ярдырып, къамчысыны о якъ, бу якъ шыпылдатып, саба денъизден къайткъанда расткельген казакларнынъ атаманы этишип кельди. Джемаатны исе аркъадаки атлылар къувалап четке айдадылар. Ортада, джеседлерниниъ янында тек Велинен Марианна къалды.

Атаман оларнынъ янына келип, къан баскъан козьлеринен Велини эслеп бакъты да:

— Сен, копек огълу, копек, саба озюнни ыргъат косьтерип, шимди помещик джеседи башында агълайсынъмы?!— деп къамчысыны тёпеге котерди. Марианна, амам, Велининиъ алдына чыкъып:

— Онынъ къабааты ёкъ! Мени ур!.. Мени де атешке якъ!.. Мен анам, бабам киби янып ольмек истейим!.. деп озюни кене джеседлерниниъ устюне ташлады.

— Багълашъыз бу копеклерни!— деп кычырды атаман. Берильген эр пасыл эмирни ерине кетирмеге азыр тургъан атлылар Велининъ ве Марпаннанынъ къолларыны аркъасына къайырып багъладылар ве джемаатнынъ козю алдында итеклеп, азбарнынъ дивар бетинде далларыны кок юзюне джайгъап къалын эмен тереги тубюне кетирдилер. Экисини де бир къач кере сарып терекке багъладылар. Атлылардан он-он беш адам эллерине сачма толу патрон тюфеклерини алдылар. Эписи атаманынъ эмирини беклеп тургъанда азбарнынъ о тарафындан:

— Ёкъ, ёкъ, токътанъыз!— деген сес эшитилди. Ортагъа талагъы къатып, джувурып Захар келип чыккыты. О догъру нишангъа алынайткъан Вели ве Марианнанынъ алдына чыккып:— Сизлер не япасыз, джеллятлар!— деп украиндже куфюр-куфюр сёгюнди.— Сиз кимге къаршы чыккъанынъызны ве кимни къорчалагъанынъызны озюнъиз билесизми? Бу именнини саиб мен эдим, мени атынъыз!

Къарт эки къолуны тёпеге котерип, бар сесинен кычырып агъызына не кельсе айтып башлады.— Мен бу именде бутюн оюмримни кечирдим. Паннынъ энъ севген къулу мен эдим. Бу йигит он беш йыл онынъ ыргъаты олып чалышты. Ялынаякъ кельди, ялынаякъ да къалды. Бутюн къазанчы ярым чувал къакъач эди, оны да бугуны талап кеттинъиз. Баскъындыжылыкъ этмеге утанмайсызми?

— Сесинни кес!— деди атаман онъа къылычыны саллап.— Мынавыны коресинъми, башынны, «шыкъ» этер де къолунъа туттурурым!

— Ашыкъма, етиштирисинъ. Башынъа эсинни топла. Сен бир топ атлынен дюньяны запт эталмазсынъ. Амма акълы, акъсызны айырсанъ, бизлер эпимиз сенинъ артынъдан кетермиз. Бу кыз да, йигит де, бу джемаат да, мен де, эпимиз сенинъ аскеринъ олурмыз!

— Догъру айта къарт,— деди атаманынъ къулагъына эгиллип бириси. Атлылар тюфеклерини омузларына кечирдилер. Бу арада къарт даа зияде юрекленди ве:

— Паннынъ именесини якътынъыз, озьлерини ольдюрдинъиз, я онынъ топракълары, бинълернен малы бар, олар не оладжакъ?

Атаман атлыларнынъ ортасына кирип, бир шейлер айтыштылар. Сонъра эписи четке чекилип, атамангъа сёз бердилер:

— Сенниъ адынъ Захар, ойлеми?— деди о сенинъ йымшатып.— Мына бу именде не къалгъан олса, санъа эманет къалдырам. Сени мында шорбаджы тайинъ этем. Лякин, бакъ,— деди о юмругъыны косъте-рип,— бизге не керек олса, сенден келип алырмыз. Къоюлар кене озъ чобанларында отлай берсинлер.

— Ойле олса,— деди къарт, бу яшларынгъ къолла-рыны чезинъиз ве азат этинъиз. Олар озъ къысметле-рини озълери кетип тапсынлар.

— Чезинъиз оларны!— деди атаман янындаки къы-лий козь казакъа бакъып. Сонъра оларныгъ алдына келип:— Бу топракътан деф олып кетинъиз. Бир даа козюме илишсенъиз, мына бунынънен башынъизны «шыкъ» этип ташларым,— деди де къылычыны Вели-нинъ ве Марианнаныгъ богъазлары тюбюнден кечирип, ялкъылдатып алды.

Велининъ ве Марианнаныгъ къоллары чезилгеннен атлылар зий-чув къопарып козьден гъайып олып кетти-лер. Захар шыншыхлап тургъан джемааткъа айлянып:

— Къана, даа не сейир этип турасынгъыз?..— деди де адамларныгъ ичинден учъ-беш къартны янына ча-гъырды ве азбар ичинде хор бир алда яткъан джесед-лерни аель-аджеле дефи этмек кереклигинъ буюрды.

Джемаат бу мерасимни Захарныгъ талабы боюн-джа, бутюн адетлерге рнает этерек кечирди. Захар — бу йигирми йыллыкъ именининъ къахъасы энди «шор-баджы» олды. Лякин о акъылсыз адам дегиль эди. Бойле къолайлыкънен топракъ ве мал-мульк санби ол-макъ мумкюн олмагъаныны яхшы анълай эди. Харабе алгъа чевирилген именини ташлап кетмектен башкъа чаре къалмады. «Я къоюлар? Оларныгъ шорбаджысы Вели Одаман. Бутюн бу мал-мульк къанун боюнджа Марианнаныгъ олмакъ керек. Мен оларны апансыз олюм панджасындан къуртарып алдым, амма, бир кунъ олар келип меним богъазыма япышырлар. Ташлап кет-сем казаклар мени тутуп парчаларлар. Не япмалы да, бу зенгилик, шорбаджылыкъ белясындан къуртулма-лы?» Захар бойле тюшонджелернен бир-къач кунъ ба-шыны ёруп юрди ве ннает Марианнаны янына чагъы-рып озъ дердинъ сёкти:

— Мариика, къызым, сен меним козюм алдында осътюпъ. Мен сенигъ бабанъ еринде бир адамым. Мы-на дюнья бойле денъишип тура экен,— деп сёз башла-ды. Онынъ янында бутюн яныгъыны ичине ютып отур-гъан Марианна башындаки къара явлыгъыны тюзетип,

омузлары устюндеки къара шербентисининъ уджларынен козьлерини сюртип къартнынъ сёзлерини дикъкъатнен динълемекте эди. О тасиль корьген, медениетли, тербиели земане кызы эди. Шунинъ ичюн Захар эр бир сёзюни тюшюнип айта, озь тюшюнджелерини ачыкъ-айдын беян этмеге тырыша. Сонъки сёз кызда олгъаныны, онынъ тюшюнджелери ве истеклери ерине кельмеси шарт олгъаныны билерек сёйлени.

— Бабанънынъ имениси янъганынен дюнья биткени ёкъ,— деди Захар онынъ тегерек, сёнюк козьлерине бакъып. Вели пек дызман, пек кемалатлы бир йигит. Онынъле анълашынъыз ве бу имениени къайта баштап тикленъиз. Бойледже сен кене имение саибеси, мен исе кяхъя олып къалырым.

— Я Вели?— деди кызы онынъ сёзюни болуп.

— Вели озь такъдирини озю чезсин... Онъа мында яшав ёкъ. Атаман бош-богъазлыкъ севмей. Дегенини япар. Къайдан кельген олса, анда кетсин...

— Ойле олгъанда манъа да мында яшав ёкъ!— деди Марианна джиддийлешип.

— Бу сенинъ топрагынъ, бабанъ онъа миллионлар сепкен, сени мындан къувмагъа кимсенинъ акъкы ёкъ.

— Бу топракъта атаманлар ат ойнатып юрелер. Оларнынъ къолундан анам-бабам киби атешке куоуп ольмеге истемейим. Деф олсун онынъ миллионы! Манъа Велининъ джарты чарыгъы ве бир бакъышы юз миллион. Мен онынъ артындан кълалмам. Бу топракъ сенинъ олсун, бу къоюнлар да санъа кълалсын, мен ярын весикъаларгъа имза чекип сенинъ къолунъа туттурым!

Марианна башкъа бир лаф айтмайып, азбардан чыкъып кетти. О узакъларгъа бакъып Велини беклеп турды. Захар сыкъынты ичнде кълалды. О не ишлейджегини ве не дейджегини билъмедди. «Истер-истемез мени помещик япаджакълар, коресинъми бу дюньянынъ марифетини. Лякин онынъ «помещиклиги» бир-къач геджеде тар-мар этиледжегини о яхшы биле эди. Билъсе де, чаре ёкъ. Атаманнынъ сонъки сёзю онынъ къулагынъда чынълай. Онъа коре фаркъы ёкъ. Шорбаджысы олмагъан малны ким алса, алсын. «Ёкъ, деди о озь-озюне. Атаман отарларда къач баш мал юргенини яхшы биле. Олар имениеге атеш бермесден эвель отарлада олып, чобанларнен корюшип, анълашкъанлар. Демек, къабакъ манъа патлайджакъ. Малларнынъ сайысына да мен джевапкъарым. Вай-вай, не белялы ба-

шым бар экен, эй яраббим, сен ярдым эт! Менни ишиме — акъ ярдымджи олур. Падишам бастырып кельсе де, атаман къайтып кельсе де манъа токъуимазлар. Мен экн укъюмдарнынъ да садыкъ хызметкъарым».

Захр азбар ичинде къолларыны артына къойып, озюнинъ сивген гуллерининъ къокъусыны дегиль де, (оларны энди тапсанъ ал) яныкъ-куюк сасувы къокъ-лап юре. Азбардан чыкъып кетмеге де къоркъа. Онынъ артында санки шу кийик козьлю атаман излеп юре...

Кунеш сонъки нурларыны Озу чёллерининъ устуне сепип, кокни къызартып, сакни чайкъалып тургъан денъиз ичине чомулып кетмекте. Вели хошарнынъ этрафыны бир даа доланды, ичери кирди, оджакъ башында тентерилип яткъан къазан аякъны, чоюнны, сют шапыргъан агъач чомучны, язма япып ичкен бардагъыны, бакъыр къалайыны, агъач къашыкъларыны, пенджеречик янында чокъ йыллар липильдеп янгъан лампасыны ве базы бир чул-чубурларыны джыйыштырып, кене шу бедеркагъа юкледди. Онынъ бойле бир салыкъ алда кочип кетяйткъаныны эшиткен чобанлар отарлардан етишип кельдилер.

— Вели, биз сизни бойле чырлакъ-чыпакъ чыкъып кеткеннинъизге разы дегильмиз,— деди олар таякъларыны ерге тиреп.— Бу акъсызлыкъ, адалетсизлик, демектир. Бу маллар паннынъ къуветинен дегиль де, сизинъ эмегиниз саесинде чокълашты, сиз къоюнларнынъ эм чобаны, эм экинни эдиниз. Сиз чешит отардан иляджлар ясап, оларны чешит маразлыкълардан сакъладыңыз, пац буларны бильмей эди. Бу маллар сизинъки, оларны ташлап кетмениз!

— Ёкъ, достларым, бу маллар эпнимизинъки. Сизлер де гедже-кунъдюз оларнынъ янындан айырылмайып эмек къойдынъыз. Лякин, дюнья ойле экен. Шорбаджы ким олса, мал да онынъ экен. Мен бу дияргъа Элизабетта ханымнынъ эйилигинен кельдим ве он беш йыл ыргъатлыкъ эттим. Пац манъа бир йыллыкъ элял хызметим ичюн бир къозулу къоюн ишандыргъан эди. Шимди озю ёкъ. Менни шу он беш йыллыкъ замет акъкъым да сизлерге элял олсун! Сиз меним Крапшала достларымсыз, бир-биримизни унутмасакъ олгъан. Байлар келелер, байлар кетелер... амма биз фукъаре чобанлар бар эдик, эм бар олып къалырмыз. Сагъ олунъыз, азиз достларым! Эльвида! Бельки бир даа корюшалмамыз!— деп Вели, чобан достларыны бирер-

бирер къучакълап опыти де, бедеркагъа минип, яваштан кочип кетти.

Бедерка именининъ къапысы алдына келип янашкъанда Марианна аля даа тышта ёл бакъып тура эди. Марианна ичюн энди дюнья ярыгъы ялынъыз Вели Одаман олып къалгъан эди. Эгер Вели де оны быракъып кетсе, демек дюнья ярыгъы темиз сёнеджек. Онынъ акъылындан бир дакъикъа бу тюшюнджелер чыкъмай. Озюни олюмге азыр туткъан киби яшай ве бир шейге эмнет бермей, ялыпъыз Велини тюшюнип юре.

— Кельдинъизми?— деди о Велининъ бедеркадан тюшеяткъанына къуванып.

— Кельдим. Сенинъле савлукълашмагъа кельдим.

Марианна онынъ юксек бойнуна асылып, башыны кокрегине къойды.

— Вели, мени быракъып кетме. Еди яшымдан берли сени билем, еди яшымдан берли сени севем. Бутюн аятым, намусым, виджданым сагъа бахшыш олсун! Эмир къулунъ олып яшайым, Вели, тек сенден айырылмайым...

Марианнанынъ акъбардакъ киби темиз янакълары устюнден инджи данелерини анъдыргъан козьяшлар тыгъырып тюштилер. Бу эки дживаннынъ ичери кирмеден, саатлернен бедерка янында отургъанларыны корьген Захар даянамады, келип атнынъ башындан тутты да, бедерканы азбаргъа кирсетип атны туварды.

Вели ве Марианна Захарнынъ оджагъы башына келип отурдылар. Олар сабагъадже юкъламай лаф этип, давалашып чыкътылар. Дава умумен Велининъ бир шей алмай чыкъып кетюви устюнде эди. Марианна Велининъ артындан къалмайджагъыны къатнен бильдирди. Вели индемедди. Онынъ индемегени Марианнаны ташлап кетмеге къыймагъаныны анълата эди.

— Ойле олгъанда,— деди Захар, сиз баба мулькюнден озь пайынъызны алып кетмек керексинъиз.

— Сиз, Захар шорбаджы,— деди Вели мыскъылнен,— меним паи къолундаки хызметим неге тургъаныны билесизми?

— Билем.

— Насыл билесиз?

— Янъылмасам... Токъта, шимди къагъытларны акътарайым, анда эписи язылы олмакъ керек,— деп мипдер астындан сарарып-чулланып къалгъан бир дефтер тартып чыкъарды.

— О-о, сен дефтерни сакълап етиштирген экенсинъ, керекмей, къой астынгда турсын!— деди Вели серте-йип.

— Дефтер эр вакъыт меним къойнумда тура. Къачсам да, ольсем де янымда. Бу дефтер олмаса, адамлар бир-бирлеринен талашырлар. Дефтер эр кеснинъ эсабышы-къасабышы кесер, давасыны чезер. Мына сеининъ акъкъынгда не язылган: «Фукъаре татар баласы. Баба-сы ёкъ, апасы ёкъ. Элизабетта ханымнынъ алидженап-лыгъынси Дженнишке орталыгъындаки Пап Прокопчук именнесине ыргъатлыкъкъа кельди. Он бир яшында, арыкъ черелли, узунджа бойлу. Бир йыллыкъ хызметине бир къоюн берильсин.»

— Мына, корьдншъми? Бизде бир шей гъайып олмай. Демек, он беш йыл... Бу — он беш къоюн, ойлеми?

— Ойле дегиль. Акъкъымны емек истейсинъ, Захар! Пап манъа: «Йылда бир къозулы къоюн алырсынъ»,— деген эди.

— Деген эди, амма, къана озю ёкъ. Оны ким тас-дыкълар?

— Узьдюр башымдан, Захар! Мен сенден мал сора-йыммы, ёкъса? Марианна, юрь, мни бедеркагъа!

— Къызышма олян! Мен сеннен лаф этем.

— Захар, чокъ шашмалама! Ярым кунълик омуринъ къалса, бир кунълик малынъ олсун, деген чобан сёзюни билесинъми? Даа бир къач саат эвельси, бу малларнынъ шорбаджысы мен олгъанымны озюнъ айткъан эдинъ. Динъле мени,— ве яз: «Вели Одаман-гъа он беш йыллыкъ хызмети ичюн он беш къозулы къоюн ерине — отуз анабаш къоюн берильсин. Панынъ къызы Марианна ханымгъа элли ана баш къоюн берильсин, элли сексен къоюн!..»

Захар буюк бир юк астында къалган киби башыны ашагъы саркъытты ве тюшонджеге далды. Вели ве Марианна бир къач сание индемей, сукюнстлик ичинде къалдылар. Захар башыны котерип, Велининъ козьлерине тикилип бакъмагъа къоркъа. Къоркъамы, ёкъса утанамы, ашъламакъ къыйын. Адалетче ишке янашыладжакъ олса, Велининъ он беш йыллыкъ акъкъыны одемек ичюн чокъ шей керек. Он беш йыл бу маллар Велининъ тёккен манълай терн, юкъусыз геджелери, инсан чыдаялмайджакъ шараитте чеккен эзнетлери сасинде мейдангъа кетирильди. Шимди онынъ къолунда не бар? Бир джарты тондан башкъа бир шей ёкъ. Лякин онда буюк рухий зенгишлик бар. О чыдамлы адам,

эр шейни ичинден чеке, даяна ве озь такъдири шу девириниң истисмарджылары кьолунда кьырпалангъанына яна, куе ве ичинден оларгъа кьаршы нсыян котере. О зенгилик саибн олмагъа истемей. Онъа бойле тюшюнджелер ят келе. Онынъ ялынъыз бир истегн бар. Къазангъан эял акъкъымны беринъиз, манъа башкъа шей керекмей...

Марианнаның къальби де бойле. Онынъ ички дуйгъусы даа кучьлю, даа чыдамлы. Озю зенгин баласы олса да, акъсызлыкъ, адалетсизликни та балалыгъында корип кельди. Велнинъ юзюнде исе, бу адалетсизликлер онъа кузьгю олып корюндилер. Мына оларнынъ къальблериини бир-бирине багъламагъа себеп олгъан корюлмез йиплер неден ибарет эдилер.

Лякин Вели акъкъыны энди кимден истесин? Шорбаджысы дюньядан кечти. Захардан истесинми? Захар ким олгъан? О да Вели киби озь девирининъ эмир къулу. Байлар къапысында бойсына-бойсына белн кыйышып къалгъан. Паннынъ малы онъа да керекмей. Лякин козю огюнден нсыанджыларнынъ кылычлары кетмей...

Захар инает бир кьараргъа кельсе керек ки, серин авадан когерип башлагъан пармакъларынынъ уджларыны окъалап, яваштан башыны котерди ве ич бир себепсиз кьоркьугъа толукъкъан нурсыз козьлерини Марианнагъа тикти де:

— Я санъа, санъа не ичюн?..— деди Захар ченъгесини къалтыратып.

— Бабам меним тоюма элли кьоюн адагъан эди...

— Ойле олса, менден де бу именниниң бир кяхъасы оларакъ, сизге бир ат ве бир бедерка бахшыш олсун!

Захар къалтыравукъ кьолларынен бу келишювни дефтерге къайд этти.

Олар кьол тутушып, бир-бирлерине хайырлады ве огъурлы ёллар тиледилер.

Арадан бир афта кечти. Омузлары устюнде эски тон, башында чобан къалпагъы, аякъларында беяз чылгъавлы чарыкълар, элинде ыргъакълы чобан таягъы, омузында садефли чантасы, белинде къамасы олгъан узун бойлу, кепъ омузлы, къара мыйыкълы бир йигит Ор ёлунда бир сюрю кьоюн айдап кетмекте эди. Онынъ артындан бир ат екили бедеркада при козьлю, узун, сия сачлы, иидже белли бир кыыз тельбев тутуп кельмекте. Булар Вели ве Марианна эдилер...»

Мемеденин агъа, Сент-Гъазынынъ юкъсырап башлагъанышы корьген сонъ, икяесини кести.

— Къартбаба, я олар къайда кете эдилер?— деди Назим.

— Ашыкъма огълум. Ярын иштеп сонъ келирсинъ. Девам эттирмиз. Булар энди къартайып башладылар,— деп кульди къарт огъланларыны косътерип.

— Мен санъа икяемини сонъунадже айтырым, сен раатсыз олма. Мен дюньядап кечкен сонъ, агъларыныъа, достларыныъа, сой-сопларыныъа окъурсынъ. Эм мени — къартбабаныны, эм де деделеринины хатырларсынъ. Айды, геджелер хайыр, огълум.

Назим къартбабасыны озъ одасына барып киргендже артыдан кетти. Къартнынъ тешегин, ястыгъы, чаршафы эр вакъыттаки киби тер-темиз къоюлгъан, азыр тура. Бу, эльбетте, Селиме аптенинъ мераметли юрегин, чебер эллери саесинде япылгъан эял хызметтир. Назим озъ одасына келип ятты, чокъ вакъыткъа къадар козьлери ачыкъ турдылар. Ор ёлу бою къоюпларыны отлата-отлата кетмекте олгъан Велинин, гузель Маршананы хаялына кетирди ве юкълап къалды. Оныъа саба эрте турып Булунгъур совхозына кетмек керек...

ДОКЪУЗЫНДЖЫ БАБ

Бегдияр Надырович бутюн кунъ Къос-Буруннынъ отарларыны айлянып чыкъты. Акъшам ферма идаресинде йыгъылышаджакъ ве Къос-Буруннынъ ишлери, онынъ келеджегин акъкъында лаф этеджеклер. Акъшамгъа меркезинъ болюктен Ерпулатов, баш агроном Имам Бекбаулов ве баш ижегер Къадырали Асанов кельмек кереклер. Чюнки Бегдияр Надырович ёлгъа чыкъмаздан бир кунъ эвель оларнен бойле анълашкъан эди. Бугунъ о бир даа чобанларнен корюшти, бабаджа субетлешти, малларнынъ ятакъ-туракъ ерлерини козьден кечирди. Бутюн аятыны бу бош чёл ичинде кечирген, бизге энъ кыйметли махсулатлардан бирини етштирип берген бу мубарек адамларнынъ янында кетеджеги кельмеди. «Чобан — деп кимерде биз, бу адны мыскъылнен анъамыз. Асылында тюшюнип бакъаджакъ олсакъ, чобан киби алидженап, чобан киби ишкир, чобан киби зорлукъкъа чыдагъан, чобан къальби киби бол, пак ве намуслы адам бармы экен? Хусусан бизим девиримизде чобаннынъ къадирина етмемек — ишсаф-

сызлыкъ ве инсанетсизликтир. Мен бу ерде земане иншаатларынен донатылган, ве бутюн ишлери механизмлаштирилген буюк, комплекс хозяйстволарда чалышкан айванасравджылар акъкъында демейим. Мына, бу чобанлар акъкъында, баба-дедеси кунюнден берли несиль-несильден кечип чобанлыкъ этип кельген, меркезий покъталардан бишьлернен верст узакъта, чёллер ичинде, къумлыкъ сахраларда яшаган ве намуснен чалышкан чобанларны ойланам. Олар акъкъында бизим девиримизде тюшонмемек джипнастликтир. Эви — мына шу бишь йыллыкъ юрт олса, ичинде газы олмаса, суву олмаса, туалети олмаса, азбары, багъы-багъчасы олмаса, ашаган ашы ялынъыз эт олса, кийген урбасы мына шу джарты тон олса, ве бойле адам бизден бир шей сорамайып, гедже-куньдюз мал артындан юрсе, эт, юнь, тери етиштирсе ондан даа не истерсинъ? Булар алтындан да кыйметли инсанлардыр, олар адам пашаларыдыр. Ёкъ, бойле олмамакъ керек. Биз девлетимизнинъ эр бир саада юксек дереджеге котерилген, чечекленген бир девиринде яшаймыз. Биз чобан аятыны бир тамам денъиштирмек керекмиз. Денъиштирмесек, бизден олган ёлбашчы бир ша!»

Бегдияр Надырович энъ узакъ отардан Къос-Бурунга къайтыр экен, башындан бойле бишь-бир тюрюлю тюшонджелер келип кечтилер.

Машина медпунктынъ алдында чаналап такътады. Бегдияр Надырович Шасенемнинъ эвине кирип, акъшам меджлисине къадар бираз ял аладжакъ олды. Медпунктынъ алдында кимсе ёкъ. Айдос машинадан тюшип, барып бакъмакъ истеди. Ичериде, бутюн кунь Айдосны коръмеге арз этип, ёл бакъып турган ве энди уютини эр шейден узыген Арзыгюль пол юваятыр эди. О Айдоснынъ келип киргенини дуймады.

— Селям, Арзыгюль!— деп къычырды о босагъа устюнден. Арзыгюль ашагъы саркъкан сачларыны омузларына котерип, айлянып бакъса, Айдос тура.

— Селям,— деди о текрар.— Шасенем ёкъмы?

— Сизни тек Шасенем меракъландыра,— деди Арзыгюль назланып. Сонъра о бу апансыз ве уйгъунсыз расткелишке эм къувангъанындан, эм ынджынгъанындан бираз шашмалады, элиндеки чулпы ташламагъа биле унутып, аякъ устюнде Айдоснынъ бстине бакъып къалды.

— Арзыгюль, чокъ денъишкенсинъ,— деди Айдос кулюмсиреп.

— Вай, мен не шашып кьалдым я? Кирсенъиз Ай-
дос, мен шимдичик...

— Кирмеге вакъыт ёкъ. Машинада шорбаджым.
Биз Шасенемни алмагъа кельдик.

— Шасенем апам, япгычыкъ кьайтты. Эвде сизни
беклейдир. Шимди мен де сизнеп...

— Арзыгюль, сен ишинъни битир, биз кетейик, мен
санъа сонъ...— деп Айдос козь кымып машинасына
джувурып кетти. Арзыгюль ичери кирип, медпунктнынъ
пенджересинден Айдоскъа бакъып, кьолуны котерди
ве сагълыкълашув манасында авучыны енгильден ачып
япты. Арзыгюль бу апансыз, бир дакъикъалыкъ корю-
шювден гъает мемнюн кьалды. Тез-тез чулны кьопкъа-
гъа батырып полгъа яплаштырды да, о якъ-бу якъ тий-
дирип алды ве Айдоскъа даа дюльбер олып корюнемек
арзусынен озюни низамгъа чекмек ичюп, медпунктнынъ
кенарында яшагъан кучючик одасына кирип кетти...

Акъшам. Алчакъ, топракъ эвчикте, лампа ярыгъын-
да ферманынъ ишлери ве онынъ келеджеги акъкъында
къызгын лаф кете. Эвчикнинъ таш диварында: «Бугуни
кешегиден, эртенъ бугунгиден жакъсыракъ ислейик!»
шнары япыштырылгъан. Субетте меркезий болюк-
тен кельгенлерден башкъа Ерназар, Оразбай, Шасенем
ве бир къач отарнынъ чобанлары иштирак этмектелер.
Ферма мудирни Ерназар Къуламетов кыскъадаи отар-
лардаки вазнетни ве инает эр бир чобаннынъ шимди
алты юз баштан эскин эксик кьоюны олмагъаныны, чобан-
ларнынъ сайысыны исе, кет-кете арттырмагъа тырыш-
къанларыны кьайд этип кечти. Оразбай исе, бригадир
оларакъ бираз чобанларнынъ вазнети ве отарларда
къоюнларнынъ ачыкъ кок тюбюнде, къар, ягъмур, бо-
ран астында геджелегени ве дигер меселелер акъкъын-
да айтты. Онынъ сёзюни динълеп тургъан чобанлар-
дан бири:— Керекмей бизге аран!— деп кычырды.—
Къоюн айваны озь кубреси устюнде кышламакъ ке-
рек. Эски кубре атта сыджакълыкъ эте, онынъ бир къа-
тыны кочюрип ал да, тек усттеки тазесини кьалдыр,
о вакъыт къоюн сувукътан кьоркъмаз, весселям!

— Яхшы, яхшы,— деди Ерпулатов, чобанны тынч-
ландырмакъ ичюп.

— Отъкен йыл къандай сувукъ болды,— деди ке-
не чобан.— Корьдинъизми къомшу Къызыл-Ордалар-
нынъ аранда яткъан маллары бузлап кьалды, а би-
зимки ёкъ, вот санъа,— деп агъызыны кыйыштырды
чобан.

Бегдияр Надырович ичюн бу чешит чобан усуллары янгылыкъ дегиль эди. Онынъ макъсады шу бинъ йыллыкъ усулларны негизинден тюрлендирмек, мал асравджылыкъта, бу ерли шарантта янгы комплекс усуллары мейдангъа кетирмек эди. Чобаннынъ сёзюнден сонъ, кучюк оданынъ ичинде гъаля-гъуля башланды. Директор индемей отура ве эр кесиннъ айткъан лафыны дикъкъатпен динълей. Бойле алда эр кес озъ фикирини, озъ теджрибесини ве озъ истеклерини сакъынмадан ортагъа чыкъарып къоя. Акъыллы ёлбашчы бойле ачыкъ фикирлерден файдаланып, ниает догъру нетиджелер япа. Бегдияр Надырович бойле лафларгъа итияджи олмагъан теджрибели ёлбашчы олса да, бу сефер не ичюндир, кимсенинъ сёзюни больмсий, эп сабырнен динълеп турды. Сонъра тирсеклерини столгъа таяндырып, эки авучыны бир ерге кетирип сыкъты да сёзге башлады:— Достлар, меселе тек аранда, къоюннынъ къар тюбюнде геджелевинде дегиль. Бизим алдымызда пек буюк меселелер тура. Хусусан Къос-Бурунлыларнынъ алдында. Бизим республикамызнынъ келеджеги пек парлакъ. Онынъ топрагъында Бельгия, Голландия, Дания ве Швейцария киби дёрт мемлекет сыгъдырмакъ мумкюн. Бу топракынынъ он миллион гектары Къызыл-Къум бошлугъыдыр. Мына бу мейдан бошлукъта бизим совхозымыз ерлешкен. Партия ве укуюметимиз Къызыл-Къум бошлукъларыны инсангъа хызмет эттирмек ичюн буюк чарелер корьмекте. Биринджи невбетте мында айванасравджылыкъ ишлерини ёлуна къоюв меселеси козьде тутула. Акъикъатен, бир тюшюнип бакъыныз, отардан малынны чыкъардышмы козюнъ корьген якъкъа айда да кет. Кимсенинъ экин запына тюшмейджек, кимсенинъ багъ-багъчасыны къырпаламайджакъ, кимсенинъ памукъ тарласыны таптамайджакъ. Лякин, бойле кучюк хозяйстволарнен биз мемлекетимизиннъ, халкънынъ итияджыны ерине кетирип оламамыз. Айванасравджылыкъны инкишаф эттирювиннъ юксек сурьатлары даа бизим хозяйствомызда эльде этильмедн. Эльбетте, бизим хозяйствомыз даа яш. Бизим бутюн келеджегимиз илериде. Чобанларнынъ сайысыны, малыннъ мыкъдарыны арттырмакъ керек деймиз. Я ем-пичен базасы къайда? Ёлсыз, къум чёлю бою, барханлар арасында и кечип дёрт юз верст ерден ем ташып мал бакъылырмы? Мына комплексли иш тешкилятландырув меселеси къайдан келип чыкъа. Къос-Бурунлылар, сиз узакътан ем ташымакъ дегиль де, мы-

на бу яшагъан диярынъызда ем етиштирмек керексинъыз.

— Я сув? Малгъа ичмеге сув ёкъ, сувсуз ерде кокет осеми?!— деди кене шу чобан.

Директор сёзю болюнгенине ачувланмады, аксине, къуванды. Онынъ сёзлери чобанларны къызыштыргъанына юрекленди ве даа котеринки сеснен девам эттирди:— Сув оладжакъ. Тездеп бу ерлерде ничен чёллери, багъ-багъчалар ешереджек! Эр бир отарнынъ малына етерлик суву олгъан сонъ, багъчасына да етеджек, балаларынъыз да бассейнде ялдайджакълар.

— Бегдияр Надырович, язда мийимиз сыджакътап чатлай, бетимиз атешли еллерден пише, сиз не дейсиз шу? О насыл бассейн?.. Онда сувны къайдан аладжакъсынъыз?.. Бир-бири артыдан ягъдырылган бойле суаллерге Надыров бир сёзнен джевап берди:— Ер астындан, достлар! Мына отургъан еримиз, юрген топрагъымыз астындан. Коресизми, Къос-Бурунынъ ашагъысында фишкъырып акъкъан сувны? Эпинъыз шу бир артезиан этрафында аят къурдынъыз. Укуметнинъ къарары боюнджа бутюн отарларымызда бойле артезиан къуюлары къазаджакъмыз ве Къызыл-Къум диярыны ешертеджекмиз! Къоюнларынъыз язкъыш токъ олса, малынъ сайысы даа чокълашыр, девлетке теслим эткен махсулатымызынъ кейфиети де артар. Элли килодан експик къоюнны этке теслим этмеге тырышмакъ керекмиз.

Бегдияр Надырович бираз токъталды. Бир сигар якъаджакъ олып инетленген эди, къаршысында отургъан Шасенемге козь ташлагъанынен къолуны керп алды.

— Мумкюн олса, мен бир къач сёз айтайым,— деди Ерулатов Толубай.— Аркъадашлар,— деди о,— Озьбекстанда етиштирилген этнинъ учте бир къысымыны къоюнджылыкъ хозяйстволары берелер. Бу саанынъ ава хышымына бакъмадан эппейи осьмесини темин этмек махсадынен икътисаслаштырылган хозяйстволар мейдангъа кетирильмекте. Сизинъ киби узакъ яйляларда яшагъанлар ичюн махсус къыздырылган хошар — эвлери къурулмакта.

— Демесе, юртлардан да марум къаладжакъ экенмиз де!— къычырды чобанлардан бириси.

— Сеннинъ юртунъ кимсеге керекмей, чобан агъа. Шу эвлер кетирилип отарынъа ерлештирилген сонъ, бакъармыз, къайсыны бегенсенъ, анда кирип яшарсынъ.

О земале эвчиклерини ким бегенмез. Хусусан яшлар онъа пек кызышалар.

Достлар, беш йыллыкънынъ сонъунадже суварылгъан ййляларнынъ колеми бир къач миллион гектар артаджакъ. Чѣль отлары ве осюмликлерининъ мейданыны йыл-йылдан арттыраджакъмыз. Къоюнджылыкъ хозайстволары къаба емни тымар этив, азырлав ве оны айванларгъа берюв техникасынен теминленемкте. Малны механизмлештирилген кенеш мейданларда беслев иши буюк файда береджесине ич шубе ёкъ. Бу усул ве шараитлар эм къоюн эти, эм де къоюн териси ве юню этиштирлювин чокълаштырмагъа имкян бере, догърумы,— деди Ерпулатов акъшамдан берли къашларыны туюп, индемей отургъан Оразбайнынъ козьлерине бакъып.

— Догъру амма...— деп ташлады Оразбай.

— Аммасы недир?— деди онъа бакъып Надыров.

— Аммасы шу ки, бу ишлерни ким япаджакъ? Бизим ферманынъ адамлары озь ишлеринен мешгъуллер. Мында кимсенинъ бир дакъикъа бош вакъыты ёкъ. Бу чѣльнинъ астыны устуне чевиреджек ишлерни япмакъ ичюн э-эй, чокъ шей керек.

— Бизде къувет ёкътыр беллейсинъми, Оразбай аркъадаш? Озюмизде этишмесе, девлетимиз ярдым этер. Догъру, эр шейни адамлар, кадрлар аль этелер. Мына биз Бегдияр Надыровичнен якъында министрликте олдыкъ. Бутюн бу козьде тутулгъан меселелер шу беш йыллыкъ ичинде омюрге кечириледжек. Бу укюметнинъ къарары. Онынъ ичюн биз бугунъ махсус бу ерге кельдик, эр алда сиз ерли кадрларсынъыз. Эр башлангычнынъ озегин сизсинъиз.

— Тезден, сизинъ Къос-Бурунгъа,— деди Надыров Ерпулатовнынъ сѣзюни болюп,— буравджылар келеджеклер. Оларнынъ артындап къуруджылар, багъчеванлар келеджеклер. Бу меселе боюнджа керек тешкилятларнен лаф этильди, пара айырылды ве республика боюнджа керек ишлер алынып барылмакъта. Пек чокъ областларгъа бизим векиллер кеттилер. Биз эпимиз мында авушаджакъмыз.

— Бугунъки мушаверемизде пек чокъ къуванчлы сѣзлер эшиттик,— деди Шасенем аякъкъа турып.

— Отурып айтынъ,— деди онынъ чыкъышына разылыкънен назар ташлагъан Ерпулатов.

— Зарар ёкъ, мен бир къач сѣз... Иш-ишнен, лякин адамларымызнынъ медений турмушы акъкъында къай-

гъырмакъ керекмиз. Мына, корьгеннигъиз киби, бу адамлар эписи сапарсынъ буюк дюньядан узюлип кеткен бир чёльнинъ ичинде яшайлар. Буюн зевкъы ве аяты коктеки йылдызлар...

Бойле дегенде ода ичиндекилер кулюшип алдылар.

— Догъру, догъру, дохтур, сёзинъди айта бер!

— Бизим автоном республикамызда докъсан тюрю миллет яшай. Амма, Къос-Бурунда къаракъалпакънен къазахтан башкъа кимсени корьмезсинъиз.

— Етти аммасы ейди, ха-ха-ха!..— Чобанлар кене зевкъланып кулюштилер.

— Дейджегим шу ки, бизде шимди яшлыкъ бир тамам окъумыш, терен бильгили, яхшы мутехассыслар олдылар. 1929 сенеси республикамыздаки оджалар техникумы биринджи оларакъ он беш адам окъутып чыкъаргъан эди, шимди исе, бинълернен студентлеримиз эр йыл чешит ВУЗлар битирмектелер. Озьбекстаннынъ ялынъыз медицина институтларында бугуь бинъден зияде къаракъалпакъ яшлары ве къызлары окъумакъталар. Шимди автоном республикамызда эки бинъден зияде алий малюматлы эки чалышмакъта. Башкъа сааларда да бинълернен мутехассысларымыз бар. Бу яш кучыни мына бойле ерлерге ишлерге джелъп этиув меселелерини тюшюнем керекмиз. Мисаль ичюн биз, Къос-Бурунда бир меденет эви къурсакъ, буюк мектеп, хастахане, тюкяллар ачсакъ, мен эмниним ки, яшлыкъ келир ве бу темиз авалы, аджайип диярдан бир даа кстеджеги кельмез. Меденет эвинде акъшамлары ойнар, я да кино бакъар, саба исе турып отарына кетер эдилер. Мына, менни айтаджагъым шу,— деп Шасенем бабасынынъ козюне бакъып ерине отурды.

— Яша, Шасенем. Айткъанларыниъ пек догъру. Илериде планлаштырылгъан ишлеримизде бу меселелер шубесиз козьде тутулды. Эльбетте, яшлыкъ бизим келеджегимиз. Баба-деделеримиз, олсун чобан, олсун алим, эстафетаны оларгъа къалдырып кетеджек. Ерпулатов сёзюни битирир киби Надыровгъа бакъты, сонъра Асанов ве Бекбаулов къыска сёз сорадылар. Надыров инает аякъкъа турып, мушаверени бойле екюледи:— Чокъ аджайип фикирлер айтылды,— деди о чобанларгъа бакъып.— Мына акъикъий ишчи сыныфы къайда! Сизлерге ишанмакъ мумкюн экен. Сиз бу топракъта яратылгъансыз, эм онъа буюк урьметле хызмет этесинъиз! Яшанъ! Энди биз сизни умумен алдымызда тургъан муим меселелернен таныш эттик. Бу ишлер

эписи аль олуыр, ялынъыз намуслы эмегинъыз иле бизге къол тутунъыз. Бир къач йылдан Къос-Буруннынъ багъчасыны, багъыны, люцерна, тамырлы ем, мысырбогъдай чёллерини корип шаад олурмыз. Аркъадашлар! Партия ве укюметимиз тарих санфелеринде язылып къаладжакъ проблемалар котере. Якъын йылларда Сибирь озеньлерни де бельки бизим къумлукъларны суварырлар. Бинъ йыллыкъ керван ёллары ерине демир ёл ве асфальт ёллар къуруладжакъ. Токътанъыз, сизинъ Къос-Бурун шеэр киби аджайип бир посёлка олур. Бу ерлер яшларнынъ севимли диярына айляныр!

Топлангъанлар бир-биринен сагълыкълашып, бирер-бирер идареханесинден чыкъмагъа башладылар. Ерпулатов, Ерназар ве Оразбайнынъ къалмасыны теклиф этти.

Адамлар даркъалгъан арада Ерназар оданынъ къалпысыны ачып бираз аваны тазертти, чюнки идаре ерлешкен бу кучюк оданынъ пенджеречиги ачылмай эди. Надыров, Ерпулатов ве дигерлери азбаргъа чыкъып бираз нефес алдылар. Темиз авалы чёл кокюнде парылдагъан йылдызларгъа бакъып сукюнетке далдылар. Олар тышта олгъанда Оразбай ичери кирди ве бабасы Ерназаргъа шубели козьлеринен назар ташлады.— Бу къамырда бир къыл бар, амма,— деди о энъсесини къашып.— Не оладжакъ, я?— деди Ерназар.

— Коръмейсинъми, нидже тюрлю ишлер котерилетыр, эндиден сонъ юкъу ёкъ...

Шу арада ичери Надыров ве Ерпулатов келип кирдилер. Надыров кене озюнинъ ерине отурды, Ерпулатов онынъ сагъ тарафына, столнынъ энине кечип ерлешти.

— Биз сизни не ичюн къалдыргъанымызны билесизми?— деди директор оларнынъ козьлерине бакъмайып. Ерназар ве Оразбай бильмеймиз манасында омузларыны къыстылар.

— Шимди билрисииз,— деди Надыров ве элине къалемнен язылгъан бир къгъыт алып окъумагъа башлады: «Урьметли Бегдияр Надырович! Ишлер, савлукълар ериндеми? Эгер мумкюн олса, бир Нукъускъа келип кетинъиз. Мында сизинъ совхознен багълы бир меселе бар, шахсен корюшип лаф этсек, яхшы олур эди. Селямнен...»

Надыров къгъытны дёрт буклеп джебине тыкъты, киминиъ имзасы олгъаныны айтмады.

— Мен бардым,— деди о лафыны девам эттирип.— Бармай не япаджакъсынъ? Сизинъ якъан сасыкълыгъынъызны да манъа юрип темизлемек керекми?

— Не олды я?— деди Ерназар бир шейден хабери олмагъан адам киби уйдурма чырай ясап.

— Сен манъа, не олгъаныны мына бу ерде, партия комитетининъ секретары алдында озъ агъызынънен озюнь айт!— деди Надыров океленип.

— Менимдже олгъан шей ёкъ,— деди Оразбай сувукъ къанлыкънен.

— Сиз бу янъы ферманынъ реберлерисинъиз, ойлеми?— деди Ерулатов.— Къана, айтынъыз, насыл бир ишлер олып кечти шу якъын кунълер ичинде?

Ерназар Оразбайгъа бакъып кене омузларыны къысты.

— Яхшы,— деди Надыров кескин бакъышнеп.— Мен озюм айтайым. Нукъусныгъ мал базарында бизим къююнлар пейда олгъанлар...

Бойле дегенде Ерназар эки кере юткъунды. Оразбайнынъ исе, богъазына чий ювез тыккылып къалгъан киби олды...

— Базар олгъан сонъ, анда бинъ-бир тюрлю мал коръмек мумкюн. Бизим къююнлар олгъаны манълайына язылып япыштырылгъанымы ёкъса?— деди Ерназар озюни сукъмайып.

— Манълайына дегиль, къулагъына!.. деп ташлады Ерулатов.

Ерназарнынъ башы ашагъы салынды. Оразбай исе, меселенинъ асылына етип бор киби агъарды.

— Энди мен сизден эшитмек истейим. Насыл олып бизим къююнлар Нукъус базарында пейда олдылар?

— Биз бир муштери таптыкъ. Онъа топтан озъ къююнларымыздан бир къач дане саттыкъ. Булгъа бизим акъкъымыз бар,— деди Ерназар басыкъ давушнен.

— Бар. Озь малына эр кес озю шорбаджы. Я джемаат малыны алып-сатмагъа сизинъ не акъкъынъыз бар?— деди Надыров къарардан зияде океленип.

— Мен озъ малымны саттым,— деди текрар Оразбай.

— Сус!— деди киевининъ козюне ачувнен бакъып Надыров. О джебинден учъ дане тенекечик чыкъарып стол устюне фырлатты...— Булар кимнинъ нишанлары, ал да бакъынъыз.

Оразбай бир данесини айляндырып бакъты ве озъ

кьолунен тамгъа басып отарлардаки кьоюнларнынъ кьулакъларына такъкъан нишанны тапыды.

Башкъа айтмагъа сѣз къалмады. Оада бир къач дакъкъа сукюнет девам этти. Ерназар ве Оразбай башларыны ашагъы алып индемей отурдылар.

— Мына, сизинъ ахлякъынъыз,— деди Ерпулатов оларгъа бакъып.— Сизге, бинълернен баш джемаат малы ишандыкъ. Сизге буюк умют багъладыкъ. Бугунъ эр кес созхозымызынъ буюк келеджеги акъкъында сизинъ козюнъиз алдында олып кечкен джиддий меселелерни эшитти. Сиз экинъиз де ёлбашчысынъыз. Ферма мудирни ве бригадирни. Экинъиз де джебинъизде партия билетни ташыйсынъыз. Сизинъ япкъан масхаралыгъынъызгъа юзю чыдамагъаныдан созхозымызынъ темелини кьойгъан ёлбашчымыздан айырыла яздыкъ. Сиз беллейсинъиз Бегдияр Надыровични Нукъускъа башыны сыйпамакъ ичюн чагъырдылармы? Бу ерде сиз бир дегиль, эки джинает ишлединъиз. Сен бу адамнынъ киеви оласынъ, сен исе къудасы. Буны эшиткен джемаат бизлерге не десе де ери бар. Сиз Бегдияр Надыровичнинъ юзюне тюкюрдинъиз, халкъ арасында онынъ урьметини тюшюрдинъиз...

Ерназар ве Оразбай бу иште озьлерини ойле пек къабаатлы тапымайджакъ фикирде олсалар да, ишинъ даа кереги киби устю ачылмагъанындан, меселе асылында насыл олып кечкенни шимдилек ортагъа чыкъармагъа истемедилер. Шунунъ ичюн олар агъызларына сув алгъан киби индемей отурдылар ве озьлерининъ бир буюк къабаат ишлегенлерини — созхоз малынен шахсий малы айырмагъа эмиет бермегенлерини анъладылар.

— Яхшы, эр шей анълашылды,— деди Надыров ёргъун бир алда.— Бу меселе акъкъында экинъиз де тевсилятлы суретте дирекциягъа анълатув къагъыты язынъыз.

— Партия комитетине де,— деп къошты Ерпулатов.

— Меселе, эльбетте, бойле къалмаз. Эр кес эттигини булур. Озь ишлеринъизни, вазифелеринъизни унутманъыз. Айтылгъанына коре бу йыл къыш къатты оладжакъ. Ем меселесини чокъкъа созмакъ олмаз. Бир боран къопса ёллар къапалыр. Ем ташып оламазсынъыз. Сонъ корюнъ сиз дубараны...— деп директор еринден турды. Онынъ артындан эписи котерильдилер. Шасенемининъ эви идареге якъын олгъанындан Нады-

ров машина чагъыртмагъан эди. Ерпулатов Ерназар-
гъа, Надыров Оразбайгъа кетип мусафир олдылар.

Гедженниъ дер вакъыты. Ачыкъ кокте йылдызлар
яналар. Ава темиз ве серни. Патта-сатта къайдандыр
копек авулдысы эшитиле, эшеклер къычыра, девелер
аджыныкълы сес чыкъаралар. Насылдыр бир деве ар-
дышы узьмеден бир макъамда урюп отура. Оразбай На-
дыровгъа онынъ баласындан айырып алгъанларыны
анълата. Къапы алдында директорнынъ машинасы.
Айдос корюнмей.— О юртта юкъласа керек,— деди
Оразбай ве ичери кирип кеттилер. Шасенем чай къай-
натып азырлагъан. Стол устюнде енгиль ашлар, къу-
рабпелер ве татлылар. Шасенем ашханеден бир табакъ
къавурма алып кельди. Надыров бираз къапынды, ше-
керсиз, татлысыз чай ичти ве бугунъ машина устюнде
зияде эзилгеннини, кечке къадар мушавереде зорнен
отургъаныны айтып, дюньки ерине барып созулды. Ша-
сенем бабасыны ерлештирген сонъ, чыракъны сѣндю-
рип ашханеге кельди. Оразбайнынъ чырайы уймай эди.
Асыл онынъ сытыкъ чырайына Шасенем алышып къал-
са да, бу кересн даянамады, сорамагъа меджбур олды.

— Сизни бу маальгедже анда не туттылар, я?— де-
ди о эринниъ бетине бакъмайып.

— Иш даа. Санки бильмейсинъ. Эндиден сонъ не
гедженъ олур, не кунъдюзинъ. Къос-Бурунны шеэр япа-
джакъмыз. Яшлар келеджеклер, танцлар оладжакъ,
джанышгъыз сыкъылмайджакъ. Бош вакъытлары Къос-
Буруннынъ багъчаларында кезеджекмиз, хп-хп-хп...
Фантазия!..

— Чокъ кутюр адамсынъ,— деди Шасенем онынъ
мыскъыллы кулькюсине даянмайып.

— Сен озюнъсинъ кутюр, ахмакъсынъ!— деди Ораз-
бай сесини котерип.

— Ш-ш, анавы одада бабам ята. Озь унеринъни ич
олмагъанда бу гедже косьтерме.

— Сенинъ унеринъни корейшкми, айсе? Сен мени
бузав беллейшинъми? Айдосны къайда яткъыздынъ?
Онынъ юртта не иши бар? Юрт менимки. О манъа де-
меден къалды. Онынъ эр бир агъачы, эр бир кийизи,
эр бир орънеги меним ичюн мукъаддестир...

— Къычырма, инсан, бабамны уятырсынъ. О насыл
юрт, насыл Айдос, сен не шашмалайсынъ? Мен Айдос-
ны сабадан берли корьгеним ёкъ.

— Корьмединъ? Э? Юрь корьсетейим,— деп Шасе-
немнинъ назик элинден къатты тутып азбаргъа тартып

чыкты. Сонъра юртынъ алчакъ къапысындан эгилли кирди ве серник чертти. Бакъса, юртта кимсе ёкъ. Миндерлер, куньдюз насыл тешельген олсалар, ойле де тура. Оразбай бир серник даа чертип, юрта кимсе олмагъанына къагъан сонъ:— Ачыл башымдан!— деп Шасенемни къувып чыкъарды ве озюне ер къойып ятты. О чокъкъа бармай хырылдап башлады. Шасенем одасына кирди, сёнгюн бир алда халатыны ташлады, иидже чилтерли геджелик кольмегини кийди, сачларыны даркъатты, зилифлерине бир къач тамчы духи тийдирип озюни тешекке котерип атты. Устюне ёргъан чекмейип, баягъы вакъыт тюшюнджели алда яткъан Шасенемнинъ пенджересинден ургъан ай ярыгъы онынъ сютбез тенини бир тамам айдылатты. О чокъ вакъыткъа къадар юкълап оламады. Яш бала киби ёргъан тюбюне сокъулып ятты, онъуна, солуна айлянды... Ниает саба ярыкълапгъанда татлы юкъугъа далды. Гедженинъ бир маалинде Айдоснынъ, келип машинасына кирип яткъанындан кимсенинъ хаберни олмады.

Я Айдос къайда эди? Эльбетте, Арзыгюльнинъ янында. О азбаргъа машинасыны келип къойгъан сонъ, баягъы вакъыт Шасенемни беклеп турды. Не ичюндир о Шасенемнинъ янында булунмагъа, онынъ дюльбер къыяфети, ай нуру киби бетине, при козьлерине бакъып турмагъа истей. Шасенем буны дуйса да ич де эмнет бермей, яшлыкъ хасталыгъы, олуджы шейдир деп бакъа ве озюни сыкъмай юре. Лякин, эмнет бергенлер бар экен. Коресингъми, бу гедже Оразбай онынъ устюне насыл джекирикледиди? Яхшы ки, Шасенем Айдосны коръмедиди ве кечке къадар идареде ходжасынен берабер мушавереде олды.

Айдос, Арзыгюльнинъ кийинип-къушанып беклегенини, онынъ одасына киргенинен анълады. Атта стол устюнде шампан шарабы да пейда олды.— Инаасынъмы Айдос, буны ярым йылдан берли эвде тутам, бир мунасиб чыкъар да ичер, дей эдим,— деди Арзыгюль къуванчле. Айдос шишени тизлери устюне алып къулачыгъыны бурып башлады тапа ойле бир даушнен атылып кетти ки, Арзыгюль абдырагъанындан къолуны сол кокусу тюбюне къойды. Шампан ичильди. Арзыгюль махсус пиширген мантысындан беш дане Айдоскъа, учъ дане озюне чыкъарып, чий къаймакъ якъып ашадылар. Арзыгюль тосат-тосат бир мунасебетсиз кулюп ташлай. Бир мунасебетсиз деймиз амма, къыз-бала севген яшы не десе, насыл уйгъунсыз аракетлер япса,

керексе де, керекмесе де хи-хилдап куле тургъан. Ингитнишъ бутюн къылыкълары къызгъа дюрюст олып корюне. Айдос озюни ич де ськъмай. О Арзыгюльнишъ юрегини анъламай я да анъламагъа истемей. Озюнишъ яшлыкъ чагъышешъ зевкъланьп коклерде учьп юре. Бойле бакъкъанда бу эки яш бир-бирине ляйыкълар. Арзыгюль тос-томалакъ, сагълам, эсмеридже кельген бир къыз. Сим-сия къашлары тюбюнден азгъана къабарыкъ корюнген козь къапакълары, кульгенде онъа айрыджа бир дюльберлик багъышлай. О бугуль энъ яхшы антерини кийген. Белинишъ эки тарафында артына тарттырылып багълангъан къушакъ онъа ойле ярашыкълыкъ бере ки, бели инджере, бедени догърула, токъ кокюслери бираз даа котерилелер.

Арзыгюльнишъ кулюп тургъан юзюне ачкозьлюкнен бакъаракъ, Айдос бир кереден онъа япышты ве кучьлю эллеринен озюне тартып къучакълайджакъ олды. Къыз ышъранып онынъ къоллары астындан чыкъмагъа тырышты. Бу ал Айдосны даа зияде къызыштырды, ве бар кучюнен къызны ськъып алчакъ креслогъа абындырды.

— Къычырырым Айдос, йибер!— деди къыз.

— Йибермем, къолума бир тюштишъ, яхшы къыз,— деп онынъ кокюслерине узанаджакъ олды. Арзыгюль бар кучюнен йигитнишъ билегинден ойле къапты ки, бем-безд тишлери кирип кеткенини озю де дуймады.

— Вай!— деп кийик сес чыкъарып аякъкъа къалкъты Айдос ве элини авада бир къач кере саллап:— Сен не ишлединъ, я?— деп къолтугъы астына тыкъты. Арзыгюль турды, перишан алгъа келип къалгъан, къушагъы узюлип кеткен антерини, сачларыны тюзетти де, догъру барып къапышы ачты.

— Чыкъ эвимден!— деди о вуджудынынъ къалтыравыны токътаталмайып.

— Сен шаштынъмы, Арзыгюль...

— Ёкъ, сен шашкъансынъ, ачыл, тез ол!

Арзыгюль агъламагъа башлады:— Языкълар олсун санъа беслеген уютлериме,— деди о козьашларыны юткъунып.— Козюми ачып билъгенимден берли андан догъма намусым-ырызымнен сени беклей эдим. Сен исе манъа бойле сюрприз... Мени анасыз-бабасыз,— деп хорлайджакъ олдынъмы? Ёкъ, Айдос, мен санъа озюмни хорлатмам. Атешли севгимни бугунъ бир тамам зерлединъ. Демек, сен мени севмей экенсинъ. Ойле олгъанда, не кельдинъ? Янъгъыз къызны кульмеге, аха-

ретлемеге кельдинми?.. Мен сени бойле чапкынлыкъ этерсинъ, деп тюшюнмеген эдим..

Арзыгюль агълай-агълай баягъы йымшады, турып эвишиъ ичиии, столны джыйыштырмагъа башлады.

— Мени багъышла, Арзыгюль. Бираз къолайсыз олып чыкъты, амма... Багъышла, озюмни тутамарым...

Айдос тишленген элини кене къолтугъы астына тыкъты. Арзыгюль рафчыкътан спирт шишечиги, памукъ ве биит алып, онынъ къолуны багълады. Къаршысында озюни къабаатлы сезип, сусып отургъан ходжаман йигитке яшлы козьлеринен бакъты да, пармакъ уджларына котерлип, сылакъ дудакъларыны онынъ янагъына тийдирип алды.

ОНУНДЖЫ БАБ

Нурата дагъларынынъ этегинде ерлешкен Булунгъур юзюмджиллик совхозынынъ топракълары асырларнен бош яткъан. Ташлы, чакъыллы джаплар ве дерелер арасында кийиклер уйрюлип юргенлер. Дагъларнынъ тѣпесинде йыл бою къар турса да, ашагъыда яз айларында сыджакъ къыркъ дереджеге, къышта исе, сувукъ йигирми учь дереджеге бара. Инсанлар эвель-эвельден берли бол берекет ичюп курешип кельгенлер. Топракъта бол берекет яратылса, адамлар къувангъан, той-дюгюшлер япкъанлар. Берекет олмаса, гъам-къасевет астында къалып, умятсиз ерлерден имдат къыдыргъанлар. Берекет акъкъында нидже йырлар, дестанлар уйдургъанлар. Берекетли топракъларгъа — къанымыз, джанымыз, дегенлер. Берекетсиз топракъларны, ач чѣллер, деп адландыргъанлар. Берекет сѣзю, адамларнынъ анына, къанына синип къалгъан. Лякин оны чешит адамлар, чешит тюрлю анълагъанлар. Биревлери ерден, биревлери коктен имдат къыдырып, «танъры берсе ташта битер», дегенлер ве манълай тери тѣкип, бель буккенлер. Лякин бол берекет алувынынъ эсас чокърагъы — илим ве техниканынъ ролуни кереги киби анъламагъан ве бильмегенлер.

Совет халкъынынъ бол берекет огърунда куреш усулы бир тамам денъишти. О илим ве техникагъа аркъаланып, асырларнен бош яткъан ач чѣллерни ешерте, умятсиз ерлерде бол берекет ярата. Шимди адамлар, «гъайрет этсенъ, ташта битер», дейлер, эм бу сѣзининъ догърулыгъыны аятта тасдыкъ этелер. Багъджылыкъ

совхозы ерлешкен бу вадиде йылда, орта эсапнен эки юз докъсан кунъ ель ола. Мына не ичюн бугушь къаракъалпакъ мусафирлери — Къызыл-Къум диярынынъ векиллери табнаты ве топрагъы джеэтинден оларнынъ козьде туткъан Къос-Бурун бошлугъына баягъы якъынлыгъы олгъанындан Булунгъур совхозынынъ багъ-багъчалары ичинде доланып юрелер, бу уста багъджыларнен корюше ве фикир алышып-беришелер.

Озьбекстан укюметининъ къарарынен бундан он беш йыл эвельси бу ерде юзюмджилек совхозынынъ темели къоюлды. О вакъыт совхоз ишчилери буюк къыйынлыкъларгъа расткельдилер. Техника етишмей, яшамакъ ичюн эв етишмей, якъарлыкъ аз... Лякин ишчилери ич бир тюрлю къыйынлыкъ къоркъузалмади. Чюнки оларнынъ келеджекке умюди къавий эди. Башта совхознынъ меркези, сонъра болюклер къурулмагъа башладылар. Шимди бу хозяйствонинъ дерт юзюмджилек, бир айванасравджылыкъ болюги, учь бишь гектардан зияде топрагъы бар. Мейдангъа кетирильген биринджи багъларнынъ белли бир къысымы, къач йыл эвельси табнат къышымына огърап, бузлап гъайып олдылар. Ишчилер гъайрыдан билек тиреп, зарарлангъан кутюклер ерине яншы багълар отуртмагъа башладылар. Оларгъа ярдымгъа техника кельди. Бульдозерлар байыр-тёпелерни тегизлеп яншы мейданлар ачтылар, тракторлар планташ къаздылар. Совхозгъа, шубесиз, юксек ихтисаслы мутехассыслар, багъджылар кельдилер. Олар яншы багъларны, яншы джыныс юзюмлернен зенгинлештирмек макъсадынен Орта Асия республикалары, Кавказ, Кърым, Молдавия багъджыларынен багъланып, юзлернен чешит джыныс юзюм чубукълары алышып-бериштилер. Юксек агротехника къаиделери эсасында отуртылгъан яншы багълар бир къач йылдан сонъ, ишчилерге яншы къуванч, буюк бахт кетирдилер. Багъ мейданы йыл-йылдан кенишледди. Берекет кеттикче артты.

Шимди совхознынъ берекет чагъына келип юзюм ештирилльген багъларында Чарас, Хусайин, Нимранг, Кишмиш, Чиллеки, Тайфи ве башка джыныс юзюмлер мемлекетимизини бир чокъ кошелерине ёллана. Баянширей, Рислинг, Каберне киби юзюмлер совхознынъ шарап заводына теслим этиле. Совхозда юзюм берекети йыл-йылдан арта, багъджылар йылда орта эсапнен беш бишь тоннагъа якъын юзюм етиштирип берелер. Совхознынъ йыллыкъ келири кет-кете чокълаша.

«Ерге ашатсанъ аш битер, ашатмасанъ таш битер»,

дегенлер. Ишини джан юректен севген багъджылар, буюк берекет огърунда куреште агротехника къаиделерине буюк эмнет берелер. Юзюм тюплери къайта-къайта культивация япыла, язда ве къышта эки-учь кере суварыла, сыра-сыра юзюм ёлакълары бир-бирине къуралып кетелер. Чешит хасталыкъларгъа къаршы эм ерден, эм коктеп земапе усулларынен куреш алынып барыла. Чечек ачув вакътында багъджыларгъа пек сакът олмакъ керек ола. Чюнки, бу девирде барып да бир сагъанакъ ягъмур ягъса, берекетке буюк зиян келе. Шунунъ ичюн теджрибели багъджылар юзюмлерни бир къач кунь ичинде сунуй суретте тозландыралар. Берекет бермейджек чубукъларны ве козьлерни вакътында темизлейлер. Юзюмлер кузьде ве баарьде машиналар вастасынен ачылып япыла. Сувармакъ ичюн эр бир ёлакъ арасында арыкълар ачыла. Юзюмге гектар эсабынен кереги къадар ерли кубре, сслитра ве суперфосфат тёкюле. Пытавгъа хусусан кузьде буюк эмнет бериле. Бу тедбирлернинъ эписи бол берекет яратылмасына себеп ола. Мемлекетимизинъ бир чокъ кошелеринде яшагъан эмекдарларгъа эр йыл вагонлар толусы юзюм ёллана. Совхознынъ ве онынъ уста багъджыларынынъ адресине бизим юзюмнен столыны яраштыргъан онларнен адамларнынъ алгъыш мектюплери келип турмакъта.

Багъджи усталар озьлерининъ етиштирген шириншербет юзюмлерни ичюн, акъкъатеп алгъышкъа ляйыкълар. Чокъусы ишчилер багъджылыкъны баба-деденден къалгъан зенаат деп саялар ве бутюн кучь-гъайретини ортагъа къойып чалышалар. Багъларда салкъымлар сарарып башласа, багъджыларнынъ юзюнде къуванч нурлары пейда олалар. Олар озь эмегининъ нетиджесини корип гъурурланалар, эм акълы ерде гъурурланалар. Багъда, чёльде, фермада бутюн ишлер механизация ярдымынен алынып барылмакъта. Совхоз механизаторлары, бригадир, агроном ве ишчи рационализаторларнен бирликте гъайретнен чалыша ве эмек махсулдарлыгъыны кунь-куньден арттырмагъа тырышалар. Рационализаторларнынъ берген чокътанчокъ теклифлери совхозгъа буюк икътисад кетире. Шимди юзюмлерни кузьде ве баарьде махсус трактор сабанларынен ача ве комелер. Юзюм араларына кубре сепюв, юзюмни ящиксиз ташув киби бир сыра ишлер механизмлештирилди. Механизаторларнынъ гъайретли эмеги ве файдалы теклифлери нетиджесинде, ишчи-

лер бир чокъ агъыр къол ишлеринден азат олдылар. Багъджылар ичюн баягъы вакъытлар энъ агъыр иш процесси — юзюмни ачув ве ялув иши сайыла эди. Якъында механизаторлар Кубань багъджыларынынъ къуллаангъан усулынен таныш олып кельдилер. Совхоз рационализаторлары шу юзюмни ачкъан машинагъа пневматик механизм ясадылар. Бу усулнен баарьде юзюмни ачув иши пек тезлештирилди ве ишчилериниъ агъыр къол хызмети енгиллештирилди. Бу усул бойле: юзюм ёлакълары арасындан кеткен тракторнынъ алдында юзюм сырасынынъ топрагъыны йымшаткъан агрегат бар. Бу механизмнинъ аркъа тарафында буюк япалакъ пекитилген. Япалакънынъ пек тез айланувы саесинде асыл олгъан къуветли ава акъынтысы йымшатылгъан топракны четке уфюрип ата ве юзюм топлери тер-темиз ачылып къалалар. Бу усул совхозгъа пек буюк къазанч кетире. Совхоз механизаторлары эп янъылыкъ къыдыралар. Олар бутюн агъыр иш процесслерини механизмлештирмек истейлер.

Совхознынъ эсас иш механизми, эльбетте, адамлардыр. Сыра-сыра машиналар толусы девлетке, халкъ софрасына ёлланылгъан бу бол берекетнинъ асылзатлары адамлардыр.

Къач йыллар эвельси бу ерлерде эскен аджджи ель тоз чангъытып, боран къопарып кезген олса, шимди бу афатлы ельге бишьлернен гектар багъ-багъчалар маниа олалар. Кучьли ель окесини энди юксек дагъларгъа барып тёке. Адамлар табияты бойледже озюне бойсундыралар. Берекет, берекет, берекет... Бу совхознынъ чешит сорт юзюмлерини, шприн-шекер шарабыны мемлекетимизиниъ пек чокъ кошелеринде корьмек мумкюн. Мында чешит миллет векиллери бир тувгъан анле клуб дост-муаббет чалыша ве яшайлар. Совхознынъ меркезинде эки клуб, хастахана, рентген кабинети, амам ве тукьянлар бар. Буюк мектеп биасында бишьге якъыи талебе окъуй. Клубларда эр гедже кино ве авескярларнынъ концертлери олып тура. Бундан башкъа эр бир болюкиниъ озь клубы, бала багъчасы ве яслилери чалышалар. Бутюн клублар киноаппаратларнен темин этильгенлер. Болюклер бир-биринден авлакь олмасалар да, эр бир болюкте медпункт чалыша. Болюклер арасында асфальт ёллар бар, артезиан къуюларындан салкъын сувлар фышкъырып турмакъта. Совхознынъ буюк китапханеси бар. Иштен сонъ, китапханае рыкъма-рыкъ адам толып къала. Ишчилер озьлерининъ

севген китапларыны, газета ве журналларыны авеслик-пен окъуйлар.

Кунеш Нурата дагъларынынь артына сакълана. Совхоз багъларында тынчлыкъ укюм сюре. Болюклерде исе, яшларнынь шень кулькюлерни, гармонь, гитара сеслери янъгъырай. Гедже сукюнетке дала. Багълар арасында серин ельчик эсе. Тёпеден акъчыль ай нурларыны сепе...

Бутюн кунь багъ-багъчалар ичинде юрип, бу ишлерни озь козьлеринен корип, озь кьулакъларынен эшиткен векиллер бир шейни дикъкъаттан къачырмай къоюн дефтерчиклерине язып алдылар. Олар атта уйлелик ашкъа кельмедилер. Бу ишке Назим къайгъырды ве озь машинасынен барып, совхоз дирекциясынынь изиннен заводдан бир гугюм тазе «каберне» ве къуру емеклер кетирди. Багълар арасындаки ешилъ отлар устюне ерлешип, темиз авада буюк иштнанен уйлелик ашадылар. Совхоз партия комитетининь секретары, баш агрономы, болюк мудирни ве Назим кеч маальге къадар мусафирлерни алып юрдилер, бильгенлерни айтты, анълаттылар. Хатирлерни хош олгъан мусафирлерининь багълар ичинден чыкъаджакълары кельмедилер.

Саба эписи дирекцияда олдылар. Багъджылыкъ ишлери ве оларнынъ эльде эткен къазанчларынен якъындан таныш олгъанлары ичюн мусафирлер совхоз ёл-башчыларына озь тешекюрлерини бильдирдилер. Сагълыкълашкъанда Турсунбек директоргъа яры шакъа, яры джиддий бир тарзда:— Эх, мумкюн олса да, сизинь ишчи-багъджыларыныыздан бизим совхозгъа базы-бир кадрлар кочип кельселер...— деп ташлады.

— Бизим ичюн эр бир ишчи алтындан да юз дередже къыйметли. Озиюныз лаф этип бакъыныыз, тапылымры экен ойле сою...— деди директор гъурурнен кулюмсиреп.

— Эльбетте, бу джиддий меселе. Биз бу ишке совхозымыз адындан партия ве совет тешкилятларына ресми суретте мураджаат этеджекмиз. Бу йыл къышта азырлыкъ корип, баарьде ильк багъчанынь негизини къояджакъмыз.

— Сизге мувафакънет,— деди директор. Мусафирлер Самаркъандгъа догъру ёл алдылар. Шу куню акъшам, Назим оларны «Регистан» мусафирханесинде келип тапты.

— Ишлер битти. Энди ёлджусыныыз. Гедженъиз

бош кечмесин, джанынъыз сыкъылмасын, деп сизни тойгъа алып кетмеге кельдим.

— О насыл той?— деди Турсунбек.

— Сизинъ билъген адамынъыз...

Мусафирлер бир-бирине шубенен бакъыштылар. Ола билир, белъки биревининъ мында танышы бардыр. Лякин, Назим лафны чокъ созып отургъанлардан дегиль. Оларнынъ индемей шубеге далып тургъанларыны эслеп:

— Эмджем, Ниметулла эмджем къызыны эвлендире, сизлерни де чагъырды. Озюнинъ кельмеге вакъыты ёкъ, мени ёллады.

— Энди кеч олды,— деди мусафирлерден бириси.

— Узакъмы?— деди дигери.

— Якъын. Самаркъанднынъ дживарында. О колхозда яшай. Догъма чобан. Къартбабасынынъ зенаатыны куте.

Чобан сёзю къаракъалпакъларнынъ къулагъына сыджакъ эшитилди. Олар Сент-Гъазынынъ эвинде чиберек ашагъанда келип чыкъкъан эки кишини — Ниметулла ве Къуртнезирни хатырладылар. Лякин оларнынъ кимлер экенине о вакъыт эмнет бермеген эдилер. Шимди билъдилер ки, устюнде кок костюми ве кольмегининъ тюсюне келиштирип такъылгъан бенекли галстуги олгъан эсли киши — колхоз чобаны, Сент-Гъазынынъ агъасы Ниметулла экен...

— Э, барсакъ, барамыз. Биз чобан урувыны яхшы коремиз, оларнынъ тойларыны да корейик,— деди Турсунбек. Сонъра олар шифоньер ичиндеки аскъычларгъа кечирип къойгъан урбаларыны алып кийинмеге башладылар.

— Чокъ тюзенип отурманъыз, бизим къызлар сизге севда олып къалмасын...— деди Назим шакъанен.

— Болса, болады,— деди мусафирлерининъ яш сою.

— Итимал денъиз янар, десенъиз. Эписи кулюштилер ве озьлериндже бир шейлер айтышып Назимнинъ машинасына ерлештилер. Ярым саат кечер-кечмез олар той азбарында эдилер.

Боялы, джам софалы эв. Эки къанатлы демир къапылардан азбаргъа киргенинъ киби, озюнинъ санки дженнет багъчасында ис этесинъ. Башынъ телесинде демпр къыршавлардан ярым алкъа шекилинде япылгъан кемер къалы киби юксек серги. Сергиде асылып тургъан юзюм салкъымлары ойле сарары пишкенлер ки, корьгенде авес этесинъ. Той столлары «П» ариффи

шекилинде бу сергининъ тюбюнде ерлештирилъген. Эвнинъ софасындан чыкъып, ашханеге барып, столларгъа келип, мусафирлерининъ хатирлерини къошламакъ ичюн чапкъалап юрген аякъчыларнынъ ве дигер адамларнынъ бутюн иши бу юзюм сергилери тюбюнде олып кече. Сергининъ бир четинде багъча. Ойле пек буюк олмаса да, ичинде чешит тюрлю емиш тереклери отуртылгъан. Босагъадан чыкъкъанынънен багъчанынъ ортасындан санки йипиен тартылгъан киби дос-догъру тар цемент сокъачыкъ кете. Бу сокъачыкъ сени, эвден энъ узакъ месафеге, багъчанынъ та четинде ерлешкен кучюк бир эвчикке — аджетханеге алып келе ки, о да эвнинъ, софанынъ, араба къапыларнынъ боясынен бир тюсте боялангъан. Ичи киречнен акълангъан, тѣпеге электрик лампочка, кошеде махсус япылгъан тахта рафчыкъ устюнде къуман. Багъчанынъ ве умумен азбарнынъ темизлигине сукъланмамакъ мумкюн дегиль. Буюк меденнет ве эстетик лезет иле джыйыштырылгъан бу азбар ичинде, афу этерсинъиз, аттта тюкюрмеге ер тапмайджакъсынъ. Тюкюрмек ичюн де гуя эрнимей махсус шу кучюк ханечикке бармагъа меджбур оладжакъсынъ...

Назим мусафирлерини келин ве киевнинъ сагъ тарафындаки столларгъа ерлештирди. Олар кельгенде, той башлагъан ве адамлар баягъы джанланып кеткен эдилер. Усталарнынъ къулакъ йыртыджи давшинен гъайрет этип чалгъанларына, хусусан алчакъ бойлу давулджынынъ чокъмар урушына бакъып къалгъан Турсунбек бир къаде котерген сонъ, отургъан еринде бургъаланып башлады. Давулджынынъ къайышы узунлыкъ этсе керек ки, сагъ тизини онъайтлап тутса да, бираз кейф алгъан давулджы чокъмарыны яндыргъан сайын де о якъкъа, де бу якъкъа авдарылып кеткен давулчы сейир этип тургъан мусафирлерге орта бойлу сарышын бир къыз балабан чайникнен чай кетирип къойды. Бу Эсма эди. Эсма Назимни севе. Лякин Назим онъа ич де гонъюль бермей. Онынъ сувукъ бакъышы ве озюни четлеп юрюви къызнынъ юрегини даа зияде якъа, онъа олгъан мунасебетини гизлемеге тырышса да, кимерде сабыры тюкене, озюнинъ ашкъаре арекетлерини сезмей къала. Ай-ай, Назим онынъ козю алдына пейда олмаса, бойле той акъшамлары озюнинъ иштирагинен къызны якъмаса, башкъаларынен оюнгъа тюшмесе... Назим бу шейлерни эсапкъа алмай ве озюни мустакъиль бир йигит оларакъ тута. Керек олса

ойнай, башкѡа кѡызларнен ве шу джумледен Эсманен де ойнай ве шакѡалаша, амма, кѡыз баланынѡ ѡрегинде севги атешин туташкѡанындан онынѡ хаберин ѡкѡ. Назим миллион земане яшлары киби яшай, чалыша ве шенѡлене. Онынѡ бир тюшюнджесин бар: «Насыл этмели де бугунѡ гурьлеп оськен яш истидатлар — артиллер, конструкторлар, архитекторлар, авиаторлар киби о да истидат санби олсун, о да мемлекет колеминде танылгѡан, ады урмет ве сайгѡынен анѡылгѡан адамлар сырасындан ер алсын...» Онынѡ фикирини ве тюшюнджелерини шимди тек бунынѡ устюнде кѡурулгѡан. Бельки о яшлыкѡ романтикасына бериледир, бельки о бош хаял дерѡасына далып юредир. Буны келеджек косѡтерир, лякин шимди онынѡ тюшюнджесини ве фикирини узакѡларда, атта сонѡсыз семаларда долаимакѡта. Онынѡ анѡына бу фикирлерни синѡдирген бельки бабасы, я да кѡартбабасынынѡ агѡыр кечмишини, фаджжалы такѡдирлерини себеп олгѡандыр. Назим о кѡыйынлыкѡларны корѡмедир. Биринджи сыныфкѡа башлап кѡатнагѡанда анасы чантасына бир мысырбогѡдай питечигини ерлештирип кѡойгѡаныны биле. Единджи сыныфны битирген сонѡ, бу питечик денѡишти, богѡдай унундан, устю кѡыпкѡырмызы пиширилген питечик олды. Онунджи сыныфны битиргенде бу питечиклер ерине чантасында эки дане бем-безд йымшакѡ булкахыкѡ пейда олды... Эльбетте, о отѡмекнинѡ дадыны яхшы биле. Эм ольгендже унутмаз. Озю билѡмегеннини ана-бабасындан эшитти. Анѡламагѡа кѡабилетини олгѡангѡа бу да етерлик. Денѡиз сувунынѡ тузуны билѡмек ичюн, бутюн денѡизни ичмек шарт дегиль...

Умумий оюн авасы чалынды. Генчлик ортагѡа тюшти. Эсма кенарда кучюк оглюгине эллерини сыйпап тура. Йигитлер кѡызларны алып-алып чыкѡалар. Назим мусафирлерге кѡызгѡын-кѡызгѡын бир шейлер сѡйлей. Оюн кеттикче жанлана. Труба рум авасы «оппа-оппагѡа» авушкѡанда давулджынынѡ юрегине пек ятмаса керек, отургѡан еринден атылып турды да, башыны кѡыйыштырып давулны ойле чокѡмарлап башлады ки, башындан шапкесин атылып кетти. О токѡтамай, эм айлянып бакѡмай. Сейир этип тургѡан балалардан бириси оны келип алды да, давулджынынѡ башына кийдирди.

Назим башыны котерип бакѡса, столларда ерлер сийреклекшен, эр кес ортада. О кейфли бир алда Эсманынѡ янына кельди, кѡолуны истеди. Эсма онынѡ

омузына кьолуны ташлап назлы-назлы айланмагъа башлады.

— Сен сархушсынъ, — деди Эсма онынъ мунарлы козьлерине бакъып.

— Мусафирлериниъ хатирри ичюн... — деди Назим.

— Я бизим хатирримиз?..

— Оны сонъ бакъармыз.

— Биз сонъуна кьалсакъ да, зарар ёкъ, Назим, ойлеми? — деди Эсма онынъ къувурчыкъ перчемине козь ташлап.

— Ойледир даа.

Усталар аваны кене «оппа-оппагъа» чевирдилер. Назим Эсмань четке алып чыкъты да: — Мен бу оюнны кореджегим кельмей, — деп аякъ устюнде кьалдырып кетти. Эсма ынджырмады, чюнки о бугунъ аякъчы. Оюнгъа тюшмесе де гоңюли хош, амма, Назим кельген сонъ ред эталмады, тюшип бир-эки айлянды, ве кене столларны бойлап озь вазифесине киришти. Лякин Назимнинъ бойле бир алда акъылына кетирип, оны оюнгъа давет эткени Эсма ичюн сынъырсыз къуванч эди. Къызынынъ гоңюли къат-къат осьтю, араретли умуот чокърагъына бир къач тамчы даа тамды.

Ана козю эр шейни коре, кьальби исе еди дерья артындан сезе. Селиме апте огълунынъ Эсманен оюнгъа тюшкенине севишип бакъса да, сархушлыгъына ынджынды ве алып кетмек макъсадынен янына кельди. Турсунбек ве дигер мусафирлер Селиме аптени корьгенлеринен аякъка турып селямлашты, ал-хатир сораштылар. Назим анасыны корьгени киби башына эсини джыйды ве эндиен сонъ агъызына бир грамм шей кьоймайджакъыны айтты.

Усталар агъыр ава ве кьайтарма чалдылар. Ортагъа эри ве къадыны — семиздже кельген, дюльбер чырайлы эки оюнджы тюшти. Акъшамдан берли кейф алып тургъан мусафирлер янына Сент-Гъазы келип отурды. Назим шу ан турып адамлар ичинде джоюлып кетти. Чюнки, бу яшына кельгендже бабасы оны даа бир кере резиль корьмедн. Сент-Гъазы мусафирлериниъ хатирлерини сорады ве эвге алып кирмек истеди. Олар ред эттилер.

— Биз бойле шенъ ве ярашыкъ той даа корьмеген эдик, — деди Турсунбек. — Мусаденъизле бу ерде отурып сейир этейик.

— Ойле олса, айтынъыз, аш-судан не кетирейик?

— Ич бир шей. Чай керек олса айтырмыз.

Шу арада той сайби Ниметулла пейда олды.

— Ёкъ, ёкъ,— деди о.— Мытлакъ ичери киринъиз. Мен сизге чобан къавалымнен бир «бейим одаман» чалайым.

Мусафирлер турдылар, Ниметулла агъашынъ артындан кеттилер. Олар бир къач одадан кечип, пенджереси багъча тарафкъа ачылгъан кениш бир одагъа кирдилер. Ода чым-чырт. Той эвинде, бу къадар адам ве бала къалабалыгъында бойле тынч ода ола бильгенше мусафирлер де айретте къалдылар. Алчакъ столчыкъ устюнде чай ве къурабнеден башкъа бир шей ёкъ. Сит-Гъазы бирер пияла чай ичильгеннен афу сорап, азбаргъа чыкъты. Анда онынъ иши чокъ. Агъасынынъ тою. Эр шейге о шорбаджылыкъ этип юре. Адет ойле. Той сайбининъ башы къалабалыкъта шашмалай, эр шейни корип етиштиралмай, амма чет адамгъа кенардан бакъкъанда эр шей корюле ве онынъ огюни алмакъ ичюн тез-тез аракет этиле.

Ниметулла баш пармакъ къалынылыгъында къара певренк киби демир къавалыны къолуна алды ве алты пармагъыны онынъ алты тешигине басып чалмагъа башлады. О буюк эшкъле авасыны чалып битирди де:— Бу аваны меним къартбабам Вели Одаман яхшы чала экен.— деди.

— Меним къулагъымда бу аванынъ макъамына пек бенъзеген бир йыр чынълады,— деди Турсунбек.

— Оны бизде Отеген агъа айта. Мен де эшиттим, деди,— дигер мусафир.— Сёзлери мына бойле:

Бейим, бейим, бейим балам, одаман,

Мен одаман несинден боламан.

Бинъ баш малгъа бир одаман болгъан сонъ,

Бей къызына козиюм тюштю, бол аман.

— Олса, олур,— деди Ниметулла.— Къаракъалпакъ халкъынынъ бизим чёл тарафы урувымызнен тувгъанлыгъы бар. Бу узакъ заманларгъа ант, энди тарих олып къалгъан.

— Билемен, билемен,— деди Турсунбек.— Тарихта окъугъанман. Бизим топракыны Шангыз* басып алгъан сонъ, ёкъса ондан эвельми, эки дарья (Аму-Дарья ве Сыр-Дарья) арасында дарма-дагъын этильген халкъы-

* Чингиз-хан.

мыз козю къарагъан якъкъа кочип кеткен. Онынъ копия малларыны отлата-отлата иидже йыллар, иидже чакъырым ёл кечип Кърымгъа барып чыкъкъанлар. Олар анда эки юз йыл яшагъанлар. Сонъра, насылдыр бир себеплерден кене Жанадарьягъа къайтып кельгенлер. Эльбет, эки асыр ичинде олар андан бир шейлер кетиргендир даа. Мына бизим аулларынынъ адлары тыпкъы сизинъ адлар киби: Къара-къыят, Мангъыт, Джама-накъ... чокъ ойле адлар. Бизим къаракъалпакънынъ базылары бугунге къадар Жанадарьягъа «Янъыдарья» дейлер. Буны эдебиятта да расткетирмек мумкюн.

— Бу тарихны меним бабам да биле. Лякин оны динълемеге шимди вакъыт ёкъ,— деди Ниметулла.

— Мемедемши агъагъа, сагъ олсакъ, биз кене бир айлянып келирмиз. Тыпкъы онъа ошагъан Отеген деген бир къарт бизде де бар. Мусафиримиз олсагъыз, барырмыз, динълермиз. Бизим отургъан ерлеримиз халкъ агъызында эфсане олып къалгъан. Отеген агъа манъа бир кере бойле бир эфсане айткъан эди: «Ат-Чарпар аулында Къылыч адлы бир бай олгъан. Онда бу Кучюк-джюзде Алим урувы мейдангъа кельген. Онынъ алты баласы олгъан, Къара-Мачакъ, Джаманакъ, Ула-накъ, Айныкъ, Тегинбулат ве Акъкете. Бутюн бу Давкъара оазисни алты баланынъ къолунда экен. Тегинбулатнынъ огълу Къара-къалпакъ батыр олгъан. Къалгашлары да эр ерде намы кеткен бай адамлар олгъанлар. Бу Къара-къалпакъ деген батырнынъ огълу Чимбай пек факъыр экен. О саба тура, каналгъа балыкъ тутмагъа кете, бир-эки балыкъ тутып зорнен къорантасыны кечиндире. Бир кунь онынъ балыкъ туткъан еринде бир быралкъы копек пейда ола. Оны эвге алып келе ве туткъан балыгъындан къадынынъи къавгъа эте-ете копекке де пай чыкъара. Бу копек онъа расткельген сонъ, куньде беш балыкъ тутып башлай, сонъ-сонъуна даа зняде тута ве кеттикче зенгинлеше. Озюне устахане ача, кегей ясап сата. Бутюн бу орталыкъкъа онынъ намы кете, эр кес онъа келе, ондан кегей ала ве инает бу йигит бай ола. О ернинъ адыны да Кегейли къоялар. Фукъаре олып яшагъанда кимсе айлянып бакъмагъан бу адамгъа бир кунь о ернинъ байы келе. Бакъса, онынъ байлыгъына шаша.— Бу, насыл ола да, сен менден зняде бай олып кеттинъ?— дей о.— Бу эвге бахт кетирген мынавы ит,— дей йигит.— Менде эр шей бар, сагъа не керек исе, эписини ал да кет. Мен къызгъанч дегилем.

Бай тюшюне: малыны алсам, о мал ерине мал тапар. Бу виляетте кене менден зенгин олып яшар. Эйиси, мен опынъ колегини алып кетейим. Йигит итин йипке багылап опынъ къолуна туттура. Ит опынъ къолундан къуртула да, юртны бир кере доланын кийизге былаша ве къача.— Корьдинъми, дей корьмениш бай, «Бахт» энди кийизге кечти, эйиси сен манъа кийизин бер, дей.— Яхшы,— дей йигит. Кийизин энди топлап алаяткъанда, бакъса шу былашкъан ернин къозу ялап тура.— Ёкъ,— дей о.— Энди «Бахт» къозугъа кечти, мен эйиси, къозуны алайым. Сой оны, къазангъа сал да манъа алып кет, дей. Йигит къозуны соя ве къазангъа толдуруп байнынъ эвине алып кете. Эвге кельген сонъ бакъсалар, бунда да «Бахт» ёкъ.— Қайда кетти «Бахт» деп этрафта къыдырмагъа башлай. Албу исе, Чымбайнынъ Давкъара деген баласы, ач олдым, деп агълай экен, чичеси къазанын ача да къозунынъ тилнин кесип балагъа бере. Шундан сонъ бай биле ки, «Бахт» балагъа кече. Шу куньден сонъ бу ерлер пек бай ве зенгин олгъан. Мында кельген адамлар бир даа къайтып кетмеге истемегенлер. Давкъара топрагъы ешилъ вадиге айлянгъан...»

Мына бизим Отеген къарт халкъымызынынъ бахт огърунда насыл ыдырынып кельгени акъкъында бойле бир кучюк эфсане айтты. Шукюръ, бу эфсане бугунъ акъикъяткъа айлянды. Биз озь бахтымызнен мемноимиз.

Ниметулла агъа эфсанени дикъкъатнен динъледн ве бир ава даа чалып, къавалыны ястыкъ тюбюне тыкып къойды.— Ичери Септ-Гъазы келип кирди.— Келинкнев ойнайлар,— деди о адамларны тышкъа давет этип.

Эки дживан яш той мейданында сюзюлип-сюзюлип ойнамакъталар. Эр кес шень-шерамет. Давулджы къырмызы онлукълар япыштырылгъаныны корьгеннен, акъшамдан берли башында зорнен тургъан шапкесини котирип атты да бар кучюнен давулыны чокъмарлап башлады. Эр кес аякъ устюнде. Четте хызмет этиджи-лер де келин-кневининъ ойнагъаныны уюрилип сейир этмектелер. Ярын къыз ана-баба оджагъыны терк этип кетеджек. Сейир бакъып тургъанлар арасында Эсма да бар. О ара-сыра Назимге козь ташлай. Озонинъ башына да бир кунь бойле сют-безъ дувакъ кийсетиледжегини акъылына кетирип юрек эшкъынен кулюмспрей.

ОН БИРИНДЖИ БАБ

Бегдияр Надырович, Ерпулатов, Асанов ве Бекбаулов Къос-Бурундан къайткъанда Мархай-Худукъкъа тюштилер. Бу — совхознынъ экинджи фермасы. Эки ферманынъ арасы бири-биринден узакъ олмаса да, маллары юзлернен километргедже джайралгъан. Эр эки ферманынъ чобанлары бир-биринен ферма меркезлеринде дегиль де, отлакъларда корюшелер. Юксек дагълар шекилли алгъан барханлар арасында асыл олгъан энишликлерде дымлыкъ сакълана ве отлакълар чокъ вакыткъа къадар чобанларнынъ назар дикъкъатышы джелъп этелер. Эр бир ферманынъ, эр бир чобанынъ озюне сечип алгъан «вадиси» бар. Бу йылгъада башкъа чобанынъ малы пейда олса, арада аягълашамазлыкъ чыкъа. Бу даванынъ сонъу кимерде бир агъыр нетиджелернен битте. Асырлар бою кочебе халкълар озь малларына отлакъ къыдырып бир диярдан дигер дияргъа барып чыкъкъанлар. Бу диярлар сонъундан мемлекетлерге, девлетлерге чевирильгенлер. Мал айдамакъ, мал бакъмакъ ичюн бойле эп яхшыдан-яхшы ерлер, отарлар, топракълар керек олгъан. Бай зенгишлекен сайын, малы чокълашкъан сайын, отлакъларнынъ мейданы да кенишлеген. Инает, о башкъа отлакъларгъа келип тюшмеге меджбур олгъан. Амма, о ерде де башкъасынынъ малы отлагъан. Бай не япсын? Озюнинъ кучюне базанып о ерни басып алгъан, дженклекен, табий олгъанны бойсуидыргъан, олмагъанны козю корьмеген, аягъы басмагъан, къуш учмагъан ерлерге айдагъан.

Бу эвель заманларда олгъан. Шимди ойле шей ёкъ. Чобанлар билелер ки, бир-бирининъ отлагъына тюшкен маллар да айны шу совхознынъ, айны шу джемаатнынъ, айны шу девлетнинъ. Мында дженк этип пайлашмагъа шей ёкъ. Лякин эр бир чобан озь малынынъ тавлы асралгъаныны, семиргенни, хасталамагъаныны, къыскъасы — токъ юргенни истей. Истемесе — о чобан дегиль.

Шунынъ ичюн бу эки ферма даа якъында тешкиль олунды, топракълары, отлакълары кереги киби менимсенильгендже олар айры яшай ве айры отлакъларда мал бакълар. Аят косьтерип, мал чокълашса, тюневин Бегдияр Надыровичнинъ Къос-Бурунда айтып кечкен буюк планлары омюрге кечирилип башланса, шубесиз бу кучюк фермаларны бирлештирмек меселеси — яни,

буюк комплекс хозяйство мейданга кетирильмеси озь-озьлюгиндеп келип чыкъаджакъ. Шимдиллик эр эки ферма ян-япаша яшай ве озьлерининъ сечип алгъан отлакъларында мал асрайлар.

Бу ферманынъ мудирин яш коммунист, догъма чобан баласы, Бекберген Жаксымуратов Ат-Чапарда мектеп-интернатта онунджи сыныфны битирген сонъ, Самарканд кой-хозяйствосы институтына кирди, онынъ зооветеринария факультетинде гънябий окъумагъта.

Ферма идаресин Мархай-Худукънынъ куньдогъуш тарафында якъында къурулгъан кучюк эвчикте ерлешкен. Эв кучюк олса да, пишкен толадан ясалгъаны ичюн башкъа эвлер ве юртлар арасында бир кучюк сарай киби айрылып тура. Ачыкъ пенджеренен кирген кунеш шавлелери орта бойлу, тегерек бетли бухгалтерининъ козине ура. Эсапкъа далгъан бухгалтер дудакълары арасындаки къалын сигарны о якъ, бу якъ айляндырып думаилата. Онга Жаксымуратовнынъ берген вазифеси бар: о, айванларны къышлыкъ емнен темин этмек ичюн даа пелер зарурлыгъы акъкъында эсап бермек керек. Аиълашылгъанына коре, янъы мудир яш олса да пек джиддий адамга бенъзей. Шу арада азбарга келип кирген машинадан директор ве дигер ёлбашчы хадимлернен бирге Бекберген Жаксымуратов да тюшти. Оны Бегдияр Надырович идареге келеяткъанда машинасыны токътатып минсетти. Азбарда мудирининъ алдына мектептен къайткъаяткъан бир яш бала атылып чыкъты:

— Бекберген агъа, отардан мында окъумагъа къатнагъан беш баламыз. Эр кунь беш километр о якъкъа, беш километр бу якъкъа...

Мудир баланынъ сёзюни болип:— Узакъта яшагъан чобан балалары ичюн совхозымызнынъ мектеп-интернаты бар. Эпинъизни анда авуштыраджакъмыз. Ялынъыз яхшы окъунъыз,— деп баланынъ къувурчыкъ сачларыны сыйпады да, Бегдияр Надыровичке кулюмсиреп бакъты ве идареге кирип кеттилер.

Оларнынъ артында кабинетке ферма бригадирини сорип кирди.

— Кечкен гедже бизим айванлар Ерназарнынъ орюшине тюшкен,— деди о.— Ерназар оларны тель къора ичине айдатып къапаттыргъан. Штраф алмагъандже айванларынынъзыны чыкъармайджагъым, деген. Ойле бир зытыма тийди, аз къалдым къорасыны йыкъып ташламагъа, лякин, къавгъа этеджегим кельмедим...

Мудир бригадирни сабырнен динълеген сонъ:

— Яхшы эткенсинъ, къавгъалашмагъа аджет ёкъ,— деди.

— Я энди не япаджакъмыз?

— Малны башкъасынынъ орюшине тюшюрмек керекмей, бригадир аркъадаш,— деди о джиддийликпен.— Тюшкен иселер, яхшылыкънен истемек керек. Эгер о да файда бермесе, онынъ истеген штрафыны тэледек керекмиз.

— Бу оладжакъ шейми, Бекберген!? Оларнен бизим арамизда дивар тиклепгенми? Бизим былтыр пичен чалып алгъан чёлюмизини кенарында оларнынъ мал къошлары ерлешкен. Биз оларнынъ топракларындан кечип былтыр къазылгъан артезиан къуюсындан кельген сувдан ичемиз. Оларнынъ маллары да, кимерде бир, бизим ерлерге сокъулалар. Баба-дедемиз мында къомшу олып яшап кельген, штраф деген шей эшитмегенлер. Адамларнынъ гонълюни къырып, штраф телемеге ич разы дегилим!

— Разы олмагъанлар бельки даа тапылыр, амма ондан не файда?— деп Бекберген лафны кести. Мудирнинъ бу ишке джиддий бакъмагъанына джаны агъыр-гъан бригадир чырайыны экшитип экинджи одагъа, бухгалтерини янына кельди.

— Коресизми,— деди Бегдияр Надырович, шаматаджи бригадир чыкъкъан сонъ.— Мына биз не пичюн курашемиз. Миллион гектар чёлъ ичинде санки сыгъмаймыз. Сепинъки, менимки... о не демек? Эписи бизим совхознынъ малы, бизим совхознынъ топрагъы... Лякин биз ондан кереге киби файдаланамаймыз. Этрафта сынъырсыз топракъ дерьясы, биз исе бир къарыш ерге япышкъанмыз ве башымызны котерип четке биле бакъмагъа чаремиз къалмагъан киби чапаланамыз. Бекберген, огълум, сен догъру айтасынъ, къабаат ишлединъми, джевап бер! Бригадир озъ янълышыны озю тюшонип тапар. Тезден бу шейлерни унутырмыз. Совхозымыз абаданлашыр, фермаларымыз бирлешир, бу ерлерни медений мал асрайджы бир зонагъа дендюрирмиз. Бекбергенге совхозымызнынъ келеджеги чокътан малюм, о эльбетте юкъламай, башы чалыша. Къос-Бурун вадисининъ бу нокътагъа келип къошулгъан еринде бир артезианнынъ арткъач сувундан файдаланып мысырбогъдай экмек планыны азырлай, тезден бизге такъдим этеджек. Ойлеми, Бекберген?

— Даа япылмасы мумкюн олгъан ишлер чокъ, Бег-

дияр Надырович,— деди Бекберген:— Энь эсасы ем азырламакъ. Эгер биз ем азырлав ишини фермаларда ёлуна къойсакъ,— деди о директорнынъ козьлерине бакъып,— о вакъыт бутюн халкъымызны эт къасеветинден къуртарырмыз. Шимди биз меркез болюктен ем ташып мал бакъамыз. Бу акъылгъа яткъан шей дегиль. Емни озь аягъымыз тюбюндеки чёллерде, озь фермамыз янында азырламакъ керекмиз. О вакъыт мал токь олур ве ич бир тюрлю къышымдан къоркъмаз.

— Бу ферманынъ тургъан ери, биринджи ферманынъ географик турушундан уйгъунсызджа,— деди Асанов.— Эр алда, мен комиссиянынъ къарарынен пек разым. Къошма-комплекс фермаларнынъ темеллини Къос-Бурунда тиклемек керекмиз. Сизинъ ферма о буюк хозяйствонунъ ярдымджи ер ёлдашы олып къалыр.

— Демек, экинлерининъ чокъусы, себзе ве дигер махсулатлар бу топракъларда етиштирилир. Артезиан сувлары къайда олмасын озь акъынтысыннен бу йылгъагъа догърулыр. Къос-Бурун юксекте, сиз ашагъыда-сыз,— деди Бекбаулов баш инженерининъ фикринде къошулып.

— Яни, ем ве эсас ашайт базамыз мында олса, эт «комбинатымыз» Къос-Бурунда!— деп косътерди директор.

— Умумен алгъанда элиси бир комплекс хозяйство!— деди Ерпулатов.

Бекберген Жаксымуратов бу улу ишлерининъ нетиджесини козь огюне кетирип хаяллана ве асырларнен бош яткъан шу баба топрагъынынъ уянаджагъына, онынъ догъмуш диярында земане аяты чечек ачаджагъына къуванна. Онынъ эр шейге азыр олгъаныны чырайындан, козьлеринининъ нурундан анъламакъ мумкюн. Бу акъыкый адам озь топрагъынынъ акъыкый къараманы, онынъ багърындаки бутюн байлыкъны ишсанларгъа багъышламагъа азыр олгъаныны косътерип тура. Талап эткен мурадына ирер, дегенлери киби, Бекберген Жаксымуратов киби яш кучьлер мында даа чокъ муджизелер япаджакъларына заманымыз эмниликнен бакъмакъта.

— Биз турайыкъ,— деди Бегдияр Надырович.— Ёлу-мыз узакъ.— Ишинъизни шу рухта девам этинъиз, йигитлер! Раця яхшы чалышамы? Керек шейлерни вакътында билъдиринъиз. Бугунь япылмасы мумкюн олгъан шейни ярынгъа къалдырмагъыз. Алдымызда къыш...

Бегдияр Надырович кѳушагыны белине тартып аяккѳа турды, Жаксымуратовны озѳ баласы киби севил, омузыны таптады ве эписи сагѳлыкѳлашып азбаргѳа чыкѳтылар.

— Чай ичмединиѳиз, Бегдияр Надырович, — деди Бекберген.

— Зарар ѳкѳ, даа келирмиз.

— Огѳурлы ѳллар!..

Машина юртлар арасындан тоз чанѳгытып энишке тюшип кетти ве бирздан кѳумлукѳкѳа котерилип, барханлар арасында козьден гѳайып олды.

Бекберген ичери кѳайтып киргенинен даа ачувы язылмагѳан бригадир кене онынѳ янына келип, демики «авасыны» чалмагѳа башлады.

— Малларны не япаджакѳмыз?

Бекберген Жаксымуратов бир кягѳыт алды ве Ерназаргѳа шойле язды: «Ерназар, кѳомшу, сизге малюм ки, мен якѳында ферма мудирни олып чалыша башладым. Илериде бойле шейлерге ѳл бермеге тырышырмыз. Эгер малларны чыкѳармасанѳыз, меним риджамны ред этсенѳиз, айтынѳ бу кишиге, не кѳадар пара тѳлемек керекмиз. Пара ярын сизниѳ сѳѳтта олур. Селминен Бекберген».

Бу сатырларны язгѳан сонѳ, бригадирге кѳычырып окѳуды да: — Ат минип бар да, кѳолуна туттурып кель, — деди.

Бригадир ишининѳ бойле созулып кеткенине джаны сыкѳылып, тарсыкѳа-тарсыкѳа кене бухгалтерининѳ алдына кирди де хошнутсызлыкѳнен: — Янѳы мудирнинѳ адетлерини бегенмейим, — деди.

Онѳа даа керегни киби алышмагѳан бухгалтер, кягѳытчыкѳны окѳуп бакѳты ве кулюмсиреп, дудагѳына япышып кѳалгѳан сигарыны бир даа тутандырып:

— Бу мудир фермамызны харапламаса яхшы амма, тезден бизим елькемизге минмеген кѳалмайджакѳ гѳалиба, — деп бу ишке мемюниетсизлигини билдирди.

— Бойле шейге де пара тѳлейджек олсакѳ, — деди бригадир, — янгѳан чырагѳымыз тез сѳнер. Мен разы дегилим. Ерназаргѳа дегиль де шимди дос-догѳру хосаргѳа барып...

Бригадир кѳапыгѳа айлянаяткѳанда, ичери Бекберген кирип кѳалды.

— Кѳызышма, бригадир — деди о. — Ерназар да ферма мудирни, мен де. Биз кѳомшумыз, эр вакѳыт муаб-

бет яшамакъ керекмиз. О озюндже догъру яптым бел-
лей. Барсын, шай олсун. Биз озюмизни яхшылыкънен
танытырмыз...

Сайылы кузь куньлери тез келип кечтилер. Орта-
лыкъны кыш басты. Яз айлары сьджакъ кечкени ки-
би, бу йыл кыш да пек къатты олды. Чобанлар эски
тонларыны кийип, малларнынъ джаныны къуртармакъ
ичюн бутюн чарелерни корип чалышмакъталар. Афта-
ларнен къар ягъды. Аджджы ель гедже-куньдюз увул-
дап турды. Къарны бир ерден дигер ерге уфюрип оба-
лай, экинджи куню кене ягъа, кеше къарлы боран ат
ойната. Кызыл-Къум диярында яз бораны да пек де-
шетли кече, амма, кыш боранында такъдир сени чель-
де къалдырмасын. Бир къач дакъыкъа ичинде къарлы-
къум астында къакъачкъа чевирилип кеткенинъни
дуймай къалырсынъ. Базида бир ойле сазагъан къопа
ки, саксаул ве дигер тегенеклерни тамырындан чыкъа-
рып, кок юзюнде авелендирип, къара булут шекилинде
котерилген къар ве къум бораны кыямет къопарып
келе. Бойле вакъытта ачыкъ чельде мал сакълап къал-
макъ ялынъыз челик праделли. буюк теджрибели чобан-
ларнынъ къолундан келе. Ойле вакъытлар ола ки,
чобаннынъ ашы-суву бите. Малнынъ башындан кетсе,
мал гъайып оладжакъ. Сонъки дакъыкъасындаже ма-
лыны ташлап кеталмагъан чобан эсини джоийип, къоюн-
ларынынъ аякълары астына йыкылып къала. Шунынъ
ичюн, «ярым куньлюк омюринъ къалса, бир куньлюк
малынъ олсун», деген къаракъалпакълар. Кыш айлары
бир санине эхмалджылыкъ, я да ишке сувукъ янашув
буюк беля чыкъара биле. Мына бойле бир къара кыш
ферманынъ янъы мудирни Бекбергеннинъ башына да
тюшти. Отарлардаки айванларнынъ еми битти. Къай-
гъы артты. Ериазарнынъ фермасында да ем акъкъында
лаф кете.— Эгер авалар бойле девам этсе, айванлар-
нынъ куню къорайгъа, саксаулгъа, къамышкъа къа-
лыр,— деген сьзлер джайрап башлады.

Бекберген Жаксымуратов озюни чокъ сыкъмай.
Бойле яш йипитке о къадар сабырны ким берген экен?
Догъру, о сабырлы эльбетте. Чюнки онынъ фермасын-
да даа ачылмагъан силос чукъурындан башкъа, баш-
ланмагъан пичен кебени де бар. Лякин о, «эки огюзим
аранда, не къайгъым бар боранда», деп эль къавуш-
тырып отурмай. Къомшуларгъа ярдым этмек керек ола-
джагъыны да эстен чыкъармай. О бутюн хозяйствоны
козь алдына кетире, тюшюне... Не къадар мал, не къа-

дар ем бар... Къач кунге, къач сааткъа етеджек... Эписни тюшюне ве онъа коре иш тута.

Кечкен гедже кене тереи къар ягъды. Къос-Бурун, Мархай-Худукъ отарларында бутюн ерни, атта саксаул тереклерини беяз чаршаф къаплады. Къос-Бурундан чыкъып отарларгъа кеткен ёлларны къар куртюклерни къапатты. Узакъ отардаки чобашнынъ юрту да къар тюбюнде къалды. Балалары, къадыны зорнен юртнынъ къапысыны ачып, къар курегенлер.

Бугунь Бекберген хозяйствоны айлянып кельген сонъ, уйлелик ашкъа эвине кирди. Чай башында къайдаидыр Ерназар етип кельди. О пек кедерли эди. Бекберген оны корьгенинен, кузьде экисининъ арасында олып кечкен вакъианы хатырлады.

— Не олды я, Ерназар, бойле аяз сувукъта бизни бизим якъларгъа насыл ель алып кельди?— деп сорады Бекберген онъа чай пияласыны узатып.

— Не олсун, бу гедже биинден зняде къоюнымыз къар тюбюнде, боранда къалды...

— Я оларны къошларгъа айдамадынъызмы?

— Олар къошларда туралар амма, андан айдап чыкъармакънынъ чареси ёкъ. Пиченимизни вакътында ташып аламадыкъ. Ёллар къапалды, ем битти...

Ерназарнынъ ишетиши анълагъан Бекберген:

— Айса, юрюнъиз, элимизден кельген ярдымны япармыз,— деп аякъкъа турды.

— Арадан бир саат кечер-кечмез бутюн Мархай-Худукъ джемааты эллерине курек, сенек, тахта парчалары алып, идареге топландылар. Топлангъанлар ичинде мектеп балалары ве акъсакъл къартлар да бар эдилер.

Бекберген къыскъадан шойле деди:

— Джемаат, къомшу фермамызнынъ маллары емсиз къалгъан. Бизим пичен кебешимиз оларнынъ къошу яшында. Ярдым этмек ве къомшу ферманынъ малларыны къуртармакъ керекмиз!

Адамлар Бекбергеннинъ артындан кеттилер. «Къайда бирлик, анда тирилик», дегенлер. Ерназарнынъ фермасындан кельген ишчилер де оларгъа къошулдылар. Къызгъын иш башлады. Акъшамгъа къадар, къоштан пичен кебенлерине баргъандже къар курелип, ёл ачылды.

Бир афтагъадже къоюнларны невбетнен чыкъарып ашаттылар. Инает ава ачылды. Ель тынды. Кунеш алтын шавлелерини сепмеге башлады. Ерте ятып къал-

гъан къар кунеш шавледеринден кумюш киби йылтырай, козь къамаштыра. Экинджи фермагъа совхоз меркезинден ярдым кельди. Узакъ къырлардан къошларгъа тракторлар чаналарнен пичен ташыдылар.

Бекберген идареде чобанларнен сѣйлешмекте эди. Оларгъа Ерназар келип къошулды.

— Мен, гъалиба, сизинъ сѣюпънзин больдим, багъышланъыз,— деди о незакетнен.— Бизим къююларны олюмдеп къуртаргъанынъыз, бизге эйиллик косьтергенннъыз ичюн сизге не къадар борджумыз бар, мен шуны билъмеге кельдим.

Бекберген кульди. Эр кес, не айтыр экен, деп онъа бакъты.

— Эйилгимизни, эйилликнен къайтарысынъыз,— деди Бекберген джиддийликнен.

— Я пичен? Къююларымыз еди кунъ сизинъ кебелерден ем ашадылар.

— Мен бу меселе акъкъында, мына, чобанларымнен лакъырды этятыр эдим,— деди Бекберген.— Олар сизден акъ алмагъа къаршылар. Бизим фермаларымыз ян-янаша, адамларымыз ве чобанларымыз бир-бирини таныйлар, бир йылдан берли сизинъ артезнап «чешменъыз»нинъ сувундан ичемиз. Бойле олгъан сонъ озь арамыз яхшы къомшулар олып яшамакъ керекмиз. Къомшу, къомшугъа эр вакъыт ярак олур. Баарге якъын биз къююларымызны сизинъ къошларгъа тараф айдайджакъмыз. Зап этсем, къаршы чыкъмазсынъыз. Дирекция чокътан берли малларымызны бирлештирип, буюк айванджылыкъ хозяйствосы мейдангъа кеттирилъмеси хусусында арекет этип юре, бу меселени бир отурып аль этсек яхшы олур эди, деп тюшонемиз. О вакъыт бир-биримизден штраф талап этмеге де аджет къалмаз эди...

Бекбергеннинъ сѣзлерини сонъуна къадар сабырнен динълеп тургъан Ерназар къулакъларынадже къызарды.

— Чокъ сагъ ол, Бекберген къардашым,— деди о.— Айткъанларынъыз акъылыма да етти, юрегиме де тийди. Адамларымызнен лаф этип корейим, зап этсем, олар да бу теклифке разы олурлар.

Ерназар кетти. Онынъ артындан бакъып къалгъанлар арасында Бекбергенге кузьде штраф меселеси ичюн джаны агъыргъан бригадир: «Бизим мудиримиз акълы экен. Коресинъми меселени насыл этип кишининъ алдына чыкъарып къойды. Ерназар озь япкъанындан озю

утанды. Мудиримиз тек озь фермасы ичюн дегиль, башкъларнынъ къайдыны да чеке экен. Бу йигит узакъ кетеджекке бенъзей», деген фикирнен бухгалтернинъ къапысыны ачып кирди...

Бекберген ве Ерназар арасында олып кечкен эмекдашлыкъ йылдырым тезлигинен совхоз меркезине, район партия ве совет тешкилятларына барып етти. «Ерназарнынъ малларыны Бекберген къуртаргъан», деген сёзлер бутюн отарларгъа джайрады, къар астында къалгъан чобанларнынъ ве хусусан совхоз идареси хадимлерининъ тиллинде теспил олды.

Ерназарнынъ ишлери эп керил кетип башлады. Директор келип-кеткен сонъ, онынъ ве Оразбайнынъ козьлерине юкю кирмедил. Къоюнлар ерине токълулар кетиреджек олып кеткен Торемурат бир даа корюнемеди. Олар акъикъатен бу ишке тюшонмей янашкъанларыны, Нукъустан ёртып кельген шу адамгъа алдангъанларыны биллип башладылар. Лякин мессленинъ астындан насыл чыкъмакъ кереклигини даа тюшонип тапалмадылар.

— Мангъа Нукъускъа барып кельмек керек оладжакъ,— деди Ерназар бир кунъ огълу Оразбайгъа.

— Анда баргъанындан не файда, ёкъса къоюнлар сени бсклеп туралармы? Торемурат деген арам эриф олары чокътан кебаб этип, парасыны джебине толдургъандыр,— деди Оразбай.

— Эр алда мен онынъ эвнин билем. Барайым, не ичюн бу вакъыткъа къадар токълулары кетирмей экен...

— Тюневин чобан Аскъарны корьдим. Тез куньлерде йиширми токълуны кетирмесенъ, мен сенинъ къоюнларыны эсаптан чыкъарамап, дей. Ерназаргъа да айтып къой. Онынъ къоюнлары аля даа меним къошумда геджелемейлер. Эписини озю алып кельсин,— деди.

— Аскъарнынъ талабы догъру. Биз оны ишандыргъан эдик.. Эльбет, о беклейдир... Ораз сен Аскъаргъа бир даа бар. О къарт четке-буджакъкъа чешит лафлар даркъатмасын. Мен иссе, Нукъустан бир хабер алып келейим.

Бу лакъырдылар Ерназарнынъ эвинде олур экен, рацнядан хабер кельди, экисини де Ат-Чапаргъа чагъырлар, вертолёт ёллагъанлар...

Ерназарнынъ башы ашагъы саркъты. Оразбайнынъ иссе, асыл кульмеген чырайы даа зияде сытылды.

Арадан бир кѡач саат кечти. Ат-Чапарда вертолёттан тюшкенлери киби Ерназарны ве Оразбайны милиция хадими кѡаршылап алды. Экисини де машинагѡа отуртып милиция болюгинне алып кельдилер. Стол башында орта бойлу, кесментик, тѡгерек бетли кѡзагах йигити отура. Ерназарларны алып кельген милиционер онѡа кирип:— Экиси де узурьпѡызда, лейтенант аркѡадаш,— деп бильдирди.

— Айт, кирсинлер.

Ерназар ве Оразбай кѡолларыны кокуюслеринне басып, селям берип кирдилер.

— Отурынъ!— деди лейтенант чекмеджесин ичинден бир шейлер чыкѡарып.

— Ерназар Кѡуламетов ким болады?— деди о.

— Мен,— деп Ерназар еринден атылып турды.

— Майли, отурынъ. Сиз Оразбай, а?

— Эйи,— деп Оразбай да еринден турды.

— Сонъ, ишлер кѡалай?— деди лейтенант бир аз куюспреп.— Малларгѡа ем етеджекми?

— Еткизирмиз,— деди Ерназар бир аз озюне кельген сонъ.— Энъ дешетли афталар кечти. Бир-биримизге ярдымлашып малларны бакѡамыз. Башкѡа чаре ѡкъ.

— Ерназар Кѡуламетов аркѡадаш, кѡана айтынъыз, Нукѡуста бир достуьпыз бар экен, фамилиясы...

Лейтенант эгилип кягъыткѡа бакѡаджакѡа Ерназар:— Торемурат Серсембаев,— деп ташлады.

— Э, Торемурат Серсембаев. Бу кишини яхшы билесизми?

— Ёкъ, яхшы билмейим. Бир Нукѡускѡа баргѡанда базар ичинде расткелиштик ве чайханеде чай ичтик...

Ерназар яваш-яваш бутюн шейни олгѡаны киби айтты. Сонѡра, шеэрден кѡайталмагѡаныны ве онынъ эвинде мусафир олгѡаныны, ондан бир килим алып кѡайткѡаныны — эпсини бирлей-бирлей айтты. О сѡйледи, лейтенант язды. Сонѡра Оразбайгѡа бир суаль берди:

— Кѡюнларны машинагѡа юкленгенде чобан Аскѡарнен давалашув олмадымы?

— Ёкъ, бир кѡач куньден йигирми баш токѡлу кетирим,— деген сонъ индемени ве кѡюнларны юклемеге озю де ярдым этти.

Лейтенант кене Ерназаргѡа суаль берди:

— Сиз, айтасыз ки, совхоз малыны дегиль де, озь малынъызны саттынъыз, ойлемеи? Я не нѡюн Серсембаевдан баш ерине баш талап эттинъиз?

— Мен малымынъ сайысыны экспилътмек истеме-

дим. Бираз пара керек олып кәалды. Малны базаргәа чыкәрмакъ бизим ичюн чареси олмагъан бир иш. Биз кәайдамыз, Нукъус кәалеси кәайда? Муштери аягъымыз тюрбюне келип кәалды. Йигирми кәююны бир кереден алып кетеджек. Разы олдыкъ,—деди Ерназар.

— Олгәа кәарагъан болсакъ, бельки юз дане де аладжакъ эди,—деп сәзге кәошулды Оразбай.

— Лякши мен малымны экспилтмеге истемедим. Чюнки, якъында той олды, даа тойлар оладжакъ, мал эр вакъыт мал, бизде озюнъиз билесиз, малсыз яшайыш ёкъ. Шунунъ ичюн сатмагәа разы олдым, лякши шу шартнен ки, эр бир башнынъ ерине бир токълу кетирип кәойсын. Кәайдан билейим мен онынъ аперист олгәанын,—деди Ерназар сәзюни девам этип. О бираз тынчланды ве баягъы гонъюли чезильген киби олды.

Лейтенант язды, язды ве бутюн язгәанларыны ашыкәмай окъуп чыкәты.

— Мына бу кягъытнынъ тюрбюне имза чекинъиз,—деди.

Ерназар ве Оразбай турып кягъыткәа кәол кәойдылар. Сонгәра ерлерине отурып экиси де лейтенантнынъ козюне тикилип кәалдылар. Лейтенант оларнынъ тельмирип бакъкәанларыны ве бу ишининъ сонгәу нenen битеджегшнен меракәлангәанларыны ангәлап кыскәадан шойле деди:

— Яптыгъынъыз джинает ичюн месулиетке чекиледжексинъиз. Торемурат достунъыз джинаетчи. О кәапатылды. Иши техкыкәатчынынъ кәолунда. Керек олса сизлерини даа чагъырырмыз,—деди де папкасыны япып еринден турды.

Ерназар ве Оразбай бир-бирине бакъып кәалдылар. Оларнынъ юреклери раатсыз. Бир уютлери, бир ишанчлары олса, о да Бегдияр Надырович ве Ерулатов. Олар да, келип-кеткенлеринден берли индемейлер. Эр экисине де тевсиятлы кягъытлар язып ёллагәанлары баягъы вакъыт олса да, бир тюрлю сес-солукъ эшитильмедди. Деми оларны кәаршылап чыкәкәан милиционер кене келип:

— Даа не отурасынъыз? Ишинъиз битти, озь ёлуныызгәа кәарап кетеберинъ,—деди.

Баба ве бала тюркюн алда ёлгәа чыкәтылар. Не якәкәа кетеджеклерини, не япаджакәларыны билъмезден бираз тюршонди ве яваш-яваш совхоз идаресине тараф адымладылар. Идаренинъ азбарына киргенлери

киби, оларнынъ къаршысына шу лейтенант расткельди. О директорнынъ кабинетинден чыкъып, машинасына минди ве Нукъускъа догъру джѣнеп кетти. «Демек, бу ишлерден Бегдияр Надырович хабердар. Лейтенант онъа кирип меселени бильдирсе керек. Э, биз озь къолумызнен язып ёллагъан эдик де... Лякин, Торемурат суд олса, бизни де къырлы къалдырмазлар. Ах, бу иштеп якъамызны бошасайдылар. Омюрбилля бир даа бойле шейге аралашмаз эдим. Не огъурсыз адамгъа расткельдим. Бакъ сен о аперистнинъ ишине. Озю де янды, даа бизни де чеккелеп юрелер». Бу тюшонджелер баба ве огъулнынъ мийлерини ёгъурып тургъан бир алда, озь аткъан адымларына джевап бермеден директорнынъ кабинетине келип киргенлерини дуймай къалдылар. Бунагъан адамлар киби серсемлеп селямлашты ве мешин скемлелерге отурдылар. Бегдияр Надырович бутюн меселеден хабердар эди. Даа кузьде бу иш олып кечкенден сонъ, Торемурат къолгъа тюшкенинен оны Нукъускъа чагъыргъан эдилер. Лякин, кеченлерде Къос-Бурунда озьлеринен корюшип, сёйлешкен сонъ, чобан Аскъардан барып, эр шейни озю сорап бильген сонъ, юреги бираз тынчланды. Эр алда олып кечкен меселе совхознынъ адыны кирлегени бутюн ёлбашчы хадимлерге малюм олгъаны, джинаетликке къол узаткъанлар да, пахыл киби озь адамлары олгъаны Надыровны раат быракъмады ве бу ишке гъает нефретленген корюнип тура эди. Шунынъ ичюн о Ериазар ве Оразбайнынъ бугунъ чагъыртылып кетирильгенлерини биле эди ве онъа кирмеден Къос-Бурунгъа къайтып кетмейджеклерине де эмни эди.

— Динълейим, сизлерни,— деди о алдында сусып отургъан Ериазаргъа ве Оразбайгъа сувукъ бакъып.— Озюнъиз пиширген боткъаны, озюнъиз енъиз! Не манъа бакъасыз? Ёкъса мен саттыммы девлет малышы?

— Биз девлет малы сатма...

— Сус!— деди Надыров Ериазаргъа агъыз ачтырмадан.— Сус!— дейим санъа.— Мен сени совхозымызнынъ энъ илери, энъ агълы ишчилеринден сая эдим. Санъа бишлеринен мал ишандыкъ. Сен исе балшы... ялагъанлардан дегиль, къарыштырып чомучнен егенлерден экенсинъ! Озюнъни кирлеген сонъ, огълунгъны да масхара эттинъ! Шасенем буны эшитмесин бир дакъыкъа отурмаз. О бойле масхаралыкъкъа даянмаз. Демек, огълунгънынъ анле яшайышы да балталанды...

Надыров еринден атылып турды, окесинден чыкъа-

рып бир сигарет якъты ве ссрник къутусыны Ерназарнышъ огюне котерип атты.

Бу, якъ сен де бир сигарет, демек эди.

Ерназар якъмады. О якъ, бу якъ юрип, сигаретини думаиллатып башлагъан директорны Ерназар, агъызына сув алгъан киби, индемей динълеп отурды. Директор къатты-къатты сёйленди. О бойле ачув ве гъарезликнен ич бир вакъыт лаф эткен, иш туткъан адамлардан дегиль эди. Бу ерде бир тарафтан директор оларакъ ресми суретте сёйлесе, дигер тарафтан озюни бу анленинъ уйкен азасы саяракъ, сесини котерип, къатты лаф этмеге акълы таныды.

— Шимди ернигъизге къайтып барынъыз, — деди Надыров озюне кельген сонъ. — Йигирми анабаш къоюнны Аскъар чобаннынъ дегени киби онынъ отарына кетирип къошунъыз. Ишинъиз республика прокуратурасында. Дирекция янында комиссия тизильди. Бу кунълерде сизге барып, бутюн малларны, хозяйствонъызны тешкерджек. Эгер бунъа къошма оларакъ янъы бир марифетлеринъиз даа чыкъып къалмаса, меселени партия бюросына къоярмыз. Айды, тур, кетинъиз. Шимди тракторлар сизинъ тарафкъа ем алып кетеджеклер, оларгъа етишип мининъиз. Эль къавуштырып отуруладжакъ вакъыт дегиль. Малны сагъ-эсен марткъа чыкъармакъ эпимизнинъ борджумыздыр. Буны бир дакъикъа унутманъыз!

Бегдияр Надырович оларны бираз сёгип, бираз къоркъузып, бираз тынчландырып лаф этти. Ойле керек эди. Джинаетликъ чешит тюрлю ола. Анъсыз ве анълы. Меджбурий ве истекнен. Яхшы тешкерип чыкъсынлар, эр шей белли олур.

ОН ЭКИНДЖИ БАБ

Ава бираз ятышып, къар ягъувы сакинлеген сонъ, сувукъ зияделешти, аязлар башлады. Бойле ава чобанларнынъ вазнетини денъиштирмей. Ер къарпен ортюльсе сувукъ да арта берсе, чобангъа къуванмагъа не бар? Емнинъ эр бир граммы эсапта. Малнынъ аягъы туюне апансыздан бир пичен данечиги тюшип къалдымы, чобан оны эгиллип ала да къоюннынъ алдына ташлай. Лякин бойле аяз, къаткъакъ аванынъ айдалы тарафы да бар экен. Узакъ къумлукъларны кечип, Къос-Бурунъгъа техника ве чокътан-чокъ къуруджылыкъ матери-

аллары ташылып башлады. Башта Къос-Бурунның дженюбий тарафына эки вагон-эвчик кетирип ерлештирилелер. Ондан баягы авлакъта, йылның дигер джапында эки вагон-эвчик даа ерлештирилди. Мархай-Худукъ ёлуның юкъары башына эки вагон-эвчик даа ерлештирилмекте. Булар эписи Республика отлакъ-мелиоратив Бирлешмешиниң имассинде чалышкъан буравджылар эдилер. Бу вагончыкъларның биреви буравджыларгъа яшамакъ ичюн, дигери исе, оларның кочуджи устаханеси эди.

Бу диярда — куншиниң атешли шавлелери алтында янып-къавурылган топракъта, йылның он айы ичинде ягъмур тамчысына тельмирген ерлерде, эр шейиниң башы сув экени чокътан малюм. «Сув олса — аят бар, сув олмаса — аят ёкъ», денилген бу эфсаневий топраккъа джан бермек ичюн кельген буравджылар аванынъ сертаяз олгъанына бакъмадан эвельден бельгиленген ерге келип ерлешкенлеринен вагончыкъларының баджасындан ачыкъ кок юзюне думан чыкъарып башладылар. Устьлеринде фуфайка ве памукъ штанлар, башларында къулакълы къалпакълар, эллеринде къолчакълар, аякъларында кирз чызмалар олдугы алда, озьлерини гуя узакъ шималь сувукъларында чалышкъан адамлар зан этип ишке башладылар. Оларның вазифеси баарге къадар учь къуюдап сув чыкъармакъ ве бу эки ферманынъ бутюн хозяйствосыны сувнен темин этмек. Учь бригадада кырккъа якъын адам чалыша. Оларгъа токътамай-турмай меркезден демир чаналар сюйреп тракторлар къатнамакъта. Керек къысымларны кетирелер, керекмегенлерни, иштен чыккъан къысымларны алып къайталар. Эр бригаданынъ озь ашчысы бар. Олар эписи бу иште чокътан берли алышып къалгъанлар. Эр йыл эвлеринден чыккып кете ве бир къач айнынъ устюне къайтып келелер. Бала-чагъларыны, сой-сопларыны, дост-эшлерини, эльбетте, апайларыны сагъынып къайталар. Эр бир сефер олар ичюн дерья сырыны ачмагъа кеткен далгъыджылар киби ола, сыджакъ сагълыкълашувлар, сыджакъ къаршылавларнен ве базап къуванч козьяшларынен бите. Лякин олар денъиз тубюне дегилъ де, ер тубюне далмагъа кетелер. Эм озь вазифелерини яхшы беджерелер. Эвге къайткъанда пек шенъ олалар, анелерининъ алдына параны топ-топ чыкъарып ташлайлар, балалары исе бахшыш къутуларына япышалар.

Мына Къос-Бурунда шимди бойле учь далгъыджы

бригада чалышмакъята. Оларгъя бу къяум чёллерининъ ортасында сув тапмакъ ичюн энъ аздан дёрт юз, беш юз метр ер астына далмакъ керек. Бу къяолай вазифе дегиль. Бу — пек агъяыр, пек джиддий ве шеревли вазифе. Эльбетте, олар земане техникасына базаналар. Ер астына адам дегиль де, земане техникасынынъ кучлю къяолу тюшеджек. О бутюн ер къяатламларындан кечип, къяатты маденлерни, ташларны тешип, сув къядыраджакъ. Онъя сув тапмагъяндже раатлыкъ ёкъ...

Буравджылар трактор чапасы устюне бекитильген демир сакъяпынъ тапасыны азчыкъ бошатып къяол-бетлернини ювдылар, вагон эвлерине кирип сюртюнди ве бир-бирине таракъ узатып баш-сачларыны тарады, урбаларыны авуштырдылар. Бирер чанакъ къяартоплы макарон шорбасы, онынъ артындан бирер чанакъ да пирнич боткъясы ашагъян сонъ, къяара кишмиш ве Самаркъянд питесинен чай ичмеге башладылар.

Бугуль оларгъя аул джемааты адындан мусафирлер келеджек. Мусафирлер арасында энъ урьметли къяартлардан Отеген агъя да оладжакъ. Чай ичилип, софра джыйылгъян сонъ, буравджылар бир-бирлеринен шакъялашып мусафирлерни кутип алмагъя азырландылар. Ашчы чайникни толдуруп, демир соба устюне ерлештирди. — Зияфет ишини меним бойнума юклеп, озюнъиз четтеп къяарышмай отурсанъыз олгъян! — деди ашчы бригадирге козь къяясындан бакъяып.

— Сёзге чыкъяаджакъялар азырлансын, — деди бригадир кулюмсиреп.

— Мен азырым, — деди перчеми кирпич тюклерни киби тим-тик тёпеге тикленип тургъян шакъяаджы Къяуртмолла.

— Не азырладынъ? Къяана чыкъ ортагъя бир репетиция япайыкъ, — дедилер кенардан.

Къяуртмолла эки къяолунен сачларыны артына ятыштыраджакъ киби сыйпап алды амма, онынъ пармакъялары арасындан сыптырылгъян сачлар кене эвелькиси киби тиклендилер. Буны эслеген аркъяадашлары озъя озъялюгинден шакъяылдап кульдилер. О кимсеге къяулакъ асмай, ортагъя чыкъяты ве бар сесинен: — Да здравствуют Кызыл-Кумы и мы! — деп къяычырды ве кене бир къяач сёз айтаджакъ олып къяолуны саллады-саллады амма, сёз тапамады, сонъяра: — Мен битирдим, — деп ерине отурды. Кулькюден сыкъяылып-сыкъяылып къяалгъян аркъяадашлары тынчлангъян сонъ, бригадир онъя сёз бермейджегини айтты.

— Не ичюн?— деди Къуртмолла аяккъа турып.— Коресизми, аркъадашлар, къана мында демократия? Атта мевлямпынъ чѣлю ортасында манъа сѣз ёкъ.

Аркъадашлары кене хахылдап кульдюлер.— Сизлер хахылдаманъыз,— деди о пармагъыны саллап,— шикъет этеджегим, бригадир аркъадаш.

— Неге?

— Къую къазмакътан башкъа бир шейге кечмегениме...

— Ха-ха-ха...

Къуртмолла отуз бир яшында, пек шенъ ве шакъаджы бир йигит. Аля даа эвленмеген. Бекарлыкътан энди кемпги къаткъан. Себебинн кимсе билъмей. Озю сагълам, ишкпр, инсанетли ве пек кескин акъыллы бир йигит. Буравджылыкъта он йылдан берли чалыша. Онынъ коръмеген чѣлю, дагъы, бармагъан ери къалмагъан. Даа якъынарда Нурата ве Бухара чѣллеринде оларнен къую къазгъан бу теджрибелли бригаданы бирлешме бу якъкъа ишке ёллагъан. Бригада азалары эписи теджрибелли буравджылар олгъанындан бойле ерге тюшкенлерине ич де шубеленмейлер. Аксине олар бирлешме алдында бойле урьметте олгъанларына севи не ве гъурурланалар. Бир кунъ: онъа аркъадашлары пек къаба шакъа эттилер. Эвленмегенининъ акъикъый себебинн билъмек истедилер. Насылдыр бир ярамаз адамлар арасында лаф чыккъанда:

— Къуртмолла сюнетсиз, шунынъ ичюн эвленмеге утана эмш,— деген. Бу лаф яваш-яваш халкъ арасына джайрагъан. Къуртмолла ве онынъ муляим анасы бойле шейин акъылларына биле кетирмей эдилер. Не къадар къулакъ асмай юрсенъ де, ошек белли бир кунъ гедже озь ишинн япа. Къуртмолла бу лафнынъ догъру олмагъаныны кимге исбат этсин. Онынъ асыл кереклиги де ёкъ. Амма, адамлар арасына чыкъмагъа, хусусан къызларнен корюшмеге утана. Ниает, озюне буравджылыкъ иши тапып, узакъ чѣллерге чыкъа да кете. Къуртмолла озюни сыкъмай, шенъ-шерамет ишлен юре. Лякин, не олса, гъарип аналаргъа ола. Анасы огълунынъ эвленмегенине, озюне бир ляйкъкъ къошакъ тапып олмагъанына пек ынджына ве гунасыз бала акъкъында бойле алчакъ лакъырды айтып чыккъан джаризининъ, «тили тутулсын», деп къаргъай. Къуртмолла бабасы дженкке кеткенде он бир яшында эди. Баба бир даа къайтып кельмедн. Бала оксюз къалды. Он бир яшына кельгендже бабасы янында яшагъан огълан балагъа

бойле ибрет лаф япыштырмакъ акъылгъа ятмагъан бир шей амма, не япаджакъсынъ, «эль агъызына, элли аршыи без», дегенлер. Кимнинъ агъызыны къапата-джакъсынъ?

Бир кунь бригада азалары озь ара лаф этип анълашалар ве шакъаджы Къуртмоллагъа озьлерин де бир шакъа япмакъ истейлер. Нурата чёлюнде, тамам яз чиллесинде къазылып биткен къуюдан сув фышкъырып башлай. Буравджылар эписи къуванчаларыны ичлерине туталмай озьлерини сувгъа ташлайлар. Кими урбасынен, кими аякъкъабынен балчыкълы сув ичинде булгъаланып ойпайлар. Шу арада оларынынъ акъылына Къуртмолла тюше. Эписи онъа япышып, зор-белянен устюндеки урбаларыны тартып алалар. Къуртмолла быланчыкъ сув ичинде анадан догъма олып къала, ве шакъа-оюн ятышкъан сонъ, эписи темиз, козь яшы киби артезиан сувуна чайкъаналар, урбаларыны ювып къуруталар. Бу шакъадан сонъ Къуртмолла акъкъында юрген ошеклерининъ арты кесиле. Зеэрли тиллер уйдуруп чыкъаргъан яланларындан къоркъып озь зеэрлерини озьлерин юталар...

Буравджыларнен бу акъшам корюшмеге кельгенлер арасында Отеген къарт, Ерназар, Бекберген, Турсунбек, Шасенем, Арзыгюль, ве бир къач мектеп талebesи де бар эди. Олар эписи вагончыкъ ичинде келиши гүзель ерлештилер. Бригадирнен эписи къол тутышып таныш олур экенлер, Турсунбек онынъ юзюне бакъып аякъ устюнде къатып къалды.

— Оляи, Къуртнезир, сен мында не япасынъ?

— Турсунбек, оляи, сен де мындасынъмы ёкъса?

Къос-Бурунда оладжакъ багъча мейданыны бельгилев ишнен огърашмакъ ичюн совхоз меркезинден мында авушкъан Турсунбек буравджылар бригадирни Къуртнезирни корип таныды ве эписи де догъмушлар киби къучакълаштылар. Олар бундан бир къач ай эвельси Сент-Гъазынынъ эвинде чиберек ашагъанларыны, Ниметулланынъ тоюнда къавал динълегенлерини ве инает Назимнен Булунгъурда олгъанларыны хатырлап алдылар.

— Дагъ-дагънен дегиль, инан-ишаннен корюшюр, дегенлери бойле шейдир даа,— деди Къуртнезир Турсунбекке отурмагъа ер корьсетип. Экисининъ таныш чыкъкъанына тааджиПЛенген аркъадашлар бир аз сусыл отургъан сонъ,— къана бизлерини де таныш этмей-

сизми, Къуртнезир агъа,— деп хихилдады Къуртмолла отургъан еринден.

— Догъру айтасыз,— деди Турсунбек ве аякъкъа турып эпимизни бирер-бирер такъдим этти. О башта ферма мудирлери Ерназарны, сонъра экинджи фермада якъында чалышып башлагъан Бекбергенни такъдим этти. Бекберген аякъкъа турып, башыны саллап селямлашыр экен къаршыда ян-янаша отургъан Шасенем ве Арзыгюль онъа дикъкъатнен бакъып къалдылар. Турсунбек назарыны Шасенемге чеврип:— Мына, бизим эпимизни докторымыз Шасенем ханым,— деп къолуны онъа тараф узатты. Устюне къырмызы къадифештан, якъасы, енълери ве этегининъ уджларыны баяз снгеи юню яраштырып тургъан къыскъа тончыкъ кийген Шасенем, кулумсиреп аякъкъа турды ве селямлашаракъ ерине отурды. Онынъ артыдан Арзыгюль ве дигерлери такъдим этильдилер.

— Мен эр кесининъ адыны-ёлуны, зенаатыны айтып отурмайым,— деди Къуртнезир.— Бизлер эпимиз буравджылармыз. Эпимиз бу иште он йылларнен чалышып кельдик ве керек олгъанда бир-биримизни депъиштире билемиз. Сагъ-селямет олсакъ, мында да ишимиз яхшы кетер, деймиз. Сизинъ диярда чокъ вакъыт яшамакъ керек оладжакъ. Яваш-яваш бир-биримизнен яхшы таныш олурмыз. Чюнки, сиз бизге, биз сизге керек оладжакъмыз. Бу ерде эким олгъанына, эмшире олгъанына атта иннаджагъымыз кельмей. Иш вакътында чешит тюрлю бекленильмеген къазалар ола...

— Экимлеримиз пек чебер къызларгъа бенъзейлер амма, алла оларнынъ къолуна кимсени тюшюрмесин,— деди Къуртмолла адамларнынъ артыдан башыны косътерип.

— Догъру, догъру,— деп кулоштилер кенардан.

— Къана, Отеген баба, бизге бир-эки бейит айтчынгъыз,— деди Ерназар къарткъа домбраны узатып.

Устюнде узун этекли топ, башында къоюн терисинден тикильген сачакълы, тегерек къалпагъы олгъан къарт кулумсиреп бир шейлер айтты ве домбарны алып тизлерни устюне къойды да, теллерини чертип-чертип йырмамагъа башлады:

Атадан яратсанъ дертлерни ярат,
Бирн ольсе, бирн келнр къаршынга.
Янгъгъыз олса, кимн келнр башына?
Янгъгъыз эвляд яраткъандже таш ярат.

Атадан яратсанъ дѣртлерни ярат,
Бирн кетсе, бирн сорар алынъны.
Янъгъыз олса, кими топлар малыны?
Япъгъызлыкълар тек аллагъа ярашыр.

Къарт домбрасыны алып четке къойды да:

— Агъызымда тиш къалмады,— деп дюльбер кулюм-сиреди. Кульгенде козьлерининъ этрафындаки бурюшиклер къатмерленип бир-бирине къошулдылар.

— Сагъ ол, бабай, сагъ ол, къартым,— деген сеслериси къартны алгъышладылар.

— Энди сѣз, Къуртмоллагъа!— деди Къуртнезир диварда илювли тургъан гитарагъа бакъып.

Къуртмолланынъ акъылына бойле шей кельмегенинде о артта пысып отура эди. О пек яхшы чалмаса да, гитараны тынъкъылдатып пек яхшы тюркюлер айта. Эвинде сийрек-сепелек олгъан бу йигит земане тюркюлерини не вакъыт огренгенине эр кес тааджипле не эди. Бир кере шеэрге барып кельсе, онларнен янъы тюркю айта. Ёкъса, озю уйдурамы, ёкъса бир эшиткенини бир даа унутмаймы? Бу — экинджииси догъру олса керек ки, чюнки онынъ сагълам зенили йигит олгъаны ишинде де корюлип турмакъта. Адамлар зияде зорлап башладылар. О исе, эп ялварта. Не вакъыт Арзыгюльнен, Шасенем де къол шапылдап онъа таба айляндылар, о вакъыт Къуртмолла перчемини артына ятыштыраджакъ олып, сачларыны кене бир даа сыйпады, лякин олар аксинне ятышмакъ дегиль, даа бетер тиклендилер. Къуртмолла гитаранынъ къайышыны омузына кечирди ве озюнинъ якъында тойларда эшиткен севимли тюркюсини йырлап башлады:

Бир окъкъачыкъ балым бар.
Бир дѣнюмлик багъым бар.
Бир тутаджакъ далым бар.
Бир къуш къадар джаным бар.
Яндым, яндым къармы бердинъ,
Экин, татлы нармы бердинъ,
Сары сачлы ярмы бердинъ,
Не истейсинъ фелек менден?..

Къуртмолла ойле татлы эгинен йырлады ки, корюшмеге кельгенлер дегиль, атта озь бригадасынынъ азалары биле нефес алмай динъледилер.

— Олян, Къуртмолла, бабанънынъ джанына къур-

баи олайым, къайдан билесинъ бу шейини?— деди Къуртнезир эеджанланып. Къуртмолла индемени. О буюк джошкъуилыкънен къаракъалпакъ халкъ артисткасы Айимхан Шамуратованынъ чокъ керелер радиода эшиткен «Къаракъалпакъстан» йырыны къаракъалпакъча чалып йырады:

...Къырынъ малгъа толу, жасыл багъларынъ,
Сувунъда балыгъынъ, далапъ дакъыллы.
Укътангъа арналгъан къойнынъда барынъ,
Ул-къызынъ билимдар, кушли, акъыллы...

Бу тюркю мусафирлернинъ юрегине пек ятты. Арзыгюль аз къалды ериден секирип кетезды. О Къуртмолладан козьлерини алмады. Гитараны боюнындан ташлайджакъта Арзыгюль отургъан ериден тепренип:

— Кене бир даа, бир йыр даа айтынъыз,— деп къолларыны шапылдатып алды. Онынъ истегине эр кес къошулды. Къуртмоллагъа бир къач ава даа чалмакътап башкъа чаре къалмады.

Корюшов акъшамы бир бучукъ саат къадар девам этти. Отеген къарт кене бир дестан айтты. Адамлар ичинде озюни айрыджа туткъан, устюнде къаверенкли костюми ве галстуги олгъан Бекберген Шасенемгесыкъ бакъа, озюнде оны ортагъа алып тюшмек истей, амма ери дегиль. О Къос-Бурунынъ келеджеги акъкъында хаял дерьясына далып кеткеннини дуймай къалды: «Къос-Бурун, Мархай-Худукъ... бойле адлар картада ёкъ. Бу адларны шимдилек атта районымызнынъ эалиси де бильмей. Лякин бу адларны биз бутюн мемлекетимизге танытырмыз. Буюк ишлерининъ башы энди башланды. Бир къач йыл огюнде бу ерде эки юрттан башкъа бир шей ёкъ эди. Шимди исе, медпункт, мектеп, тюкан ве учъ дане эв бар. Мына буравджылар кельдилер, олар озьлеринен берабер алты вагон-эв даа алып кельдилер. Ярын къуруджылар келеджек, о бирси кунъ багъчеванлар... Демесе, бизим Къос-Бурун бир шеэр оладжакъ. Чокъ аджайип шей. Къызыл-къумлар ортасында шеэр! Анда кимлер яшай? Бекберген, Ерназар, Шасенем...» Сонъки адны акъылына кетиргенде Бекберген не ичюндир бир сескенип алды. Озюнинъ хаялгъа далгъаныны анълап, шу ан Шасенемге бакъты. О аля даа Къуртмолланынъ авалары теэссораты алтында Арзыгюльге бир шейлер анълатып отура эди. Ашчы стол устюне балабан бир чайник ве он эки дане

пияла кьойды. Бундан бильмек мумкюн ки, бригаада он эки адам чалыша. Буравджылар эр кеске чай тѣкюп кьол-кьолдан узатып бердилер. Шубесиз, биринджи пияланы Отеген кьарткьа узаттылар. Чай ичильген сонъ эписи тышкьа чыкьтылар. Вагончыкьта ялынъыз ашчы кьалды. О пиялаларны ювып, сюртип озюнинъ агъач рафчыгьына бир-бири устюне кьапакьлап кьойды. Стол ве отургьычларны ерли-ерине ерлештирди, аркьадашларнынъ тѣшеклерини, чаршаф ве ястыкьларыны тюзетти.

Мусафирлер буравджыларнен сагьлыкьлашты ве экишер-учер олып, озь эвлерине тараф даркьалдылар. Отеген кьартны гедже эвине алып кетип кьоймакь керек, буны Турсунбек ве Бекберген озь устьлерине алдылар. Кьуртнезир оларны баягьы ѳл озгьарды ве Турсунбекнен сыкъ-сыкъ корюшип тураджакьлары акькьында анълашып савлукьлаштылар. Ёлда олардан Шасенем ве Арзыгюль айырылышып озь эвлерине таба тез адымларнен, ашыкьып кеттилер.

Шасенем эвге кельгенде Оразбай даа юкьламай эди. Шасенем юрт ичинде чыракь ярыгьыны корип, кьапысыны ачып бакьса, Оразбай миндерни котерген, астына бир шейлер тыкьыштырып турмакьта.

— Не ишлейсинъ мында, Ораз?— деди Шасенем шенъ бир алда.

Оразбай миндерни ташлады ве устюне отурды. Шасенем якьын келип миндерни тартаджакь олып башыны эгилтъкен арада Оразбай онынъ сачларына япышып артына кьайырды да, берчли кьолларынен янакьларына онълу-соллу эки шамар чертти.

— Сачларымны йибер!— деди Шасенем эрининъ ачувлы козьлерине бакьып.

— Айтчы, кьайдан келесинъ бу маальде?— деди о кене кьолуны котерип.

— Сачларымны йибер, дейим санъа! Эшитесинъми? Кьычырым!

Оразбай сѳгюне-сѳгюне Шасенемни итеп ташлады ве тез-тез миндерни котерип, астындан бир топ юзерлик алып джеблерине тыкьты да кьапыгьа догьрулды.

— Апайынъдан гизлейсинъми?— деди Шасенем кьызаргьан янакьларыны тутып.

— Эбет, эбет, гизлерсинъ сизлерден!

— Мен сенинъ душманынъ дегилим.

— Душманымсынъ! Сен де, бабанъ да!..

— Сен меним бабамдан не зулумлыкь корьдинъ?

Сют киби пак ве ырызлы кызыны санъа котеклемеге берген ичюн душманмы?

— Тилинъни кыыс, мынавыны коресинъми?— деди Оразбай беллидеки кынылы пычагыны корьсетип.— Шарт кесип атарым итинъ алдына.

— Сен мени бир къабаатсыз урдынъ. Буны мен санъа багъышламам,— деди Шасенем ве юрттан чыккып эвинъ къапысыны ачаркен Оразбай да онынъ артындан кирди. Шасенем кузьгю къаршысына кечип, топчыгыны ташлады ве без янакълары устюнде къалгъан кыып-къырмызы пармакъ излерини корьди.

— Мынавларны эслеп къал,— деди Шасенем янакъларыны онъа косътерип.— Сен феодалсынъ, санъа парадан башкъа шей керекмей.

— Бу къадифе штанны белниъе тарттырып, къайда бардынъ!— деди Оразбай кене козьлерини аккыйтып.

— Сен земане адамысынъ, бакъ, стол устюнде къатъыт тура, ал, окъу, эписини билирсинъ.

Шасенем буравджыларнен корюшмеге кетеджекте Оразбайны баягъы беклеп тургъан эди. Лякин Оразбай эр вакыттаки киби, бугунъ де кеч кельди. Шасенем онынъ кечикеджегини билип, стол устуне ашыны азырлап къойды ве озюнинъ къайда кеткенини къыгъыткъа язып къалдырды.

Оразбай къыгъытны окъумагъан сонъ, къолуна биле алмады.

— Агъызынъда тилинъ бар, къайда эдинъ!— деди о кене кычырып.

Шасенем агълады. Оразбайнынъ ачувы ятышмагъаныны, аксине, кеткен сайын арткъаныны корип, къорккып агълады.

— Корюшювде эдик... Буравджыларда...

Оразбай бу сёзлерни эшиткенинен Шасенемнинъ устуне къашкыр киби зтылды. Шасенем онынъ къуветли панджаларындан къуртулып къачмакъ истесе де, файдасыз эди. Оразбай оны кровать устуне ойле шыпыртты ки, булузы кокюслеринедже йыртылды, къырмызы атлас лифчинини дёгмелери атылып кеттилер.

— Сен менден не истейсинъ, аюв!— деди Шасенем бар сесинен. Бутюн вуджудыны куньджюлик вахшилиги бийлеген Оразбай такъаттан тюшкен Шасенемнинъ башына ястыкъ басып, оны богъмагъа башлады. Джан аляметинен аякълары тёпеге котерилип чапаланаяткъан Шасенем юксек окчели чызмалрынен Оразбайнынъ джан ерине ойле бир тепти ки, о вай-валап ашагъы

эгильген арада, Шасенем сыптырылып азбаргъа чыкты ве кийик-кийик кычырмагъа башлады.

— Арзыгюль! Арзыгюль!..

Шасенемнинъ сеси гедже тынчлыгъыны бозып, узакъ барханларгъа барып этти. Отеген къартны юрту алдында къалдырып, Бекберген ве Турсунбек бу къадын сесине таба чалып кеттилер. Арзыгюль энди союзган, ятаджакъ олып тура эди. О Шасенемнинъ сесини таныды. Устюне беяз эмшире халатыны сокъуп, аман азбаргъа джувурды. Адамлар топланып кельгендже Оразбай эвден чыккып къачты. О догъру бабасы Ерназаргъа келип, онынъ бетине он дане юзерлик котерип атты.

— Ма, ал! Меним башымдан эксик олунь!— деп чыккып кетти. Ерназар месленнинъ асылыны анълады. Бу пара шу сатылган къоюнлар ичюн теленген эди. «Я Оразбай не ичюн манъа пара къайтара? Манъа пара керекмей, собан Аскъарны парагъа сатып аламазсынъ. Ярын саба онынъ отарына йигирми баш къоюн кетирип къошмакъ керекмиз. Эбет, бу меним къабатым. Оразбайны да аралаштырган мен олдым. Демек, о озь малларында айырылмакъ истемей. Чюнки олар тезден башлап къозулайджакълар. Коресинъми, ярамазны? Озь балам амма, малгъа кельгенде бабасыны да танымайджакъ...»

Ерназар бу туюнджелернен Оразбайнынъ эвине барып, сабагъа къадар меселени аль этмек истеди. О къабаатыны таный. Ялкъанына, даа догърусы шу огъурсыз Торемураткъа алданганына бинъ пешман этти, амма... Не исе де, тез-тез Оразбайгъа барып, саба кунь догъгангъа къадар Аскъарнынъ отарына йигирми ана баш къоюн йибермек меселесини анълашмакъ истеди.

Ерназар эв ичинде насылдыр акъай лакъырдылары эшитти. Абдырап къапыны ачып ичерн кирсе, кровать устюнде созулып яткъан Шасенемни корьди. Арзыгюль онъа энди бир укол япып етиштирген. Бекберген, Турсунбек кенарда отуралар. Оразбай ёкъ. Ерназар Шасенемнинъ янакълары устюне тыгъырып чыккып ишджи киби козьаш данелерини корьгенде меслени анълады ве ич бир сёз демеден Шасенемнинъ бетине баккып къалды...

Бея эр вакъыт чифт олып келе, дейлер. Ерназар саба шу «къоюн алыш-вершинден» къуртулмакнынъ чаресини корейткъанда, огълу Оразбайнынъ япкъан бир алекетине даа расткельди. Оразбай энди бу эвге

къайтып кельмез, къайттыгы такъдирде Шасенем оны къабул этмез. Демек, анле яшайышы йыккъыладжакъ. Мынз бир тюшондже, бир къасевет даа. Ерназар Шасенемни тынчлапдырып эвге къайтты. Сабагъа къадап козюне юкъу кирмедн. Ерге ярыкъ тюшер-тюшмез барып кене Оразбайны бакъты. Эвге кельмеген. Шасенемнинъ янында Арзыгюль ятып къалгъан.

Ерназар догъру Аскъар чобангъа кетти. О къоюнларны къошардан чыкъаргъан, тазе авада алдларына пичен пайлаштырмакъта эди. Ерназарнынъ кельгеннини корьгени киби, Аскъар онъа тикилип бакъты, бир шейлер айтаджакъ олып агъызыны ачаяткъанда:

— Билем, борджумны одемеге кельдим,— деди Ерназар.

— Оразбай сенден къач къоюн алгъан эди, Аскъар агъа?— деди о чобаннынъ козюне бакъып.

— Йигирми къоюн алды, йигирми токълу кетиреджек... энди март келеятыр къана?..

— Анълашылды. Менним сизде къач баш малым бар?

— Он эки ана баш, еди токълу.

— Къана олар?

— Анавы къошарда. Биз шахсий малларны айры бакъамыз,— деп башыны сагъ тарафкъа бурды чобан.

— Юрюнъиз о якъкъа. Къошаргъа кирип менним къоюнларымны озъ къолунъызнен тутып, совхоз малына къошайыкъ. Бу сааттен сонъ, олар меннимки дегиллер.

Аскъар чобан лафны анъламагъан киби бираз онынъ агъызына бакъып турды ве еринде къатып къалды.

— Не козьлериннини липильдетип турасынъ, тез ол. Менним козюм алдында яп, озюм де корейим.

Аскъар чобан къошарнынъ чад дивары устюнден атлап къоюнларнынъ ичине тюшти. Он докъуз къоюнны бирер-бирер тутып, къапы аралыгъындан тышкъа — пичен ашап тургъан совхоз маллары янына йнберди. Къоюнлар сюрюге къошулгъанлары киби ачкозьлюкнен пиченге япыштылар.

— Даа борджум бармы?— деди Ерназар.

Аскъар чобан ишарет пармагъыны котерип косьтерди.

— Билем. Эвде учъ къоюн асрайым. Шимди баланы ёлла, бирини мында алып кельсин...

Ерназарнынъ юреги раатланды. Энди дирекция насыл истей, ойле къарар къабул этсин. Комиссия исте-

се кельсин, истесе кельмесин. Онынъ къальби темиз. Озь янълышлыгыны озю тюзетти.

Ерназар севиңнерек артына къайтты. Ёл устю кене огълунынъ эвине кирди. Лякин, мында онынъ гонъюли бир даа къырылды. Шасенем къайнатасына Оразбайнен яшап оламайджагыны ве айрылмагъа къарар бергенини айтты.

ОН УЧЮНДЖИ БАБ

Ниметулланынъ эвинде олып кечкен тойдан сонъ Эсманынъ юрегине атеш тюзетти. Назимнинъ сувукъ бакъышы онынъ асретлигини кет-кете кучълендире. Бир къач вакъытлар эвельси Эсманынъ севгисинде генчлик аляметлери олса да, бу ишке енгильден, шакъа ве кульюнен янашса да, шимди ойле дегиль. Эсма джиддийлешти. Онынъ юрегини сапарсынъ бир шейлер эзгелеп, яваштан къаныны сувура. Шенълиги экисльди, бенъзи солды, без янакълары устюндеки дагъ гуллерине бенъзер ренклер къансызланып башлады. Кърым къызлары арасында сарышын сачлы дюльберлер пек сийрек расткелелер. Эсма да бойле дюльберлерден бириси. О кузьгю къаршысына кельди, бетини, козьлерини эслеп бакъты. Чокъ аджайип шей. Сарышын сачлар, акъбардакъ киби без янакълар, къара къашлар, узун къара кирпиклер. Олар ачылып япылгъанда депъиз сувуны анъдыргъан мави козьлер корюне ве гъайып олалар. Санки бойле мубарек козьлерге чокъ бакъып турмагъа олмай, дер киби, олар бу сюйрю уджлу аджайип кирпиклер астына сакъланалар.

Эсма озюни бегенди. Янакъларынынъ ренки кетейткъаныны бир бакъышта эследи. Чинатий пармагынынъ уджунен енгильден тийип алды ве бетине ич бир тюрлю супый гузеллик япмамагъа къарар берди. Оны энъ зияде къыйнагъан шей де шу эди. Насыл этмели де. Назимге гузель олып корюмели? Эсма, «сен гузельсинъ», «дюльберсинъ», деген сёзлерни о чокъ эшитти. Мектепте я да сой-соплары, таныш-билишлери арасында о бойле сёзлерни текрар ве текрар эшитсе де, оларгъа ич бир тюрлю эмнет бермей эди. Эсма бойле сёзлерни тек Назимден эшитмек истей. Амма, Назим таш юрек адам киби онъа даа бир кере бойле сёз демеди. Шунынъ ичюн Эсма атта, озюнинъ бем-безлыгында къркъып башлады. «Инсаннынъ ички дуй-

гъусыны бильмек кыйып шей. Бельки о эмерилерин бегендир, къумрал сачлы гузеллер азмы дюпьяда? Бакъчы Муслидин агъамыны Зоресини, сачлары кестане, козьлерин зейтун тюстелер. Екъ, мен сачларымны боялап бакъайым. Насыл тус берейим экен? Я Назим даа пек ачувланса? О земане къызларыныны чешит тус боягъа киргенлерине нефретнен бакъа эди. Билем, билем, биз бир кере мектептен къайткъанда онынынен берабер онунджыны битирип техникумгъа кирген Сувадени расткетирген эдик. Биз къучакълашып опюшсек де, о пек сувукъ селямлашкъан эди. Ёлда лаф арасы ашъладыкъ ки, Назим оныны башындаки париктен йиренген. «Афыдан гузеллик бир ель эскендже», деген эди. Мен сабыр этмек кереким. Башымдаки сачымнен, анадан догъма бетимнен озь къысметимни булмакъ кереким. Мен инсанлар арасында яшагъан инсаным. Са-нада ойнайджакъ артист дегилем, роль сайын бет авуштырмагъа. Назим мени догъгъанымдан берли биле. Бир мектепте окъудыкъ, бир багъча ичинде осьтик. О менден учь яш буюк олса да, тенсфюслерде берабер къува-лашма ойнай эдик...»

Эсма бу тюшюнджелернен сачларыны орип башы-ныны тѣпесине айляндырып багълады. Артына айлянып бир козюнен кузьюге бакъты, бегенди. Эпъсен ачы-лып, боюны узанып кеткен киби корюнди. Сааткъа бакъты. Алтыны черик кече. Назим тезден иштеп къай-таджакъ. Оныны ёлуны кестирмек ичюн, къопкъалар-ны алып багъча къуюсына сувгъа ашыкъмакъ керек. О билек къалынылыгъында орюльген сачыны сагъ кокю-си устуне тюшюрип, аджеле-аджеле даркъатты ве те-гиз тарап омузларына ташлады. Софада махсус япыл-гъан столчыкъ устюнде тургъан къопкъаларны алып, багъча бетке ашыкъып кетти. Эсмалар ол беш йылдан берли сувны бу къюдан ичелер. Оны Сент-Гъазы ве Мемеденин агъа къазгъан эдилер. О кунге къадар мында яшагъанлар сувны арыкътан алып ичкенлер. Сент-Гъазылар багъчагъа келип тюшкен сонъ, бир къач йыл озьлери де арыкъ суву ичтилер, бир къач кере хасталанып ич агърысына огърадылар ве ишаат эв яса-магъа ер алгъан сонъ, азбар ичиндеки эрик тереклери арасында къую къаздылар. Къуюныны теренлиги дѣрт-беш метр къадар олса да, суву лезетли, салкъын олып, яз чиллесинде биле тишлеринини сызлатыр эди. Меме-денин агъа мешребесини далдырып ичкен сайын: «Джан-Эрикнини сувларындан бир эксклиги ёкъ»,

деп ешпен агъзыны сюртер эди. Маалледе яшагъан къомшулар яваш-яваш бу къуюныгъ сувуна таттылар ве акъшам-саба Сент-Гъазыныгъ юзюм сергиси тубюиден кечип, къуюдан сув ташып башладылар. Сергидеки юзюмлерге яман козь назары тиймеси деп, Мемедемин агъа багъчаныгъ къую бетинден махсус къапычыкъ яптырды. Шу куньден берли сувгъа кельгенлер багъча ичинден мааллеге чыкъкъандже тар сокъачыкъ ясадылар. Иште, бу тар сокъачыкъны къопкъа котермеге ярагъанындан берли Эсма да таптап кельмекте. Мемедемин агъа бу маалле яшларыныгъ ве къадынларыныгъ йипнен сув тарткъанларыны корип аджынды ве пнает, даянамайып къуюныгъ этрафына къаснакъ, устюне агъач макъара яптырып, тѣлесини къапатты. Шундан сонъ къуюгъа кельгенлернинигъ демир саплы макъараны айляндырып, энгиль-энгиль сув чеккенлерини корип, озю де зевкъланды.

Алма тереклери арасындан бурулып кеткен тар сокъачыкъта Эсма пейда олды. Онынъ устюнде япон жакети ве бельден узатылгъан тар юбка. Аякъларында сакъыз тюсте йылтыравукъ капрон чораплар ве юксек окчели кузьлюк аякъаплар. Тереклеринигъ даллары арасындан кимерде башыны эгилтип, кимерде котерип яваш-яваш адымлап къуюгъа якъыплашайткъанда азбарда Мемедемин агъа пейда олды. О Эсманыгъ келеткъаныны эслемеди, къолуна курек алып арагъа кирди. «Демек, Назим иштен кельмеген», деп тюшюнди Эсма. Эгер о эвде олса, къарт курек алып арагъа кирмейджек. Назим онъа бир иш яптырмай. Эсма къую башына кельди, къопкъаларыны ляпек таш устюне ерлештирип, сув чекмеге башлады. Макъараныгъ гыйчылдап айлянгъаныны эшиткен Мемедемин агъа арадан чыкъты ве къуюгъа тараф дикъкъатнен козь ташлады. Сув чеккен адамны коръсе де танып оламады. Бир къач адым атлады, эсledi, эсledi, кеше танып оламады, сонъ мерамындан вазгечип керн къайтты. Эсма, къартнынъ гонглю къырылмасын, деп онъа тараф якъынджа келип селям берди.

— А-а, къызым, сен экенсини даа? Бабанглар яхшылармы? Мени гъалиба къартлыкъ басты, балам, юз адымлыкъ ердеки адамны танып оламайым.

— Екъ, ёкъ, Мемедемин агъа, сиз къарт дегилсингиз. Даа юзге кирмедингиз. Къолунгыздан лескер, курек тюшмей, — деди Эсма къартнынъ гонглюни котерип.

— Догъру айтасынъ, кызым. Терек тамырсыз, инсан арзусыз олмай. Эбет къолумда курек бар, амма, онынъ якъан иши ёкъ. О якъ, бу якъ айлянып юрем, ятып къалмайым дейим.

— Ишни Назим япар. Сиз онынъ ичюн къасеветлеменъиз.

— Айса, онъа шансанъ малынъ-мулькюнъ тезек ичинде къалыр. Онынъ шимди не къыбласы белли, не сырты. Саба чыкып кете, тапсанъ ал. Мына, энди къаш къарарды, аля даа ёкъ,— деди къарт этрафына бакъынып.

— Келир о. раатсызланманъыз.

— Э, кельмей къайда бараджакъ. Матовнинъ яши кечип кетеджек, озюне бир юва къурамайджакъ. Олерим де, коралмам, дейим, балам.

— Корерсиз, Мемедемин агъа, эфкъярланманъыз. Сиз чокъ шей корьген адамсыз, торун тою да корерсиз.

— Шимдики заман-къызларына да шашам къалам. Ойле йнгитиниъ башына джуген кечиралмайлар. Валам, билляй, тьфу...

Къартнынъ бу сёзлери Эсмагъа бироз тик корюне де, бунда акыкыят олгъаныны апълады ве бир ан индемей турды. Шу арада азбар къапыдан аякъмашинасынынъ рулюнден тутып Назим кирди. О аякъмашинаы юзюм сергисининъ дирегине таяндырды ве рульге кечирильген портфелини чыкъарып софагъа тараф адымлады. Назимнинъ къапыдан киреяткъаныны корьгенде Эсманынъ къолундан чайкъап тургъан къопкъасы сыптырылып кетти ве ляпек ташларгъа урулып жангъырдады. Назим босагъа устюнде токъталып, къуюгъа тараф айлянды ве эгилип къопкъаны алаяткъан Эсманы корип таныды. Огълунунъ кельгенини дуйгъан Селиме апте ашханеден чыкып, онынъ портфелини алды ве ювунмакъ ичюн огълуна юзьбез узатып берди. Назим кольмегини, майкасыны чыкъарып, къуюгъа тараф адымлады. Шу арада Эсма къопкъаларыны сувгъа толдуруп, беллини бургъучлай-бургъучлай сокъакъ бою кетти. Кетти, амма, гонълю-козю къую башында къалды. Аселет Назим иле корюшмеге чыккъан къыз, йнгитни узакътан корип, сёзсюз эвге къайтмагъа башлады. «Я Мемедемин агъа демичик манъа не деди? Шу йнгитининъ башына джуген кечиралмайлар... Пек тартынчакъ олмамакъ керек, гъалиба. Адам озь такъдири ичюн курешмек керек». Эсма артына айлянып бакъаджакъ олды ве абынып кетти. Къолундаки къопкъала-

рыныиъ бирисини ерге кѡюп етиштирди, экинджиси
исе, алма терегн тюбюндеки арыккъа авдарылып тѣ-
кюльди. Эсма бираз токъталды. Не япаджагыны биль-
меди. Озюннъ сюрюнгениндеи озю утанды, Назим
корьмегении экен, деп артына айлянып бакъса, онынъ
шахылдап кульгенини эшитти. Эсма даа зняде утанды,
без янакълары гульпенпе алмасы киби къызарды.

— Не шашып къалдынъ?!— деп кычырды онъа
Назим.— Бош кѡпкъанен эвге кетпильмез, кетир бу
яккъа толдурып берейим!

Эсманынъ гонъюль арзусы да бу эди. О, аман экин-
джи кѡпкъаны да терек, тюбюне авдарып, кене кѡю-
гъа кыйтып кельди. Энди элини, бетини ювгъан Назим
къызынъ кельгенини корип, тез-тез майкасыны устуне
сокъты ве курешеджек йигит киби кѡушагыны энъ
сонъки деликке къадар тартып, сыкътырып багълады.
Онынъ кѡурсагы бир тамам гъайып олып кетти. Чиль-
тер майкасынынъ индже тешчиклери арасындаи кенъ
кокюсини къаплагъан къара юньлер сечилип туралар.
Батырны анъдыргъан омузлары, этли елькеси ве къа-
лын дамарлы мускулларыны къабартып, сельби киби
боюнен къатып къалгъан йигит, без ве назик беденли
Эсманы бош кѡпкъаларынен келеяткъаныны мыскъыл-
лы тебессюм иле къаршылап алды.

— Аягъынъ пертильмедими?— деди Назим кызы-
нынъ кѡпкъаларына узанып.

— Ёкъ,— деди кызы капрон чораплары астында
къызаргъан ялпакъ тизлерине бакъып.

— Сувгъа кельгенде аягъынъа бу япон палындлары-
ны сокъмасанъ олмаймы?

— Башкъа аякъабым ёкъ,— деди Эсма кулюмсиреп.

— Чалышмакъ керек кадай, чалышмакъ!..

— Багъчанъызгъа алмайсынъыз да.

— Багъчада чалышмакъ ичюн, багъчаны севмек ке-
рек.

— Мени севмеге бильмейдир беллейсиниъизми?

— Севмек чешит тюрлю ола.

— Акъикъий севги бир тюрлю ола.

— Бакъчы сен онъа, акъикъий севги эмнш. Ширин
олып яшып-куйменъиз.

Назим, сув чекип кѡпкъаларнынъ экисини де тол-
дурды.

— Ширин олмакъ ичюн Фархадлар керек,— деди
Эсма кѡпкъаларгъа эгилеп. Назим индемени. Къыз-
нынъ ачыкъ якъалы жакетининъ дѣгмелерини узип чы-

къаджакъ киби тыртайгъан дигене армуты шекилинде мемелерине бакъып юткъунды. Эсма эгильгенде уджлары ерге къадар салынгъан йипек киби сачларыны омузлары устуне котерди де, къопкъаларына узапды.

— Токъта, котерме,— деди Назим онынъ алдына чыкъып.— Къопкъаларынъ пек агъыр, сен къыз-бала-чыкъ да я...

Назим къопкъаларнынъ экисини де илтидирип алды ве Эсманынъ алдына чыкъып тез адымларнен кетти. Багъчанынъ сонъуна чыкъаджакъта токътады, бираз артта къалгъан Эсманы бекледди. Эсма онынъ янына кельгенинен кулюмсиреп.— Мына, энди сенинъ акъыкый йигит олгъанынъа иванмагъа мумкюн,— деди.

— Акъыкый йигитиниъ, акъыкый севгиси де ола билир.

— Ола билир, лякши о сенде ёкъ.

— Не ичюн я?

— Чюнки сенинъ юрегинъ таш, Назим,— деди Эсма ве озюнинъ агъызындан чыкъып кеткен бу сёзге утангъанындан ерге бакъты. Сонъра Назим онынъ козьлерине тикилип къалды. Денъиз туюлю бу козьлер бирден къапалдылар. Узун къара кирпиклериниъ уджларыны джибитип инджи киби эки тамчы яш тыгъырып чыкъты. Назим индемеди. Кене къопкъаларгъа яшышты.

— Етер, сагъ олунъыз, озюм алып кетерим,— деди Эсма.

— Ёкъ, ёкъ, эвиниъизге къадар алып бараджагъым.

— Керекмей, къомшулар корерлер.

— Корьселер не олгъан? Хырсызлыкъ этмеймиз де гъалиба?

Эсма огге чыкъты, багъчанынъ къапысыны ачты. Назим къопкъаларны ёлнынъ дигер тарафына чыкъарды ве кене токътап Эсманы бекледди. Эсма онынъ артындан еткенинен еринден кочти ве кызынынъ къапысы алдына ташлап керн къайтмагъа башлады.

— Сагъ олунъыз,— деди Эсма муляим бакъышнен.

— Бир даа сувгъа бойле балабан къопкъаларнен кельме,— деп кульди Назим.

— Келеджегим, даа балабан сойларынен келеджегим,— деди Эсма энъкъастан ве арт-артына къапыдан кирип кетти.

Софада Селиме апте софра къойгъан эди. Сент-Гъазы, Мемедемни агъа Назимни беклемей ашамагъа башладылар. Азбар къапыдан Назим келип кирди.

— Вай, балам, бет ювмагъа кеткен эдинъ, ашынъ

сувып къалды да я?— деди Селиме апте ич бир шей абайламагъан тарзда.

— Эсманы озгъардым, — деп ташлады Назим.

— О ёлны бильмейми, ёкъса? — деди бабасы.

— Къопкъалары бирер пудлыкъ. Языкъсындам.

— Яхшы яптыныъ, огълум. Акъайлар ойле олмакъ кереклер, къадыларны аджымакъ саваптыр, — деди анасы.

— Аджымакъ керек, амма, бош аджувдан оладжакъ шей бармы? — деди къартбабасы.

— Аджыйсыныъ да, кене таш юрек дейлер, аджыма-сапы алыны не олур, — деп ташлады Назим агъызына учъ дане джеvizли макъарше ташлап.

— Таш юрек?! Сагъа таш юрек демеге киминиъ тили айляныр экен? Эр кес сениниъ киби мераметли олгъайды.

Селиме апте бу сёзлерни ойле ачувиен айтты ки, ашап отургъан еринден къалкъып, оджакъ устюндеки къазаныныъ къапагъыны ачып якъаныны дуймай къалды.

— Бакъчы сен онъа, — девам этти Селиме апте. — Анавы сары джипиниъ лафыдыр о. Корьсетирим мен онъа таш юрек ким олгъаныны! Даа оныныъ къопкъаларыны ташып юресиниъ...

— Ана, сиз не туташып кеттиниз, я? Яман манада айтмады оны Эсма.

— Не манада айтса, айтсын. Меним баламда иши олмасын. Оныныъ джарты этегинше булавка тюрегеним ёкъ. Озю таш юректир оныныъ. Бир кере подворлы аякъап кийгенинен таш юрек деп чыкъкъан манъа!..

— Дамсыз лаф этесиниъ, Селиме! — деди Сент-Гъазы. — Къыз-бала лафына о къадар джекириклемеге керекми? Сен озюптин бир козь алдына кетирсе. Манъа таш юрек дегиль, ким бильсини нелер айтмадыны.

— Нелер айттым, нелер айтмадым, о меним ишим. Эсма ичюн меним балам таш юрек олса да зарар ёкъ.

— Эсма сагъа не япты, акъыз? Бою-къыяфети, акъылы еринде олса, къашы-козю сениныъ киби сим-сия олса, темиз олса, ишкир олса... Къомшунуны севсен, мышыгъыны да сев. дегенлер, буны унутма.

— Бабам янында, шимди, агъызымдан бир лаф чыкъып кетезды, — деди Селиме апте Сент-Гъазыныныъ лафыны болуп.

— Севген адам ичюн, балам, къусур олмай, — деп лафкъа къошулды Мемеденин агъа. — Эвеля севмек ве

севильмек керек. Эки демириниң уджлары бир кызмадымы, оларны кимсе бирлештиралмаз. Эр шейиниң башы севгидедир.

— Шимди севги деген шей ёктыр, къартбаба,— деди Назим чанагъы ичиндеки сонъки макъарнелерни джыйыштырып.— Севги сизниң девирде, дедем Вели Одаман девиринде олгъан. Шимди атом девир, эр кес ашыкъа. Къыз да ашыкъа, огълан да ашыкъа, ашыкъамасанъ бир шей етиштиралмайсынъ, башлагъан шинъ, туткан истинъ ярым къала.

— Лякин, огълум, севгиде ашыкъкъан эр вакыт янъылыр. Бир-бириниңи коръмск, бегенмек севги дегилдир. Севмейип эвленмек исе, вакытуджа эглендже демектир. Севмек ичюн не керек? Башта къатты ираде, буюк сабыр, джиддийлик ве мустакъыллик керек. Мына, санъа огълум бир мисаль кетирейим. Эгер сен бир кызыны бегенсенъ, онынъле корюшип башлагъанынънен къучакълашсанъ, опюшсенъ, экинджи корюшкенде исе айваний истеклерге ынтылсанъ... о кызыны сен омюр билля севип оламазсынъ. Къыз да сени севмез. Лякин бир-биринъе алышып яшамакъ мумкюн.

Къарт бу ерде сёзюни кести. Селиме аптенинъ янында лакъырды этмекни келишкенз таныса керек, яваш ериндси турып, азбаргъа чыкъты ве юзюм сергиси тюбюндеки тапчангъа барып отурды. Назим къартбабасынынъ лакъырдысы ве икяелерине айрыджа эмнет берип кельген бир йигит олгъанындан, (онынъ тарихий икяелерини, Назим бир сёзюни къачырмай язып алмакъта) келип онынъ янына ясланды ве къартбабасынынъ кейфи тюзелип лакъырдысыны девам эттиреджегини беклеп отурды. Къарт бир пияла кок чай ичкен сонъ, демки лафыны девам этти.— Севгинъиз ёкъ, амма, омюр эте билрсииз. Сенинъ адетлериниңи о бегенмез, онынъ адетлерини сен бегенмезсинъ. Бир-биринъизиниң эксиклигини корип айтсанъыз афакъанлашыр, тарсыкъыр, къавгъалашыр ве кет-кете бир-биринъизини кореджек козюнъиз олмагъан душманларгъа чевирилип кетерсинъиз. Айырылсанъ балаң хор олур, айырылмасанъ озюпъ. Омюринъ комюр олып кечер кетер, дуймай къалырсынъ. Амма, акъикий севги иле эвленсенъиз бу шейлер эпси аксине, яхшы олып корюшип. Эр шей сизге къуванч кетирир. Къартопкъа кунниң къалса йымырта ерине кечер, чалашта яшасанъыз сарай, сандыкъ устуне ятсанъыз пуф тешек олып корюшип, анълайсынъмы, огълум? Севги ёкъ, дейсинъ, сев-

ги бар, балам, дякин о чапкынлыкъ адетлерини къабул этмей. Сен эр куш оюн мейданына чыкып расткельген къызнен ойнап юрсенъ, пляжгъа барып тыриагъындан сачынадже онынъ тенини корьсенъ, бугунъ балдырларыны, ярыш омузларыны, о бириси куш кокюслерини корьсенъ, ич бир вакъыт акъикъий севги дуйгъусына малик оламазсынъ. Севги ислерини уяндырылджы аляметлер инсаннынъ ичинде сакълы турмакъ, олар эр вакъыт гизленмеге тырышмакъ, къачынмагъа ынтылмакъ кереклер. Бу мунасебетлер эр эки тарафтан не къадар сакът къулланылсалар о къадар зияде ички дуйгъу асыл олур, юрегинъде мисли корюльмез севги ислери уяныр. Яваш-яваш бу ислер чокълашыр ве акъикъий севгиге чевирилир. О вакъыт эр эки гонъюль бири-биринен эбедий багъланыр. Къызны бир корьгенде къучакъламакъ дегиль де, айларнен юрип, онъа ич олмагъанда пармакъ уджунен бир керечик тиймеге мухтадж олмакъ керексинъ. Онынъ тенини, беденини корип дегиль де, урба астында сакълы дюльберлигини хаялынъда ташымалысынъ, гедже тюшюнъде корьмелисинъ. Мына, бойле севе эдик биз, балам. Эм севгимизге эбедий садыкъ къала эдик. Бугунъ мен къую башында Эсманы корьдим. Яхшы къызгъа белъзей. Сен оны, мына бойле, меним дегеним киби севмеге тырыш. Къызнынъ «таш юрек» дегенине ачувланма. Ананъ сени янълыш тазирледди. Бельки о сени бегенедир...

— Анам сарышын къызларны бегенмей.

— Сен бегенесинъми? Бегенсенъ, ойле таш юрек ол да юр. Ашыкъма, вакъыт эр шейни чезер. Демек, сенинъ таш юреклигинъ онда севги дуйгъулары ашлай.

Селиме аптенинъ океси баягъы язылгъан киби олды. Чюнки, учъ эр кишиден бириси онынъ тарафындан чыкъмады. Бирден-бир огълу Назимнинъ келеджеги, бахты ичюн джаны-джигеринен йигирми дёрт йылдан берли тельмирип кельген ана, эльбетте огълунынъ такъдирини тюшюне, раатсызлана, кимерде ачув арасы янъыла да биле. Бу, аналар ичюн табиий шей. Лякин эри бир янълышылыкънынъ огюни вакътында корип алмакъ, оны догъру ёлгъа къоймакъ омюринъде расткеледжек аят афатларындан къуртулмакъ киби муим бир шейдир.

— Айды, огълум, барып ят, саба ишке кетеджексинъ. Ананъ ярыкъларны сёндюрди, бабапнынъ яры геджеси олды, гъалиба.

— Сиз де ятынъыз, къартбаба. Бизим даа битмей

кьалгъан субетлеримиз чокъ. Кейфингъиз олгъанда лаф этермиз. Вели Одаман дедемнигъ тарихыны даа айтып битиралмадынгъыз.

— Айтырым, балам, айтырым. Эписини айтырым, язып алырсыгъ.

Назим хайырлашып эвге кирди. Мемедемни агъа азбар ичинде о якъ, бу якъ доланып кьалды.

Яры гедже эди. Эсмапынгъ козюне юкьу кирмеди. Анасы, бабасы, кьардашлары чокътан татлы юкьудалар. Кузь авасы серин олса да, Эсма кьолундаки китабыны трюмо устюне ташлап, тышкьа чыкьты. Агъач мердивенчиклер устюнде токьталып, азбарныгъ ярысыны кьаплагъан джеviz терегине бакьып кьалды. Кокте йылдызлар липильдейлер, ай джеviz терегинингъ артындан де корюне, де сакълана. Сокъакъларда кимсе ёкъ, давушлар тынгъан. Багъча тарафтан патта-сатта копек авулдылары эшитиле. Эсма ушюди, юкьусы даа зияде кьачты. Лякин, эвге кирмеден башкьа, чареси ёкъ. Яваш адымларнен озюнингъ кроватина келип отурды. Халатыны ташлады, кольмегини, лифчингини чыкьарып кроватыныгъ башына ильди, геджелик урбасыны кийип, ярыкьны сёндюрди ве без чаршаф устюне созулды. Козьлерини юмды, ачты, озюни дешетли кьаранлыкъ сукюнет ичинде кьалгъанындан абдырап турды ве пенджере пердесинингъ ярысыны ачып бакьты. Ай шавлеси онынъ юзюни айдылатты. Пенджере янында кьолларыны хачлап бираз турды, хаялында Назимнен лаф этип башлады. Санарсынгъ о пенджереге кельген де, эвге кирмеге сакьынып озь севгилисинен сырдашмакьта. «Мен сагъа таш юрек дедим, бирдацем, джанынгъ агъырмадымы? Ойле демеден башкьа чарем кьалмады да. Он йыл бир мектепте окьудыкь, балалыгьымызны бирликте кечирдик. Экимиз де окьумыш олмагъа, ана-бабаларымызны кьувандырмагъа истедик. Сен макьсадынга приштигъ. Институт битирдингъ, агроном олдың. Бабангъ бутюн омюрини багъчаджылыкькьа багьышлап кельген, сен де онынъ юрек арзусыны ерине кетирдингъ. Меним эким олгъанымыны истей эдилер. Тек бир истекнен макьсадгъа иришилмей ёкен. Институткьа кирип оламасам да, ёл ичинде кьалмадым. Тезден мен де дипломлы оладжагьым. Сен баба зенаатыныгы, мен исе ана зенаатымы кутеджекмиз. Сен агроном, мен тербиеджи оладжагьым. Бутюн омюримни балаларгъа багьышлайджагьым. Дюнъяда ялыгъыз бир истегим бар, о да бутюн омюрим сенингъле берабер олмакьтыр, сев-

гилм. Буны сен анълап оламайсынъ, меним исе анълат-
магъа кучюм етмей. Шунинъ ичюн санъа таш юрек де-
дим, мени афу эт, бирданем! Мен бутюн аятымны санъа
багъышламагъа азырым. Меним ичюн бу диярда сен-
ден башкъа кимсе ёкъ. Козюм огюнде тек сен тура-
сынъ, сенден башкъа манъа кимсенинъ кереклиги де
ёкъ. Не ичюн бойле олдым озюм де бильмейим. Севги
дегенлери бойледир даа. Я барып да сен мени анъла-
масанъ, мени севмесенъ, алым не оладжагъыны озюм
де бильмейим. Эр алда санъа шуны бильдирмек исте-
йим ки, севсенъ де, севмесенъ де мен бутюн омюрим
сенинъле къаладжагъым. Кимсеге сёз бермейджегим,
севмеген кимсенинъ къулу олмайджагъым. Сен насип
олмасанъ, бутюн омюрим акъайсыз яшайджагъым. Не
чексем озюм билirim, озюм январим, озюм сёнерим.
Сенинъле олсам эр шейге разым. Ачлыкъкъа да, ёкъ-
сузлыкъкъа да. Сен кирген атешлерге мен де кирейим,
тек сенинъле олайым, бирданем».

Эсма терен хаялгъа далгъаныны анълап, пердени
тартып кене бир даа тышкъа козь ташлады. Анда ким-
се ёкъ эди. Къайтып ерине ятты. Ястыкъ устуне сач-
лары даркъалгъан бир алда козълерини юмды ве кене
хаялгъа далды. «Назим бугуь меним козюме даа яхшы
олып корюнди. Аякъларыма бакъты, кокислериме козь
ташлады. Атта юксек окчели аякъапиен сувгъа кельге-
ниме дикъкъат этти. Къопкъаларымны кетирди. Ах, не
ичюн инсанлар бойле вахшии ола экенлер. Бу кемалы-
на кельген бир йигит олып, не ичюн манъа гонъюль
бермей экен? Бу сырны насыл этип бильмели, аджеба?
Ёкъса, онынъ башкъа къызы бармы? Бу орталарда ойле-
си ёкъ. Мен онынъ бутюн аткъан адымларыны билем.
Менде гонъюли олмагъан йигитини даа кимде козю ола
билir. Мен биревлерден эскикимми ёкъса? Сарышын-
лыгъымны къусур саймаса... Авропалылар язалар ки,
шаркъ халкъларынынъ эрлери сарышын къызларны
сийрек расткельген дюльберлерден саялар. Онынъ ичюн
земане къызлары сачларына безз тюз бермек ичюн бир
шей аямай экенлер. Манъа бу варнетин табнат, алла
багъышлагъан олса, окюмге не бар? Бельки буны
Назим анълап оламайдыр. Эр алда, менимдже, севги
ичюн тышкъы корюништен пек, къальб сьджакълыгъы
керек. Назим меним къальбинини анъламай, мен де
онынъ къальбине кирип оламайым. Мына, бизим ара-
мызда манна олып тургъан бент неден ибарет. Мемеден-
нин къартбаба пек теджрибелли ве акъыллы къарт. Бу

манианы йыкъмагъа ондан башкъа бизге ярдым этеджек олмаз. О къарт бизим къальблерни эр кестен яхшы коре ве аяглай».

Эсманынъ козь къапакълары агъырлаштылар. Олар, инает, бойле тюшюндже ве хаяллар ичинде яваштан юмудлылар.

ОН ДЕРДЮНДЖИ БАБ

Совхоз партия комитети бюросында бугунь Ерناзар ве Оразбай меселесин бакъылды. Ерулатов, бюро азаларыны олып кечкен меселенинъ асылынен тааныш этти. Язылгъан, сызылгъан къагъытларны окъуп аяглагъан сонъ, озь сёзюне къыска къыюнъ чекерек, шойле деди: — Бизге намуслы адамлар керек. Девлет эсабына яшамакъ истегенлер бизим арамиздан сипирлип атылсын. Чобан — чёльнинъ, бинълернен баш малнынъ шорбаджысыдыр. Чобаннынъ къальбин темиз, юзю акъ, намусы пак олмакъ керек. Биз чобангъа ишана ве ишанамыз. Инагъанымыз ичюн де дюньянынъ бир четинде, онъа бинълернен мал ишанамыз. Онынъ аткъан адымыны, баскъан изини тешкерип юрмеймиз. Догъру, малны асрагъан, етиштирген, чокълаштыргъан чобандыр. Лякин биз совет мемлекетинде, топрагъында яшагъан совет чобанларымыз. Девлет — малы девлетнинъки олып къалмалы. Девлет малыны озь шахсий мулкюне чевирмеге истегенлер совет чобаны шаныны кирлемесинлер! Мына, меним дейджегим бу эди, аркъадашлар! Ким сёз истей?

Меджлисте бюро азаларындан башкъа кой хозяйствосы министрлигинден кельген векиль, район партия комитетининъ секретары, «Совет Къаракъалпакъстаны» газетасынынъ мухбирини ве чобан Аскъар да иштирак эте эдилер. Ерназар ве Оразбай тегерек столнынъ башында, бир-бирине къапа-къаршы отургъанлар. Олар дегиль бюро азаларынынъ, атта бир-бирлерининъ юзюне бакъмагъа да утаналар. Хусусан Ерназар. О бойле дубарагъа огърагъаныны озюне багъышлап оламай. Онъа бу къолсувукълыгъынынъ кереклиги де ёкъ эди. Онынъ малы, эви, эшьясы — эр шей и етерлик. Насыл олды да, огълунынъ козю алдында бойле джинаетликке ёл берди, насыл олды да эм огълуны, эм келинини, эм де директорнынъ шаныны кирледи. Онынъ аятында бу ич унутылмайджакъ бир яшлышыкъ. Ерназар чаре

тапса бу ерде, бу муакемеде окюрип агълайджакъ амма, тишлерини сыкъып, башыны сакълап озюни зорнен тутмагъа тырыша.

Бир къач сание кимсе индемени. Ерпулатов эр кесини бетине бакъып чыкъты. Эр кес тюшюнджели, къайгъылы. Оразбай яш, даа аятнынъ дадыны, тузуны керети киби татмагъан. Ерназар исе, омюр сынавларыннан кечкен, теждрибелли чобан. Совхоз тешкиль этювде онынъ чокъ файдалы ишлери олды. Актив джемаатчы, яхшы тешкилятчы, къыскъасы — чобанларнынъ устасы. Шунинъ ичюн директор оны энъ агъыр фермагъа ёллады. Ерназар бу ишанчы акълады, бир йыл ичинде ферманы котерди, малларнынъ сайысыны арттырды, юшъ ве къаракуль планыны арткъачынен эда этти. Дирекция онынъле ялышъыз гъурурлана ве оны данма илери адамлар сырасында, деп биле эди.

Бюро азалары да Ерназарны ойле билелер. Шунинъ ичюн олса керек, эписи агъызларына сув алгъан киби индемей отуралар.

— Ойле олса, сёзини Ерназар Къуламетовгъа беремиз,— деди Ерпулатов сукюнетни бозып.

Ерназар аркъасына токъмакъ эндирген адам киби, башыны эллери арасындан зорнен чыкъарып аякъкъа турды. Бир сание къадар индемени, сонъра дудакъ уджундан сёйленип башлады:— Мен хырсыз дегилем, джемаат, хырсызлыкъ да япмадым,— деди о юткъунып.— Инанмасангъыз, мына, Аскъар чобандан сорагъыз. Догърумы, Аскъар агъа?

— Пек догъру, пек догъру, малларым еринде, келишъиз, къарангъыз,— деди Аскъар чобан аякъкъа къалкъып.

— Отурынгъыз,— деди Ерпулатов онынъ шашма лафларыны болюп.— Сизден сорагъанда айтырсынгъыз.

— Мен догърусыны айтам, догърусыны айтам, кельде къарангъыз,— деди о бир даа ерге отургъандже.

Ерназарнынъ тили бироз чезилип башлады. О бир йыл эвельси Нукъуста ишнен булунгъаныны, анда Торемурат деген бир адамнен тесадуфен таныш олгъаныны, онынъ эвинде ятып, андан килим сатып алгъаныны, кебабнен сыйлангъаныны ве инает бир кунъ бу адамнынъ Къос-Бурунгъа сюрнип кельгенини, онъа беш-он башкъоюн пек зарур керек олгъаныны ве анабашлар ерине эки кунъден токълулар алып келедженни ишандырып, эки бинъ кумюш пара къалдырып кеткенни тевсилятлы суретте айтты. Сёзюнинъ сонъунда бойле деди:—

Бекледим, бекледим, кельмедн. Не токълулар бар, не Торемурат. Оразбайгъа паранынъ ярысыны берген эдим. Токълулар кельмеген сонъ, Аскъар чобан да корьген сайын сорагъан сонъ, мен озюмнинъ токълучыкъларымны Аскъаргъа теслим эттим. Оразбай исе, манъа бинъ кумюшни къайтарып берди. Элли йыллыкъ омюрим личнде алданып япаджакъ олгъан бирден-бир алыш-веришим бойле олып чыкъты. Багъышласанъыз, къабатымнынъ устунн бинъ кере ортерим, багъышламасанъыз, джемаат кескен пармакыннынъ агърысына даянаджакътырым даа.

Ерназар сёзюни бойле битирди ве ерге отураджакъта онъа суаль береджек олдылар. Ерпулатов, суаллерини Оразбайны да динълеген сонъ берирмиз, деп Ерназаргъа отурмагъа разылыкъ берди ве Оразбайгъа башыны саллап, аякъкъа турмасыны буюрды.

Оразбай къашларыны сытып ериден турды ве чекинемеден Бегдияр Надыровичнинъ козьлерине къыркъ йыллыкъ душманы киби бакъты. Акъшамдан берли индемей отургъан Бегдияр Надырович бу дешетли бакъышкъа эмнет бермедн. Аксинс, министрликтегн кельген векильнинъ къулагъына эгиллип:— Киев бала,— деп ташлады.

— Мен бабамнынъ айткъанына бир сёз даа къошып оламайым. Эписи догъру. Мен къоюн алмадым да, сатмадым да. Кимсеге де борджум ёкъ. Лякин, анавы Торемурат деген аперистини бир расткетирсем бурнунынъ тозуны къакъар эдим,— деди ве ерине отурды.

— Сиз, Оразбай Къуламетов, хырсызлыкъ этмедим, деднинъиз. Хырсызлыкъ этмесенъиз, не ничюн озь токълуларынынъыздан дегиль де, Аскъар чобандан алдынъыз?— деп суаль берди Ерпулатов.

— Буюн къабаатым шунда,— деди Ерназар огълунинъ ерине джевап берип.— Алдандым. Торемуратнынъ манъа къалдыргъан эки бинъ кумюшине алдандым.

— Демек, йнгиirmi къоюшны юзер кумюштен сатынъыз, ойлемн?

— Ойле.

— Торемурат сизге йнгиirmi токълу кетирмейджегини бильмединъизми?

— Валлаи, бильмедим. Кетирип белледим.

— Демек, йнгиirmi токълу кетирген олса, сизинъ джебинъизде эки бинъ кумюш кяр къаладжакъ эди, ойлемн?— деди райком секретары Султанов.

— Ёкъ. ёкъ. Токълуларны кетирген олса, мен онынъ парасыны къайтарып береджек эдим,— деди Ерназар козьлерини тегереклендирип.

— Догъру айта бабам, парасыны къайтараджакъ эдик,— деп кычырды кенардан Оразбай.

Отургъанлар индемедилер. Бир-бирлерине бакъышып алдылар, меселенип феркъына бармагъан киби олып, омузларыны кыстылар.

— Мен бир шей анъламайым,— деди сукюнетни бозып Ерпулатов.— Сизге бир шей кълмайджакъ олса, бу кълалабалыкыны башламагъа не аджет бар эди?

— Мумкюнми?— деди Оразбай еринден турып.— Шу Торемурат деген аперист бабамны сыйлагъан, онъа килим саткъан, керек олса даа тапарым деген. Кысыкъасы бабамнынъ анъкъавлыгъындай айдаланып къанына кирген. Эвге кельген сонъ, бабам да онынъ эйилгине эйиллик япаджакъ олгъан. Ич бир шей гъайып олмай. Йигирми баш кетеджек, йигирми баш келеджек. Бабам разы олгъан, аягъына келип йыкъылгъан танышыны къайтарып оламагъан. Мында анълашылмагъан бир шей ёкъ. Ойлемиз Аскъар? Не сусып отурасынъ? Не лаф этмейсинъ? Сенинъ отарынъда малынъ текмильми?

— Текмиль. Текмиль амма... Тек, тек...

— Не тутукъланып отурасынъ!— деп кычырды Оразбай Аскъарнынъ устуне.— Отарынъда малынъ текмильми, ёкъса озюпъ де бильмейсинъми?

Чобан ачувланды. Оразбайнынъ: «Озюпъ де бильмейсинъми», деген сёзю онынъ зытына тийди.

— Сен мени ахмакъ этеджек оласынъмы?— деди о чот сакъланыны ойнатып.— Мен ахмакъ дегилим. Сен ахмакъ экенсинъ. Не багъырасынъ? Бильмей экеним... Къарачы сен онынъ лафына! Мен кыркъ йылдан берли къолумдан келип кечкен малнынъ эсабыны билем. Элли йылдан сонъ да отарымда оладжакъ малны эсаплап кьойдым. Лякин оны мен корьмейджегим. Сизлер, меним кичкене чобанларым, кореджеклер. Сен чобанны эсап бильмейдир беллединъми? Йигирми анабаш къоюдан баарьде къач къозу беклемек мумкюн? Айт, озюпъ айт. Сен бригадирсинъ, меним начальнигимсинъ!

Оразбай ачувындан ерге отургъаныны озю де дуймай кълалды. Отургъан сонъ даа бир шейлер сомурданды. Гъалиба тили уджундан сёгюнди.

— Анълашылды, эписи анълашылды.— деди Ерпулатов чобан сускъан сонъ.

Оразбай ве Ерназар богъазларына мишмолла ты-

кылып кялган киби юткунды ве кюулакларына-
дже кызардылар.

— Оны баарыде корермиз,— деп джевапланды отур-
ган еринден Оразбай.— Кюююларынынъ ярысы
кысыр.

— Менде кысыр кююю ёкъ, баш кутъме!

Адамлар бири-бирлеринен лаф этип гурюльдешип
кеттилер. Ерпулатов столны шамарлап оларнынъ дикъ-
кбатышы джелъп этти. Эр кес бирер-бирер турып озь
фикирлерини айттылар. Фикирлер чешит тюрлю эди.
Бириси: бу меселеге джинаетлик, деп бакъа, дигери:
тюшюмеден япылган иш, дей, бириси даа:— Алдан-
ган адамы асмайыкъ, кесмейик, кюююларыны отар-
гъа кетирип кюшкян сонъ даа не керек?— деп екию
чеке ве иляхри. Эр кесини айткяны протоколгъа языл-
ды. Сёз айтмаган адам кялмады. Бегдияр Надыро-
вич бутюю чыкышларны дикъкятнен динъледи ве ина-
ет, отурган еринден сёз алды.

— Меним ичюю, аркъадашлар,— деди о кяшлары-
ны манълайынадже котерип.— Бугуны бюрода бакъыл-
ган меселе пек муим ве пек джиддий. Бу ишке, джи-
наетлик демек де аз. Оразбай меним киевим. Ерназар
къудам олалар. Демек, булар меним озь адамларым.
Биз янъы совхознынъ темелини кюйюп башлаган би-
ришджи кярылгъачлармыз. Планларымыз, максады-
мыз буюк. Ингирми кююю, биш кююю, дегиль де,
ингирми миллион мал устюнде баш ёрамыз, бу улу
максад ичюю бугуны, биз, сизлернен берабер темель
кюямыз. Бизлер бу сыйгырсыз бошлукъны озюмизге
бойсундырмагъа кельдик. Асырларнен джансыз, файда-
сыз яткан бу кюмлукъны джанландырмагъа, ишан-
гъа хызмет эттирге кельдик. Бойле улу ишни, ялы-
ныз улу адамлар япа билелер. Бу улу иште бугуны, бу
ерде муакеме этмекте олдугъымыз киби чюрюкликлер
кечмей. Улу озен, улу ёл ачып акъар ве бутюю чёп-
люкни кенаргъа, ялыларгъа чыкярып ташлар. Ерна-
зар ве Оразбай Кюуламетовлар бу улу озенден кенар
этильмеге ляйыкълар. Янъылдылармы, алдандылармы,
биймейим, олар озь джинаетликлери ичюю халкъ муа-
кемеси алдында джевап берсинлер.

Бюро азалары Бегдияр Надыровичини чыкышы-
ны меракънен динъледи ве бираз ишдемей отурдылар.
Ерпулатов да бираз тюшюнджеге далды. Чюнки о Бег-
дияр Надыровичтен бойле кятты чыкыш беклемей
эди. Лякин онъа Оразбайнынъ сонъ кунълерде япкан

чиркин адетлери де белли эди. Шасенемни акъаретлеп, бабасыны инджытып, ишини ташлап Къос-Бурундан чыккып кетюви, шубесиз Бегдияр Надыровичнинъ афакъаныны къозгъайджакъ. Ерпулатов буларны козь огюне кетиререк, Бегдияр Надыровичнинъ чыккышы къарардан зияде къатты, деген фикирге кельди. Ола биллир, Ерпулатов догъру тюшюнедир. Эр алда айле мунасебетинен такъдирлери багъланган адамнынъ, ким олса олсун — директор олсун, адий адам олсун, эписииниъ джаны-къаны бир, эписииниъ истегги муаббетлик. Муаббет яшаган айле эр эки тарафнынъ ана-бабасыны къувандыра, гонъюллерини кульдюре. Муаббетсизлик исе, эр эки тарафнынъ омюрини ашай, юреклеринде нефрет къозгъай. Оразбай шимдилик не тюшюне бильмеймиз. Лякин онынъ сонъки кунълерде озюни инсафсызджа алып барувы ве анлесинден чыккып кетюви кимсенинъ юрегини хошландырмады. Бу меселе хусусында биз даа токъталырмыз, шимди онынъ ишини догъру ве адалетли аль этмек керекмиз.

Министрликтен кельген векиль бу меселенен чокътан таныш эди. Нукъуста Торемурат якъаланып суд олган сонъ, министрликке область прокуратурасынынъ Ерназар ве Оразбай акъкъында «шахсий къарары» кельген эди. Бу къарар боюнджа министрликте махсус комиссия тизилип къач керелер совхозга келип, тешкерюв яптылар. Къач керелер Бегдияр Надыровични Нукъуска чагъырып субетлештилер. Ерпулатов ве райком секретары да бу ишлерден хабердарлар. Шунинъ ичюн бугунъ бюро чагъырылып, бу меселени козь-козьге келип, тюбю-темелинден аль этмек къарары къабул олунган эди.

Министрликтен кельген векиль озь сёзюни къыскадан кести. Ерназар ве Оразбайнынъ акъикъатен Торемурат деген доландырыджынынъ къармагына илишкенлерини, бу ишин олар анъсыз оларакъ, аджемилик нетиджесинде алданаракъ якъанларыны, Торемуратнынъ якъалангъаныны, сёз сырасы, Торемурат рецидивист джинаетчи олып, энди озь джинаетлери ичюн бундан къач йыллар эвельси джезагъа огъратылгъаныны ве башкъа джинаетлери ичюн чокътан изинден юрюльгенини ве бу къоюнлар себебинден къолгъа тюшкенини къайд этти. Сёзюни екюлеерек шойле деди:— Джинаетчи Торемурат озь джезасыны алды. Сизиниъ къоюнларнынъ эписиини кебаб этип етиштиралмады. Къоюнларнынъызнынъ он беш данеси тапылды ве керп къай-

тарылды. Ерназар ве Оразбай исе, мадамки, бу ерде къабаатларыны танылар ве озьлери агълы оларакъ къоюнларыны сайысыны текмиллегенлер, оларыны совхозда косътерген яхшы хызметлерини козьде тутаракъ, къатты джезагъа чекмейип, биринджи кере бойле тазирнен къалдырайыкъ, деген фикирдемиз, аркъадашлар.

— Кимде даа насыл фикир бар?— деди Ерпулатов, аркъадашларгъа мураджаат этип.

— Меним анабашларымны кетирсинчи!— деп къычырды Аскъар чобан.

— Мен Ерназарны чокътан берли билем,— деди райком секретары Султанов.— Яхшы адам ве яхшы эмекчи эди. Бугуньки бюрода къоюлгъан меселе тек онгъа ве Оразбайгъа дегилъ де, эр кеске дерс олмакъ керек. Сийрек де олса, кимерде Торемурат киби джинаетчилер апапсыздан чыкъып къалалар. Сакътлыкъ керек, джиддийлик керек. Биз къоюнларымызны чель къашкъырларындаи козь бебегимиз киби сакълаймыз. Албу исе, Торемураткъа бенъзеген эки аякълы къашкъырларгъа да огърамакъ мумкюн экен. Сиз Ерназар ве Оразбай, корьдинъизми насыл къашкъыргъа огърадынъыз? Бу сизге ве бутюн совхозымызнынъ намуслы эмекчилерине дерс олсун! Мен Аскъар чобаннынъ сёзюне къошулам. Ингирми анабаш къоюн баарьде энъ аздан ингирми къозу кетиреджек эди. Барсын къысыр сойлары олсун, я эгизлейджек сойлары ёкъ эдими? Шунынъ ичюн мен теклиф этем ки, джинаетчининъ къалдырып кеткен эки бинъ кумюш парасы совхознынъ файдасына мусадере этильсин.

Теклифлер тюрлю-тюрлю олгъанындан меселе ренге къоюлды. Бюро эксернет ренинен Ерназар ве Оразбайдан эки бинъ кумюшни алып совхоз файдасына берильмесини, Ерназарны ферма мудирин вазифесинден, Оразбайны исе, бригадирликтен чыкъарылмаларыны теклиф этти.

Бюро азалары кийинип азбаргъа чыкъкъанда улькер йылдызы идаре алдындаки юксек сельбилернинъ тёпесинде балкъылдамакъта эди. Яры гедже авса керек, Ат-Чапар терен юкъугъа далгъан. Этраф чым-чырт. Канал тарафтан чель сукюнетиини бозып теренден бакъаларнынъ эгисин эшитиле. Ара-сыра деве сеслери ве яры гедже хоразларынынъ отькюр макъамлары чель бою узакъ-узакъларгъа яйрап кете.

Нукъус векили ве райком секретары машинагъа ми-

нип район меркезине къайттылар. Бегдияр Надырович ве Ерулатов канал бетке — озь эвлерине кеттилер. Эр кес даркълалгъан арада Ерназар атынынъ эгерини тарттырып ёлгъа чыкъты. Аскъар чобан оны беклемеди. Ерназар о якъ, бу якъ бакъып, Оразбайны араштырды, оны коръмек ве лаф этмек истеди. Оразбай исе къапыдан чыкълар-чыкъмаз козьден гъайып олып кетти. Онынъ не якъкъа кеткенини кимсе коръмеди. Ерназар атыны тюкян бетке айдады, Оразбай мында да ёкътыр.— Бу бала меним башыма беля артындан беля кетирип башлады, амма сонъу хайыр олсун,— деди о атынынъ башыны керп бурып. Район ёлуна чыкъты, ашханени доланды, сонъра балыкъчы Костя акъайнынъ эвине тараф бурулды. Онынъ эки къызы бар, акъайлары ёкътыр, Ерназар Оразбайнынъ бу эвге келип-кеткенини эшиткен эди. Кеч олса да, барып бакъайым, бельки олардадыр,— деп атыны джувуртып кетти.

Костя акъайнынъ къаралтысына якъын кельгенде, ювасындан атылып чыкъкъан бузав киби, къара ярамаз копек зынджырыны узе язды. Ерназар аттан тюшмеди, эвини артына айлянып, пенджереге якъын кельди. Копек даушындан уянгъан къызларындан бириги тюб урбасынен келип пенджеренинъ пердесини котерди ве ат устюндеки адамны корип, аман пердени йиберип керп къачты. Ода ичинде не олды, не къалды малюм дегилъ. Пердени экинджи бир къыз даа котерип бакъты. Бу бираз атикче олса керек:— Сен кимсинъ?— деп къычырды. Ерназар къызнынъ бабасыны сорады.

— Бабам эвде ёкъ,— деди къыз ве перденинъ артына сакъланды.

— Мен Оразбайнынъ бабасы олам,— деди Ерназар пенджерени тыкъырдатып.— О сизде дегильми?

Оразбайнынъ адыны эшиткенлеринен къызлар экиси де пенджереге кельдилер.

— Бугунь оны совхоз идаресине меджлиске чагъырдылар, аля даа кельмей,— дедилер къызлар.— Кирипъиз, бельки келип къалыр...

Ерназар кирмеди. Костя акъай эвде олмагъан сонъ, меним мында не ишим бар, деп тюшюнди ве атыны айдап керп къайтып кетти. Посёлкада энди кимсе ёкъ эди. «Арам бала менден де сакълана, коресинъми арсызынъ якълан ишини? Токъта сен, менден къачып къуртуламазсынъ. Бугунь олмаса ярын, илле къолума тюшерсинъ. Мен сенинъ акъылыныны ерине къоярым. Той эттим, масрафларгъа баттым, койнинъ энъ дюль-

бер, энъ меденнй кызыны алып бердим, директор кызы! Ахмакъ бала, оны севип, сайып, эркелеп яшамайсынгъмы. Бу орталыкъта Шасенемге етер кыыз ёкъ. Оны бутюн район халкъы айта, эр кеснинъ козюнде, бильгис бар, келеджеги бар, ойлесини севмеге бильмеген матювден не беклемек мумкюн? Чокъ языкъ ки, мынавы Торемурат меселеси меним башымны айляндырды. Шасенемни де, бу быралкъышы да корип кереги киби лаф этип оламадым. Бугунъ кене козюм алдындагъ къачырдым».

Бу тюшюнджелерге далгъан Ерназар атынынъ къумлакъ ёлгъа чыкъкъаныны, Къос-Бурун тарафкъа адымлап кететякъаныны дуймай къалды. Серини чель елинден ушип башлагъанынен, атынынъ джугеннини тартып, зенгилерини кыбырдатты, юрюшини тезлештирди. Бираздан барханлар арасына сингип козьден гъайып олып кетти. Ай ярыгъында чель яхшы сечиле. Ат исе, гедже къаранлыгъында дегиль, козьлерини байласанъ биле ёлны шашырмай кетеджек. Бутюн кунъ ве гедже къарыленип, раатсызланып ёрулгъан Ерназар джугенни бошатты, аты озы алына ташлады. Чокъкъа бармай онынъ ёргъун козьлери де юмулып, де ачылып башладылар. Ат устюнде юкъусырап кеткен Ерназарнынъ къулакъ зарыны патлатып апансыздан тюфек атылды. Ерназар абдырап козьлерини ачса, огде, эки юз метр къадар месафедде, юксек барханнынъ тёпесинде насылдыр къаралтылар корьди. Ельаякъ атына къамчы сильтеп этиштирмедди, о энди барханнынъ тёпесинде эди. Бакъса, ерде эки адам уйпалаша. Олар бири-бирининъ богъазына япышкъанлар, къум устюнде айлянып, уюрилип барханнынъ уджуна келеятырлар. Кенарда бош ат тура, атынъ аякълары астында тюфек ята. Ерназар чабикликнен аттан сычрап тюшти ве догъру тюфекке япышты.

— Токътанъыз! Атарым!— деди о котеклешкенлерге таба тюфекни догърултып. Бирининъ башы саксаул тамырларынынъ ичине кирип кетти. Онынъ такъаттан кесильгенини корип, устюндеки адам атылып турды ве тюфек тутып тургъан Ерназаргъа къаршы адымлады. Ерназар огълуны таныды.— Сен не япасынъ, баскын!— деди о бар сесинен огълуна кычырып. Козьлери къан баскъан Оразбай эп бабасына къаршы адымлады. Ерназар тюфегини ашагъы алгъанынен Оразбай къашкъыр киби атылып тюфекке япышты. Баба тюфекни къолунда къавий тута экен, алып оламады. Баба, бала къапа-къаршы келип тюфекни тарткъычлап, айлянды-

рып, бурып талашмагъа башладылар. Дёрт къол ара-сында къалгъан тюфек бир къолдан дигер къолгъа кеч-мекте. Яш, деликъанлы Оразбай бабасынынъ къолун-дан такъаты кетейткъаныны дуоуп сувуды ве кенаргъа чекилип сачларыны юлкъып къычыра башлады. Чалы-лар ичинде яткъан адам башына эсини топлап турды ве бетини, козюни къумдан темизлеп догъру Ерназар-гъа тараф кельди. Бу Аскъар чобан эди. Ерназар оны корьгеннен башындан эсини джоя язды. Аскъар тюфе-гини Ерназарнынъ къолундан алды, ичинде къалгъан бир патронны авагъа атты ве атына минип ёлуна кетти.

— Сенинъ бу гунасыз къарттан не аладжагъынъ бар?— деди Ерназар ачувындан къум ичинде созулып яткъан огълуна.

Оразбайнынъ океси даа язылмай эди. О башыны къумгъа тыкъкъан, индемей ята.

— Сенден сорайым, бу адамдан не истейсинъ?— де-ди бабасы текрар.

— О меним ишим, сен къарышма, сен келип чыкъ-магъан олсанъ!..

Ерназар онынъ дели киби айкъыргъанына даянама-ды.— Мына санъа, мына санъа!— деп эки шамар чат-латты амма, Оразбайнынъ козьлеринден сувукъ козь-яшлар атылып чыкъты.

Оразбай тынды. Бабасына къол котермеди. Къум устие аркъасына айлянып, тёпеге, ачыкъ кокке бакъып ятты. Бираз сукюнеттен сонъ, Оразбай лаф этип башлады.

— Бу серсем чобан бизни бир тамам масхара этти. Йигирми дане токълуны алып кетип отаргъа къоштыкъ да, бакъ сен онынъ патлакъ козю тоймагъанына! Бер-мек керекмей эди. Даа эки бинъ кумюшни де къазгъа-лап чыкъарды. Сакъын берейим деме, эгер берсенъ озюнден корь. Бизим къююнларны анавы Торемурат-тан тутуп алгъанлар, йигирми токълуны да бердик, даа эки бинъ кумюш!.. Бу не, баскъынджылыкъ дегильми? Мен буны Аскъарнынъ бурнундан чыкъарырым! Чы-къарырым, дедим, чыкъарырым!— деп юмрукъларынен ерни тёпеледи.

— Ораз, огълум, сен кимден ахт аласынъ? Сен темиз шаштынъ. Нерваларынъны бираз ятыштыр да тюшонип бакъ. Аскъарнынъ не къабааты бар? О чобан. Онынъ билъгени шу. Къююн саймадан башкъа о не биле? Сен, огълум, эсинъни джый. Биз резиль олдыкъ. Къабааты-мызны багъышладылар. Энди озюмизни ишнен косъте-

рейнк. Кель, Шасенемден разылыкъ сора. Сен о къадынны нафиле ынджыттынъ. Тур, тез-тез Аскъарнынъ пешинден стейнк, ондан да разылыкъ сорайыкъ.

— Мен кетмейм!— деп кестирди Оразбай.— Шасенемден разылыкъ сора, Аскъардан разылыкъ сора... Екъ, сиз озь огълунызыны бпльмей экенсштынъ. Олар менден разылыкъ сорасылар!

— Къабаат кимде олса, о разылыкъ сорамакъ борджлу. Мен Шасенемнен де лаф этерим. О мени апълар. Земане кызы, балам. Дюльбер, меденпй. Мен онынъ юрюшине, ишине, лакъырдысына сукъланып юрем, сен исе къол котересинъ. Айды, тур еринъден, экимиз де аткъа мишейнк ве Аскъарнынъ артындап стейнк.

Оразбай турды. Атнынъ эгерини, джугенини бакъты, бабасы эгерге, озю исе, эгерининъ артына ерлешип аякъларыны салындырды ве кочип кетдилер. Елда бир къач кере токътап раатландылар. Ат тегиз ёлда яхшы юрсе де, къумлукъкъа аякъ бастымы, абына-сюрюне, саллана ве инает терлеп-пышнап башлай. О вакъыт баба, бала аттан тюшелер ве беш-он дакъкъа ял алалар. Атнынъ тери сувып башлагъанынен кене ёлгъа чыкъалар.

Ай булутлар артына сакъланды. Чёлынн къараплыкъ басты. Яхшы ки, кокте йылдызлар парылдап яналар. Серин ельчик къулакъларны чертип кече ве сакилей. Шу арада этрафны кене тынчлыкъ баса. Улькер йылдызы банаки ерини баягъы авуштырды. О баты тарафкъа джылышмакъта. Гедже булутынынъ артындап чыкъкъан ай къоджаман бошлукъкъа озь шавлеслерини тёке. Ер кене айдылаша, атнынъ адымлары тезлеше. Олар ие къадар ыдырынып кетселер де, Аскъар чобанынынъ артына етип оламадылар. Тезден танъ атаджакъ. Танъ атмаздан бурун чёлынн танъ къараплыгъы къаплайджакъ. Бу маалъге къадар Къос-Бурун ёлуна чыкъылса, сонъра джаяв кетмеге де мумкюн. Баба, бала лаф этип, юкъусырап кетелер. Ат токътады. Айван да юкъугъа далса керек. Екъ, ат юкъламагъан, эки ёлнынъ башына келип токътагъан. Елнынъ бири Мархай-Худукъкъа, дигери Къос-Бурунгъа кете. Не къадар акъыллы айван. Янълышмайым, деп токътагъан. Ерназар козьлерини ачып, этрафкъа козь ташлагъанынен меселенинъ фаркъына барды ве атнынъ башыны Мархай-Худукъ ёлуна бурып, джугенинин кене бош ташлады. Ел даа узакъ эди. Олар мында кунъдюз раатланып, гедже, салкъында кетеджек олдылар. Экинджи купо танъ агъаргъанда Къос-Бурун эвлери сечилип башладылар.

Аскъар чобан да Мархай-Худукъ ёлундан кетсе керек, чонки онынъ отарына о ёлдан якъынджа.

— Тур, козюнни ач,— деп Ерназар тирсегинен Оразбайны тюртти. Эгернинъ артында, башыны бабасынынъ белине таяндырып саллана-саллана кельмекте олган Оразбай уянды ве огге догъру бакъты. Онынъ козюне башта озюнинъ эви корюнди. Ёл тарафтаки оданынъ пенджересинден тыныкъ лампа ярыгъы сечильмекте. О эвинден чыккып кеткениден берли бу азбаргъа аякъ басмады. Шимди эвиниъ янына якъынлаштылар. Пенджеренинъ къаршысына келип атны токътаттылар. Ерназар тюшти ве Оразбайнынъ тюшмесини беклеп турды. Оразбай инатлана, тюшмей.

— Тюш аттан,— деди Ерназар онынъ аягъындан тартып. Оразбай къыбырдамады.

— Тюш, дейим санъа. Татлы танъ юкъусыны апайыннынъ къойнунда кечирисинъ...

Оразбай кене тюшмейджек олды. Ерназар оны аттан тартып тюшюрди ве озю тез-тез атланып ёрттуруп кетти.

Оразбай догъру юртнынъ ичине кирди. Эки ай эвельси насыл ташлап кеткен олса, ойле де тура. Кийизлер, килимлер, ястыкълар, эписи темиз-пак озь еринделер. О кийиз устюне отурды, бираз тюшюнджеге далды. «Бабамнынъ сёзюнден чыкъмай кельдим амма, Шасенем мени коръсе не дер экен?» О пенджереге бакъты, тыныкъ лампа ярыгъы эп ойле янмакъта. Япъгъызмы экен? Эвге сюрип кирсем не олур? О меним апайым. Яваш котерилип турды, пенджереге якъын кельди. Узанып бакъаджакъ олды, бою етмеди. Юртнынъ этрафындаки кийиз уджларында турган балабан ташны кетирип пенджеренинъ тюбюне къойды. Ташкъа басып котерилди, перденинъ ортасындан бир шей корип оламады. Тюшти ве ташны пенджеренинъ кенарына тараф джылыштырды. Анда дёрт пармакъ кенълигинде перденинъ арасы япылмай къалган. Оразбай буриуны пенджереге тийдирип, бир козюнен бакъты. Кроватта Шасенемнинъ башыны, ерге сарккып тюшкен сачларыны, беяз чыплакъ омузыны коръди. Пармакъ уджларына котерилип, кене бир даа эслесе, Шасенемнинъ артында бир адам яткъан киби корюльди. Тюшти, ташны тикине къойды, кене котерилди. Догъру экен. Ястыкъта къара сачлы бир баш даа коръди. Оразбайнынъ эти-тени чимирдеди. Аман ерге тюшип, ташкъа бир тепме яндырды, таш юварланып кетти. Софагъа кирди, аякъкъап

чыкъярылган ерни серник чертип бакъса, Шасенемнинъ туфлилерни янында балабан кирз чызмалар тура.

— А-а, шаает тюштинъиз къолума,— деди Оразбай ичинден ве догъру азбар четиндеки оджакъкъа тараф кетти. Анда саксаул догърамакъ ичюн узун саплы, ялпакъ башлы балта тура эди. Оразбай оны къолуна алды, эвининъ къапысына догъру кетти. Къапы янына кельгенинен чызмаларгъа сюрюнип йыкъылды. Шу арада акъылына бабасынынъ сёзлерни тюшти: «Сенинъ пек акъыллы, медений, дюльбер апайынъ бар».— Ичерни кирмем,— деди о озюне.— Ичерни кирмек баскъындылыкъ сайылыр. Мен оларны бу ерде къаршылап алырым.

Оразбай софанынъ ичинде турган туршу чапчагъы артына чёктю, балтаны аякълары арасына къыстырып сабаны бекледди.

ОН БЕШИНДЖИ БАБ

Баарь якъыплашмакъта эди. Къарлы боранлар бир-аз сакинлешти, геджелерни аяз олса да, кунъдюз кунеш де корюне, де гъайып олып кете. Онынъ шавлелерни ургъан тепелерде, йылгъаларда, ыйыкъ ерлерде къар бир-аз йымшай, акъшам олдымы, кене къатып бузлу тайгъакълыкъкъа чевириле. Къуртнезирнинъ буравджылары биринджи къуюнынъ ишини сонъуна чыкъмакъталар. Олар бу сефер пек буюк зорлукъларгъа огърадылар. Техника хавфсызлыгъы къанделерни эсасында иш коререк, гидрогеологларнынъ бу топракны огренгенде къалдырып кеткен къайдлары бир тамам догъру олып чыкъкъанына айретте къалалар.

Бу къуюнынъ иши башындап терс кетти. Онынъ бойле оладжагъына ич шубе ёкъ эди. Чюнки, къумлукъта бурав урмакъ къолай шей дегиль. Къуртнезир буну яхшы биле ве аркъадашларыны эр расткельмеси мумкюн олган итималгъа къаршы азыр олып ишлемелерини кунъ эвельден айтып къойган эди.

Къуртнезирнинъ вагон-эвчикке кирип, устюни-башыны ташламай яткъанына бир афта олды. Козю юкюгъа кеттими, Къуртмолланынъ сеси эшитиле. Гедже смена-сында невбетчи турган Къуртмолла, УРБнинъ чалышув ритми бозулып башласа, ойле нефретнен сёгюне ки, не къадар татлы юкъуда олсанъ, тешегинъден атылып турмагъа меджбурсынъ. Къуртнезирнинъ бригадасы сонъ вакъытта буравджылыкъ ишинде янъы УРБ —

ЗАМ тезьясыны кьуллаанып башлады. Буравджылар бу машинанын чалышувына алыштылар, онын тыккылдысы, гурсюльдиси ве ара-сыра чыккырыкъларнын, кьалын тель йиплеринин майсызлыкътан гыйчылдавы оларнын кьулагына ойле тез кире ки, ерлеринден атылып тургъанларыны дуймай кьалалар. Эписи озь вазифесине чапа. Бириси моторнын, дигери буравнын ишини тешкере, о бириси исе май кьутучыкъларыны толдура. Сонъра бир кьач адам кенаргъа чекилип умумен тезьянын чалышувыны тешкерелер. Иш яхшы кетсе, шакъалашып бирер сигарет якълалар.

Бойледже иш башлады амма, дже не меди. Афтанын ярысында Кьуртнезир тезьянын токътатылмасыны эмир этти.

— Файдасыз иш кимсеге керекмей!— деди о кьум обасы устуне отурып.— Мынавыны коресизми?— деди о астындан бир авуч кьум алып.— Кьум кьатламы терен экен. Кьуюны биз кьазамыз, дивары эшиле. Бойле бош иш кьазанынъны бош кьалдырып. Менимдже кьуюнын диварыны юз метргедже цементлемек керек.

— Цементлемек ичюн вакъыт аз, Кьуртнезир ага,— деди Кьуртмолла бурчуну сюмюрп.

— Цемент бир аз кьол тута амма, чаре ёкъ, оны кьарыштырып диварны туттургъандже кьурумасыны, кьатып-пекимесини беклемек керек. Сонъра труба ерлештирмиз. Бельки кьум кьатламындан сонъ, трубанын кереклиги де олмаз.

— Сенин фикринънен разым, амма, трубамыз етерми?

— Етмессе, идареге хабер этермиз.

— Идареден бу дюньянын четине труба кетирильгендже баарь келир, яз кечер...

— Кечмез. Вертолётнен кетирилер.

Кьуртнезир тюшонджеге далды. Бу арада Кьуртмолланын фикрине бир кьач аркъадаш даа кьошулды ве эписи бир агъыздан кьуюнын диварыны цементлеп труба ерлештирюв ишине кириштилер.

— Бизде олгъан трубаларнен пекитип башлайыкъ, онъа кьадар кьалгъаныны кетирилер, хабер этермиз,— деди Кьуртнезир.

Уйле маали чалышувыны токътаткъан УРБ, яры гедже авгъан сонъ, кене гурюльдеп башлады. Трубаларнен пекитильген кьую сантиметр артындан сантиметр энип, эп теренлешмекте эди. Буравджылар ойле болдурдылар ки, атта бир-биринен лаф этмей, ювуны

яттылар. Тезьянынь яхшы ишлеп башлагъанына къу-
вангъанынданмы, ёкъса пек ёрулгъанынданмы Къурт-
незир юкълап оламады. Асыл ойле ола тургъан. Адам
белли бир яшына кельген сонъ, вакъытыны кечирдим
юкъусы къача ве сабагъа къадар о якъына, бу якъына
айлянып чыкъа. Къуртнезир де яш адам дегиль. Къурт-
молла башыны ястыкъкъа къойгъанынен хырылдап
башлады, амма, Къуртнезир сабагъадже козь юммады.
Онынь акъылына кельмеген шей къалмады. Бабасы —
Мемедемни агъанынь икяеси, къартбабасы Вели Ода-
маннынь башында келип-кечкен вакъялар. «Дюнья
ойле кельген, ойле де кете. Лякин адамлар денъшселер.
Муджизелер яраталар. Ол беш йыл гъарип къартбабам
гъурбетликте ыргъатлыкъ эткен. Догъып, дюньягъа
кельген сонъ, яшамакъ истейсинъ. Яшамакъ ичюи исе,
эвеля къарынынь токъ олмакъ керек. Топрагъынь ол-
маса — отъмегинъ ёкъ, кетип байгъа ишлемеге меджбур-
сынъ. Ишлейсинъ, бутюн селиханъны къойып, маъгълай
теринъни тёкип ишлейсинъ, амма, эмек акъкъыгъа кель-
генде не берсе, оны аласынъ. Етсе де, етмесе де шикъет
этмеге еринъ ёкъ. Чекишкенлер гъариплер, беллерини
букип ишлегенлер. Дюньянынь зевкъыны коръмегенлер.
Шимдики яшайышы о девириси къыяс этмек мумкюн-
ми? Бабамнынь айтышына коре коюмизиниъ энъ зен-
гини Джелял Бейиниъ о вакъыттаки сарайы шимди
бизим Арыкъ-Чешме мааллемизде яшагъан пек чокъ
адамнынь эви къадар ёкъ экен. Лякин, о койде мырза
кесильген. Акъ-укъукъ, укюм онынъ къолунда олгъан.
Ниметулла да къартбабамнынь ёлундан кетти. Чобан-
лыкъ эте. Колхоз чобаны. Эвине кирсенъ аякъ басмагъа
къызгъанырсынъ. Поллары йылым-йылым йылтырай.
Къапылар, пенджерелер боялы, диварлар орынекли, ба-
самакълар мермерден... Шорбаджынынь ким экени,
аякъ ёлундан билшир, дегенлери кибки, азбарнынь бир
кошесинде, вишнелер артында ерлешкен бу «аджетхане»
ичинде электрик лампочкасына баргъандже янып тур-
макъта. Сагъ тарафта махсус япылгъан курсючик ус-
тюнде къуман тура. Эвиниъ босагъасындан бу ергедже
сени пишкен толадан къалангъан къалдырым сокъа-
чыкъ алып келе. Мен эминим ки, чобан агъамнынь эви
Джелял Бейиниъ сарайындан экик дегильдир. Лякин
меселе тек зенгиликте, ашап-ятмакъта дегиль экен.
Инсангъа рухий зенгилик, рухий сербестлик пек зарур
экен. Бакъ сен, Отеген къартны, аман-аман къартба-
бамнен яшлы. Домбрасы къолундан тюшмей. О тувгъан

юртуны, онынъ джесюр халкъыны йырлай. Дерсинъ бутюн дюнья онынъ авучы ичинде. О коктеки йылдызларнен сёйлеше. Чюнки шу йылдызлар аман-аман бир асырдан берли онынъ башы тѣлесинде, догъып-оськен тувгъан топрагъы устюнде янып турмакъталар. Бу чѣллер онынъ ичюн дюньяда энъ къыйметли алтын хазинелерини туталар. Саксаулсыз, джантакъсыз о яшамакънынъ манасыны бильмей. Чюнки асырлар девамында анадан догъып шуны корьген. Шимди девир башкъа. Инсанлар бу чѣльге джан бермек истейлер. Земане адамлары, хусусан яшлары буны яхшы анълайлар. Олар бу бош диярны ешертмеге, инсангъа хызмет эттирмеге истейлер. Коресинъми, бизге хош кельдиге озлеринен берабер акъсакъал Отеген къартны да алып кельгенлер. Шасенемнинъ, Арзыгюльнинъ шеэрлилерден не фаркъы бар? Экиси де чѣль дюльберлери. Кийимлери де, юрюшлери де, ишке мунасебетлери де земанеде. Олар Отеген агъа кибиликнинъ гъурурлары, къаракъалпакъ диярынынъ солмаз чечеклеридирлер. Шунинъ ичюн олар, бу чѣль ичинде, «джан сикъысы», демей де, янъы аят къурмакъталар. Олар бу тувгъан, сербест диярдан алгъан рухий зенгинликлеринен бахтиярлар».

Бутюн гедже юкъусызлыкътан эзиллип чыкъкъан Къуртнезир, сабагъа якъын татлы юкъугъа кетти. Пенджеренден эскен тазе, темиз чѣль авасы оны ойле байылтты ки, агъызы ачылып къалгъанындан хаберни биле ёкъ.

Кунеш баягъы котерильген эди. Буравджыларнынъ ишлеринен, ал-эхвалынен меракъланып Бекберген Жаксымуратовнен Турсунбек кельдилер. Турсунбек Къуртнезирнен та Самаркъандан таныш олгъанындан озунинъ юз йыллыкъ досту киби онъа келип-кете ве буравджыларнынъ бутюн адетлери ве табиятларына алышып къалды.— Къана меним достум?— деди о вагончыкынынъ алдында одун парлап тургъан Къуртмоллагъа.

Шакъа ичюн чотнен ясалгъан Къуртмолла чокъ тюшонип отурмады:— Достунънынъ бу гедже ичи бурды, сабагъадже анавы саксаулнынъ тюбюни кубреледи,— деди. Турсунбек ве Бекберген бу сефер Къуртмолланынъ лафына керчектен инапдылар.

— Къайда о?— деди Турсунбек.— Ярашмагъан бир шей ашагъандыр.

— Эт ярашмады,— деди Къуртмолла.— Этрафымыз мал, тапкъанда ашап къал, дегендир даа. Хи-хи-хи...

Къуртмолла, шакъаны вазгеч!— деди мердивенчиклерден тюшеяткъан ашчы.— Юрюнъиз, Къуртнезир мында.

Бекберген ве Турсунбек ичери кирдилер. Шимди юкъудан тургъан Къуртнезир оларгъа ер косътерди де сылакъ бетини ве къолларыны сюртип, сонъ къол тушты.

— Къуртмолла не масал окъуй я?— деди о юзбе-зини чюйге илип.

— Мен ошынъ шакъасыны анъладым,— деди Бекберген къаршысында дирек киби ырджайып тургъан ашчыгъа бакъып.— Анълашылгъанына коре сизге чобан къоюн бермеген гъалиба?

— Бугунъ менюмизде пиляв бар эди,— деди ашчы.— Мен сизинъ идареден алгъан къыгъытчыгъымнен догъру отаргъа бардым. Не керек?— деди манъа ачувлы бакъып чобан. Къоюн керек, мына конторадаи яздылар, дедим. Чобан къыгъытны алды да, парча-парча йыртып авагъа савурды. Мен аякъларыма шыкъланып кечкен къоюнларнынъ бир данесине япышкъан эдим, аркъама бир таякъ тюшти амма, неге огърагъанымны бильмедим. Аман, къоюнларнынъ ичинден чыкъып зувдым. Бакъам, корем, чобан таягъыны кепе олъайтлятыр. Сонъра артымдан къычырды:— Аскъар чобандаи эт сорап кельменъиз! Дедем тирилип кельсе бермем!.. Бильмем даа нелер сёгюнип, сёйленип къалды.

— Сиз янълышкъансынъыз,— деди Бекберген Жаксымуратов:— Аскъар бизим отарнынъ чобаны дегиль. Онынъ янында бизим ферманынъ эт ичюн махсус айрылгъан маллары тургъан къошарымыз бар. Сиз этининъ парасыны тёлединъиз, къоюнны теразеде чекип алып кете биле эдинъиз.

— Эбет, эбет, парасыны тёледик, амма эт ерине бир де таякъ ашадыкъ.

Эписи кульдилер. Къуртмолла чырайыны сытып отурды.

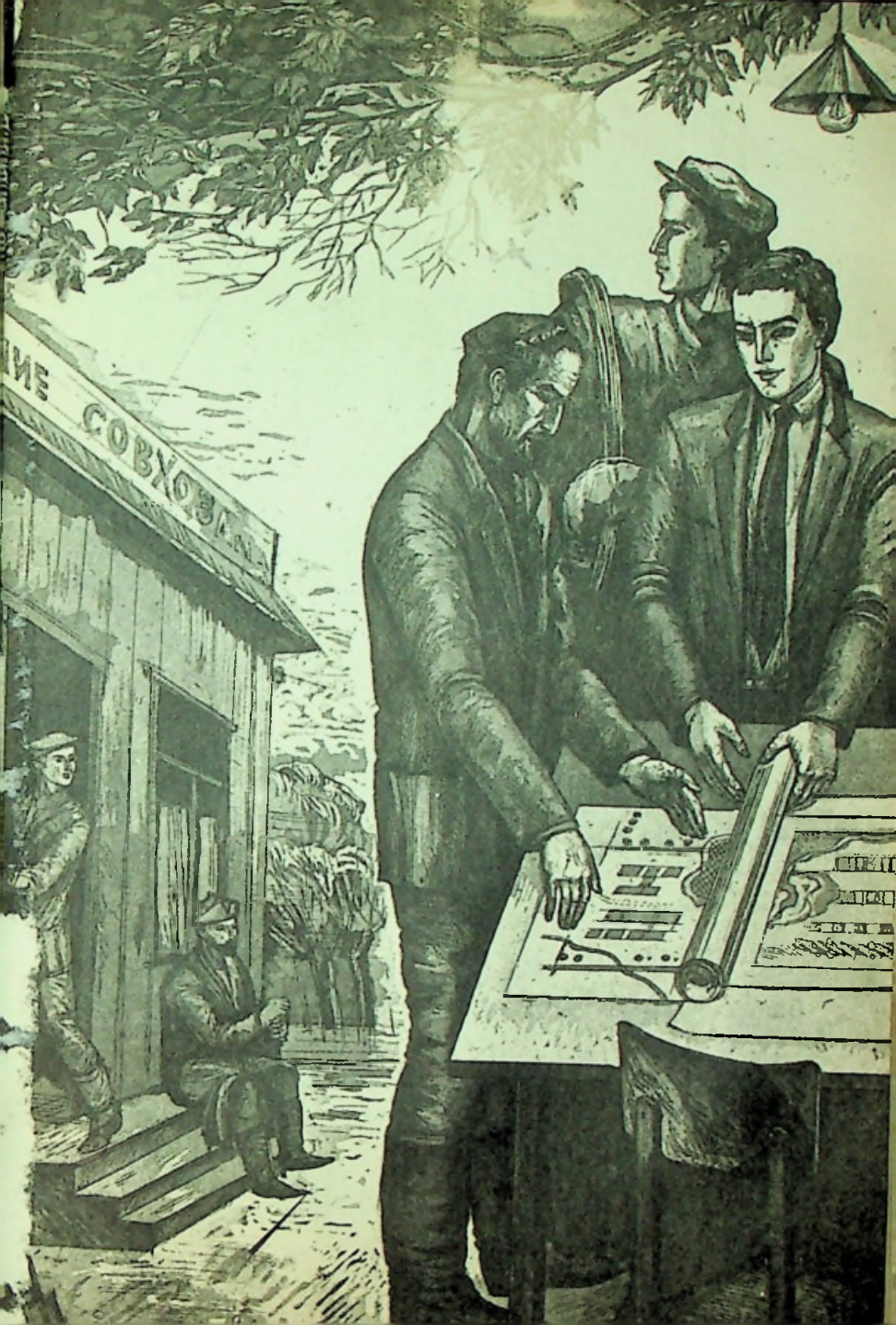
— Санъа не олды я, къозлап оламагъан тавукъ киби пыскъансынъ?— деди Къуртнезир онъа бакъып.

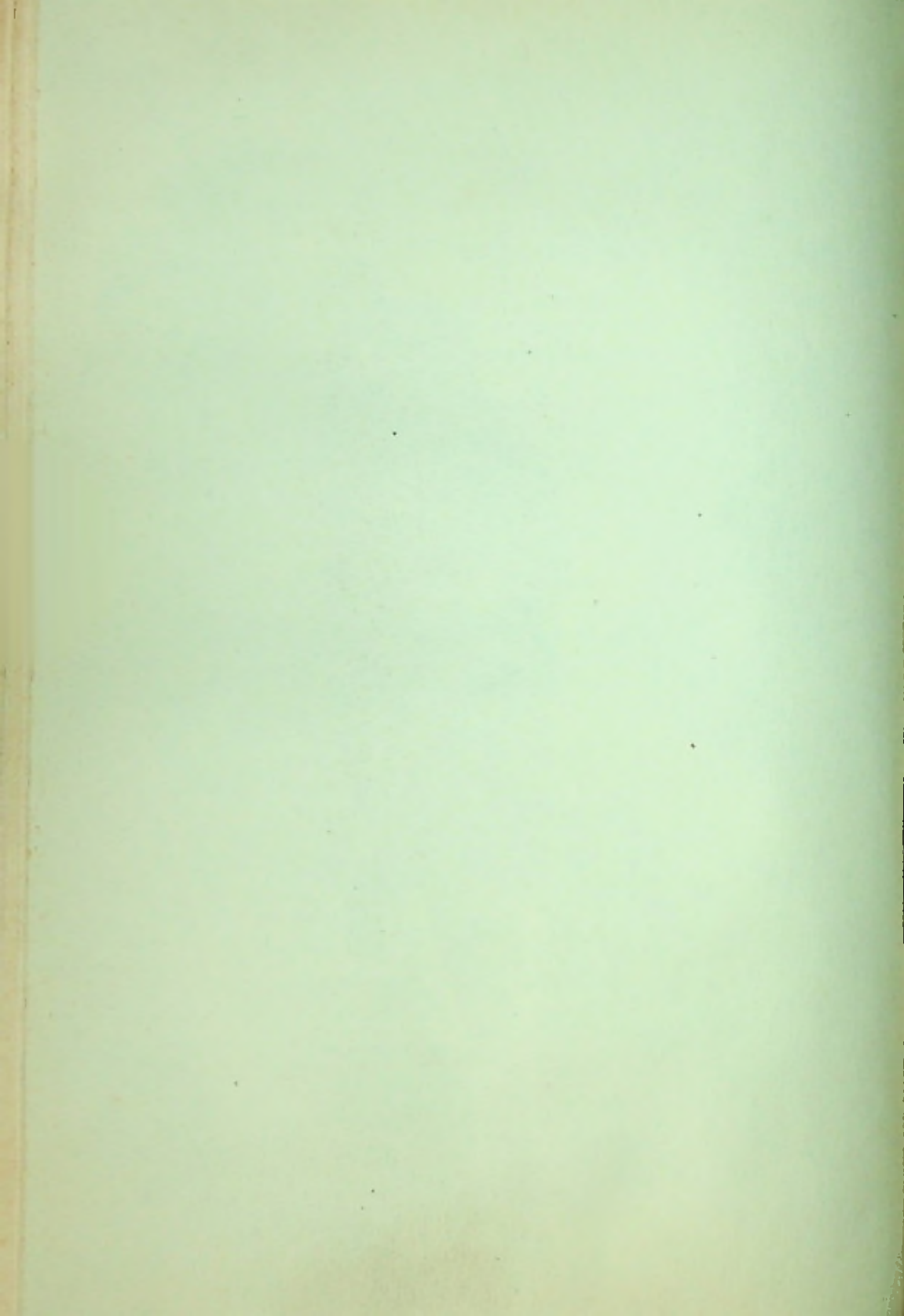
— Эт сагъындым. Бекберген агъа озъ аягъынен кельди, аль этсенъиз, мен пек ельбаякъым... Ач козюпни, юм козюпни, къоюнчыкъ къазанда олур эди.

— Сеннинъ де аркъанъ къашына гъалиба,— деди ашчы.

— Ёкъ, аркъам дегиль, тамагъым...

Эписи кулюштилер.

— Кягъытчыкъны гъайрыдан язынъыз, Бекберген агъа, бугунъ тезъямыз яхшы чалыша. Къуюнынъ диварларыны пекиттик. Эп тереплешемиз. Шунынъ ичюн, гедже чеккен ёргъунлыгъымызны бугунъ савуштырмакъ истеймиз. Сиз, къасеветленменъиз, манъа таякъ ашатаджакъ чобан даа догъмады...

Бекберген Жаксымуратов джебниден блокнотыны чыкъарып баш бухгалтерге меселени анылатып язды. Къуртмолла кягъытчыкъны алгъанынен аякъмашинагъа атланды ве джаптан ашагъы вышнеп кетти.

Къуртнезир, Бекберген, Турсунбек вагончыкънынъ алдына чыктылар. Тезьянынъ саат киби гурьскольдеп чалышкъанына къулакъ салып совхознынъ аль этиль-меси зарур олгъан ишлери акъкъында сёз ачтылар.

— Буюп ишимиз сизинъле багълы, Къуртнезир агъа,— деди Турсунбек.— Не вакыт сизинъ къуюдан сув фышкырыр экен? Баарь якъынлашты, «Сув корьмегендже папуч чыкъарма», дейлер. Биз де багъча ишини башламай турамыз. Эр шей азыр. Тюневни Самаркъандгъа, сенинъ къардашынъ Назимге идаре адындан мектюп яздыкъ. Онынъ бу якъкъа, бизге кельмесини риджа эттик. Яш мутехассыс, агроном. Мына бу эки буюк бархан арасындаки бошлукъны багъ-багъчагъа чевирюв ишини онъа авале этмек истеймиз. Буюп шараитны яратып бермекни совхоз озь устуне алды. Не дейсинъиз?

— Менимдже, Кызыл-Къумны менимсемек ичюн укюмет буюк чарелер корьмекте. Назим киб ишлар топланып шу къанун-къанде эсасына язылып мында келе билелер,— деди Къуртнезир.

— Айры ерлерде бу хусуста иш алынып барыла. Совхозымыздан республика боюнджа ишларны джелъп этиов ишлеринен огърашмакъ ичюн махсус векиль ёланды. Назим исе бизим мектюбимиз боюнджа келе билер. О бизге керек адам.

— Мен якъында эвге барып келеджек олам. Лаф этип бакъарым. Онынъ севген къызы да олса керек. Бабасы-апасы эвленюв, той лафы эте эдилер, бильмейим шимди не тюшюнелер.

— Эвлесе, апайынен келер. Даа яхшы. Эвленмесген олса, мында да джаны сыкъылмаз. Коресиз де ишлар яваш-яваш келелер. Тезден орталыкъ Арзыгюль, Шасенемлерге толып къалыр.

Турсунбекнинъ агъызындан Шасенем сёзю чыкъкъанынен Бекберген бирден тикленип онынъ козюне

бакъты. Меселе шунда ки, бу истидатлы, яш мутехассыс ферма мудирн олып кельген сонъ, Мархай-Худукънынъ ишлерн бир тамам тюрленип кетти. О, шубесиз, келеджеги парлакъ бир йигит. Кельгенине даа бир къач ай олса да, колхоз малыны кышыныъ афатлы куньлеринден къуртармакънынъ ёлларыны тапты. Маллар сагъ-эсен кыштап чыкътылар. Энди чёльге баарь къокъусы кельди. Чобанлар озь малларыны истеген отлакъларына чыкъара ве кунь кечирелер. Бекберген Шасенемни биринджи кере къошаргъа къар ёлу ачмагъа чыкъкан адамлар арасында корьген эди. Сонъра онынъле бир къач кере юзь-юзьге расткелншти ве инает Оразбайлыныъ сонъки кере алекет чыкъарып кеткенини ве Шасенемнинъ янъгъыз къалгъаныны эшиткен эди. Аллй малюматлы, медений ве кемалатлы тешкилятчы бу йигит Шасенемни о вакъыт корип бегенген эди. Э, бегенмек, бу даа бир шей демек дегиль. Дюнъяда чокъ шей бегенесинъ амма, эписи янынъдан келе-кечелер. Сен бегенебегене отура да къаласынъ. Бекберген де ойле. Шимдилик Шасенемни бегенип юре, амма, арада даа олгъан шей ёкъ. Ярын не оладжакъ, оны ярын бакъармыз. Лякин, онынъ юрегине бугунь саба корьген вакъпасы ич раатлыкъ бермей.

Олар саба эрте Турсунбекнен Мархай-Худукъ ёлундан келе эдилер. Шасенемнинъ эви алдында къадын шаматалары эшитильди. Бойле шаматагъа олар энди бир къач кере расткельген эдилер. Чаре ёкъ, ёлдан кечип кетмесинъ збет. Азбаргъа кирдилер. Бакъсалар Оразбайнынъ элинде балта, баса-бас къапыны парлай. Бекберген онынъ къолундан балтаны тутып алды ве озюни де итеклеп софадан чыкъарды.

— Сен неге шай къуртурып юресинъ?— дедилер онъа.

— О сизинъ ишинъиз дегиль!— деп серт джевап къайтарды Оразбай.

— Бизим ишимиз дегиль, амма, укюмет бу эви санъа балтанен урып парламакъ ичюн бермедн.

— Меним эвимде башкъасынынъ иши олмасын!— деди о козьлерини акъыйтып.— Анавы чызмаларны коресизми? Танъ аткъанындан берли беклеп турам, къапыдан башыны косьтерсе, мынавы балтанен ишини бакъаджакъым, амма косьтермей. Шасенем саба къапыны ачып чыкъаятыр эди, мени корьгенинен кери къайтты. Ач къапыны, деп бир къач кере кычырсам, ахмады. Сонъ манъа даа не къалды, парлап кирерим ве экиси-

нинъ де каллясыны алып къолларына туттурырым,— деп Оразбай кене балтагъа узанды.

— Я о кимнинъ чызмалары экен?— дедилер оңа.

— Онынъ менимчюм феркъы ёкъ. Ким олса, олсун!

— Ойле олгъанда сен бу ерде тур, биз ичери кирейик. Эр шейни сенинъ козюмъ алдында аль этейик, яхшымы?

— Яхшы.

Оразбай эки козюни пенджереге тикип къалды. Бекберген ве Турсунбек яваштап къапыны тыкъырдаттылар. Къоркъудан эли-аягъы къалтырып къалгъан Шасенем, Бекбергеннинъ сесини эшиткенинен къапынынъ мандалыны тартты. Олар ичери кирип етиштиралмадылар, Шасенем агълап Бекбергеннинъ бойнуна сарылды, онынъ артыдан агълап Арзыгюль чыкты. Олар бираз тынчлангъан сонъ, анъладылар ки, эвде башкъа кимсе ёкъ. Арзыгюль софагъа чыккъанынен алель-аджелле шу кирза чызмаларны аякъларына сокъып кетеджек олды. Шасенем оны токътатты.

— Бекберген агъа, Турсунбек агъа,— деди Шасенем козяшларыны слип.— Ялварам сизге бу серсем эрифтен мени къуртарынъыз. О меним акъайым дегиль. Мен янълышкъан экеним. Яшлыгъыма барып алдангъан экеним, бу козю къанлы, къальби къыйыш махлюкташ мени азат этинъиз. Козюм алдыдан джоюл!— деди о кенарда баягъы сувып, ырджайып тургъан Оразбайгъа.— Бугунъ сени судгъа береджегим. Мени дегиль, анавы къыз баланынъ да отюни патлатаяздынъ, шимди бабама, милициягъа хабер этеджегим!..

— Сиз отурынъыз, Шасенем апа, мен милицияны рациянен чагъырырым,— деди Арзыгюль. Бекберген ве Турсунбек бу вакънанынъ шаады олып, индемей отурдылар. Оразбай озюнинъ акъсыз делиликке урунгъаныны корип, ерге тюкюрди де, сёгюне-сёгюне азбардан чыкып кетти.

Бекберген ве Турсунбек Шасенемни тынчландырып къалдылар. Сонъра олар, ёлда Ерназаргъа кирип, бу меселени корьгенлерни киби айтып, анълаттылар. Ерназар яхшылыкъ умют этип, огълуны зорнен оплап кетиргенини айтып эфкярланды ве меселенинъ бойле олып чыккъанына юректен ынджынды.

Къуртмолла аякъмашинасынынъ артына багълап бир къоюм кетирди. Оны ерге тюшюрп ашчыдан пы-

чакъ ве къайракъташ алып бир къач кере къайрап, баш пармагынен пычакънынъ кескинлигини тешкерди.

— Не исе, чобан таягы ашамадан бир къоюн бизге де къысмет олды,— деди о мусафирлерге бакъып.

— Соймагъа билесинъми? Бер мен сойып берейим,— деди Бекберген еринден турып.

— Сиз, бизим къонагъымыз оласыз. Озюмиз сойып, озюмиз сыйлайыкъ. Отура беринъ еринъизде,— деди Къуртмолла.

— Мал соювда бизге жетер жокъ,— деди о текрар.

— Биз де чокъ артта къалмаймыз,— деди Къуртмолла пычакъны къоюннынъ богъазына онъайтлап.

— Билемен, билемен достум, сиздер джер-джемиштен, биздер малдан артта къалмаймыз. Къаракъалпакъ бир озю атны жыкъар, бир чакъынен тымар этер, етни сюегинден ажратып алдынъа салыр.

— Биз де шу несильденмиз. Лякки экисини де бир минсиз беджеремиз. Ер-емини дегиль, тютюнджилликте де дюньяда устюмизге кимсени чыкъармамыз. Бизим коюмизини ортасында балабан тютюн араны бар эди. Тютюнини танъ аткъанда къырып, тарпилерге толдурып араннынъ козьлерине кетирип бошатыр эдилер. Тютюн тизмеге кельген къадынлар, къартапайлар, мектеп талбелери тарпини авдаргъанда тыгъырып кеткен чайыр армутлары, акълапларыны теменлерининъ уджларына санчып ашар ве зевкъланыр эдилер. Буны тютюн къырыджылар аселет япар эдилер. Чюнки, кимнинъ тарписининъ тютюнден армут чыкъса, башта онынъ тютюнини тизмеге отурыр эдилер. Эллери зифирли олгъанындан армутларны темен уджуна санчып ашар эдилер. Тютюнини де сиздеки киби, келиши гузель дегиль, сорт-сорт сайлап теменьлерге тизер, йипке сюзер, беш еринден косекнен сырыкъкъа багълап, араннынъ алдындаки серпилерге къурутмагъа чыкъарыр эдилер. О тютюн къуругъандже алла сакъласын бир тамчы ягъмурдан. Ава булутладымы, сырыкъларны аранларга кирсетир, ягъмур ягъып кечкен сонъ, кене серпилерге чыкъарып тизер эдилер. Гедже, апансыздан ягъмур астына къалмасын деп, сырыкъларнынъ устюне къасырлар тешеп къайтыр эдилер. Кышта демет ясалыр эди. Энди сорт-сорт къурутылгъан тютюнини йиплерден билек астына басып чыкъаргъан сонъ, эр бир япрачыкъны бирер-бирер сортларга айырып, тизлери устюне демет ясап, деметнинъ башыны сыджакъ сувга джибитилген мысырбогъдай орекесининъ ичинде-

ки безъ къамышнен багълап, махсус танн этильген «спец»ке теслим этер эдилер. Спец оларны бир даа тешкерип, арасына къыстырылып кеткен бир дане сортсыз япракыны узип алып да, сонъ тайгъа бастырып къояр эди. Мына биз тютюнджилликте бойле иш алып бара эдик. Догърусыны айтсам ойле юксек дереджеде тютюи асрав медениетини дженктеп сонъ бир ерде коръмедим. Багъчаджылыкъта исе, оны айтмагъа керекмей, озюпъиз де яхшы билесинъиз. Турсунбек агъалар Септ-Гъазынынъ багъчасыны, Булунгъурнынъ юзюмлерини барып корьгенлер. Ойлеми, Турсунбек агъа?

— Эбет, эбет, Назимнинъ мында кельгенини шунунъ ичюи арзулаймыз, — деди Турсунбек. — Септ-Гъазы агъалар киби багъчеванлардан беш-он адам бу ерге кельсе, биз эмниниз ки, Къос-Бурунда да багъчалар ешерир.

— Башы сув, — деди Къуртнезир. — Биз сизни сувнен темни этеджегимизге эмниниз. Сиз озь планларыпъызны тизе беринъиз. Къысмет олса беш-он кунъден бизим чешмеден сув фышкырыр.

— Сонъ бар да, бир къоюн даа сойманъыз, бакъайым, — деди Къуртмолла. Мусафирлер кульдилер. О къоюннынъ ичнинъ-багърыны авдарып чыкъарды, отюни алып бутюплеи агъызына ташлады ве эрик киби ютып йиберди.

— Энди мал соймагъа билъгенинъни анъладым, — деди Бскберген.

— Мен оны бабамдан огрендим. О бир вакъыт малынынъ отюни ташламаз эди. Файдасы ола, ют йибер, дей эди. Файдасы олдымы, билъмейим, бутюи омюри «ынъ» демейип яшады, сексен секизге келип учь кунъ ичинде вефат этти...

Къоюн тымар этильди, къазангъа ташланды, мусафирлер Къуртнезирнен тезьянынъ янына кельдилер. Онынъ чалышув ритмининъ, буравнынъ айланувынъ ве дигер къысымларыны козьден кечирдилер. Къуртнезир ер астындан акъып чыкъмакъта олгъан шингенликни авучына алып бакъты.

— Шимдилек ишимиз яхшы кеге, — деди о. — Киреч ташлы ер къатламына тюштик. Чыкъ-чыкъ-балабап къабурчакълары да бар. Мында, итимал, вакъты иле денъиз олгъандыр. Денъиздеки айванат дюньясы, бу къабурчакълар асырлар девамында киреч ташлы ер къатламына айлангъанлар. Бурав бу къатламыны яхшы теше. Мында хавфсырамагъа шей ёкъ, дивар къавий пекитиле, эп тереплешемиз. Мына бу шингенликни анализ

япып шу денъизниңъ къач яшында экенини бильмек мумкюн. Асткъа тюшкен сайын, йымшакъ ер къатламына расткельсейдик, бизге даа башкъа бир шей керкемей.

— Я сиз неден хавфсырайсыз?— деди Турсунбек.

— Ишимизниңъ энъ дешетли ери шу ки, ер астына ярым километр къадар тюшкен сонъ, вакъты иле зельзеле себинден асыл олгъан ер асты чатлакларгъа, я да мейдангъа кельген дагъ-къаягъа расткелме. Бу ишимизни, эльбетте, къыйылаштыра. Бу ерлер геофизик тешкерювлеринден кечтилер, амма, не десенъ ола билир. Янъылмагъан бир алла. Бизге о къатты джысымны тешип сув чанагъына тюшмек керек. Дагъ-къая олгъан ерде, табийи сув чанагъы олмай. Демек, даа теренге далмакъ керек. Ер астында асыл олгъан сув чанагъына тюшмегендже биз сизни сувгъа гъаркъ эталмаймыз. Мына бизни раатсызлагъан шей неден ибарет. Ола билир бир, бир бучукъ ай чалышырмыз. Сонъра тезьямызны башкъа ерге авуштырырмыз. Шимди бойле хавфлы аллар сийрек ола амма, эр алда расткелемиз. Бу иште гидрогеологлар янъылмасалар бизге ер астына далмагъа ёл ачыкъ ола. Амма олар янъылсалар, биз де къыйнала билемиз. Шимди тезьямыз пек яхшы чалыша, уют этемиз ки, сиз багъчангъызниңъ чу къурларыны къазып битиргендже биз сув чыкъарырмаз.

— Сизниңъ артезианларыныңыз эсасен отарларда малларны сувнен темни этмек ичюн къазыла,— деди Турсунбек.

— Шимди бир кереден учъ артезиан къазыла.

— Фермамыз кенешлеген сайын, шубеспиз, бизге учъ артезиан азлыкъ этер,— деди Бекберген Жаксымуратов.

— Биз шимди учъ-беш чобанны бир артезианнен темни этсек, вакъты келир, эр бир чобанныңъ озъ артезианы олар.

— Ёкъ, джаным,— деди Къуртнезир онынъ сёзюни болип.— О къадар артезианныңъ сизге ич кереклиги ёкъ. О вакъыт сизниңъ Къос-Бурун да, Мархай-Худукъ да денъизге чевирилирлер. Мал бакъмакъ ичюн он-он беш километрде бир артезиан олса етер. Мал кунъде бир-эки кере сув иче, амма артезиан токътамай фышкъырып тура. Ана шу арткъач сувдан сизге файдаланмагъа бильмек керек.

— Биз шунынъ ичюн, биринджи адым оларакъ, бу

йыл беш гектар багъча планлаштырдыкъ. Бакъайыкъ, бельки бироз да мысырбогъдай экермиз, — деди Турсунбек.

Олар тезьянынъ этрафыны доланып, саба чай ичкен ерлерине къайтып кельдилер. Ашчынынъ къазаны чокътан къайнагъан, йымшакъ пиширилген этлер сюзюлип табакъкъа бошатылгъан. Къуртнезир уйлелик ашкъа буравджыларны чагъырды. Тюневинки агъыр ишнинъ яхшы нетиджеленгени ичюн, тезьянынъ ритми чалышкъаны ичюн, мусафирлернинъ хатирри ичюн, бу ишни башлагъанларындан берли бугунъ уйлелик аш башында биринджи кере къаде котердилер.

ОН АЛТЫНДЖЫ БАБ

Бугунъ раатлыкъ куню. Мемдемни агъанынъ эвнини мусафир басты. Ниметулланынъ бабасына кирип чыкъмагъаны эки афта олгъан эди. О къадыны ве эки къызынен кельди.

Къуртнезир, Нукъустан труба алып кельген вертолётиси, идареге — узакъ отлакъларда къую къазув ве мелноратив ишлер конторасына кеткен эди. Ишнини битирген сонъ, бир кунге олса да, барып бабамнынъ хатиррини сораыйым, деп кельген. Сент-Гъазы багъчада баарьлик арыкъларны темизлев ве анги ерлерде янъы арыкълар ачмакъ ишлеринен айлянып юрди де, мусафир кельгеннини джаны дуйса керек, юрюшини эвге таф бурды.

Къаве ичильди. Чиберек тедариги башлады. Лякин Селиме апте ашыкъмай. Не ичюндир Назим аля даа корюнемей. О кельмегендже софра къоймагъа истемей. Ана баласынынъ эр кеснен берабер отурып чиберекни сьдджакъ олгъанда ашагъаныны истей.

— Назим къайда я? — деди Ниметулла «афнетлер олсун» айтылгъан сонъ. Бир къач сание кимсе агъызыны ачмады. Дерсинъ Ниметулланынъ суали эвнинъ диварларына айтылды. Бираздан Сент-Гъазы къашларыны туйип, бетини джиддийлештирип: — Бала кечкип келе башлады, сонъу хайыр олгъайды, — деп ташлады.

— Кечкип башладымы, эвлендирмек керек, — деди Ниметулла. — Бала дегиль о. Институт битирди, арбий хызметиини эда этти, даа салланып юргени не? Къыз къытлыкъмы дюньяда?

— Къызлар чокъ, лякин севгенинъ бир дане,— деп лафкъа Мемедемин агъа къошулды.

— Севги?.. А, о сонъундан да келир,— деди Ниметулла бираз шашмалап.

— Ана сютюнен кельмеген, тана сютюнен кельмез,— деди Мемедемин агъа.

— Сиз Назимнинъ «севгисине» чокъ аралашманъыз. О козю ачыкъ огълан, озъ ишини биледир,— деди Къуртнезир.

— Не къадар бильсенъ де, онынъ яшында алданмакъ мумкюн.

— Мен онынъ алдына чыкъмайым,— деди Сент-Гъазы ачувнен.— Кимни севсе, оны алсын.

Селиме апте акъайларнынъ лакъырдысына къошулмайджакъ олды, амма, Сент-Гъазынынъ ойле дегенини эшитип кетейткъан еринде тарс токътады.

— Сапъа коре истесе Эсма олсун!— деп акъайынынъ бетине бакъты.

— Эбет, истесе Эсма олсун. Алтын бюртиюги киби къыз.

— Алтын киби дегиль, кумюш киби бем-бездесе.

— Шимдики девирде ойле сойларына айрыджа козь ташлайлар.

— Айса, бельки сенинъ де бардыр...

— Айды, сен бар чиберегининъ бакъ, акъай лафына бурун сокъма.

— Мен баламнынъ бакъты ичюн къайда олса бурун сокъарым,— деп Селиме апте ашхапеге кирип кетти.

Азбар къапыдан Назим корюнди. Селиме аптенинъ чырайы кульди, бутюн океси язылып кетти.

— Къолларынынъ юв да софрагъа отур, анда эм-дженълер...— деди, Селиме апте Назим софрагъа кирер-кирмез.

Чиберек ашалып, чай ичилип, софра джыйылгъан сонъ, Назим къалемни ве дефтерини алып, энди икяесини айтып башлагъан къартбабасынынъ янына келип, курсю башына багъдаш къурып отурды. Мемедемин агъанынъ одасында оларгъа кимсе кедер этмей. Къартнынъ агъызындан насыл эшиткен олса, Назим дефтерине ойле де язып алгъан.

Дёрдюнджи дефтер. «Вели Одаман ве Марианна сексен къоюн алып ёлгъа чыкътылар. Баягъы ёл юрип, Тонъкъадан кечип Ор ёлуна тараф бурулалар. Вели огден къоюнларны, Марианна исе артындан бедерканы айдап яваш-яваш кетелер. Не ерде акъшам олса, о ерде

геджелейлер, Велининъ аягында тасмалы чарыкълар, омузында ыргъакълы чобан таягы, белинде капаралы къушакъ ве чанта. Марianne устюнде бюрьме белли, узун этекли, бутюн кокюси ве герданышы къапаткъан вишне тюсте юнь антернини кийген. Беяз сингей юнюнден орюльген сачакълы шалынен омузларыны ортъкен. Чешит мемлекетлеринишъ модалы шляпаларыны кийип алышкъан къыз, шимди башына фырланта багълагъан, аякъларына нсе, ичи юньюлю къыска къонучлы ботилер кийген. Къырмызы фырланта астындан омузлары устюнде къабарып джайылгъан сичм-сия сачлары, ана-бабасынышъ яныгындан бираз сёноккен при, тегерек джейран козьлери, янгы догъгъан ай киби, уджлары инджертилип къайрылгъан сия къашлары, ильк баарьде къар астындан ачылып чыкъкъан тазе, назик акъбардакъ киби бетн бедерка янашасындан адымлагъан сельби бойлу Велининъ юрегинде кунъ сайын ашыкълыкъ дуйгъулары ашлай. Балалыкъ чагындан берли Марianneада корип алышкъан дюльберлик чизгилери шимди онъа даа назик, даа тесирли, даа дюльбер олып корюнелер. Вели бедерканышъ кенарында тутуп, индемей адымлай. Кимерде Марianneанышъ бетине бакъа, онышъ салыкъ чырайыны эслеп аджый, бу къызнынъ баба юртуны терк этип, бутюн варнетини ташлап, бир чобанышъ артындан чалынаджакъ къурбан киби озюни теслим этих кеткенине таджиплене ве терси тюшюнджелерге дала.

Ёлнынъ эки тарафы да ем-ешиль пиченлик. Кимерде пиченлик бите, ешилъ къадифе тешельген киби къыртыш башлай. Къыртышта къоюнлар отлай ве эп огге догъру кетелер. Пиченликте бурулып ёлгъа чыкъалар, сикильден тоз чапъгытып адымлайлар. Бугунъ баягы месафе кечилсе керек, къоюнлар бир-бирлеринишъ арасына башларыны тыкъып уюриле ве токътап къалалар. Вели оларынышъ болдургъаныны ве сувсагъаныны апълады. Геджелемек ичюн онъайтлыджа ер кыдырып кете. Узакъта, йылгъа ичинде сув киби йылтыравукъ бир шей корюнди. Вели къоюнларны о тарафкъа айдады. Буюк къыртыш чёлын кечип энишке бурулдылар. Кунеш шавлелеринден джам киби йылтырагъан ер якъынлашкъан сайын гольге бенъзеп башлады. Албу нсе, бу голь дегиль де, ягъмурдан сонъ асыл олгъан сув тыйнагы экен. Къоюнлар бир-бирини итеклеп, балчыкъкъа батып, тойгъандже сув ичтилер. Кунеш байыр артына сакъланды, чёльге акъшам салкъыны тюшти.

Тыйнакътан чыккъъан къоюнларны тюм-тюз кырътыш ерге йыгъыштырып, Вели бедерканы кенаргъа чекти, атны туварды, аякъларыны тыршавлап отлаккъъа йиберди. Бедерканынъ артында илпнген къопкъаны алып атны суварды ве озьлерине геджелсмер ичюн бедерканынъ астына ер азырладылар. Марнаннынен экиси джапларда оськен къокъулы кыръ пиченинден юлкып кетирди ве асталарына тешедилер. Омузларына Велининъ тонуну алып, баягъы вакыт атеш башында отурды ве къоргъа къартоп пиширип, къакъачнен берабер буюк иштпа иле ашадылар.

Къоюнлар бир-бирине сыйыкып юкъусурайлар. Марнаннынъ алып чыккъъан безз тарашчыгъы оларны къаравуллай. Бедеркадан отуз адым къадар ерде атнынъ гырт-гырт этип отлагъаны эшитиле. Кок айдын, йылдызлар парыл-парыл яналар. Марнанны ушюген сайын Велиге таба янтая. Узанып ятмакъ истей амма, башынынъ астына къоймагъа шей ёкъ. Вели ериден туруп, бедеркагъа илп къойгъан чаптасыны алды. Ичиндеки одур-будурыны бошатып йымшакъ пичен толдурды.— Мына ястыкъ,— деди о Марнаннынъ башы астына тыкып. Сонъра экиси де тонгъа сарылып, ятылар. Марнанны Велининъ бойнуна къолуну ташлады, кокюслери онынъ кокрегине тийгенини абайламадан козьлеринден, янакъларындан оьпти.— Ах, меним батырым, ах менни казаклардан къуртарып алгъан шаним, къувурчыкъ баш севгим, джаным-джигерим,— деп башыны онынъ юнъли кокреги устуне къойып, козьлерини юмды. Лякин, бир-бирининъ къучагъында алевлини янып тургъан эки атеш юрекининъ козуне юкю кирмедди. Олар сабагъа якъын бонъайып, юкълап къалдылар. Тарашчыкъ келип экисининъ арасына киргенини къушлукъ маалинде уянгъанда корьдилер. Чырайы мораргъан, сачлары чубалгъан Марнанны козьлерини ачып, янында арслан киби йигит яткъанына ве бутюн гедже онынъ атешли опюшлерине берильмейип озюни туткъанына айретте къалды. Онынъ юрегиндеки севгиси къат-къат кучьленип кетти. Марнанны сыджакъ тон ичиндеп чыкып, антерини сыйлап тюзетти, сачларыны башы устуне толады, къопкъаны алып сувгъа кетти. Бираздап Вели де козьлерини ачты. Онынъ алы мушкюль эди. Котерилип тураджакъта беденинде насылдыр бир агърылар дуйды. Йигит олып къыз къойнуна ятмакъ ичюн буюк чыдам ве сабыр керек. Вели чыдады. Марнаннынъ онъа гошюль берип кельгенине бугуны

кыркъ бир кунъ олды. О сырыны гизлемеди. Велини севгенини, омюр билля оныгъле къалмагъа разы олгъаныны айтты. Бутюн арекети, атешли севгиси шуны косьтере ки, Марпанна онъа теслим олмагъа чокътап азыр. Лякин, Вели эп озюни тута, келеджекни, такъдирни тюшюне. Вели бельки бойле алгъа къалмаз эди, эгер паныгъ имениеси дарма-дагъыи этильмеген олса. Шимди ойле олып чыкъты ки, Марпанна санки онъа меджбур олып сарылды. Асылында, эльбетте, ойле дегиль. Марпанна онъа юрегини ачкъанда даа бу алекет чыкъмагъан эди. Пап Прокочук ве Элизабетта ханым сагъ эдилер. Эки дюнья бир олса, пап къызыны чобангъа бермес эди. «Меним эвим-юртум олмаса, он беш йыл гъурбетликте юрсем, малым-мулькюм олмаса, баба мекянындан Джелял бей тарафындан къувулгъан олсам, о да пап Прокочукныгъ досту олса, олар манъа къыз берирлерми? Я алла, бакъ сен меним бу такъдириме, озюгъинигъ гунасыз факъыр къулугъа раим эйле, хорлама мени, ач манъа да къысмет къапыларыны!.. Мен бу къызы алсам, мени гунахкяр эйлемезсинъми? Озю бир бульбуль олып, кокрегиме келип къонды, не эйлейим? Бай къызына эвленейимми? Я мен о такъдирим иле къайда барып баш сокъарым? Бир тонда эки теп олып юрейимки? Буны манъа ляйкъ коресинъми, ярабби?!»

Вели голь янына барып абдест алды, къыбла бетке чевирилип къыртыш устюнде намаз къылды ве озюнигъ билъген бир къач дуасыны окъуп, къоюнларгъа тараф уфледи. Саба салкъынында тонгъа сарылып отургъан Марпанна оныгъ якъан ибадетини четтен сейир этип турды.

— Сен манъа да огрест,— деди Марпанна Велиге якъып келип.

— Юрегинъде олса огренирсинъ,— деди Вели ве аты екмеге башлады. Марпаннаны къучагъына алып бедеркагъа ерлештирди, тельбевни оныгъ къолуна берип, озю къоюнларны буюк ёлгъа тараф айдады. Ёлгъа чыкъар-чыкъмаз узакътан тоз чангъытып кельген атлылары коръди.

— Булар баскъынджыларгъа бенъзей,— деди о Марпаннагъа якъылап.— Башыгъны бир шейнен сарып багъла, бетинигъ сакъла, устюгъден тонны ташлама!

Атлылар эки тарафтан айлянып Велинигъ алдына чыкътылар. Олар Дженешкеде олып кечкен вакъыны эшитип ёлгъа чыкъкъанлар. Кимдир оларгъа: «Вели деген бир басурман панныгъ къызыны алып къачты»,—

деген. Вели шашмаламады. Ат устюнде онъа якъын кельген казакъа тикленип:— Бир къююныма тиерсинъ, мынавы таякънен эпипъизипнъ башынъызны эзерим,— деди.

— О-о! Курешмеге билесинъми?— деди атлы онынъ лафына хошланып. Бешимизден учюмизни йыкъсапъ халым сенипъки, йыкъалмасанъ бизимки.

Ойле дегенде казаклардан бири Марианнанынъ бетини ачаджакъ олды. Марианна апансыздан онынъ юзюне тюкюрди. Казак къамчысыны котергендже, Велини курешке чагъыргъан дигер казак къычырып оны токътатты.— Чыкъ курешке!— деди онъа башыны саллап. Казак Марианнагъа къыйыш-къыйыш бакъып, омузындан курткасыны, тюфегини, патронларыны ташлап, мейдандан къыртышкъа чыкъты. Вели чантасыны бедеркагъа фырлатып атты ве кенъ адымларнен келип казакнынъ беллине япышты. Оны кокюсине сыкъып эки метр къадар тепеге котерди де, айляндырып аркъасы устюне ойле шыпырды ки, казак еринде ятып къалды. Экинджиси устюндеки кольмегини ташлап, авучларына тюкюрди Велиге келип япышты. Вели онынъ къайыш къушагъы арасына пармакъларыны тыкъкъанынен казакнынъ бели сынгъан киби майышты ве бир кереден ерге авдарылды. Учюнджиси пек мазаллы эди. Узун мыйыкъларыны сыйпап, шишман къурсагъынен Велиге келип окъталды. Вели онынъ омузлары астында тутты ве башыны ашагъы басып, штанынынъ артындан япышты да, бираз юкъары котерип юзю къююн ерге басты. Четте ат устюнде тургъан казак:

— Эй, йигит, кель бу якъкъа!— деди Велиге. Вели чобан таягъыны къолуна алып онъа якъын кельди.

— Къызны къайда алып кетесинъ?— деди онъа къыйыш-къыйыш бакъып. Вели индемедди.

— Алтынгъа сатаджакъсынъмы!

Ойле дегенде Вели таягъыны авагъа котерди. Буны корьген Марианна бедерка ичинде аякъкъа турып къычырмагъа башлады. Марианнанынъ сеси Велининъ таягъыны ашагъы тюшюрди.

— Мен баскъынджи дегилем!— деди Вели ачувындан къалтырап.— Мына пашнынъ именесинден чыкъкъанда манъа берильген весикъа. Ма, окъу, сенинъ кибилери мени ве къызны азат этип бу къагъытны бердилер, анда къююнлар да къостерильгендир. Къызнынъ исе озюнден соранъыз, сатылмагъа кетем десе, ал къайтынъыз, керекмей манъа!

Бойле дегенде Марианна устюнден тонны ташлап, бедеркадан сычрап тюшти ве келип Велиининъ бойнуна сарылды.

— Ёкъ, ёкъ, олерим, керн къайтмам! Мен онынъ апайы олам!— деп къычырды.

Казак весикъаны- Велиге узатты, Вели алмады:

— Сен йигит, атаман олсанъ, шу кягъытнынъ кена-рына яз. Бизим алдымызгъа сангъа ошагъан башкъа баскъынджылар чыкъмасын!

Казак озюндже бир къач сёз язды, имза ерине баш пармагъыны атынынъ къатранлы къайышына окъалап басты.

Вели кягъытны алып Марианнагъа узатты. Атлылар зий-чув олып, тоз чангъытып керн къайттылар. Марианна Велиининъ ачувыны татлы опюшлеринен ятыштырды. Вели озюне кельди, бедерканынъ кенарындан тутып, энди олардан баягъы узакълашкъан къоюнларнынъ пешинден кеттилер.

Акъшам устю, буюк ёлдан четке бурулып кеткен топракъ ёлчыкъ бою кетерек, бир кучюк койчикке келип чыкътылар. Бу койчикте олгъаны-оладжагъы йигирми-йигирми беш хане бар эди. Эвлер эписи топракътан ясалгъан. Таванлары устюнде мысырбогъдай, кунъайлян къорайлары обалангъан. Балчыкъ диварларнен къораланып алынгъан азбарлар ичинде мал аранлары, тандыр оджакълары, оларнынъ янында къурутылгъан тезек къалавлары, чоюн ве къазан аякълар коръмек мумкюн. Койининъ ашагъы башында буюк чанлар ве ашлавлар янындаки къуюдан бир ногъай баласы ат айдап сув чекмекте. Вели Одаман къоюнларыны къую тарафкъа айдады. Къоюнлар ашагъы тарафта мал сувармакъ ичюн махсус япылгъан ашлавлардан темиз, салкъын сув ичип тойдулар. Сонгъра къуюдан юз адым къадар четке чыкъып атны туварды ве Марианнаны о ерде къалдырып кене къую башына къайтып кельди. Сув чекмекте олгъан бала кенардан бакъып тургъан эджнебий адамны корип атны токътатты. Вели баланынъ янына келип:

— Бу койининъ ады не?— деп сорады.

— Къарлыджар,— деди бала онынъ козьлерине тиклип.

— Қоюнъизде молла бармы?

— Молласыз кой оламы?— деп суальге суальнен джевап къайтарды бала.

— Молла акъайнынъ эвнин мангъа косътерирсинъми?

— Иңгирми беш метнї даа айдайым, сонъ...

Вели кѳоюялары янына кѳайтып кельди. Марианнагѳа бир шейлер айтып, онынъ омузлары устуне ташлагѳан шалынынъ уджларыны тюзетти ве кулюмсиреп:— Бу гедже Кѳарлыджарда мусафир оладжакъмыз,— деди.

Марнаша Велининъ козьлерине муляйм пазар ташлап:— Менимчюя эписи бир,— деди.

Олар иелердир лаф этип тургѳанда бала атыны туварды ве аркѳасына минип Велиге кѳычырды. Вели баланынъ артында кетти. Койнинъ та о бир четинде, кѳурулышынджа башкѳа эвлерден бираз айрылып тургѳан буюк кѳаралты янына келип, бала атындан тюшти. О азбаргѳа кирди ве:— Моллакѳам, моллакѳам!— деп эки кере кѳычырды. Софагѳа башында кѳалпагѳы, кѳолунда теспи, аякъларында мести олгѳан учкѳур штаплы, кенъ джавурлы, кесментик бир адам чыкѳты. Бала онѳа бир шейлер айтты ве Велини кѳапыдан кирсетип атына минип кетти.

— Елджусызмы?— деди молла Велинен кѳол тутушып.

— Елджумыз. Елумыз узакъ,— деди Вели.

— Киригѳыз, алла мусафирине кѳапымыз ачыкъ. Эписи де софагѳа кирди ве ерге тѳешельген темиз миндер устуне багѳдаш кѳурып отурдылар.

— Кѳулагѳым сизде,— деди молла тесписини тизн устуне кѳоюп.

— Сексен кѳоюным бар моллакѳам, оларны айдап кетем. Коюм узакъ. Бир айлыкъ ёл...

Молла «сексен кѳоюя» деген лафны эшиткенинен мусафирге таба джылышты ве онынъ кѳасеветли бетине бакъып ырджайды.

— Эй, биз не ичюп софада отурамыз, кѳана, эвге буюрынѳыз,— деп молла ериден турды ве эки кѳанатлы, боялы кѳапысыны ачып, Велиге тѳрден ер косьтерди.

— Ёкъ, ёкъ, моллакѳам, мен янѳгѳыз дегилем. Чокъ отурмагѳа вакъытым ёкъ. Кѳую башында...

— Зарар ёкъ, кѳоюяларыгѳа бир шей олмаз, мына бойдан-бой ахырлар,— деди молла онынъ лафыны болюп.

— Кѳоюялардан башкѳа, атым, арабам...

— Эй, атынѳыз да бармы? Ойле олса, арабанѳызны азбаргѳа айдап кетирмейсизми?

— Меним сизге ёлум тюшти, моллакѳам, сиз мени

бу къасеветтен къуртармасанъыз, кимсе къуртарып ола-
маз.

— Догъру айтасынъ, джигитим, элимден базы бир шейлер келе, шукюр яраббиме.

— Мен сизинъ эвинъизде никя къыйдырмакъ истейим...

— А-а, къыз къайда?

— Арабада.

— Разымы, анасы, бабасы разылармы?

— Эписи разылар. Мен койге баргъан сонъ никя къыйдырмакъ, къоюн союп дуа япмакъ истей эдим, амма къыз пек азарлана, бир ай даа ёлда оладжакъмыз, шунынъ ичюн...

— Догъру, джигитим, догъру. Бир-биринъизни севип, разы олгъан сонъ, сизин къавуштырмакъ керек. Атешнен барот бир ерде турмаз. Даяналмазсыз, гунахкяр олурсыз, онынъ да азабыны биз чекеджекмиз. Къыйяым, джигитим, сизни мурадынъызгъа еткизейим. Манъа чокъ шей керекмей, бир къоюн берсенъиз, етер. Келининъ ады не?

— Марианна,— деди Вели ич бир тюрюлю яманлыкъ тюшюмеден. Молла бирден ачувланып аяккъа къалкъып кеткеннини дуймай къалды.

— Марианна?! Сен меним эвиме къфир кетиреджек оласынъмы? Керекмей, къоюнынъ да озюнин олсун, тез, эвимни бошат!

Вели неге огърагъаныны бильмеди. О ол беш йыл эджнебилер арасында яшап, оларнынъ бутюн урф-адетлерине алышты, тилини огренди. Къызнынъ севгисини инанды, озю де оны юректен севди. Энди не япсын? Молланынъ бойле абдырап кеткенине бакъып, Марианнаны ёлда къалдырсынмы? Онынъ акъикый севгисини аякъ астына таптасынмы? Ёкъ, Вели ойле йшгитлерден дегиль. Ойле япаджакъ олса, Марианнаны озюнен берабер алып чыкъмаз эди.

Вели еринден турды, моллагъа къол узатып сагълыкълашаджакъ олды. Молла керн чекильди, къолуны бермеди. Сонъра, тесписини чекерек, Велини токътатты да къулагъына эгилп:

— Бир шартнен. Эгер къыз адыны денъиштирмеге разы олса, къуранда ает бар,— деди— О вакъыт бу иш ичюн учь къоюн берирсиз.

— Мен о къоюнларны ёлдан тапмадым, моллакъам. Эр бир къоюн ичюн бир йыл ишледим.

— Сексен къоюным бар дединъ де?

— Эллиси кызынышъ.

— Он бешш даа?

— Ойле пек теренге далмапъыз, тарихы буюк.

— Яхшы экен де. Бир кѳоюн сенден, экиси келин-ден. Ника кыярмыз, эвимизде сизши келин-киев этер-миз. Тотай дженгенъиз гугюм къайнатып берир, сув долафымыз бар, даа не керек?

— Мен Марианнанен лаф этип бакъайым,— деди Вели ве сувукълыкънен босагдадан атлап, чыкып кетти.

Молла тесписини чеке-чеке эвге кирди, тотайы — Эльти ананы чагъырды. Олып кечкен лакъырдыны онъа айтып анълатты.

— Сен пек нефисинъе къачкъансынъ, эфендим,— деди онъа тотайы.— Бир кѳоюн сорасанъ етмейми? Ады не олса, олсун. Алланынъ эмирнен олгъан шейге къаршы кетилъмес.

— Айса, бар артындан, чагъыр кельсинлер,— деди молла пешман этип. Эльти ана башына орьме шалыны япынып азбардан чыккъандже Вели энди кѳуюгъа якъыплашмакъта эди. Эльти ана онынъ артындан кетти. Вели бедеркада шалына бурюнип отургъан Марианнагъа бу меселени айтып анълатты. Марианна бир сѳзсиз разы олды.

— Адымны озюнъ истегенинъ киби кѳой, мен разым,— деди Марианна кѳуванып. Шу арада Эльти ана келип чыкъты. Велиге моллакъайнынъ фикирни денъшкенини, малларны эвге айдап кельмеге разы олгъаныны айтты. Вели Марианнанынъ джан-гонъюльден разылыкъ бергенине кѳуванды ве алель-аджеле атны кетирип екти. Олар молланынъ азбарына келип янашкъанда акъшам эзаны окъулгъан мааль эди.

Ибадеттен сонъ молла софадан чыкып, кѳоюнларны къапатмакъ ичюн араннынъ къапысыны ачты. Къапыдан итеклешип кирген кѳоюнларны бирер-бирер сайды. Тотай енге бедеркадан тюшеяткъан Марианнаны къолундан тутып ярдымлашты. Марианна ерге тюшкенде молла оны башындан аягъынадже козь кыяядан эследи. Онынъ къаршысында тургъан узун сачлы, индже белли, толу кокюсли, ири козьлю дюльберни корип бир къач сание агъызы ачылып къалды. Тотай енге Марианнаны тез-тез эвге давет этти. Вели Одаман атны туварды, бедеркадаки одыр-будурларны софагъа ташып кѳойды. Къол, бет ювулып къара къаве ичильген сонъ, молла кишиллик эвге кирип ятсы намазына уйды. Сонъ-

ра къапыларны, пенджерелерни япып:— Энди кеч олды, эвимизге адам кельмез, гъалиба,— деп куньдюзден берли азырлыкъ коряткъан эсас ишине — инкя къыймагъа тутуиды. Молла тотайыны да шаадлыккъа чагъырды. Оданынъ ортасына курсю къойып, онынъ устюне орьнекли юзьбез тешеди. Бир тарафына озю, дигер тарафына Велини отуртты. Юзьбезининъ тюбюне баш пармакъларыны бир-бирине тиреп, хачлап, къол туштулар. Молла адетий сорув-суаллерге башлады.

— Келинимизнинъ ады не олды?— деди о Велининъ къолуны сыкъып.

— Меръем,— деди Вели.

— Разысызмы, адынъыз Меръем?— деди молла Марианнагъа бакъып.

— Разым,— деди Марианна.

— Алланынъ эмиринен бир-бирингизни севип-сайып яшамагъа разысызмы?

— Разымыз,— дедилер экисн де.

Молла сорав-суальни битирген сонъ, къуранны ачты, бир эки аетлер окъуды ве учь кере оипп, манълайына тийсетти.

— Айны шунынъ киби оипп, манълайынъа тийсет,— деп къуранны башта Велиге, сонъ Марианнагъа узатты.

Марианна сакътлыкънен молланынъ дегенлерини япты.

— Мына, къызым,— деди онынъ козьлерине бакъып молла.— Энди Велининъ къолуны ве бизим къолларымызны оль. Алла сизге узун ве хайырлы омюрлер берсин. Бу дакъыкъадан ибарет, сиз эр ве къадынсыпъыз, алла хайырлы этсин!

Марианна башта молланынъ, сонъра Эльти ананынъ ве акъайы Велининъ къолларыны опыти, онынъ артындан Вели де къол оипп чыкъты. Бираздан козь айдын софрасы къурулды. Тотай энге сары бурма ве тазе къа-тыкъ чыкъарды. Ашап тойгъан сонъ, фындыкъ, джеviz ярдылар, речелли бекмезнен чай ичтилер. Молла тотайына козь къыпты, о еринден турып Меръемни чагъырды ве бу гедже онынъ келин оладжакъ одасына алып кетип къапатты. Вели яры геджеге къадар молла-нен лакъырды этти. Башына келип-кечкенлерни, пан Прокопчукнынъ къолуна насыл тюшкеннини, Джелял бейден къамчы ашап койден къувулгъаныны, бабасынынъ ачлыкъ чекип вефат эткеннини, он беш йыл гъурбетликте ыргъатлыкъ эткеннини ве андан Марианнанен берабер зорнен къуртулып къачкъаныны, шимди исе

койге, кене бейниһъ къолуна къайтып бармагъа истемегенини ве бу дюньяда озюне яшамагъа ер тапалмай юргенини айтып аһълатты.

Эльбет, Вели Одаман ал-эшкъалыны айтаракъ, молладап бир ярдым, я да имдат беклемей эди. Молла шу девирниһъ руанийлер менфаатыны къорчалагъаныны, Вели киби чарыкълыларгъа мыскъылнен бакъкъаныны эр кес биле эди. Лякин, молланыһъ Велиге йымшакъ муамеле косътерювинде олгъан айнеджиликни даа аһълап оламай эди. Эльбетте молланыһъ вакъуф ерени ве дигер ишлерини бир минсиз беджереджек Вели киби бир адам оныһъ къолуна тюшип къалгъанына о геджекунъдюз дуаджы эди. Бу ниетини ичинде шимдилек сыр этип туткъан молла Вели Одаманы сабырнен динълеген сонъ:

— Истесенъиз бизим коюмизде яшанъыз,— деп ташлады.— Бал айыны бизде кечиринъиз. Сен ёл ичинде къаладжакъ йигитлерден дегильсинъ. Сексен къоюн, ат, араба... Бу фукъарелик дегиль,— деди молла иллерлярлыкъ иле.

Вели онынъ айткъанына яры инанып, яры инанмаса да, бир къач вакъыткъадже мында къалмагъа меджбур эди.

Яры гедже авды. Эльти ана бутюн урф-адетлер боюнджа эр джеэттен азырлангъан. Оданыһъ ортасына йымшакъ киллим, онынъ устюне сигей юнюнден толдурылгъан тешек къойгъан, пуф ястыкъ, безз чаршаф чыкъарып тешеген. Оданыһъ бир кошесинде, тегерек бакъыр леген ичине гугюм къыздырып къойгъан, онынъ янына къуман, сабун ве балабан бакъыр къалай тура. Меръемни союндырып, озюнинъ келилилик кунюнден къалгъан оялы тюрб кольмегини киийдирген.

Эльти ана ве молла озь одаларына кеттилер. Вели азбаргъа чыкты. Атны, къоюнларыны козьден кечирди. Къоюнлар бир-бирине сыкълашып юкъламакъта, ат исе башыны ашлав ичине тыкып, гъыртылдатып палав чайнамакъта эди. Этраф чым-чырт. Патта-сатта сыгъыр манъравы, копек давушлары эшитиле. Ачыкъ кокте йылдызлар парылдай, ай шу кучюк койчикниһъ эвчиклери устюнден озюнинъ зайыф шавлелерини сепмекте. Кой татлы юкъугъа далгъан. Ялынъыз Меръем юкъламай. Онынъ юреги кокус къафесини тешип чыкъаджакъ киби дюкюльдей. Бу къыз бала къоркъу баскъан дюльбер козьлеринен де пенджереге, де къалыгъа бакъа. Беклей, озюнинъ севгили йигитини беклей. Шу арада

яваштан къапы ачылды. Ичери бойнуны эгилтип Вели кирди. О пенджерере янына келип, ай ярыгында урбасыны ташлады ве ёргъанынъ бир четини котерип, Мерьемнинъ сыджакъ къойнуна сокъулды. Ай булут артына сакъланды. Оданы къаранлыкъ басты. Лякин бу эки асрет юрек севги атешинден ярыкъланды...»

Назим, дефтернини ястыкъ тюбюне сакълап, Къуртнезир эмджесини озгъарып кетти. Онынъ эви Арыкъ-Чешме мааллесининъ та ашагысында эди. Къайткъанда ёлда эгленмемек ичюн аякъмашынасыны алып, Къуртнезирнен лаф этип кеттилер. Къуртнезир онъа Къызыл-Къумда къую къазгъаныны, шу совхознынъ буюк келеджеги олгъаныны, япъы багъчалар, багълар отуртмагъа азырлыкъ корюльгеннини, лякин мутехассыслар, ишчи къолу етишмегеннини айтып анълатты. Сонъра, совхоз идареси Турсунбекнинъ теклифинен Назимни совхозгъа ишке давет этип мектюп ёллагъаныны айтты.

— Мектюп алмадым, — деди Назим омузларыны къысып.

— Бир тюшюнип бакъмакъ керек. Мен мында тарсыкъам. Ишимнен мемшюн дегилем. Бу багъча ве онынъ этрафындаки адамлар ялынъыз бабамны билелер. О кельгенинден берли мында чалыша ве озюни кереги киби танытты. Манъа онынъ янында айлянып юрге не аджет бар? Мен институт битиргенимден не анъладым? Эльбетте, бироз четке чыкъып чалырмакъ керек. Ишлеген сонъ, ишинъни севмелисинъ, онынъ къуванчыны коръмелисинъ, догърумы эмдже?

— Пек догъру айтасынъ Назим. Мына, менден — эмдженъден унер алса я. Коресинъми, меним аякъ басмагъан ерим къалмады. Мен о ишни севем. Халкъкъа файда кетиргениме къуванып чалышам, ишимден зевкъ алам. Къум чёлюнде сув чыкъармакъ не демек? Мен чёллерге джап берем. Тезден бир къую даа теслим этджекмиз. Анда иш пек чокъ, планлар буюк. Шимди бизим къую къазгъан еримиз шу совхознынъ меркезин оладжакъ. Бутюн уфакъ мал хозяйстволары бирлештириледжек. Анда чешит биналар, яшамакъ ичюн эвлер къуруладжакъ, къыскъасы джансыз чёлъ джанландырыладжакъ. Бир келип кетсенъ эписини озъ козюньнен корерсинъ.

— Мектюп кельсин де, бельки барырым.

— Келеджекте Нукъуста бизим идареге кирсенъ,

андан бизге машина къатнай, вертолёт келе, ёлда кыйналмазсынъ.

— Бакъармыз, эмдже.

— Мен бу йыл бутюн яз ве къыш анда чалышаджакъым. Япыладжакъ ишлеримизнинъ, сонъу ёкъ. Я сенинъ Эсманъ не олур экен?

Бойле дегенде Назим эмджесине тикленип бакъты. «Даа арада бир шей ёкъ, эмджем буны къайдан биле экен», деп тюшюнди.

— Менде ич бир тюрлю Эсма ёкъ,— деди Назим кестирип.

— Ёкъ, деме олмакъ керек,— деди Къуртнезир.— О къыз сени севе. Менимдже Эсма яхшы къыз.

— Мен де оны бегенем, амма...

— Тек бегенмекнен иш битмей, севмек керексинъ.

— Онынъ институтта эки йылы даа бар.

— Институт маниа дегиль. Эсасы севги. О заваллы энди, ташый-ташый къуюнъызда сув къалдырмады. Сен буны анъламайсинъ, сокъурлыкъ этесинъ.

Назим эмджесини эвине къадар озгъарып, аякъ машинасына минип къайтты. Ниметулла узакъта яшагъаныдан бу гедже мусафир олды. Назим эвге кельгенинен Ниметулла эмджесине Къызыл-Къум меселесини айтты. О да шу диярнынъ чобанларынен Ташкентте, айван-асравджылар мушавересинде олгъаныны, къаракульджиллик саасында чобанларара теджрибе алышып-беришов бригадасынен язда Къызыл-Къумгъа кетеджегини айтты.

— Эпинъиз къызыл-къумлы оладжакъ экенсинъиз,— деди Сеит-Гъазы кулюмсиреп.— Айдынъыз, яхшы адамнынъ ятар вакъыты олды. Саба ишке кетеджекмиз.

Назим къартбабасынынъ янына кирди. Мемедемин агъа пуфулдап юкълай эди. О бугунъ бир саат сёйленди. Болдурды, эльбетте юкълайджакъ. Назим къартнынъ икяесини язып алгъан дефтерини къатлап, озь одасына кирди. Бу энди дёрдюнджи дефтер эди. Амма къарт даа икяесининъ сонъуна чыкъмады. «Сагъ-селямет олгъайды гъарип де, шу икяени айтып битиргейди. Эр кунъ зорламагъа олмай. Къарт ялынъыз озюнинъ кейфи кельгенде сёйлене. Шунунъ ичюн иш созулып кетти. Зарар ёкъ, мен о дефтерлерни темизге чекип, машинкада бастыраджакъым. Онъа къадар икяенинъ сонъуна да чыкъармыз».

Назим озюнинъ кроватина барып ясланды. Онынъ козь къапакълары агъырлашкъан эдилер. Лякин, акъы-

лына Эсманы тюшюренинен юкьусы кьачты, хаял дерьасына далды.

ОН ЕДИНДЖИ БАБ

Къызыл-Къум диярында баарь. Эльбет, мында багъчалар ешермей, кьырлар чешит чечеклернен безенмей, дагълардан селлер акъмай, озенлер ташмай. Лякин, мында да эр мевсиминиъ озюне хас дюльберлиги, озюне хас кьуванчы ола. Къос-Бурун ве Мархай-Худукъ арасындаки йылгъанынъ джапларында кьыр чечеклери ве ешилъ отчыкълар пейда олдылар. Джапларнынъ устюнден башлагъан кьумлукъ чёллерде базы саксауларнынъ тюбюнде кьар обачыкълары, базыларында дымлыкъ, куньдогъуш тарафларында исе, ешилликлер пейда олды. Сув тыйнакъларынынъ этрафларында къо-гъа, хальуен отлары баш котергенлер. Саксаулар арасында джингъые, жантакъ ве дигер осюмликлер тазерип чыкъмакъталар.

Аскъар чобанны энди къошарда тапып оламазсынъ. О къоюнлары узакъ отлакъларгъа айдап кетти. Къоюнлар март айында башлап къозуладылар. Аскъар чобан эр кунъ беш-он къозу ала, базылары эгизлей, базылары бирер дане къозулайлар. Онынъ отарында алты юз ана-баш къоюн отлай. Бирер данеден къозуласалар биле, алты юз баш даа мал артаджакъ. Даа эгизлегенлер де бар. Аскъарнынъ энъ садыкъ ярдымджысы, омюр аркъадашы Сулухан эди. О да бу йыл баарьде онунджи баласыны тапты. Он баланынъ анасы Сулухан эрге чыкъкъанындан берли чобан ярдымджысы олып ишлеп кельди. Бу йыл баарынн о да озь юртунда, озюнинъ янъы дюньясы янында кечирмекте. Аскъар таягъына таяшып къоюнларынынъ тазе отлакъларда джайралып кеткенине бакъып фералана да, бинъ-бир тюрю тюшюджелерге дала. «Алты ай бу къозулар озь аналарынен юреджеклер. Сонъ балаларыны айырып аладжакъмыз. Янъы чобан керек оладжакъ. Оны кучюк огълума берирмиз. Сонъра юнъ кьыркыладжакъ. Ыргъачыларны айырып истихсал отарына къошаджакъмыз. Оларнынъ ичиндеки тиш хасталыгъынен кьартайгъан сойларыны сечип алып этке теслим этеджекмиз. Зарар ёкъ, шимди мал хасталыгъы бир тамам гъайып этильди. Къоюнларымыз илим ве техника ярдымы нетиджесинде юз йыллардан берли бизни буюк зараргъа огъраткъан сибирьярасы, ичек, бавур кьурты киби хасталыкълардан кьур-

тулдылар. Шимди биз де эвельки чобанлар дегильмиз. Малнынъ неден хасталанаджагъыны эвельден билемиз. Мына козюм огюнде сув тыйнагъы. Къююнлар отлай-отлай эп тыйнаккъъа тараф бурулалар. Не ичюн? Чюнки тыйнакънынъ этрафында къогъа, хальуен отлары ешерип турмакъта. Чобан мукъайт олмаса къююн бу отларны севип ашай да, ичек, бавур къурту хасталыгъына огърай. Чюнки, о хасталыкънынъ ашератлары бу отларда сакълана ве ичкишаф этелер. Къююнларны бу дерттен къуртаргъан ветеринария усуллары да бар, эльбет, лякин онъа плядж берип отургъандже, отлакъта козь ачыкъ олсаиъ, даа яхшы дегильми? Мен бу йыл къыштан чыкъкъандже нелер чектим. Къююнларым озь кубреси устюнде къышладылар. Бунынъ эмиедини бильмей, сувукътан гъайыпкъа огърагъанлар да олды. Эски кубре пек джиллы ола. Онынъ усть къатыны кочюрип аласынъ, астында къалгъан кубренинъ сыджагъындан нефес ала ве бир тюрлю сувукътан къоркъмайлар. Бундан къач йыл эвельси пек къатты къыш олды. Къызылордалыларнынъ къююнлары аранларда бузлап къалдылар, менимкилерни исе, мына шу кубре устюнде къышлап чыкътылар. Меним Сулуханым бу йыл ярдымгъа кельмесе де, огъулар ярдым этерлер. Мен ольгендже олар да макътавлы чобанлар олып етиширлер. Буюклерни энди озьлерине айрыджа отар давасы этелер. Совхозымызда мал арткъан сайын бойле яш, окъумыш чобанлар да керек оладжакъ. Мен огъулларымнынъ шеэрде окъуп, кене яныма къайтып кельгенлерине къуванам. Шунынъ ичюн баланы бешиктен тербиелеп башлайджакъсынъ. Бир йыл бизге узакъ отлакълардаки чобанларгъа меркезден комиссия кельди. Оларнынъ ичинде эким де бар экен. Юрт-юрттан юрп, яшайышымыз, турмушымызнен меракъланалар. Ава пек сыджакъ эди. Тышта къум устюне басылмай, юртнынъ ичинде исе, нефес алмакънынъ чареси ёкъ. Мусафирлер меним юртума да кирдилер. Мен буны истемей эдим амма, кирдилер. Юртнынъ ортасында, бешикте сыкъылып къундакъ ичинде бала ята эди. Мусафирлер киргенинен Сулухан, баланы назарлаамасынлар, деп бешикнинъ устюне ёргъан ташлап юрттан чыкъты. Бала агълагъанда, агълай, санки йыртыладжакъ. Эким даянамады, бешикнинъ янына келип:

— Баланынъ устюни ачыпъыз,— деди манъа.

— Керекмей ачмагъа, апасы ортип кеткен,— дедим мен.

— Бала сьджакъкъа чыдамагъанындан агълай, ачыгъыз, олер сабий, — деди эким текрар.

— Ольсе, олер, къалса акъикъий къаракъалпакъ олур, — дедим.

Мусафирлер индемедилер. Биразда чыкъып кеттилер. Мына шу балама бу йыл алты юз токълу берип бакътыраджакъ олам. Мен эмниним ки, о да бабасынынъ юзюни къызартмаз. О вакъыт комиссия азалары чобанларнен субетлешип, юртларнынъ ерине вагончыкълар бермек къарарына келингенини айттылар. Вагончыкълар ичинде земане газ собалары, кроватлары, радиолары, кузьгюсине баргъандже яшамакъ ичюн керек олгъан биринджи зарур шейлернинъ эписи олгъаныны айттылар. Эгер чобанлар разы олсалар, тез вакъытта юртларны шу вагончыкъларнен денъиштириледжегини бильдирдилер. Чобанлар бираз тюшюнип-ташынгъан сонъ, эписи бир агъыздан бойле дедилер: — Эгер сиз бизим юртларымыздан айырсагъыз, бу чельде бир чобан къалмаз!»

Чобан ичюн юрт бойле къыйметли, бойле эйбетли экен. Эр алда шимдилек ойле. Эльбетте, юз йыллар девамында къулланылып келинген юртны бир кереден аяттан котерип аталмазсынъ. Онынъ файдалы ве олъ-айтлы тарафлары пек чокъ. Буны чобанлар яхшы билелер. Бир мисаль кетирейик. Шимдики заманда чобанлар бир ерде, яни сув чыкъкъан ерде йигирми, отуз кунден зияде туралмай. Бу не демек? Чобаннынъ алты юз къоюны бар. Бир ай девамында айни шу отлакъта юрген къоюн о ерни там-такъыр этип башлай. Демек, къоюны башкъа отлакъкъа авуштырмакъ керек. Авушмакъ ичюн бутюн варынъ-варистинънен кочип, бир айгъа олса да темель тикмек керексинъ. Юрт ойле тюшюнип-ташынып, асылар девамында сынавдан кечирилген ки, анда арткъач, я да экик бир шей олмай. Онынъ тепесине къоюлгъан агъачлар, чевресини орыткен килимлер, пенджереси, къапысы, оджагъы, ичерсиндеки допатмалары, тешегини, ястыгъы ве иляхри, неси олса да, эписи бир я да эки девенинъ аркъасына юкленерек, «къуш учса къанаты, адам юрсе аягъы куйген ерлерден» кечип, озюнинъ истеген еринде янъы мекян къура. Юртны сёкип девсге юклемек, я да деведен бошатып янъыдан къурмакъ ичюн эки адамгъа бир къач саат вакъыт етерликтир. Атта, ойле ола ки, сув башына — ат, араба, трактор кирип оламайджакъ ерлерге девени кетире, ерге чёктире, шу ан юкюни бошатып, юртны тиклейлер.

Вагончыкынен бойле кочип юрмек ичюн башкыя шарант, башкыя икълим керек. Ошъа ат, я да деве екмесинъ, трактор керек. Истеген еринге де ерлештиралмасынъ, авдарылар, я да батып къалыр. Не олса да чобанлар шимдилек юртнынъ тарафдары олып къалалар. Амма, айни шу ерде, не ичюндир, буравджылар вагончыкъларда яшай ве чалышалар. Олар да бир, бир бучукъ айдан сонъ ер авуштыралар. Бунынъ себеби, анълашылгъанына коре терен тарихкыя далып кете. Къаракъалпакъ халкы эвель-эвельден бунъа алышып кельген ве бугунъ де узакъ чёллерде кочебелик этип мал асрагъан чобаннынъ бутюн омюри шу юртнен багълыдыр.

Бегдияр Надырович ве дигер партия ве девлет хадимлери бу меселелерни чокъ йыллар девамывнда огренип кельдилер ве инает бу сынъырсыз чёллерни халккыя хызмет этеджегине эмин олдылар. Бунынъ ичюн ири комплекс хозяйстволар къурмакъ, кичкене фермаларны бирлештирмек, меркезлештирилген мал асрав хозяйствосы мейдангъа кетирмек макъсадынен иш алып баралар. Бунынъ ичюн башта сув керек эди.

Къуртнезирнинъ буравджылары отуз беш кунъ дегенде озь макъсадларына ириштилер. Баарыннынъ ильк кунълери Къос-Бурунда беш юз метр ер астында салкын, шербет сув фышкырды. Сув ойле тазыйыкынен тепеге ынтыла ки, горизонталь шекильде айляндырылгъан йигирми сантиметрлик трубадан чыккъан сув беш метрлик месафеге ура. Бу мунасебетнен бугунъ Къос-Бурунда тантаналы байрам отъкерильмекте. Сув башында топлангъан джемааткыя Бегдияр Надырович узундан-узун туткъ сёйлеген сонъ, партия ве укюметининъ къарары боюнджа бугунъден итибарен эски Къос-Бурун чобан дурагъына «Алгабас» ады берильгенини, совхоз идаресин шу кунълер ичинде мында кочип келеджегини илян эти. Сонъра Къуртнезирнинъ бригадасына совхоз адындан пара мукъяфаты ве бир къоюн бахшыш берильди. Тантана кеч вакъыткыя къадар девам эти.

Арадан эки афта къадар вакъыт кечти. Совхоз идаресин ве онынъ хадимлери янъы япылып биткен эки къатлы бинагъа кочип ерлештилер. Идаренинъ софасына бойдан-бой: «Бугунъ кешегиден, эртенъ бугунгиден жакъсыракъ ислейик!» шиарыны тарттырып ильдилер.

Дирекция озь ишини тешкилятий меселелерден башлады. Ерназарны биринджи ферманынъ мудиринъ вазифесинден азат этип, Мархай-Худукъ фермасына авуштыр-

дылар. Мархай-Худукъта янъы чалышып башлагъан яш коммунист Бекберген Жаксымуратовны Алгабас фермасына мудир тани эттилер. Оразбайны исе, бригадирлик шинден бошаттылар. Бойлеликле, серип елли баарь куньлерин «Алгабас» совхозынынъ эмекчилери кыйын шарапта, республиканынъ меркези — Нукъус къалесинден учь-дёрт юз километр узакълыкътакан сынъырсыз Къызыл-Къум чёлю ортасында «Алгабас» адлы янъы совхознынъ темелини кёймагъа башладылар.

Галия Абдулина кызы Шасенемнинъ айле меселесин бойле олып чыккъанына юректен окюнди. Бегдияр Надыровичнинъ бу ишпен якъындан огърашмагъа вакъыты олмады. Шасенем онынъ бирден-бир кызы. Эвлядынынъ бахтсызлыгъы анги апа-бабанынъ юрегине атеш ташламагъан? Оразбай шу куню резиль олып кеткен сонъ, Шасенем оны судгъа берип, ресмий суретте айырылды. Оразбай баягъы вакъыт къачакълап юрди. Разылыкъ бермек истемеди. Инает, бир кунь оны балыкчы Костя акъайнынъ эвинде якъалап, судгъа алып кельдилер. Къанун боюнджа тюшюнип-ташынмакъ ичюн учь ай даа муддет бердилер. Шасенем шу учь ай ичинде азды-тозды, Къос-Бурунда янъгъыз ятмагъа кюркьты ве не къадар кыйын олса да, бир къач кере анасына барып къайтты, Арзыгюльде ятты, чокъусы куньлерини исе, къайнатасы Ерназарнынъ эвинде кечирди.

Ерназар огълунынъ бир кереден бозулып кеткенине ич инанып оламай. Екъса, Шасенемни къарардан зияде севгени ичюн бойле нишарет шейлер этеми? Екъса, бу куньджюликнинъ бир асылы, себеби бармы? Ич бир тюрлю сувгъа яткызып оламай. Озюнен лаф этсе:— Сиз меним ишиме къарышмангъыз,— деп къуртула. Сонъ вакъытта исе, о Шасенемни дегиль севмек, атта онъа сунхастлыкъ этеджек олып юрди. Шасенемнинъ кюркьып, сакъланып юргенинде, эльбетте эсас бар эди. Шунинъ ичюн Ерназар огълунынъ койден чыккып кеткенине аджынаса да, бир тарафтан индемей разылыкъ берди. «Беядан бир адым узакъ юрсин», деди.

Бойледже айырылыштылар. Арада башкъа дава олмакъ мумкюн дегиль. Шасенемнинъ эвиндеки эшьялар эписи шеэрден кетирилди. Озюнинъ джаны истегени киби шеэр низамы — лезетиндже донаткъан ятакъ ханесинде кенъ ве дюльбер тахта, шифоньер, трюмо ве эки тумбочкадан башкъа бир шей ёкъ. Эв алдындаки юртин исе, Оразбай озю кюрды, озю донатты. Ресмий

айрылыкъ вакътында Шасенем Ерназаргъа риджа этти ки, келип юртны кочюрп кетсин. Бундан сонъ Оразбайгъа бу азбаргъа кирмеге ве шей давасы этмеге ёл къалмады. Энди бу ернишъ совхоз меркезине айлянамасы ана-бабасынынъ мында кочип кельмеси Шасенемнинъ кыярыкъ гонъюлиш баягы котерди, озюнинъ севимли зенаатына джан-юректен сарылып ишлемеге ёл ачты. Арзыгюль исе, бу денъшмелерге даа зияде къуванды. О санки къанатланды да коклерге учаджакъ киби олды. Бунынъ себеби шу ки, Бегдияр Надырович озюнинъ шофёры Айдосны да «Алгабас»къа алып кельди.

Бегдияр Надыровичнинъ эвинде бу меселе акъкъында лаф чыкъса:— Куньджюликнинъ акъибети бойледир,— деп ташлай Галия Абдулина.— Куньджюлик инсанларны делирте, чешит тюрлю джишаатликке алып бара.

— Куньджюлик — асылында озю делилик дегильми? — дей онъа Бегдияр Надырович.— Шизофрения! Тек бир феркъы бар. Шизофрения дертине дерман ёкъ, куньджюлик дерти исе, вакъты иле кечип-кете билир. Сонъ озюнинъ якъанларындан озю утаныр амма, иш-ишинден кече де кете. Куньджюлик чешит сааларда ола. Месея бизде чобанлар бир-бирлерини куньлеселер, бир-биринден устюн олмагъа тырысалар бу яхшы шей. Аскъар чобан бу йыл юз анабаштан юз къыркъ къозу алды. Бу шимдилик бизим хозяйствомызда рекорд. Башкъа чобанлар да оны куньлеп ойле япсалар, бунъа ким къуванмаз. Лякин зиялылар арасындаки куньджюликке — зайыфлыкъ, дейлер. Бу не демек? Эгер сен бир де бир яzydжынынъ эсерини, яхутта артистнинъ ойнагъаныны купьлесенъ, демек сен онынъ дереджесине етип оламагъансынъ, ондан артта къаласынъ, ондан зайыфсынъ. Амма сен куньджю адамгъа бу сёзлерни айтып бакъчы, о чаре тапса сени бир къашыкъ сувгъа богъар. Менимдже анледеки куньджюлик де шунинъ озю — зайыфлыкъ. Сен апайынъны биревден куньлесенъ, демек, о адам сенден къат-къат устюн экен. Сенден гузель, сенден беджеркли экен. Яни, сен озюннинъ онынъ алдында зайыф коресинъ. Озюндже оны акъаретлемек ерине севип-сайгъан омюр аркъадашынъны акъаретлейсинъ, озюннинъ де шу адамдан ашагъы олгъанынъны исбат этесинъ. Мына биз сенинъле омюр кечирдик, бир-биримизни не ичюн куньлемедик, Галия?

— Сен де куньджю эдинъ. Унуттынъмы?

— О кѳадарлыкъ эр бир яш анледе ола билир. Бир-бириниъи севип-сайгъан сонъ... Атта озъ козюнъден кыызгъанасынъ. Сен Галия, гузель эдинъ, эр кес санъа бакъа эди...

— Шасенем гузель дегильми?

— Тыпкъа сенинъ яшлыгъынъ, Галия.

— Онъа да ойле бакъалар ки, коръмелисинъ.

— Адамларда козь олгъан сонъ, бакъаджакълар, эбет. Бакъув — бу даа намуссызлыкъ дегиль. Бизим Шасенемнинъ яман тарафыны мен эшитмедим. Лякин шу кунъджюлик деген хасталыкъ намуслы адамны да баштан чыкъара биле. Сен акъсыз ерде эр кунъ апайынънынъ мийини чукъып турсанъ, оны ашшаласанъ, апай да инсан, даяныр-даяныр да бир кунъ ола санъа корьсетир... Мына энди, истесенъ кунъле, истесенъ кунълеме, деп сенден иптикъам алып. Кунъджюликнинъ де бир сыныры олмакъ керек. Себебсиз, асылсыз кунъджюлик омюр ашамакътыр. Онынъ акъибети аджыныкълы ола. Оразбайнынъ япкъаны да ойле олып чыкъты, атта колуна балта алды. Делилик дегильми? Демек, о Шасенемге ляйыкъ адам дегиль, экен. Буны озю тасдыкълады.

— Шасенем меденнет корьген, анълы, земане кызыларында бирн. Оразбай киби союна тнеджек кыыз дегиль эди, амма...— деди Галия апа кокюс кечирип. Бегдияр Надырович кызынынъ такъдирине яныкълагъан Галиянынъ бетине бакъты да, оны тынчландырмакъ ичюн:

— Айды, кызынынъ чокъ макътама, пазарларсынъ, ана назары пек яман ола дейлер,— деп кульди. Сонъра олар яхшы, темиз урбаларыны кийип, янъы мекиянынъ къумлы сокъакълары бою адымлап, Шасенемнинъ эвине кеттилер...

Директорнынъ башында олгъан къасеветнинъ, тюшондженинъ эсабы ёкътыр. «Янъы совхознынъ темелини тикмек, отарларны кенишлетмек, ем меселеси, люцерна-мысырбогъдай чёлю мейдангъа кетирмек, багъбагъча ишлери... Онынъ уджу-буджагъы ёкъ. Мында кичкене хозяйстволарнынъ бирлешюви саесинде чокъ халкъ яшамасы козьде тутула. Мектеп, клуб, балалар багъчасы... Чокъ ишлер япылды ве даа чокъ ишлер япыладжакъ. Айванасравджылыкъны инкишаф эттирювининъ юксек сурьатлары даа бутюн хозяйстволарда эльде этильмедн. Озьбекстан Компартиясы Меркезий Комитети бу мунасебетнен бир сыра районларнынъ ёл-

башчыларыны кескин тенкыд этти. Республиканынъ партия, совет, кой хозяйствосы органлары, колхозлары ве совхозлары айванасравджылыккыны памукчылыккыкыа кедер этмеген бир алда илерилетмек тедбирлерни корьмектелер. Бу саада бизлер биринджи планда турамыз. Бизим топракларда памукъ ёкъ. Ойле олгъанда айванасравджылыккы мында озюнинъ кенъ къанатларыны джаймаккы керек. Биз санайы комплекслерни ве хозяйстволарара ишханелерни илерилетюв эсабына осюмнинъ эсас кысымыны эльде этермиз. Янъы кудретлеримизини белли бир кысымы хусусан кумлукларда айванасравджылыккынынъ шекилленювине ве илерилевине мунм дереджеде ярдым косътере билелер. Анълашыла ки, айванасравджылыккыны ишкишаф эттирюв вазифеси санайы комплекслерни ве хозяйстволарара ишханелерни мейдангъа кетирмекнен сынъырланмай. Фермаларны буюльтюв ве реконструкция япув ишини мында биринджи невбетке кюймаккы шарттыр. Озьбекстанда етиштирилген этнинъ учте бир кысымыны кююнджылыккы бере. Бу саанынъ ава хышымына бакъмадап эппейни осъмесини темни этмек ичюп республика ве мааллий органлар кююнджылыккынынъ маддий-техника базасыны пекитмектелер. Чёллердеки сюрюлерни емнен темни этмек макъсадынен ихтисаслаштырылгъан хозяйстволар мейдангъа кетирилмекте. Узакъ яйляларда кыздырылгъан кюшарлар кчурулмаккыта. Бешйыллыккынынъ сонъундаже суварылгъан яйляларнынъ колеми бир къач миллион гектар артаджаккы. Чёлъ отлары ве осюмликлеринини мейданы йылдан кенишлетиледжек. Кююнджылыккы хозяйстволары къаба емни тымар этиюв, азырлав ве оны айванларгъа берюв техникасынен темни этильмек керек. Буларнынъ эписи республикада кююни ве эчкинини сайысыны еди миллионгъа етиштирмеге имкян береджек. Къызыл-Къум диярында кчурулмаккыта олгъан комплексли «Алгабас» совхозы беш йыллыккынынъ сонъунда кююнларнынъ сайысыны шимдикинден эки кере даа арттыраджаккы. Совхоз бу ишлерининъ эдасына кирешкен сонъ, кююнларнынъ сайысы юз йигирми бинъге бараджаккы. Девлетке бир йылда элли бинъге яккын юксек кейфийетли къаракуль териси теслим этиледжек. Ем-пичен азырлав ишлерни де бойле мунм ерде тура. Белли ки, емсиз мал асралмай. Шимди ем-пичен санайысынынъ ишини яхшылаштырувгъа догърултылгъан бир сыра кюшма тедбирлер корюльмекте. Олар-

дап бириси мына якъында ер астында фышкырып чыккъан артезиандыр. Бойле чешмелер совхоз чёллеринде онларнен оладжакъ. Бу сувлар тек малны суварув дегиль, онларнен гектар ем азырламагъа имкян догъураджакъ».

Бегдияр Надырович бу ишлернинъ эписини акъылына, козь огюне кетире ве геджелери юкъусындан уянып, софагъа чыкъа да, Галия апа корьмеген арада, тютюн чекмеге меджбур ола.

Олар Шасенемнинъ эвинде чокъ отурмадылар. Къызынынъ гонълони, рухуны котердилер, турмушыны козьден кечирдилер. Саба эрте турмакъ, ич олмагъанда бир къач отаргъа барып кельмек ичюн такъат топламакъ керек. Сагълыкълашып чыккъылар. Бакъсалар къапы алдында Турсунбекнен, Бекберген туралар. Олар Мархай-Худукъта аягъыны эзген тракторджыгъа Шасенемни алып кетмек ичюн кельгенлер. Шасенем меселени аягълады ве тез-тез кийинип, озюнинъ эвинде тургъан медицина сандычыгъыны алып чыккъы. Ярым саат кечер-кечмез хастанынъ янына кельдилер. Шасенем яранынъ ойле пек къоркъунчлы олмагъаныны корьди, хастаны тынчландырды, темизледди ве иляджлап багълады.

— Бир къач кунъ эвде олурсынъ, сонъра бизге медпункткъа келирсинъ,— деди эким ве сандычыгъына япышты. Бекберген онынъ къолундан сандычыкыны алып:

— Энди кеч олды, мында ятарсынъыз,— деди.

— Келип алдыгъыз, алып кетип ташланъыз. Мен озь эвинде олмакъ кереким,— деди Шасенем Бекбергеннинъ козюне бакъмайып.

Бекбергенге бир сёз айтмагъа сыра къалмады. О Шасенемнинъ козьлерине бакъты да, сандычыкыны алып машинагъа минди.

— Турсунбек агъа кетмейми?— деди Шасенем ич бир шей шубеленмейип.

— Раатлансын, кеч олды, озюм ташлап келирим,— деди Бекберген ве бир кереден машинасыны кочирип кетти.

«Москвич» Мархай-Худукънынъ къумлы ёлундан зорнен кечип, юксек джапнынъ тёпесине котерильди. Мында ёл енгиль, Къуртнесирининъ бригадасына сув ташыгъан машина оны яхшы таптагъан, этрафында исе тазе саксаул тереклери осип чыккъанлар. Машинанынъ артында индемей отургъан Шасенем джап

ёлуна чыкъар-чыкъмаз буравджыларнынъ дурагъыны корьди.

— Кеч олмагъан олса, оларгъа да кирип кечер эдик, эписи бир саба келип-кетмек керек оладжакъ,— деди Шасенем. Бекберген машинанынъ саатына козь ташлады. Саат он бирин кече эди.

— Менимчюн феркъы ёкъ, къайда десенгыз о якъкъа айдамагъа азырым,— деди Бекберген.

— Ойле олса, догъру эвге айдангыз. Ошекке мевзу олмайыкъ,— деди Шасенем.

— Ошектен къоркъасызмы?

— Къоркъмайым, лякин кимсеге керек шей дегиль.

— Оразбай келип-кете экен, ойлеми?

— Мына, коресизми, биринджи ошектен сизден эшиттятырым.

— Не ичюн я? Олса, олур. О сизинъ акъайынгыз.

— Акъайым эди. Амма эр шей битти. Биткенине инаналмай къуванып юрем. Кельгенини де истемейим, лафыны да.

— Эбет, севген адамынъны бир кереден унутмакъ къолай дегиль,— деди Бекберген азачыкъ Шасенемнинъ зытына тийип.

— Башынъа тюшсе билирсинъ. Даа яшсынъ.

— Мен сизден эки яш буюким, Шасенем ханым, буны эсингизден чыкъармангыз.

— Не демек истейсингыз, Бекберген агъа, деп чагъырайыммы сизни?

— Ёкъ, джаным, сиз мени Бекберген, деп чагъыр-сангыз да джаным агъырмаз.

Шасенем индемеди. О бу дакъикъагъа кельгендже Бекберген Жаксымуратовны тек яхшы ёлбашчы, яхшы ферма мудирин, деп биле эди. Шимди динълеп бакъса, бу яшынъ агъызындан онынъ гъуруруна токъунгъан нотачыкълар эшитиле. Шасенем онынъ ким экенини, къайдан кельгенини, анле вазиетини ич бир кимседен сорамагъан ве меракъланмагъан эди. Оразбайдан къуртулгъанына даа инанмай юргенде шимди Бекберген чыкъаятыр орталыкъкъа. «Вай, манъа онынъ машинасына минмек керек эдимиз? Мына, менде бойле тюшонмей-ташынмай япылгъан ачыкъ адетчиклер ола даа. Гедженинъ бир маалинде... Турсунбек де корьди, хаста да, онынъ балалары да. Машинагъа минмек ёкъса джи-наетми? Айды, корьсе-корьсюнлер. Мен экимин. Бойле алчакъ, чюрюк лафларгъа къулакъ асаджакъ олсам, мен де эски хурафатнынъ урф-адетлерине берилип ке-

терим. Табнатсыз адамлар ошеклесинлер, мен исе, элимден кельгениндже бильгимни оларгъа багъышламагъа тырышаджагъым. Биринджи севги бойле олып чыкъкъанына да ич янмайым. Биз Оразбайнен бам-башкъа адамлар экенмиз. Бир озеннинъ эки савли. Мен зема-недже кийиниме, яшамагъа севем. Мени анълагъан адам тапылса, гонъюль беририм, тапылмаса эбедий бойле къалырым».

Машина буравджылар янындаки ёлдан энишке бурулды. «Алгабас» койчуги санки авучынъ ичинде. Ялынъыз бир пенджерде ярыкъ корюне, о да Шасенемнинъ бабасы — Бегдияр Надыровичнинъ пенджереси.

— Бабамлар даа ятмагъанлар, — деди Шасенем чокъ вакъыт индемей кеткен Бекбергенге.

— Янъы мекян, янъы ишлер, планлар... эбет онынъ юкъусы къачаджакъ даа. Тезден мен де бу якъкъа кочеджегим. Къарткъа ярдым этмесек олмаз...

— Хорантагъызненми?

— Хорантам къаледе. Олар Нукъусны къыймайлар.

— Анапъ, бабанъ къыймаса да, ярепъ, балаларынъ янынъда олмакъ кереклер. Янъгъызлыкъ тек аллагъа ярашкан, дейлер.

— Бала, чагъа меселесини бу диярда бакъармыз. Бельки гонъюльдеш бир Шасенем манъа да тапылыр, афу этинъиз.

— Демек, сиз бекарсынъыз?

— Айса?

— О-о. Мында къызлар чокъ. Даа келеджеклеринден башкъа. Эм бизге окъумыш, медений къызлар, яшлар келирлер. Бабамнынъ айткъанына коре, эр йыл окъув юртларындан дипломлы яшлар келеджеклер. Базы бир ерлерде вербовка да кете экен.

— Билем. Самаркъанддан бизге кельмеге ынтылгъанлар бар, бугуни, ярын беклеймиз.

— Мына бу ятакъханени де оларгъа азырлаймыз, — деди Бекберген даа къурулып битмеген эки къатлы би-наны косътерип.

Машина Шасенемнинъ эви алдында токътады. Шасенем тошти ве сандычыкъкъа узанды. Лякин Бекберген алдырмады. Шасенем кене де озю аладжакъ олып тарткъычлады. Бекберген онынъ къолуны йибермеді. О Шасенемнинъ ашагъы эгиллип тургъан юзюне, козьлерине бакъып:

— Мен сизни чокътан билем, — деди.

— Йигирми эки йылдан берлими?— деди Шасенем озюнинъ яшыны бильдирип.

— Ёкъ, учъ йылдан берли. Къошарларгъа къар куремеге чыкъкъан кунюнъизден берли. Сиз о вакъыт адамлар ичинде айырылып тура эдинъиз. Устюнъизде къырмызы штан бар эди, догърумы?— Акъылымда ёкъ. Шимди штан киймеген къыз пек сийрек,— деди Шасенем ве кепе сандычыкъкъа узанды.— Къолунъизны тартынъыз ве озъ ёлунъыздан къалманъыз!..

Шасенемнинъ сертийгенини корьген Бекберген сандыкътап къолуны чекти ве алень-аджеле эвине кирип кеткен Шасенемнинъ артындан бакъып къалды. Шасенемнинъ эвинде ярыкъ корюнген сонъ, бир къач дакъика даа еринден кочмей, насылдыр бир умятнен пенджереге бакъып турды. Кимсе чыкъмады. Шасенем перделерни орыткен сонъ, Бекберген машинаны кочюрип, къаранлыкъ йылгъа бою козьден гъайып олып кетти.

Саба бутюн ёлбашчы хадимлер дирекциягъа топландылар. Олар янъы совхоз еринде, янъы идареден биринджи меджлис отькердилер. Ишлер ве вазифелернен эписи эвельден тапыш олсалар да Бегдияр Надырович оларны бир даа топлап лакъырды этмеге къарар берди. Шимди баарь ишлерини джанландырмакъ, хусусан ятакъханенинъ къурулышыны, багъчаны планлаштырмакъ ве ашламаларны отуртмакъ киби ишлерни тезлештирмекнинъ зарурнетлигини бир даа къайд этти.

Эр кес озъ вазифесине даркъалып кеткен сонъ, къапы алдында беклеп тургъан Айдос Бегдияр Надыровичнинъ идареден чыкъкъаныны корьгени киби, машинанынъ стартерине басты. Машина отургъан еринде дирильдеп башлады. Бегдияр Надырович узун бойнуны эгилътип, шофёрнынъ янына ерлешти. Айдос бир шей сорамайып идаренинъ алдындан кочип кетти. Ёлгъа чыкъкъан сонъ, Бегдияр Надырович:

— Аскъарнынъ отарына!— деп ташлады. Оны Аскъар чобан эр кестен зияде меракъландыра эди. Баарь чобаннынъ йылына скион чеккен бир вакъыттыр. Даа базы бир сувукълар укюм сюръсе де, къыш энди артта къалды. Четтен не къадар ярдем олса да, эр алда малынъ сагъ къалувы ве чоғалувы эвеля чобангъа багълыдыр. Къоюнлар сагъламмы, токъмы, вакътында суварылгъанмы, къозулав девирни насыл кете — эписи чобаннынъ шахсен ишке янашувуна, онынъ теджрибесине ве ишке берилловине бакъа. Сагълам ве тендирист къоюн озюнден яхшы несиль къалдыра. Къозулав де-

виринде энъ яхшы къаракуль джынысларыны сечип алмакъ да чобангъа багълыдыр. Бу девирде эр бир чобаннынъ янында махсус кельген мутехассылар отуралмай. Шунынъ ичюн чобанлыкъ ишинде энъ яхшы мутехассыс чобаннынъ озюдир. Къаракульнинъ эр бир джынысына айрыджа къыймет кесиле. Мисаль ичюн къара къаракуль терилери адий козьнен бакъкъанда бир биринден айырылмайлар. Лякин айры тюслернинъ къыймети гъает буюктир. Къаверенкли-камбар, пек сийрек расткельген гулигас, яни гульгюли, кок тюсте «урюк-гуль» деп адландырылгъан къаракуль терилерининъ къыймети ёкътыр.

Айдос машинасыны юксек барханлар арасындан айдап, бир къач къошарны четте къалдырып, догъру Аскъар чобаннынъ отарына тараф кетмекте. Сынъырсыз чель баарь авасынен нефес алмакъта. Саба кунешининъ шавлелери даа чельни къыздырып оламагъан. Барханлар арасында ве йылгъаларда еширип башлагъан осюмликлер айдын ве темиз кок астында тойгъандже тазе нефес алмакъталар. Саксауллар, юшан, къамгъакъ, кекре, къавурдакъ ве патта-сатта расткельген дигер осюмликлер арасында торгъайчыкълар учуша, узакълардан къарылгъач чивильтиси эшитиле. Бегдияр Надыровичнинъ къулагъына бир сес кирди, машинанынъ тышына башыны чыкъарып динъленсе де, анълап оламады.

— Токътатчы, арабанъны!— деди Айдоскъа. Экси де тюштилер. Этрафкъа козь ташладылар. Орталыкъ чым-чырт. Бираздан чельнинъ сююнетини бозып, насылдыр бир къуш сеси эшитильди.— Бодене чивильтисине бенъзей,— деди Айдос йылгъа ичиндеки тал тереклерине таба бакъып.

— Бодене чивильдесе, берекет дуядыр,— деди Бегдияр Надырович.— Халкъ ойле дей.

Акыйкъатен бу йыл чель къушлары шенъ йырлап башладылар. Олар мында кельген адамларгъа йырласалар керек. Адамлар исе берекет ичюн. Чюнки олар бу йылнынъ берекети ичюн курештилер, янъы йылнынъ берекетине исе темель къоймакъталар.

Бегдияр Надырович ве Айдос бу тыйнакъ этрафындаки къушларнынъ чивильтисини динълеп, бираз зевкъланып, кене ёлгъа чыкътылар. Ярым саат къадар кеткен сонъ, бархан артында Аскъар чобаннынъ къоюнлары корюльди.

Узакътан бакъкъанда олар буюк чельнинъ ичинде

турган бир къара тамганы андыралар. Бу тамга кеттикче якыплаша, кешарда таягына таянып турган чобан ве онынъ япындаки копеклер сечиле. Инает, машина буюк кююн сюрюшне якыплашып токътай.

Аскъар чобан директорны корьгешинен кюванчын-дан не япадажагыны билъмедн. Яшланган козьлерини сюртип Бегдияр Надыровичке эки кюлуны узатып селямлашты.

— Меним юзюм кызармады,— деди о гзурурнен кююяларына козь ташлап. Кышта мени Ерназар меселесинде айыплагъанда алты юз малым олган олса, шимди бинъни кече. Къалгъаны къаракуль. Ялыгыыз биринджи ве экинджи сортлар. Учюнджи сорткъа пычакъ сйлтемедим, языкъсындым.

— Сагъ бол Аскъар! Мен сенинъ эвинде де байрам олгъаныны эшиттим, янгы эвляд хайырлы олсун! Ишлерни бир ёлуна кюйсакъ, мытлакъ юртуна барып шуват* ичермиз.

Директорнынъ вакыт тапып бугунъ онъа кельгешне Аскъар гъает кюванды ве Оразабайнынъ шу геджеси котек чыкъарып якъанларыны да унутып, бу кюлайсыз меселени бир даа кюзгъамамагъа, бутюн даргъынлыгыны ютуп, ичинде сыр этип къалдырмагъа озюнде кучъ-кювет тапты.

ОН СЕКИЗИНДЖИ БАБ

Раатлыкъ куюю эди. Эсма куююдан сув алып кайткъанда Назим онынъ алдына чыккып:

— Кюпкъаларынъны ташла да, ярым сааттан Чарагъанынъ дут тереги тюбюне чыкъ,— деп аякъмашинасыны айдап кетти. Эсма ичюн бу давет бекленильмеген бир вакытта олды. О бугунъ чамашыр ювмагъа, эвни джыйыштырмагъа ишетленген эди. Бундан да башкъа, Назим оны бу куньге къадар ич бир ерге, атта киногъа биле давет этмеген эди. «Чарагъа мааллесиндеки дут тереги тюбюнде корюшмесе башкъа ср тапмагъандыр даа? Не олса, олсун, барырым, мытлакъ барырым. Назим киби йигитининъ теклифини ред этип оламайым.» Эсма кийинди, сачларыны тарады ве кюмшугъа ишнен кирген анасына: «Сабун кыдырмагъа кеттим, андан бельки Джамбайгъа барырым»,— деп язып къалдырды. Ярым сааттан Эсма дут тереги тюбюнде эди. Бираз

* Шуват — деве сююнден япылган ичимлик.

дан о ерге эки яш, эки кыыз даа кельдилер. Эсма оларны ташымай. Утансырап четке бурулайым дегенде, Назим аякъмашинасыны Эсманынъ алдына келип токъ-татты.

— Сен мени неге давет эттинъ?— деди Эсма бир шейден сакъынган адам киби этрафкъа бакъынып.

— Бугунъ Чобан-Атагъа барып раатланаджакъ олдыкъ. Булар меним достларым. Таныш олуңыз. Йигитлер ве кыызлар адларыны айтып къол тутуштылар. Эсма кыызларны пек бисинмеди. Экиси де къарардан зияде бояланганлар. Озьлери яхшы, дюльбер кыызлар амма, даа гузель олып корюнмек ичюн бояны аямаганлар. Козьлерини юмсалар, къашларынынъ тюбуне къадар бояланган козь къапакълары зорнен ачыларлар. Базы кыызлар буны аселет япа экенлер. Эгер олар йигитлерини боягъа берильгенлерини билъселер, лаф эткенде козь къапакъларыны сыкъча юмып, яваштан ачалар. Не япадажкъсынъ, дюньяда йигит адыны ташыган бойле яшларгъа да расткелинс. Асылында исе, боя якъмакъ, сюръме чекмек, ильвап такъмакъ къадын-кыыз ичюн табий шей. О инсаннынъ тышкъы корюнишини тюрендире, эстетик дуйгъу уяндыра. Лякин, эр шей киби, бунынъ да къарарыны биледжексинъ. Эсманынъ бети исе, анадан догъма киби эди.

— Мен кетмейим,— деди Эсма ерге бакъып.

— Омюримде биринджи кере сени чагъырдым. Ред этсенъ... Озюнъ билдирсинъ.

— Мен бу кыызларны танымайым,— деди Эсма яваштан.

— Мен де танымайым. Оларнынъ бизге кереклиги де ёкъ. Огъланлар меним институт аркъадашларым,— деди Назим.

— Мен анама айтмадым,— деп инатланды Эсма.

— Айтсанъ, ёкъса разы олур беллединъми?

Эсма сусты. Олар аякъмашиналарынынъ руллеринден тутып, яваш-яваш Чарагъанынъ тар къалдырымлары бою адымладылар. Самаркъанднынъ эски шеэр базарына кирип, кыызларны аякъмашиналар янында къалдырып кеттилер. Бираздан учеве де чанталарынъ толдуруп кельди ве аякъмашиналарынынъ артына багълап къойдылар. Эски шеэр мезарлыгъы арасындан кечкен ёл бою адымлап байырнынъ тёпесине чыкътылар. Кыызларны аякъмашиналарнынъ алдына отуртып бир-бири артындан кочип кеттилер. Эсма тюшуне: Озюни Назимнинъ къучагында кеткенине, бойле кезин-

ти акъылына биле кельмегенне ве уютсенден Назим оны чагъыргъанына къувана-къувана кете. О Назимнинъ эр бир сёзюне пана, омузлары устюнден басып тургъан дерманлы йигитнинъ кокрегине башыны таяп, кимерде-бир шакъылдап куле. Бу эки яш юрек, санки севги дерьясынынъ далгъалары арасында ялдамакъталар. Шимди олар ичюн дюнья бир бош шар, онда бу эки араретли юректен башкъа бир шей ёкъ. Эсма чамашырыны да унутты, сабуны да. Назимнинъ сыджакъ нефеси онынъ япагъына урула, Эсма бу нефесини ичине чекип, зевкъ алып кетмекте. Чобан-Ата байырына кельген сонъ, къызлар аякъмашиналардан секирип тюштилер. Огъланларнен яп-янаша кетип байырыныъ тёлесине чыкътылар. Бу ерден бутюн Зарафшан вадиси корюльмекте. Ашагъыда, озень ялысындаки «Зарафшан» кафеси алдында кебаб тютемекте. Невбетте беш-он адам тура.

— Мен барып келейим, — деди Назим.

Эсма разы олмады: — Мен де кетем, — деп аякъкъа турды. Аякъмашинаны къалдырып, экиси ойнаша-ойнаша байырдан ашагъы тюшип кеттилер. Назим кебабгъа невбет алды ве шу арада Эсманы сарып алгъан енгиль машиналарнынъ шофёрлары янына къайтып кельди. Шофёрлардан бириси онынъ кумюш кибн сачларыны сыйпап бакъаджакъ олды, Назимнинъ кельгенини корип къолуны керп чекти. Эсма индемей шофёрлар арасындан чыкъып, Назимнинъ омузына къолуны къойды. Шофёрлар тар-мар олып дагъылыштылар.

— Бойле ерге янъгъыз тюшмек къоркъунчлы экен, — деди Эсма Назимге янтайып. — Кебаб ерине озюнъни де чип-чий ашайджакълар...

— Эр шей къызыныъ кендисине багълыдыр. Юзь бермесенъ, кимсе сени ашамаз, — деп кульди Назим. Эсма исе, бу лафны шофёрлар оны сарып алгъанына къувангъанындан, Назимнинъ юрегине бираз даа севги атешин тюшюрмек ичюн гъурурланып айтты.

— Сизге къанча? — деди шишман кебабчы Назимнинъ якъыплашкъаныны корип. Сонъра кебабнынъ тютюнини савурып Эсмагъа бакъты да:

— Бу якъкъа чыкъ, безъ къыз, къарарырсынъ, — деп чапа тишлерини косътерип ырджайды.

— Он секиз! — деди Назим къызышып. Эсма кебаб тютюнини къоклап турды, лякин Назимнинъ япындан кетмедди. Бу Назимнинъ юрегине пек ярашты. «Эр алда Эсма менн севе. Къызлар бойле олмакъ кереклер.

Қартбабамның айтқан ақынқый сөзінше бөпзей.
«Севмек — бегемек дегилдир, демирнің эки уджу да
бир кызмалы... Ғарипнің баласы эки йылдан берли
ташый-ташый куюмызда сув қалдырмады...»

Назим он сөзиз темен кебабның ақчасыны берди.
Шешман кебабчы теменлерден кебабларны чықарды
ве устуне бир авуч доғралған соған ташлап, сирке
септи де:— Ма, ал красавица,— деп Эсмаға узатты.
Эсма қяғытқя оралған кебабларны индже пармақ-
ларынен авучлап тутаджакта кебабчы кене бир қяч
сёз айтып қызға илишти ве агызыны қулақла-
рынадже керип, озюнің айтқанына озю шакылдап
кулди. Назим қулақ асмады. Ичинден бир шейлер
сомурданып кебабларны Эсманьн қолундан алды да,
байыргға тырмашып кеттилер. Тюневин яғып кечкен
бир-эки сағанақ яғмурдан сон қырлар даа кере-
ги киби сарқып етиштирмеген. Шуньн ичюн Эсма
туфлилерини былаштырмайджак олып, чакыллы тар
сокякташ четке чыкмайып адымлай, лякин эпншли-
ёкчушли, ташлы-чёкюрли ерлерде он эки сантиметрлик
оқчели туфлинен абынмай-сюрюмей юр бакъайым.
Байырыньн тёпесине чыккяндже қяч кере абынып,
ерге эгиле-эгиле адымлагған Эсманьн артындан эшкь
иле кетмекте олған Назимнин кейфине-кейф қошул-
ды. Не иссе, олар шакъалашып, кулюшп тюзлюкке
чыктылар. Андан қяршыдаки байырыньн тёпесинде
беклеп турған аркядашларыньн бир шейлер айтып
қол саллагғанларыны корьдилер. Оларньн не деген-
лерини янларына кельген сон апъладылар. Албу иссе,
шеэрден ашыкып чыккянда стакан алмагға унут-
кчел экенлер. Ельчик эсип қурутқан тёпедэ олар
яшы ер сайлап ерлешкенлер. Мында баарь кунешн зайыф
нурларыны сача, тосат-тосат серин қыр ельчин эсип
кече. Отурмакь, темиз авада нефес алмакь, этрафтаки
тазе қыр чечеклерине бакып зевкъланмакь ичюн пек
келишлики бир вакыт. Яшлар бир-бири янына ерле-
шип отурдылар. Ортагға қяғытлар тёшеп қыр софра-
сы донаттылар. Киминьн чаптасында не де олса, орта-
гға чыкты. Колбаса, бакъла консервасы, пенир,
соған... Эки шнше «московское» ракысы, эки шнше
шампан шарабы, бир қяч шнше «Ташкент суву». Ши-
шелерин алдарына юварлатып ташладылар. Эпнш
софрагға бакып сусып қалдылар. Сусувньн манасы
шунда ки, стакан ерине не тюшюшип чықармалы адже-
ба? Назим қяғыттап бурумчыклар ясамакыны теклиф

этти. Теклиф къабул олунмады. Шишелерни ачайыкъ, эр кес истегени къадар котерир ичер, дедилер, бу теклиф де эписининъ юрегине ятмады.

— Франсыз йигитлери севген къызларынынъ туфлилерине шампан тѣкип иче экенлер, Эсманынъ туфлилери келишмейми?— деди боялы къызларнынъ бириси Назимнинъ козьлерине бакъып.

— Сен ойле арз этсенъ, тасмалы чабаларынъны чыкъар да ич,— деди Эсма къызнынъ тизлерине къадар сарылгъан тасмаларгъа къыйыш назар ташлап.

— Дарылма, Эмма, земане модасынен юргеге севем.

— Меним адым Эмма дегиль, Эсма!

— Мен тюшонип таптым, алдымызда консерва къутусы тура да, хо-хо-хо,— деди Назим къызларнынъ такилешип башлагъанларына тарсыкъып.

Эписи кулюштилер. Назимнинъ бу теклифине разы олмамакъ мумкюн дегиль эди. Консерваны кягъыткъа бошаттылар. Къутуны шампан шарабынен чайкъап, невбетнен ракъы тѣкип ичтилер. Назим аякъчылыкъ якъаны ичюн, башта озю, «достлукъкъа», деп котерди, ве кимсенинъ джаныны агъыртмамакъ шартынен, сагъ къолдан башлап тѣкеджегини илян этти. Онынъ сагъ тарафында Эсма отура эди. Эсма ракъы ичмедди.— Айса шампанны ачайыкъ,— деп йигитлернинъ бириси шампаннынъ тель къулачыгъыны бурып башлады. Назим къутугъа, Эсма ичюн къоюлгъан ракъыгъа, бираз даа къошып, шампанны ачкъан йигитке узатты. Бойледже, эписи невбетнен ичтилер, ашадылар, йырлады ве шенълендилер. Шампангъа Эсмадан башкъа авес эткен тапылмады. О бир къач ютум юткъанынен къызылчыкъ киби къызарды ве озюнинъ кейфленип кеткенинден утансырап Назимге бакъып куле берди.

— Омюримде агъызыма алмагъан эдим, эписи сенинъ хатиринъ ичюн,— деди о Назимнинъ сачларына мамюр козьлерини тикип.

— Я сен меним ракъы ичкенимни корьген эдинъми? Бугуни бойле олды: сырадан къалмамакъ ичюн.

Йигитлер ве къызлар шенъ-шерамет, шакъа-кулькюнен аякъкъа турдылар, ойнашып, къувалашып Зарафшан тарафкъа кеттилер.

— Рус къызлары шенъ ве модалы олалар я, Назим?— деди Эсма оларнынъ артындан бакъып.

— Бутюн феркъ шунда ки, бизим къызларымыз басыкъ олалар, бетлери ачыкъ, къальблери фередже алтында. Къальб сербестлиги, юрек шенълиги ашкъаре де-

гиль. Амма оларда эр шей ашкяре, гонъюль бол, гъурур буюк.

— Не ичюндир, бизим яшларымыз оларгъа пек япышалар. Къызларымыз ойле дегиль, амма...

— Биз йигирминджи асырнынъ зиялыларымыз, Эсма. Бизлер, олар, деген лакъырды земане адамларына ярашмай. Эр кес севгенне къавушмакъ керек. Мына айле яшайышынынъ темели неден башлай.

— Я къавушып оламаса?

— Языкъ. Бахтсызлыкъкъа ёл ачыла. Лякин оныгъле курешмек керек. Курешсиз бир шей олмай. Севдинъми, севгинъ ичюн курешмелисинъ. «Азыргъа дуваджы» олып отурмакъ мында кечмей. Асылында бахт — куреш демектир! Истидат меселеси де ойле. Адамлар бар ки, олар озьлерини истидатпервер сайып юрелер, лякин бир шей япмайлар. Бутюн омюринъ бою макътанып юре билесинъ, амма сенинъ джемаат файдасына япкъан бир ишинъ олмаса, сенинъ макътанчакълыгъынъдан не файда? Истидатлы адам, насыл шараитте олмасын, илле озюни корьсетир. Мен истидатлым, деп баджакъларынынъ узатып ятсанъ, истидатынъ да эбедий озюнгъле къалыр. Даа догърусы истидат — эмек демектир. Анадан догъма башынъда олгъан акъыллы инкишаф эттирмеге эринмемек керексинъ. Бош-богъазлыкъ кимсеге керекмей. Сен озюнгъни не беллесенъ, белле, насыл ёлларнен макътансанъ, макътан, козюнгъни юмгъан сонъ, тек япкъан ишинъ — истидатынъ къалыр.

— Асыл мен сенигъ бойле акъыллы олгъанынынъ биле эдим, — деди Эсма эркеленип.

— Къана, биз бойле отурайыкъмы къыр тёпесинде? Юр кезишейик, — деди Назим бираз кейфленген Эсманынъ сачларыны сыйпап.

— Бугуш сенинъ къолунъдам, сенигъ эмиринънен юрмеге акъкъым ёкъ, — деди Эсма козьлерини сюзип. Назим онынъ къолларындан тутып аякъкъа турсатты. Къызнынъ башы айлянгъан киби олды, Назимнинъ кокусине таянды. Сонъра туфлилерине аякъларыны сокъып, ильмеклерини илшитирмей теитиреклеп-адымлап кетти. Олар Чобан-Ата байырынынъ энъ юксек тёпесине чыкътылар. Аркъадашларынынъ туюю ёкъ. Динъленип турдылар, сеслерини де эшитмедилер. — Зарафшан озени боюндаки къамышлыкъта олсалар керек, — деди Назим. Бу къамышлыкълар Назимнинъ тургъан къаясындан бир бучукъ километр къадар узакълыкъта олып, озенинъ юкъары тарафына буюк орман шекилинде

узанып кетмекте. Назим Эсманынъ къолундан тутып, къаядан ашагъы эндирди. Къаянынъ ортасында ойле чатлакълар бар ки, олар Алимининъ къобаларыны анъдыралар. Бу ерлерде адамнынъ изи биле ёкътыр. Ялынъыз патта-сатта чобанлар кирип ягъмурдан сакълансалар керек, Назим ярылгъан къая арасына сокъулып ешилъ отлар устюне отурды. Эсма аякъ устюнде турып къаянынъ тѣпесине козьлерини тикип сейир этмекте эди. Онынъ тѣпеге созулып тургъан бою-постуна, тюмтюз эндамына, ачылгъан беяз балдырларына бакъып тургъан Назим, бирден еринден котерильди ве Эсманы къатты къучакълап дудакъларындан опыти. Эсма индемей къаягъа таянып къалды. Бу ерде онынъ акъикъатен башы айлянды. Шу арада Назимнинъ къуветли къолу Эсманынъ назик белинден къуветли къучакълады. Эки яш, алевли юрек серс къобагъа кирип кеттилер...

Эки кунъ эвельси Назим «Алгабас»тан мектюп алгъан эди. Мектюпин совхоз идареси адындан Турсунбек язгъан. Назим Турсунбекнен яхшы таныш олгъан эди. Олар Самаркъандгъа кельгенде берабер Булунгъур юзюмджилеринде, Самаркъанд багъчеванларында ве ннает Ниметулла эмджесининъ эвинде тойда олгъан эдилер. Шу корюшювде Назим яш мутехассыс оларакъ узакъ диярларгъа кетип чалышмагъа авеслиги олгъаныны айткъан эди. Турсунбек янъы «Алгабас» совхозында багъ-багъча ишлеринде бригадир тани этильген сонъ, озюнинъ яшында Назим киби баба теждрибесини корьген яш агроном олгъаныны юректен арз этти.

Назим мектюпин окъугъан сонъ, тюшюнди-ташынды ве бабасынен субетлешти. Баба огълунынъ истегине ве хаялларына къаршы чыкъмады. Мемедемин агъа да индемени. Ялынъыз Селиме апте огълунынъ узакъларда «хорланаджагъыны, аштан-судан замет чекеджегини», тюшюнип разылыкъ бермени. Лякин Къуртнезир эмджеси де о ерде чалышкъаныны ве Назимнинъ бу ишке гъает авес эткешини козь огюне кетиререк, экинджи куню бираз йымшап башлады. Саба ёлгъа чыкъмакъ ичюн эвде азырлыкъ кетмекте эди. Шу куню Назим, не ичюндир, Эсманы корьмеге, онынъле бир ерде олып, джан-юректен лакъырды этмеге истеди. Бу корюшюв онынъ истегени киби олып чыкътымы, чыкъмадымы, айтмакъ зор. Эр алда къыз-бала озюнинъ юрегинде сакълап тут-

кѣан чокъ йыллыкъ севгисиниѣ атешинде ялмагъа азыр олгъаныны онъа тасдыкълады. Назим кунъ бою Эсмагъа озюниѣ кетеджеги акъкъында бир сѣз айтмады. Ялыныыз акъшам, эвлери янына келип, аякъмашинадан тюшкеп сонъ, Назим саба ёлгъа чыкъаджагъыны, Къызыл-Къумда къурулаяткъан япты совхозда чалышмакъ ичюп оны чагъыргъанларыны айтты. Эсма бу сѣзлерни эшиткенинен аякъ устюнде джансызланып, дирек киби къатып къалды. Чырайы акъбалчыкъ киби агъарды, козьлеринден инджи киби козьашлар тыгъырып кеттилер.

— Эсма санъа не олды?— деди Назим онынъ тильсизленип къалгъаныны корип. Эсма эп индемени, еринде турды ве пошусыны авучы ичине сыкъып, козьашларыны силе берди. Назим онынъ мушкюль алыны корип, бойле лафны ортагъа чыкъаргъанына пешман этип башлады. Бир къолунен Эсманынъ къолтугъындан тутып бир къач адым адымладылар.

— Демек кетесинъ?— деди Эсма юмругъыны дудакъларына басып.

— Э, сѣз бердим.

— Я мен?.. Энди мен не япаджагъым?— деди Эсма къарыкъ сеснен.

— Сен окъувынъны девам этерсинъ. Мен анда омюрлик кетмейим. Бираз чалышкъан сонъ къайтып келирим...

— Мен де кетем,— деди Эсма Назимнинъ козьлерине бакъып. Назим абдырады. Къызынынъ бойле кесекес фикирге келип, онъа энъ якъын адамы киби сыгъынып айткъан лафындан къоркъты.

— Ич мумкюн дегиль,— деди Назим.— Анда шараит агъыр.

— Олсун агъыр. Тек экимиз бир ерде олайыкъ...

Назим Эсмадан бойле ачыкъ лаф беклемеген эди. Чюнки о къызынынъ юрегини бу купъге къадар ачып корьмеген эди. Къыз бугунъ онъа джаны-къанынен ачылды ве Назимни де озь къальби киби белледди.

Назимнинъ юрегине сувукълыкъ тюшти. О бир къач адым индемей юрди ве къызынынъ юрегини тыпчландыраджакъ киби бир сѣз тапып айталмады.

— Айды, саба корюшмесек, сагълыкънен къал, мен язарым,— деди Назим онынъ пармакъларыны сыкъып. О аякъмашинасына секирип мишди. Эсма артында бакъып къалды. Дерсинъ ичинден бир кесек эт узюлип тюшти. Кокюсине япышты, отурмагъа ер олмагъанын-

дан арыкъ кенарындаки тал терегине аркъасыны таяндырды. Бираздан сонъ санчы кечти. Лякин Эсма турган ериден къыбырмадады. Бугунь омюринде биринджи кере ана-баба эвининъ босагъасындан атлайджагъы кельмеди...

Саба Назимни озгъармагъа кимсе чыкъмады. О кичкене чемоданчыгъына бир къач къат урба къойып, ерге ярыкъ тюшкенде ёлгъа чыкъты. Бутюн гедже козюне юкю кирмеген Селиме апте чемоданчыгъынынъ бир кошесине ёлукъ ашыны сарып къойды да, озюнинъ джанындан татлы бирден-бир огълуны поездгъа кечикмесин деп, вакытындан бир саат эвель уятты.

— Балам, мектюп яз,— деди Селиме апте огълуны ёл къапыгъадже озгъарып.

Назимни Тахтакопюр автостанциясында Турсунбек къаршылап алды. Олар шу геджеси Ат-чапарда геджелдилер. Къумлукълар бою гедже ёлгъа чыкъмагъа истемедилер. Турсунбекнинъ журтунда онынъ къартлары яшай эдилер. Олар Къыз-Къачкъан аулына къонакъкъа кеттилер. Къуваныч-Ярма каналы боюнда ерлешкен бу аулда Турсунбек балалыгъыны кечирген. Мындан окъумагъа кеткен ве бу ерге бир даа къайтып кельмеген. Лякин о не ерде олмасын, къайда ишке ёлланмасын озь тувган аулыны, онынъ ишир ве намуслы адамларыны унутмай. Бельки унутыр эди, амма мында онынъ яшлыгъында севген къызы, джаны-джигери къалды. Къыз ол алты яшында эди. Турсунбек онынъ мектепни битирмесини ве институткъа кирип окъумасыны беклей эди. Апансыздан Улу Ватан дженки башлады. Турсунбекни ордугъа алдылар. Къыз явлыгъы астына козьяшларыны гизлеп, мына бу канал башында агълап къалды. Дженк Турсунбекнинъ башына да чокъ белялар кетирди. Къызиен алякны узюльди. Карпатта эсир тюшти. Бир йыл концлагерьде чекишти. Сонъра имдат тапып чыкъты. Аркъадашлары чыдап оламай Сербия койлеринде сюзюлип къалдылар, о дагъгъа барып етти ве Югославия партизанларынынъ къолуна тюшти. Эси, такъаты кельген сонъ, партизанлар сафында фашизмге къаршы курешини девам эттирди. Тамам бу куньлерде Къыз-Къачан аулына къара хабер кягъытчыгъы келе. Анда къаракъалпакъ эвляды Турсунбек Алланазаровнынъ къатты урушларда эляк олгъаны беян этиле. Бундан сонъ къызны башкъа бир севмеген адамына зорлап берелер. О адам Турсунбекнинъ та баба кунюнден къан душманы экен. Къыз онъа бир огълан бала-

чыкъ догъура. Бала тыпкъы Турсунбекке ошай эмш. Озю кызынынъ онъа намусы-ырызынен чыкъкъаныгы билъсе де, ичине кунъ тюше. Баланы тапымайджакъ ола. Кыызгъа кылынмагъа башлай. Кыыз чаре тапмай, эвден чыкъып кетмеге меджбур ола. Ана-бабасына къайтып бармагъа къоркъа. Кызыны эр ерден сораштырып, кыдырып башлайлар. Кыыз ёкъ. Аул адамлары эрининъ якъасына япышалар.— Кызыны тапып бермесенъ, сени бу каналгъа ташлармыз,— дейлер. Киев бутюн орталыкъкъа хабер йиберип, апайыны кыдырта. Бир кунъ кызынынъ сагъ-селямет экенини билип келелер. Албу исе, бу оюнны онъа кызынынъ ана-бабасы якъан. Олар кызыны узакъ сойларына ёллагъан экенлер. Кыыз тапылгъан амма, эрине къайтып кельмей. Чокъ вакъыткъа къадар узакъ чельде тувгъанлары янында яшай. Дженк бите. Бир кунъ апансыздан Турсунбек сагъ-селямет къайтып келе. Кыыз бу хаберни эшиткенде эсини джоя. Ниает бир кунъ корюшелер. Кыыз бутюн олып кечкенлерни айтып анылата. Турсунбек онъа инана, аджына, лякин эвленмей. Чюнки, джемаат арасында ифтира атып кызыны намуссызлыкъта, Турсунбекни исе видждансызлыкъта къабатлагъан ве масхара эткен имансыз эрининъ сёзлеринде акъыкъат олмагъаныны исбат этмек истей. Яни, «бала Турсунбекке ошаса, Турсунбек исе, кызыны шимди къабул этип алса, демек ордугъа кетмеден эвель кызынынъ намусына кечкен экен де...» Бойле куфюр лакъырдылардан къачып Турсунбек кыызгъа эвленмей. Ойле олгъан сонъ, кене акъайына къайтып яшасын, бала да озь бабасынен бахтлы олсун, дей Турсунбек. Чюнки, кыыз ве онынъ арасында ордугъа кетмеден эвель акъыкъатен ич бир шей олмагъан эди. Турсунбек шу себептен, кызынынъ аятына кедер кетирмемек ичюн бир даа озь аулына барып яшамай. Лякин бир ёлу тюшкенде достларына, сой-сопларына кирип хатир сорай, озюнинъ балалыкъ чагъларында ойноп юрген сокъакъларыны, къырларыны, канал бойларыны, къарт талларыны ве сельбилерни хатырлай.

Бугунъ о мусафирини дженкявер достунынъ эвине алып кельди. Дженкте бир аягъыны къалдырып кельген Телеспберген оны корьгенинен еринден туруп къучакълашты ве бир-биринен шакъалашып курешеджек олдылар.

— Сагъ ол, дост бойле олур, бизлер ичюн бир кере хатир сорашмакъ бинъ алтында кыйметлидир,— деди Телеспберген достунынъ омузыны таптап.

— Таныш олунъыз, меним Самаркъандлы меслек-
дешим. Багъчеван-агроном достум Назим.

— Пек яхшы. Отурынъыз, дам алынъыз. Мен шим-
ди тай сояйым,— деп еринден турды. Турсунбек онынъ
омузындан басып отуртты.

— Биз чокъ отурмайджакъмыз. Бир чай ичип къай-
таджакъмыз. Ярын биз «Алгабас»та олмакъ керекмиз.

— Бойле къонакълар кельген сонъ, бир тай емей-
джек олсакъ не анъладыкъ, достум?— деди Тёлепбер-
ген ве кене еринден котерилип апайыны чагъырды. Тур-
сунбек оны зорлап ерине отуртты.

— Биз тай емеге махсус келирмиз. Пек муим бир
ишимиз бар. Онынъ астындан чыкъкъан сонъ, мытлакъ
келирмиз. Мынавы йигитнен экимиз бу йыл «Алгабас»-
та багъча отуртаджакъмыз. Шимдилик беш гектар багъ-
ча, беш гектар багъ, беш-он гектар мысырбогъдай ве
бостан.

— Къайда, анъламадым?— деди Тёлепберген.

— «Алгабас»та. Янъы совхозда.

— Шаштынъмы, достум? О Къызыл-Кумнынъ энъ
къайнакъ ери. Анда багъча оламы?

— Терек тамырсыз, инсан арзусыз олмай, деген
аталарымыз. Бойле арзу тек меним ве бу достумнынъ
дегиль, о бутюн джемаатымызынынъ ве девлетимизининъ
арзусы. Мында багъча не ичюн олмасын? Сен, достум
тарих дерси бересинъ. Вакъты иле Жанадарья чечек-
ленген бир ульке дегиль эдими? Онынъ багъына, багъ-
часына, ешилъ отлакъларына, байлыгына къызып
индже-индже душманлар келип къан тёктилер. Жана-
дарья бойларында о девирлерде къурулгъан нишаат-
лар, сув амбарлары, ер асты ве устю сув ёллары аля
даа инсанларны тааджилендире. О сувлар къайда кет-
ти? Олар шимди де бар. Лякин теренде, ер астындалар.

— Меселе де шунда, достум. Ер астында чокъ шей
бар, амма устюнде — язда атешли къум бораны, къыш-
та къар бораны. Багъча ичюн бойле шараит... Къара-
къалпакъкъа мал болса, болды.

— Биз земане адамларымыз. Илим, техника къолу-
мызда. Энъ эсасы сув эди. Бу меселе энди аль олунмакъ-
та. Экинджи эсас меселе исе адамларда. Табиат хышы-
мына, ерининъ шараптына уйгъун джыныслар етиштир-
мек мумкюн. Бунынъ ичюн джесюр юрекли, чыдамлы
адамлар керек. Бойле адамлар бизде азмы? Буравджы-
лар, къуруджылар, чобанлар олгъан сонъ, оларнен ян-
янаша багъчеванлар, экинджилер де олмакъ кереклер.

Мына олардан биринджилери де биз оламыз, достум. Этке емиш ве зарзават да керек. Совхозымызнынъ ишчилери емиш ичюн та къалеге барсынлармы? Эписи оюзумизде етишсе яхшы дегильми?

Тёлепберген сусты. Достунынъ инат табнатлы, дегенинден къайтмагъан бир адам олгъаныны о джебе йыллары корип инангъан эди. Онынъле дава этмекнинъ файдасыз экенини эсице тюшюрип лафны бурды.

— Эльбет, эльбет, бизим девиримизде Жанадарьянынъ къайта баштан чечекли бир дияргъа айлянаджагъына мен эминим, достум. Ах, янам, янам да, бир аякънен бу ишлерге къошуламайджагъыма янам,— деди Тёлепберген.

— Сен онъа язма, достум. Озь борджунны керек вакътында эда эттинъ. Шимди бу дженкявер ишлерни мына, Назим киби яшларымыз девам эттиреджеклер. Менимдже, бу несильнинъ иссесине тюшкен джебэ, бизим башымыздан келип-кечкен джебэден меракълы. Олар табнат къанунына къаршы кетип ёкътан бар этмек ичюн курешелер. Яшларымызнынъ бойле дженкявер ынтылышы бизим де гъурурымыз, ойлеми, достум. Шупынъ ичюн сен ич бир вакъыт башынны асма. Джебэдеки киби данма огге бакъ...

— Къана, софрагъа келинъиз,— деди Тёлепберген достунынъ къызгъын лакъырдысыны кесип. Янаша одада тешельген темиз миндерлер устуне янбашлап ерлештилер. Ортада балабан табакъ ичинде бешпармакъ тютемекте эди.

— Акътанмы, къырмазыданмы?— деди Тёлепберген мусафирлерге хитап этип.

— Джебэ йылларыны хатырлатаджакъ олсанъ, акътан къой,— деди Турсунбек йылмайып.

Олар яры гедже авгъандже къонуштылар. Бешпармакъ артындан къавурма, къавурма артындан бавурсакъ... табакъ-табакъ эт еген сонъ, агъач касаларнен шуват ичип къарынларыны ятыштырдылар. Дженк йылларыны, яшлыкъ девирлерини хатырлап алдылар. Бираз эт ашап, агъызыны сюртип токътагъан Назимнинъ алдына къоюннынъ башыны къойдылар. Назим оны беджерип, парчалап оламайджагъыны бильдирген сонъ, Турсунбек къоюннынъ тилинден бир парча кесип, Назимнинъ къолуна туттырды да, башы дарма-дагъын этип табакъкъа обалап къойды. Назимнинъ энди нефес алмагъа чареси къалмады. Тёлепберген исе, къонакъларына, къазанда даа эт къайнагъаныны, чекимей ашамаларыны риджа этти.

ОН ДОКЪУЗЫНДЖЫ БАБ

Турсунбекнинъ бригадасында иш къайнай. Мархай-Худукъ ве Къос-Бурун арасындаки йылгъанынъ джапларында багъ-багъча отуртмакъ къарарыны къабул эттилер. Бу джап ерлер ойле пек тик олмагъанындан бундан келишikli ер ёкъ эди. Назимни дирекция гъает сыйжакъ къаршылап алды. Темели янъы къурулаяткъан, «совхознынъ багъ-багъчаджылыкъ ишлери боюнда Назим Мемедеминнов агроном тани этильсин», деген эмир идаренинъ илянлар тахтасында язылып япыштырылды. Бу эмирни эр кес окъуп таныш олды. Назимнинъ артындан совхозгъа пек чокъ адамлар кельдилер. Хусусан къуруджылыкъ объектлеринде ишлер джанланып кетти. Баарьде теслим этиледжек къырк одалыкъ ятакъханеде сонъки ишлер япылмакъта. Он йыллыкъ мектеп-интернат бинасынынъ негизи къююлып башлагъанына баягъы вакъыт олса да, иши токътап къалгъан эди. Шимди бунгъа ве балалар багъчасына буюк эмнет бериле ве кельген янъы адамларнынъ эксернетини бу объектлерге ёллайлар. Къуртнезирнинъ артезианы артындан Мархай-Худукъ бетте къазылгъан эки артезиандан да ширин-шербет сув фышкъырды. Бунинъле, шимдилек «Алгабас»нынъ меркезинде ве онынъ этрафындаки эки буюк фермада сув меселеси аль олунды. Буравджылар кене шу этрафларда озь ишлерини девам эттирмектелер. Кельген ишчилерни совхоз идареси вакътынджа юртларгъа ерлештире, базылары исе таныш-билишлерининъ эвлеринде уют тапып къалалар. Назимге, ятакъхане азыр олгъандже, Турсунбек озь эвинден бир ода айырып берди. Бундан да башкъа совхозда план боюнджа яшамакъ ичюн янъы типте эвлер къурулмакъта. Бу эвлер эсасен бир сачакъ алтында эки къорантагъа яшамакъ ичюн къарарлаштырылгъан. Бу типте эвлер меркезден «эв къуруджылыкъ комбинатындан» вертолетлар вастасынен кетирилип турмакъта. Бутюн меселе шундаки, къуруджылар бу азыр эвлерни вакътында къабул этип алмакъ ве ягъмур, къар тюбюнде чюрютмей тиклеп къоймакъ кереклер. Мына не ичюн къуруджылыкъ ишлерине айрыджа эмнет берильмекте. Эльбетте, ишлемеге, яхутта бу диярда темель тикип яшамагъа гонъюль берип кельген адамларгъа эвеля баш сокъмагъа ер керек. Къарылгъачлар биле учып келе де, башта озьлерине юва ясайлар.

Бутюн бу ишлерининъ башында совхознынъ баш ич-

женери Асанов Къадырали тура. Бу яш коммунист къурджылык институтыны Ташкентте окъуп битирди ве диплом алгъан сонъ, озюнинъ тувгъан «Ат-Чапар» аулына къайтып кельди. Район меркези Тахтакопюрде бироз вакъыт ишлеген сонъ, Бегдияр Надыровичиниъ «кучюк аул хозяйстволарыны бирлештирюв» гъаесине къошуларакъ, Ат-Чапарда вакъытджа чалышып башлагъан совхознынъ баш инженерини таин этильген эди. Шимди бутюн идаре азаларынен берабер о да «Алгъабаскъа кочип кельди, озюнинъ гъает мунм ве джиддий вазифесине балакъ тиреп ишке тюшти.

Къызыл-Къум шарантында багъ-багъча асрамакъ ичюн эки джапнынъ арасында айырылгъан элли гектар топракъ базы бир джесетлерден багъчаджылыкъ ичюн бус-бутюн келишмесе де, бу ер — табият, икълим, топракънынъ кейфиеети ве дымлыкъ сакълавы джесетинден талап олунгъан биологик къаиделерге белли дераджеде джевап бере. Назим буны озюнинъ теджрибеси ве топракъны чешит ерлеринден дерт-беш метр теренликкедже къазып япылгъан тешкерювлер ве анализлер нетиджесинде коръди. Эгер, топракънынъ устюнде къырк-алтмыш сантиметр данели къум олса, бойле ерде сувсуз ве кубресиз багъча отуртмакъ файдасыздыр.

Бу ерни Турсунбек кузьде тракторнен планташ акътарып къойгъан эди. Топракъ къышта кереги къадар дымлыкъны тартып алды ве шимди даа кунеш кореркоръмез пишти ве бувланып дагъылды. Топракъны авучына алып, эр бир тарафны козьден кечирип, ара-сыра баш косьтерген отчыкъларны узип, базыларыны бурнуна кетирип къокълап бакъкъан Назим сюрюльген ериниъ юкъары тарафына чыкъып, сонъки тереи барзнагъа аякъларыны саркъытып отурды. Бригада азалары онынъ этрафына кечип топракъ устюне тиз чектюлер.

— Бизим сечип алгъан еримиз яхшы, Турсунбек агъа, — деди Назим энишке бакъып. — Къум бар, лякин ойле къоркъунчлы дегиль. Мадамки, бу ерде къыджыткъан осе, (о къолунда туткъан тазе къыджыткъан тюпчинни косьтерди) демек топракъта экилик аз, энъ эсасы туз ёкъ. Топракънынъ астында бир бучукъ метргедже сув-дымлыкъ ёкъ. Бизге кереги де шу. Эгер устю атеш киби янып тургъан топракънынъ асты сув олса, бу ерде емиш тереги осъмез. Ашламалар тутар, ешерир, лякин тамыр сувгъа барып еткен сонъ, сарарыр ве солып кетер. Бу тарафы да бизим ичюн келишклик. Биз ашламаларны ашагъы бетте тюздже ерде отуртырмыз.

Чюнки джапларда отуртсакъ итмал язда сель кетер, топракыны ювар, терекниинъ тамырыны ачар ве пляхри. Джапларда энъ яхшысы — багъ отуртырмыз. Достлар, вакъыт аз. Биз беш-он кунъ ичинде ашламаларны кетирип отуртмакъ керекмиз. Сиз Турсунбек агъа чукъурларнынъ насыл къазыладжагыны билесиз. Бир экскаваторнен дюнья къадар иш япмакъ мумкюн. Ялынъыз тель чекменин, сыра араларыны ве чукъурларны къанде боюнджа догъру къазмакыны унутманъыз. Биз англашкъанымыз киби, ашлама кетирмеге озюм кетерим. Самаркъанд фиданлыгында без розмарин ашламалары оладжакъ эди. Башкъа ерлерге даркъатылмаздаи эвель манъа етишип бармакъ керек. Безетюв ичюн фиданларны бельки Нукъуста тапармыз. Меселе шунда ки, дюнь акъшам дирекцияда насыл джыныс алма отуртув акъкында сёз юрютилъген эди. Эсасен эки джыныс устюнде токъталдыкъ. Олардан бириси «ренет симиренко», дигери «без розмарин» алмалары эди. Эр эки джыныс алманы да бу шарантка теклиф этмек мумкюн. Лякин симиренко сувукъкъа розмарин къадар чыдап оламагъаныны козьде тутып, розмарин ашламалары отуртмагъа разы олдыкъ. Идареде олып кечкен къызгын мунакъаша вакътында Назим шойле деген эди.

— Без розмарин алманынъ догъма ватаны Италиядыр. О биринджи кере дженюбий Тироляде пейда ола. Бизим мемлекетимизининъ багъчаларында кечкен асырнынъ сонъларында етиштирилип, пек тез даркъап кете. Башта Кърымда, сонъра дигер дженюп районларда пейда ола. Бу алма ильк девирде озюне пек джиддий, медений янашмаларыны талап эте. Яхшы суварылмаса, пыталмаса, тюблери къазылмаса берекетин аз бере ве алмалары уфакыкъ ола. Лякин къыш сувукъларына яхшы даяна. Сувукъкъа чыдагъаны киби, сыджакыны да пек севе. Сыджакъ ве къуру авагъа даяна амма, оны этрафлыджа ельден къорчаламагъа ве тамырыны дымджа тутмагъа тырышмакъ керек. Тамыры къурудымы, терек хасталана, емиши уфакълаша, лезети дамсызлана. Без розмарин единджи йылы яхшы берекет берип башлай. Базы районларда исе, даа эрте, бир йылдан сонъ емиш ярата. Розмаринининъ емишлери орта эсаппен юз-юз он грамм агъырлыгында ола. Кеч вакъытка къадар — март, апрель айынадже сакъламакъ мумкюн. Корьгенинъиз киби, без розмарин бу ернинъ шарантына пек дегерли бир емиштир. Мен шимдилек, шу

планлаштыргъан багъчамызны безъ розмаринден башламакъны теклиф этем. Яваш-яваш башкъа джынысларны да теджрибе этип корермиз.

Назимнинъ фикирине къаршы чыкъкъан олмады. Идаре азалары бир агъыздан онынъ фикирине къошулдылар. Турсунбек бутюн керек весикъаларны азырлап, саба Назимге теслим этти ве экинси берабер сюрюльген ерни бир даа козьден кечирмек ичюн болюкке кельдилер. Мында олар ишчилернен, механизаторларнен юзьме-юзь корюшти, топракъны планлаштырып, чукъурларны къазмакъ ве шу он кунъ ичинде артезиан къуюдан фышкъыргъан сувны цемент потлар ве улукъларнен берабер учъ юз метр ерге — оладжакъ багъчанынъ башына къадар кечирмек кереклиги акъкъында анылаштылар.

Арадан бир афта кечти. Турсунбекнинъ бригадасында япылмасы керек олгъан ишлер сонъуна чыкъмакъта. Кузьде экскаватор вастасынен къазылгъан чукъурлар шимди къазма-куреклернен тюзетилди. Эр бир чукъурнынъ тереңлиги сексен сантиметр, кенълиги исе бир метрден зияде къазылды, йымшатылды ве он эки, он беш килограммдан ерли кубрени темни этилди. Эвельден къарарлаштырылгъан сув ёлу бою багъчанынъ юкъары тарафына цемент потларнен сув кетирилди. Бригада азалары энди ялынъыз Назимни беклеп турмакъталар. О бугунъ уйледен сонъ вертолётнен келеджегини хабер эткен эди. Турсунбек ишчилерни буравджыларнынъ «аэродромы» янына топлады ве эр биринине, вертолёт кельгени киби юкни амель-аджеле бошатмакъ керек оладжагъыны анылатты.

Акъшам олды, ерге къаранлыкъ чёкти, вертолёт даа корюмей. Турсунбек тюшонджеге далды. О бир къач кунъ эвельси Назимден телеграмма алгъан эди. Анда иши яхшы кеткенини, учъ кунъден кечикмей кельмеге тырышкъаныны билдирген эди. Не олды экен? Турсунбек кокке козь-къулакъ тикип динъленди, бир шей эшитмедди.

— Сизлер, баре, къайтынъыз,— деди о ишчилерине.— Трактор тиремесинен мында къалсын. Барып да вертолёт кельген киби олса, мен сизлерге мынавы тюфегини атып хабер этерим.— деди Турсунбек вагончыкнынъ тышында илювли тургъан эки козьлю авджи-тюфегини косьтерип. Ишчилер къайттылар. Посёлокны акъшам къаранлыгъы басты, анда-мында лампочка ярыкълары корюндилер. Бираз вакъытта сонъ, акъ-

шамлыкъ ашап-ичип къапы алдына, маалле арасы кезинмеге чыкъкъан яшлар топ-топ олып, аякъ устюнде туралар, бир-бирлерине иелердир айтып кулюшелер. Акъшам къаранлыгъы ятышып, кокте сийрек-сепелек йылдызлар корюлип башлагъанда, яшларнынъ къулагъына узакътан насылдыр бир гурюльди эшитилъди. Олар гурюльтиге эмиег бермеселер де, Кызыл-Къум чёлунинъ сукюнетнинъ бозып якъынлашып кельмекте олгъан вертолётны корьгенлерни киби, эписи кокке назар ташладылар.

— Гедже вертолёт кельмей тургъан эди, бунда бир иш бар,— деди Шасенем янында къавурылгъан къабакъ урлугъы ярып тургъан Арзыгюльге.

Вертолёт буравджыларнынъ дурагъы тургъан байыр тѣлесине келип, яваш-яваш ашагъы саркъмагъа башлады. Яшлар зий-чув олып:— Вертолёт, вертолёт! Почта!— деп къычырыштылар. Вертолёт озюнинъ эр вакъыттаки тюзлюгине келип къонды. Шу арада, деми Турсунбекнинъ лафларыны эшитип къалгъан Къурт-молла, вагончыкъта асувлы тургъан тюфекни алып байыр тѣлесине чыкъты, бир-бири артындан эки кере авагъа патлатты. Тюфек сеси эшиткен яшлар,— не олгъан экен, деп эписи къыргъа таба чаптылар. Оларнен берабер Турсунбекнинъ ишчилери де кельдилер.

Вертолёт къонгъанынен этрафны тоз-думан къаплап алды. Онъа якъын бармакънынъ чареси ёкъ эди. Яваш-яваш япалакънынъ айлянувы токътады, тоз саркъты, вертолёт адамларнынъ козю алдында айдынлашты. Кой джемааты вертолётны сарып алды. Шу арада Бегдияр Надыровичнинъ машинасы да келип къалды. Олар узакъ отардан къайтаяткъанда адамларнынъ топлангъанларыны корип машинаны бу якъкъа бургъанлар. Ниагет, вертолётнынъ къапычыгъы ачылды. Андан куле-куле къувурчыкъ сачлы, кенъ джавурлы, узун бойлу йигит тюшти. Бу Назим эди. Оны даа совхозда корьмегенлер, танымагъанлар лек чокъ эди. Назим догъру Бегдияр Надыровичнинъ къаршысына келип, онынъ къолуны алды, Турсунбекнен къучакълашты ве дигер аркъадашларнен селямлашты.

— Вертолётны эки саат тутмакъ керек олды, Бегдияр Надырович,— деди Назим.— Чюнки мен эки рейс ерине ишимизни бир кереден битирдим. Ашламаларны юклеген сонъ, он биш тюб къарагъач алдым. Ёл узакъ эди. Машина тутып оларны кетиргендже эки саат вакъыт гъайып эттим.

— Багъчагъа алма терегн кетирмеге кеткен адам, къарагъач юклеп кельген, ха-ха-ха... Адамлар арасында бойле фысылдашып кульгенлер олдылар. Бегдияр Надырович, Турсунбек меселени ашладылар. Лякни олар беш гектар ерни этрафлыджа къорап алмакъ ичюн он биш тюрб къарагъачнынъ не кереклиги бар экен, деп тюшюндилер. Бегдияр Надырович озь-озьлюгинден топланган джемааткъа мураджаат этти.

— Бутюн ашламаларны ве къарагъач тюрблерини, аркъадашлар, ярдымлашып бошатынъыз. Вертолётны тутманъыз, — деди о. — Эписини багъча мейданына алып барынъыз. Анда тамырларыны чукъургъа компи ташланъыз. Ярын совхозымызнынъ бутюн эалиси — къуруджылар ве чобанлардан башкъа, эр кес багъчагъа талакъагъа чыкъсын. Ашламаны чокъ тутмакъ олмай. Бу ишни бир кунде битирмек керекмиз!..

Бегдияр Надыровичнинъ сёзю битер-битмез яшлар ишке башладылар. Трактор тиркемеси вертолётнынъ янына келип янашты. Ашламалар ве къарагъач тюрблери юзер-юзер сайылып, топ-топ багъланган экен. Оларны къол-къолдан берип вертолёттан бошатып башладылар. Назим ве Турсунбек четте турып: «Сакът олунъыз, яваш олунъыз, сындырманъыз, эзменъыз», киби сёзлернен адамларны тебилен турдылар.

Назимнинъ энъ буюк къасевети шу эди. Гедже бир къач адамнен бу ишнинъ астында чыкъмакъ ичюн чокъ вакъыт керек оладжакъ эди. Шимди, мына санъа, юм козюнъни, ач козюнъни, ашламалар энди чукъурда. Чукъур балабан. Бир тарафына ашламалар, дигер тарафына къарагъачларны ерлештирип, тамырларыны дым топракынен орттюлер. Бу ишлер — яни, вертолётнынъ келип къонмасынен учып кетмеси эки саат он дакъикъагъа барды. Джемаат, яшлар даркъалып кетдилер. Олар Бегдияр Надыровичнинъ сёзлерини унутмайлар. Демек, совхознынъ бутюн хадимлери ярын талакъада оладжакълар.

Арзыгюль эр вакъыттаки киби Шасенемининъ эвине кирди. Олар эль, бет ювып сюртюнди ве самоварны тутандырдылар.

— Корьдинъми, совхозымызда бир тип даа пейда олган? — деди Арзыгюль. — Назим, Назим... Бу анги диярда экен? Озю без, сачлары къара...

— Санъа онынъ дияры, миллети не керек? — деди Шасенем. — Меселе адамлыкъта.

— Къаракъалпакъкъа бенъземей, эр алда озюмъ-
линьки олса...

— Озюмизиньки де олды, корьдик. Оразбайнынъ
марифетлери ойле тез унутылыр беллейсиньми? Меселе
онда дегиль, Арзыгюль. Меселе шунда ки, ойле йигит-
лер бизге къысмет олмагъан. Олары тез башларыны
айландыралар.

— Догърусыны айт, Шасенем, бегенесиньми шу
яшы?

— Бегенесиньми, бегенмейсиньми, ондан не файда?
Корьген сакъаллынъа, баба, деп япышмакъ олмаз. На-
зим бойле бакъкъанда красавец... Араб эфсанесининъ
Юсуфы.

— Мен онынъ ким экенни ярып билirim.

— Аралашма. Санъа не керек? Айдос эшитсе ачув-
ланыр.

— Манъа о керекмей, амма санъа пек ляйыкъ, Ша-
сенем. О Юсуф олса, сен де бизим орталыкънынъ Зу-
лейхасысынъ... Айды мен кеттим,— деди Арзыгюль
сонъки ютум чайны ютып.— Саба талакъада корюш-
кендже...

Арзыгюльнинъ джаны бир шейлер дуйса керек,
алель-аджеле сокъакъкъа чыкъты ве медпунктынъ ал-
дында тахта мердивенчиклер устюнде отургъан бир
адамны корип токътады. Айдос Арзыгюльни беклеп
юкъусырап къалгъан. Азмы, чокъмы, эр алда беклеген.
Арзыгюль якъынджа кельгени киби Айдоснынъ къучакъ-
лап алгъаныны дуймай къалды.

— Сен бу ерде не ишлейсинъ, олян?— деди Арзы-
гюль къуванып.

— Сен геджелери къайда юресинъ?— деди Айдос су-
альге суальнен джевапланып.

Арзыгюль къапыны ахмады. Олар басамакъ устюн-
де баягъы тургъан сонъ, къалтырап башладылар. Айдос
ичери кирмеге къач кере ишетленсе де, Арзыгюль:
«Ёкъ», демеден таймады.

— Мен сенинъ табнатынъны билем,— деди Арзы-
гюль.— Акъикъатен севсенъ, къанун боюнджа севгимиз-
ни ресмийлештирейик. Биз экимиз де комсомолдамыз.
Барсын «Алгабас» яшлары арасында биз биринджи ола-
ракъ турмуш къурайыкъ. Адымыз бу ернинъ тарихына
язылыр. Теклифиме разы олсанъ, мына, къапым ачыкъ,
тёрюм бош. Шимдиллик бу корюшюв бизге етер. Манъа
бу сёзлерни айтмакъ ляйыкъ дегиль эди, амма... Айт-
тым, чючки сенинъ бойле келип къапым алдында хор-

лангъанынынъ истемейим. Адымызнынъ чыкъкъаныны да шаньма сыгъдыралмайым. Даа догърусы, севем сени, джигитим.— деп Арзыгюль дудакъларыны Айдоснынъ янакъларына тийдирип алды. Айдос отургъан ерипде къатып къалды. О Арзыгюльден бойле джиддийлик ве инатлыкъ беклеменген эди. Озюнде онынъ эвине киреджек, истегенде келеджек, истемегенде... Қыз онынъ афьдан тюшюнджелерини сындырды, алдына седчекти. Қана бакъайыкъ, йигит не ишлейджек? Айдос сувукъ-сувукъ сагълыкълашып, Ерназарнынъ эски юртуна кетип ятты.

Назим буравджыларнынъ вагон-эвчигинде — эмджен Къуртнезирде геджелеген эди. Саба олар багъчалыкъ мейданга берабер кельдилер. Назим ашламаларны козьден кечирди ве чукъурларны, сепильген кубрени, йымшатылгъан бош топраккыны тешкерип чыкъты. Кунеш зияларыны ерге сепип, сырыкъ къадар котерилген маальде Турсунбек кельди. Онынъ артындан механизаторлар, яшлар ве идаре хадимлери топландылар. Чокъусынынъ къолунда курек ве чапа бар эди. Адамлар топлангъан сонъ, Айдос оларнынъ эксернетини шу элли гектар ериниъ шималъ тарафында сюрюльген дос-догъру баразналар бою, къарагъачларны отуртмакъ ичюн алып кельди. Назим эр кесни ишке таин эткен сонъ, озю Турсунбекнинъ янына къайтып келерек, бутюн ашламаларны чукъурдан чыкъарып, багъчаджыларнынъ къолуна топ-топ теслим этти. Турсунбекнен экиси отуртылгъан эр бир ашламанынъ не къадар комюльгенини, догърулыгъыны, астында суварылмакъ ичюн ясалгъан кичкене чаначыкъларны шахсен озьлери тешкерип юрмектелер. Багъчанынъ этрафына ельден, борандан къорчалав ичюн отуртылмакъта олгъан ёлаккыны да барып козьден кечирелер. Оларнынъ иши яхшы кете. Назимни эсасен ашламалар меракъландыра. Қарагъачларнынъ базилары тутмаса биле, бу Назимни ойле пек раатсызламай. О истей ки, ашламаларнынъ эписи тутсын. Бирде-бири тутмаса, я да зайыф оссе, демек оны денъиштирмек керек. Денъиштирмек ичюн кене ашлама къыдырмагъа кетиледжек. Бу къолай шей дегиль. Совхозгъа да арткъач масраф. Буны козьде туткъан Назим, ашламаларны арткъачынен алып кельди. Шунинъ ичюн чукъурда тамырлары топраккынен ортюльген беш-он топун Назим эр итималгъа къаршы сакълап тута. Турсунбек багъчаджыларнен огърашкъан арада Назим юкълари ёлаккъта ишлегенлериниъ янына кельди. Беш сыра отур-

тылып кетмекте олгъан къарагъач ёлагъынынъ башына кечип козь ташлады. Эр сыранынъ башында эки адам чалыша. Кенардаки сыранынъ ортасы къыйышкъан киби корюнди. Сыранынъ башында Шасенемнен, Арзыгюль чалышмакъталар. Назим сыра бойлап оларгъа тараф адымлады. Сыранынъ къыйышкъан еринде токътап:

— Эй, гузель къызлар, курекни бу якъкъа алып келинмиз!— деп къычырды. Шасенем элиндеки курекнинъ уджуны ерге санчып-санчып, бургъучлана берип Назимге тараф адымлады. Арзыгюль не олгъаныны анъламай бираз бакъып турды ве элиндеки къарагъачны ерге быракъып Шасенемнинъ излериндеп кетти. Къызлар экиси де Назимнинъ янына кельдилер. Онынъ не ичюн чагъыргъаныны билмеген къызлар бираз шашмалап тургъанда Назим Шасенемнинъ къолундап курекни тартып алды да:

— Мынавы эки къарагъачны еринден чыкъарып, мынавы ерге отуртмакъ керек,— деп курекни ярым адым къадар ичерн тарафкъа санчып косътерди.

— О ерде къатты томар бар, курек кирмей,— деди Шасенем.

— Томар олса, онынъ башыны мына бойле эзермиз!— деди Назим ве къуветли къолларынен курекни бир къач кере котерип ерге санчты. Томар чиль-парча олып кетти. Сонъра аягынен басып бир курек топракъ чыкъарып четке ташлады, бир курек даа къолларынен басып чыкъарды, балабан чукъур пейда олды. Арзыгюль къарагъач тюбюни сувурып аладжакъ олды, Назим онынъ къолуны тутты.— Ашыкъманъыз, тамырларыны гъайып этерсиз,— деди де, курекни тереидже санчып онынъ тамыры тюбюне тыкъты. Къарагъач тюбю курекнинъ устюнде тургъан алда чукъургъа ерлештирилди. Айни шунунъ киби экинджи тюбюни де авуштырды.

— Мына, энди сыранынъ башына чыкъ да бакъынъыз, догърумы, ёкъса къыйышмы?— деди Назим курекни Шасенемнинъ къолуна туттурып. Шасенем Назимнинъ онъа якъкан косътеришинден утансырап бираз къызарды. Курекни алгъанда бетини Назимден сакълады. Къызлар узун балакълы штанларынынъ устюнден тар ве къыскъа юбкачыкълар кийгенлер. Бойле кийимнен юрмек ве чалышмакъ къолай ола эмш. Аякъларында алчакъ окчели аякъкъаплар, сачлары башларынынъ тѣлесине обалангъан, явлыкънен сыкътырылып

багълангъан. Табнат Шасенемни эм Арзыгюльни сачтан ынджытмагъан. Не къадар топлап, тиреп къойсанъ да, чалышкъанда сач дагъыла ве явлыкънынъ астындан далгъаланып чыкъа. Хусусан бу сия сачлар дагъыныкъ алда Шасенемнинъ беяз бетини даа зияде яраштыралар.

— Мен сизни, гъалиба, бир ерде корьдим,— деди Назим Шасенемнинъ артындан адымлап.

— Сиз Самаркъанддан кельдинъизми? Ола билир, мен анда беш йыл окъудым.

— А, а, Шасенем сиз оласынъызмы? Бегдияр Надыровичнинъ къызы экенигъизни эшиттим.

— Бизим экиммиз, Шасенем ханым,— деди Арзыгюль оны таныш эткенден олып.— Лякин, сизге тевсием шу ки, онынъ къолуна тюшменъиз. Арзыгюль ойле юректен кульди ки, онынъ шакъылдысы сыраларнынъ башында чалышкъанларгъа эшитилди. Бу темиз къальбли къыз, ииает Шасенемнинъ Назимнен тесадуфен лафкъа тутунгъанларына къуванып кульди.

— Айткъанынъыз догъру,— деди Назим Арзыгюльге бакъып.— Мен экимлерни седем, лякин оларнынъ къолуна тюшмеге омюр билля истемез эдим.

— Сизинъ къолунъызгъа тюшмек де пек хавфлы олса керек, атта бир къарагъачны эки кере сачтырдынъыз.

— Афу этинъиз, Шасенем ханым. Оны мен аселет сизинъ козьлеринъизге бакъмакъ ичюп яптырдым. Бу козьлерни къайда корьгенимни хатырламакъ истедим.

— Зеининъизге машалла. Демек, мени Самаркъандда корьгенсинъиз. Энди раат олуиъыз,— деди Шасенем бир аз назланып.

Джакъынъ юкъары башында Бегдияр Надыровичнинъ машинасы корюнди. Бегдияр Надырович ве Бекберген Жаксымуратов машинадан тюштилер ве ишчилерге тараф адымладылар. Оларнынъ артындан Айдос да чыкъты. О машинасынынъ анахтарыны пармагъында айландыра-айландыра бойнуны къаз киби созып адамларгъа бакъып турды. Елакъ башында Арзыгюльни, Шасенемни ве оларнынъ янында тургъан Назимни корьди. Тез-тез Бекбергеннинъ артындан етип, онынъ къулагъына эгилип бир шейлер айтты. Бекберген башыны котергеннен энди оларнынъ къаршысына келейткъан Назимни эследи. Бегдияр Надырович ве Бекберген Назимнен селямлаштылар, Айдос догъру къызларнынъ янына келип, Шасенемнинъ къолундан курекни алды да, къазмагъа башлады.

Назим ишлернинъ яхшы, тешкилятлы кеткенини, ля-

кин ашламаларнынъ бир кунъде отуртылып битмейджегини айтты.

Олар Турсунбекнинъ янына кельдилер. Бекберген бираз кечиккенини, эр алда Мархай-Худукътан мында кельгендже баягъы вакъыт кечкенини айтып, элине курек алып ишке тишти.

— Бугунъ эки бинъ ашлама отуртырмыз, къалгъаныны исе, ярып озь кучюмизнен битирирмиз,— деди Турсунбек директоргъа.

— Эпини учь бинъ ашлама кетирдинъ, ойлеми?— деп сорады Бегдияр Надырович Назимден.

— Учь бинъ беш юз. Учь бинъ ашлама беш гектар ер аладжакъ. Беш юзюни мектеп ичюн къалдырайыкъмы экен?— деди Назим.

— Мектеп бу йыл кузьге къадар къурулып битсе, онынъ алдында бир гектарлыкъ багъча пек зарур Бегдияр Надырович. Биз Назимнен бойле фикирдемиз. О багъчаны бакъмакъ, осьтюрмек ишлерини балаларгъа авале этер эдик,— деди Турсунбек.

— Фикиринъизге къошулам. Лякин, шу беш юз ашламаны да мында отуртынъыз. Мектеп даа къурулмакъта. Шимди анда отуртыладжакъ беш юз ашладан кузьгеде бир данеси къалмаз. Қуруджылар, механизаторлар оны таптап, къыйыр-чыйыр этерлер. Кузьде не вакъыт мектепнинъ шорбаджылары келирлер, о вакъыт багъча ишини ве умумен мектепнинъ этрафыны ешиллендириув ишлерини оларгъа авале этермиз. Догърумы?

— Разымыз, Бегдияр Надырович. Догъру айтасыз. Биз бираз ашыкъчанлыкъ яптыкъ. Багъча ве багъ мейданы умумен элли гектар оладжакъ. Шимди алты гектарыны отуртсакъ къалгъаныны кузьде ве келеджек сене. Бир йыл ичинде адамларымыз алышырлар, теджрибелери артар. Мен беллесем багъча ве багъ отуртув ишлерини келеджек сененинъ бааринде екиоплемек керекмиз. Арадан бир йыл кечсе багъчада бунинъ феркъы дуоулмаз. Чюнки, биз шимди бир йыллыкъ ашламаларны отуртамыз, кузьде ве келеджек баарьде исе, эки йыллыкъ ашламалар кетирмеге тырышырмыз.

Бегдияр Надырович Назимнинъ лакъырдыларыны пек бегенди. Бу яшнынъ тюшюнип, шини биллип лаф эткени, энъ эсасы озь зенаатыны юректен севгени корюлип тура. Директор анджакъ бойле адамларны севе. Назимнинъ бу совхозгъа келюви ве мында къалып чалышмагъа разылыкъ бергени базы адамларны шубе-

лендире эди. Эльбетте, топракъ ишини севген адамны топракътан айырмакъ пек кучьтир. Озь зенаатынъны зорнен дегиль де, севип ишлемелисинъ. Багъчеванлыкъ да ойле бир зенааттыр ки, оны аналарнен къыяс этмек мумкюн. Ана дюньягъа эвляд кетире, оны осьтюре, аякъкъа турсата, тербие бере. Баласынынъ гедже къач кере уянаджагъыны, былашаджагъыны биле. Бир одада адам толу мусафир. Анда ашай, иче, кейфленелер. Ана да оларнен берабер. Учъ къапы артындаки одада баласы юкълай. Бала апансыздан уяна, агълап башлай. О къадар адам арасында баланынъ агълагъаныны башта анасы эшите. Ана тени ве джанынен баласыны бакъып осьтюре. Ана ичюн эвляд — козьлери юмулгъандже эвляд олып къала. Сонъ нефесинде биле эвлядынынъ адыны айтып эманетини бере. Ана дюньядан кете, бала къала.

Багъчеванлыкъ да тыпкъы бунынъ кибидир. Отурткъан ашламанъны бакъмасанъ, айбетлемесенъ, вакътында сувармасанъ, чапаламасанъ, иляджламасанъ, пытамасанъ ве иляхри ишлерини япмасанъ, демек сен багъчеван дегильсинъ. «Алмам пиш, агъызыма тюш», деп ятсанъ о алма не пишер, не де агъызынъа тюшер. Керегини киби бакъылгъан багъчанынъ берекетини де зияде ола. Атта емишининъ лезетини де денъише. Кечмиште номай берекет берген алма тереклери чокъ олгъан. Кърымда 1883 сенеси бир койлюнинъ къандиль сынап терегинден бинъ дёрт юз йингирми алты кило емиш джыйгъанлар. Теджрибелни къарт багъчеванларнынъ айткъанына коре бундан зиядесини де расткельмек мумкюн. «Эбет, Къызыл-Къум шараптында бойле нетиджеге иришмек къолай шей дегиль. Эр алда тырышмакъ керекмиз. Бу диярда емиш багъчасы яратмакъ да буюк иш». Мына Назим не тюшюне, мына оны мында насыл макъсад алып кельди. О баба-дедесининъ зенаатыны кутмек истей. Бу зенаат онынъ къанына синъген. Яшлыкъ аракетининъ кучюни, ишке севгисини, адамларгъа, Ватанына садыкълыгъыны косьтермек истей. О агъырнынъ устюнден, енгильнынъ астындан юрип алышкъан бош-богъазлардан дегиль. Озюни намуслы эмекте косьтермекнен бирге онъа догъру къыймет кескенлерини, адалетли янашмаларыны да истей. Акъсызлыкъ ве ялтакълыкъны кореджек козю ёкъ.

Бегдияр Надырович бир къач санне Назимнинъ козьлерине бакъып къалды. О бу кунъге къадар Назимни яхшы билъмей эди. Бир къач кере Турсунбекнинъ

агъзындан эшитип ишке тапп этти. Шимди онынъ башлагъан ишини корип, ве келеджектеки хаялларыны эшитип гонълюнде сыджакъ ислер уянды.

— Анаиъ, бабаиъ бармы, Назим?— деди Бегдияр Надырович.

— Къартбабам да бар. Элиси сагъ-селяметлер.

— Институтны къайда битирдиниъ?

— Самаркъандда.

— Эвлисиниъми?

— Етиштиралмадым,— деди Назим кулюмсиреп.

— Акъшам Турсуниен идареге келиниъиз, лаф этермиз,— деди директор ве машинасына тараф адымлады. Назим ве Турсунбек оны багъчанынъ юкъарысынадаже озгъардылар.

ИГИРМИНДИЖИ БАБ

Чёлынн акъшам къаранлыгъы басты. Кунь къавушып, ерге къаранлыкъ чёккен арада койни бираз вакъыт сюкюнет къаплап ала. Дерсиниъ, мындан эр кес кочип кеткен де, тек юртлар къалгъанлар. Ёкъ, эр шей аксине. Шимди юртларда эт къазанлары къайнайлар. Баарыниъ серин ельчиги эт къокъусыны да озюнен берабер узакъларгъа алып кете. Узакъларда исе кимсе ёкъ. Ялынъыз бир-биринден онларнен километр авлакта, сынъырсыз чёлынниъ саксауллары арасында ерлешкен къошарларда чобанлар ве оларнынъ садыкъ достлары «Джюльбарслар» серин ве темиз чёль авасынен нефес алып яшамакъталар. Эт къокъусы оларгъа келип етмей. Лякин бу къокъу чевре-этрафта чёлынниъ шорбаджысы олып юрген кийиклерниинъ — къашкъыр ве шакалларнынъ бурнуны йырта, агъызларындан сплекийлерни чыбырта.

Аскъар чобан къоюнларыны къошаргъа къапатты. Шимди онынъ къоюнларынынъ сайысы биниин кече. Бундан да башкъа, Аскъар чобан бу йыл эки юзден зияде биринджи джыныс къаракуль териси теслим этти. Баарь Аскъар чобангъа буюк къуванч кетирди. Къоюнлар къышны тавлы кечирдилер ве бу гунасыз адамнынъ тёккен эмегине адалетчесине джевапландылар. Алты юз къоюннынъ эки юзю эгизледи, юз йигирми беш данеси бирер къозу кетирди, йигирми беш анабаш ич ташлады, къозуламады. Иште бу йигирми беш къоюн Аскъар чобаннынъ кейфини бозды, онъа раатлыкъ бермедди. Къоюнларны узун сырыкълардан ясалгъан чад дивар ичине къапаткъан сонъ, таягъына таянып

баягы тюшюнди. Эписи кьозучыкъларны козьден кечирди. Бу кьувурчыкъ, дюльбер, муляйим айванчыкъларнынъ аналарына сыйыкьып, шапылдап сют эмгенлерини, кьуйручыкъларыны тёпеге тиклеп о якъкъа бу якъкъа ойнаткъанларыны, инает сютке тойгъан сонъ, аналарынынъ алдына чыкьып ялтакълангъанларыны, аналары исе кьувурчыкъбаш сабийлерини ялап-ялап окъшагъанларыны эслеп зевкъланды.

Кьошарнынъ кенарында ерлешкен юрттан Сулухан апа чыкьты. О таягына таянып, аякъ устюнде кьатып кьалгъан эрини корьгеннен:

— Даа не беклеп турасынъ, эв? Аш сувуп кьалды!— деп кьычырды. Аскъар чобан бирден сескенди ве артына айлянып бакъкъандже юртнынъ кьапысындан эгиллип ичери кирип кететкъан Сулуханнынъ кьырмызы чечекли антериннинъ этегини корип кьалды. Аскъар узун бойнуны эгилтип юрткъа сокъулды. Тонуны ташлады, кьалпагыны юртнынъ орта дирегин устюндеки мыхкъа ильди. Сонъра енълерини чермедди, якъасынынъ садефлерини чезип кокюсини ачты. Сулухан джез тазининъ ичине топракъ кьуманны кьойып, акъайынынъ алдына буюк незакет иле кетирди. Сулухан акъайынынъ берчли авучларына талыкъ сув тектю, Аскъар эллерини, билеклерини, бетини, энъсесини ве кьулакъларыны ювып, Сулуханнынъ омузы устюнде тургъан уджлары орьнекли юзбезини алып яхшы сюртюнди. Сонъра юртнынъ тёрюнде кьоюлгъан софра башына багъдаш кьурып ерлешти.

Сулухан бугунъ кьоджасынынъ хатирини хошлап кельди. О яш баласы догъгъанындан берли Алгабастаки эвлеринде отура эди. Афтада бир кере келип эрининъ алы-эхвалыны сорай, онынъ севген сыджакъ ашларындан пишире, чай кьайнатта ве бир афта ашайджакъ ашыны азырлай: эт кьызарта, кьуйрукъ ирите, кьызартылгъан этни, сызыкъларны ягъ ичинде бузлатып кьабакъ савутларгъа толдура, сонъра бир чоюн пиляв пиширип, чай кьайнатып кьайтып кете. Лякин Аскъарнынъ энъ севген ашы бешбармакъ. Буны Сулухан яхшы биле. О акъайынынъ эр бир кьылыгыны огренген. Не пиширеджегини ве насыл софра донатаджагыны озю биле. Бешбармакъны кьурсаккъа шылагъан сонъ, Сулухан онъа балабан агъач чанакъны толдурып шуват узата. Шуватны да о бир аз экшип башлагъан союны севе. Чанакъны эки кьолунен котерип, бир нефеснен ичип битирсе, шу ан Сулухан юртнынъ тёрюндеки атлас

миндерин ача, атлас ястыкны кѳабартып башлай. О биле ки, шимди онынъ Аскъары отургъан еринден Сулханнынъ кѳойнуна кѳолуны узатаджакъ. Бугунъ бойле олды. Бойле олмаса олар дюньягъа он бир бала кетиралмаз эдилер...

Алгабасны сарып алгъан сукюнет чокъкъа бармады. Акъшамлыкъ ашлар ашалды, маллар кѳапатылды, анда, мында пластинка сеслерин, яшларнынъ сызгырувлары, кызыларнынъ хихилдылары эшитилип башлады. Яшлар акъшам олса баш урмагъа ер тапмайлар. Джанлары сыкъыла. Бу, эльбетте табий шей. Мына бугунъ оларгъа кино кельди. Олар башта идаренинъ алдына джыйылдылар. Киноны кѳайда косътермек меселесини аль этип оламадылар. Идаренинъ ичиндеки энъ буюк ода Бегдияр Надыровичнынъ кабинетин. Анда да пек сыкълашып отурсанъ, йигирмиден зияде адам сыгъдыралмайджакъсынъ. Бегдияр Надырович яшларнынъ тарсыкъканыны биле, амма, не япсын? Шимдиллик индемей юрмеден башкъа чаресин ёкъ.

— Озюнъиз кѳайда истесенъиз, анда кѳойынъыз. Картинаны мен де коръмек истейим, — деди Бегдияр Надырович. Яшлардан бириси Ерназарнынъ араныны теклиф этти:

— Анда тезек кѳокъламагъа барайыкъмы? — деп кулюштилер.

— Энъ яхшысы, — деди Айдос, — киноны эки, учь сеанс этип директорнынъ кабинетинде корейик!

Бу теклифке разы олгъанлар тапылды, амма, эр кес биринджи сеанскъа кирмекнинъ давасыны эте. Бу да олмады. Инает, чокъ тюрлю теклифлерден сонъ, киноны идаренинъ алдында, азбар ичинде коръмеге разы олдылар.

Кинномеханик машинаны идаренинъ алдында онъ айтлап токътатты, аппаратны чыкъарды, яшлар перденинъ уджларыны йипнен багълап, ерге тарттырып мыхладылар. Адамлар, инает, кинонынъ азбар ичинде оладжагыны билъген сонъ, эвлеринден яхшыджа кийинип чыкътылар. Эписининъ устюнде пальто, башларында кѳалпакъ, базыларынынъ кѳолларында кѳолчакълары да бар. Акъылына тюшип эвинден курсю, скемле алып чыкъкъанлар арткъа таба отурдылар. Бир шейсиз кельгенлер перденинъ огюнден башлап, келиши-гузель, анда-мында ерлештилер. Кѳартлар ерге тонларыны тѳшеп, аякъапларыны кенаргъа ташлап, багъдаш, кѳурып отурдылар. Шасенемнен Арзыгюль медпункттан кушетка

алып чыктылар. Оны эпъ артта, «залнынъ» тёрюне ерлештирдилер, устюне чаршаф япып отурдылар. Айдос Арзыгюльнынъ этрафында айланып юре, лякин кушеткагъа барып отурмагъа джесарети етмей. Арзыгюль де онъа чокъ юзь бермей. О, Бегдияр Надыровични ве Галия Абдуллананы беклей: олар келип бир ерге ерлешкен сонъ, Айдос озюне, эльбетте, ер тападжакъ. Адамлар топландылар. Алгабасынъ ичинде кимсе къалмады, демеге мумкюн. Шу ери пск меракълы ки, койнинъ эпъ къарты Отеген къартбабадан башлап, даа япъы тили чыкып башлагъан балаларгъа баргъандже. эр кес кино корьмеге кельди. Узакътан гармонь сеси эшитилди. Бу Къуртмолла олса керек. Арзыгюль козь къыясындан Шасенемге бакъып кулюмсиреди.

— Не корьдинъ?— деди Шасенем озюни джиддий тутьп.

— Шимди буравджыларнен берабер, о да келир,— деп ташлады Арзыгюль. Шасенем, «ким», деп сорамады. Назим акъкъында сёз кеткеннини озю апълады.

Киномеханик ленталарны аппаратнынъ ичине къойды, къапакъларыны япты, пердени ярыкълатып, экранны уйдурды. О энди киноны башламагъа азыр эди. Шу арада Бегдияр Надырович, Галия Абдулла, оларнынъ артындан Бекберген Жаксымуратов ве Назим келип чыктылар. Айдос, аман идареге кирип, директорнынъ кабинетинден дёрт скемле алып чыкты. Оларны Шасенемнинъ сырасына ерлештирип отурдылар. Бегдияр Надырович ве Галия апа къызы Шасенемнинъ янына якъын ерлештилер. Бекберген, Назим, Айдос бираз кенарда отурдылар. Кино башлагъан арада орталыкъны зий-чув этип буравджылар кельдилер. Олар, тапкъан ерлерине келиши гузель, ерлешип отурдылар. Назим еринден турып, эмджеси Ниметулланы отуртты. Озю аякъ устюнде къалды. Инает Шасенем Арзыгюльге тараф джылышмагъа ве Назимге ер бермеге меджбур олды. Арзыгюль ичиндеки къуванчыны тутьп оламагъанындан Шасенемнинъ омузына омузыны таяп отура ве кимерде-бир ерли-ерсиз сёзлер айтып ташлай, озюнинъ айткъанына озю хихилдап куле.

Экранда биринджи кадрлар пейда олдылар. А. П. Чеховнынъ «Вишне багъчасы». Узун этекли, дюльбер, без антерли, тегерек шляпалы къадыллар ялы боюнда кезипелер. Сейирджилернинъ козю алдында пляж. Эркеклер, къадыллар бир-бирине къарышып къумда яталар, денъизде ялдайлар, ичелер, ашайлар...

Энъ огде отургъан Отеген къартбаба еринден турды, тонуны тартып алды ве къолтугъына кыыстырып кетти. Онынъ артында къарт чобанларнынъ эписи турдылар. Бириси киномеханикке айлянып:— Бизге бир даа бойле арам кино кетирме!— деп кычырды. Яшлар кулюштилер. Олар киноны зевкъ иле бакъмакъталар. Лякин бу зевкъ чокъкъа бармады. Акъшам устю башлагъан аджджы ель кет-кете кучълешти. Онынъ сызгырып чель бою тоз чанъгытып кеткени энди бу ерде сезилип башлады. Адамлар сабырнен киноны бакъсалар да, ель пердени котерип, къабартып ташлай да, сокъакълар бою чанъгытып кетирген къумны оларнынъ бетине шыпыра. Сейирджилер кепе ерлеринден кыбырдамайлар. Ель токътамай. Сийрек-сепелек ягъмур данечниклери тюшип башлады. Кокте къара булутлар пейда олдылар. Къадынлар балаларына япышып, зий-чув олып ерлеринден турдылар. Ягъмур кеттикче зыкъарлап башлады. Перденинъ бир уджу ерден узулип экранны къапатты. Киномеханик чыракъларны якъты ве аппаратны токътатты.

— Олмайджакъ бу, аркъадашлар!— деди о. Энди баягъы сыланып башлагъан яшлар кейфсизленип ерлеринден турдылар. О якъ, бу якъ даркъалып кеттилер. Бегдияр Надырович идареге кирди. Идаренинъ алдында Ердулатов, Бекберген, Назим, Турсунбек ве бир къач адам даа аякъ устюнде лаф этип къалдылар. Ягъмур гедже къаранлыгъында сагъанакълап кельди.

Шу анде азбаргъа ат патлатып бириси келип кирди. Атны токътатыр-токътатмаз:— Ярдым этинъиз! Къошарны къашкъыр басты!— деген кийик сес эшитилди. Адамлар атлыгъа таба келип бакъсалар, ат устюнде Сулухан апаны корьдилер. Онынъ сачлары дармадагъыныкъ, антери балчыкъ, этеклери чул-чубур.— Даа не бакъып отурасынъыз, Аскъарымнынъ джаныны къуртарынъыз, маллар гъайып олды, къашкъырлар!!!— деп кычырды да атнынъ устюнден ашагъы салынып къалды. Бекберген оны сакътлыкънен ерге тюшюрди. Сулухан эссиз эди.

— Етишинъ, Шасенемни чагъырынъ!— деди Бекберген Сулуханны къучагъына алып.

— Айдос, машинагъа! Эпинъиз мининъиз!— деди Бегдияр Надырович босагъа устюне чыкъкъанынен ишининъ асылыны анылап.

Машина кочти. Сулуханни медпункткъа кирсетип, Арзыгюльге къалдырдылар. Бегдияр Надырович эвине

кирип тюфегини алды, Бекберген де шу ерде яшагъан Ериазарнынъ тюфегини алып, Аскъар чобаннынъ къошарина догъру ёл туттулар.

Меселе бойле олды. Аскъар бешбармакъ ашап, шуват ичип, Сулуханынен шенъ ве лезетли дакънкъалар кечирип, татлы юкъугъа далалар. Акъшамлары Аскъар эр вакъыт копеклерини чезип ятар эди. Бугунъ о апансыздан юкъугъа кетти ве Къарабаш чезильмей къалды. Акъбаш исе, къоюнларнынъ янында бир озю доланмакъта. Акъбаш оны душман якъышлагъаныны сезип авламагъа башлады. Къошарнынъ бир башындан дигер башына авулдап ювур. Къарабаш онынъ авлагъаныны корип тим-тик аякъ устуне атылып тура, амма, озюни зынджырдан къуртарып оламай. Учъ къашкъыр бир кереден Акъбашкъа атылдылар. Акъбаш кийик-кийик сеслернен олардан къуртулып, Къарабашнынъ янына кельди. Къарабашнынъ зынджырда олгъаныны корьген къашкъырларнынъ экиси оны атылдылар. Тешегинде кейфли яткъан Аскъар бу кийик сеслерден абдырап уянды ве шу ан тюфегини алып азбаргъа чыкъты. О бир кереден тапанджагъа басып авагъа атты. Шу арада къашкъырнынъ бир данеси Аскъарнынъ аркъасына сычрап минди де, оны ерге серди. Сулухан бу тесадюфтен файдаланып тез-тез Къарабашны зынджырында куртарды. Ачугъа быкъкъан Къарабаш бир сычрагъанда ерде Аскъарны уйпалап тургъан къашкъырнынъ богъазына япышты. О якъта Акъбашнен талашып тургъан къашкъырлар чад дивардан сычрап къоюнлар сюрюсининъ ичине тюштилер. Сулухан меджалсыз яткъан Аскъарнынъ тюфегини алып, Къарабашнен уйпалашмакъта олгъан къашкъыргъа догърултып басты. Къашкъыр кийик-кийик улуп ерге юварланды. Энди Къарабаш да, Акъбаш да къоюнларнынъ ичине тюштюлер. Сулухан анда-мында чапкъылгъан къоюнлар арасындаки къашкъырларны козьлеп атмакънынъ чаресини буламагъанындан эки кере авагъа патлатты. Яралы Аскъар еринден турып, Сулуханнынъ элинден тюфекни алды ве чад дивар арасындан чыкъып, богъулгъан къозуны тарткъычламакъта олгъан къашкъырны козьлеп атты. Къашкъыр ерге серилди, къозучыкъ онынъ тишлери арасында ерге тюшти. Учюнджи къашкъыргъа къачмакъта башкъа чаре къалмады. Бу арада Сулухан аткъа минип, Алгабаскъа хабер этмеге кетти.

Учюнджи къашкъыргъа къуршун керек олмады. Оны Акъбашнен, Къарабаш богъып ташладылар. Ель-

кеси, ве сагъ къолу яралагъан Аскъар, Акъбаш ве Къарабашнынъ башларыны сыйпап отургъанда, байыр тѣлесинден кене къашкъыр уривлерин эшитилди. Аскъарнынъ ишанчы тюфек ве копеклер. Къашкъырлар исе, бир уджюм яптылармы, оны мытлакъ текрарлай ве озьлерине къурбан алып кетмегендже раатланмайлар. Аскъар чобан: «Шимди учь къашкъыр дегилъ де, сюрюнен кельселер, не япарым?» — деп тургъанда йылгъа боюнда машина ярыкълары корюнди. Бу Айдоснынъ машинасы эди. Олар догъру къошарнынъ алдына келип токътадылар. Бегдияр Надырович, Ерпулатов Бекберген, Назим, Турсунбек машинадан тюштилер. Аскъар оларнынъ къолларындаки тюфеклерини корьгеннен къувачында агъламысырап башлады.

— Къоркътынъызмы? — деди Бегдияр Надырович Аскъарны тынчландырып.

— Къоркъмадым амма, эки къозупен, эки къоюн гъайып олды, — деди Аскъар.

— Зарар ёкъ, Аскъарджан. Джанынъыз сагъ олсун. Къоюулар тапылыр.

Олар къол фенерчиклерини якъып, ал къангъа быланып яткъан къашкъырларны бакътылар.

— Не де балабан кишиклер экен..

— Олар баарьде пек ачкъозь оалар. Бу копеклер олмагъан олса, мен бир шей япып оламайджакъ экеним, — деди Аскъар чобан.

Айдос машинанынъ фенерлерини якъып къыргъа тараф айляндырды. Бираздан сонъ къашкъырларнынъ увулдысы кесилди. Аскъар чобан копеклерге акъшамдан къалгъан эт парчаларыны чыкъарып берди ве къошарнынъ алдына бир оба къорай ве саксаул обалап атеш якъты. Урккен къоюулар бир-бирине сыйыкъып, башларыны ашагъы саркъытып юкъусырап башладылар. Еберген къашкъырларны сабагъа къадар еринден джыйып алмамакъ къарарына кельдилер. Сонъра эписи юрткъа кирип соба устюнде къайнамакъта олгъан балабан чайниктен бирер пияла чай къойып ичтилер.

— Шимди биз къайтсакъ, къашкъырлар кене сизге уджюм япа билирлер. Хусусан саба, таиъ юкъусында, — деди Надыров Аскъаргъа.

— Не япайыкъ экен? Аскъарны бойле ташлап кетмек олмаз, — деди Бекберген.

— Я олар, биз мында отургъанда башкъа къошарларгъа уджюм этмезлерми? — деди Ерпулатов.

— Этерлер, — деп кестирди Аскъар чобан. — Бу ге-

дже олар пек кѳутурдылар. Учь данеси мында джан берди. Оларнынъ сюрюси буюк. Кѳурбан тапмасалар тынч отурмазлар. Илле бир ерге атылырлар.

— Ойле олса, сизни эвге алып кетип ташлайыкъ, Бегдияр Надырович,— деди Назим.— Биз Бекберген агъанер бу гедже кѳошарларны айлянып чыкъайыкъ.

— Назим, тилинъе рахмет балам,— деди Надыров.— Сиз эки тѳюфек алып кѳошарларгъа кетинъиз. Мен Аскъарда къалайым. Бизде де эки тѳюфек. Оны янъгъыз ташлап кетмек олмаз.

Бу фикирге эписи разы олдылар. Айдос машинаны кочирип бир-биринден он беш-йигирми километр авлакъта ерлешкен дѳрт кѳошаргъа да бармакъ ичюн гедже къаранлыгъында сынъырсыз чѳль ичине синъип кеттилер.

Аскъар чобан тосат-тосат атешке саксаул ташлай, онынъ чытырдап янган учкѳунлары авагъа котерилип кетелер. Къашкъырлар ичюн бу алев пек буюк дешет.

Надыров тѳюфегини башы уджуна кѳойып, аркъасы устуне тѳюшип ятты. Урбасыны, чызмаларыны ташламады. Аскъар чобан азбарда доланып юрген арада о бир чырым алмакъ истеди. Лякин, козьлери юмукъ олса да, юкълап оламады. Онынъ акъылы, фикирин узакъларгъа кетти. Озю баягъы фарыса да, Алгабасны ич олмагъанда учь-беш йылдан сонъ корьмек истеди. О бугунь акъшамки киноны хатырлады. Тоз, боран, ягъмур тѳюбюнде яшларнынъ ерлеринден къыбырдамай кинонынъ сонъуна къадар отурмагъа тельмиргенлерини козь огюне кетирди. «Демек, бизге мектеп, ясли, хастахане, тѳюкян кѳурамыз, деп къол багълап отурмакъ буюк янълышылыкътыр. Озюмиз мында яшлыкъны джелъп этмек истеймиз. Бир ятакъхане кѳурмакънен яшлыкъны мында тутып оламамыз. Оларгъа медений омюр кечирмек, акъшамлары топланып эгленмек ичюн мытлакъа, ич олмагъанда шимдиллик, меденнет эви кѳурып башламакъ керекмиз. Яшлыкъ анда топланыр, тѳегереклер тешкилятландырыр, кино, концертлер корерлер. Ёкъ, ёкъ, бу ишни аль этмек ичюн ярындан кеч къалмай башламакъ керекмиз. Бирлешме мал фермасы, даа догърусы, мал комбинатыны земаневий талапларны козьде тутаракъ совхознынъ генераль проекти эсасында иш башладыкъ амма, меденнет сарайыны экинджи, я да учюнджи ерге къалдыргъанымыз янълыш экен. Оны биринджи небетте башлап кѳурмакъ керекмиз. Кѳоюн — тувар айвапы киби асралмай. Туварнынъ бойнуна зынджырлы алкъа кечиресинъ, алдына ем ве сув кетирип кѳоя-

сынъ, весселям. Къоюн айваны ойле дегиль. Онъа мей-
дап керек. Онъа джайрамакъ керек. Озь отлагъыны ич
олмагъанда айда бир кере денъиштирмек керек. Онъа
геджелемек ичюн баш сокъмагъа ср керек, къышлав-
лар да земане тертибинде къурулмакъ керек. Мына бу
гедже олып кечкен вакъта. Бу ал эр вакыт текрарла-
на биле. Биз совхознынъ меркезинде отурып бойле аллар-
гъа козь юмаджакъ олсакъ, яры малымыз къашкъыр-
ларгъа аш олур. Екъ, ярындан кеч къалмай бутюн къо-
шарларны телефонлаштырув ишине киришмелимиз. Бу
къолай. Биз оны чель бою каблolar тартув вастасынен
япармыз. Демек, манъа кене, бир даа Нукъускъа барып
кельмек керек оладжакъ. Сулухан бизге келип хабер
эткендже, биз де андан джыйшынып ёлгъа чыкъкъан-
дже мында не Аскъар къала биллр эди, не къоюн. Даа
бакъайыкъ, о бир къошарлардан не хабер келе-
джек...»

— Юкълайсызмы? — деди Аскъар лампанынъ мель-
тесини бурып.

— Екъ, козюме юкъу кирмей Аскъарджап. Иш чокъ,
иш. Энди къартайып башладым. Нервалар юкълатмай.

— Дюнъянынъ ишине биттирип кетеджек оласыпъ-
ызмы? Оны баба-деделеримиз битиралмагъанлар. Бир
замаанда бу ерлер чечекленген бир дияр экен. Бу ерден
шырын сувлу озен акъа экен. Озеннинъ эр эки якъы да
ем-ешиль тарлалар, багълар, багъчалар, ешилъ отлакъ-
ларнен ярашып турар экен. Коресинъми, шимди не бар?
Тюм-тюз чель, къашкъыр ве саксаул. Озенлер де, багъ-
чалар да, о акъыллы адамлар да, эписи мына бу ер-
нинъ астындалар. Девир келе, девир кече. Биз де ва-
кыт кельсе шу ернинъ астында оладжакъмыз. Ойле
олгъанда юм козюнъни де, юкъла. Ярынгъа да бираз
такъат ве акъыл топла. Юкъламасапъ ярынки кунишъ
де файдасыз кечер. Токътачы, сен Бегди, мен санъа
бираз юкъу иляджи берейим. Унуткъаным, эй ахмакъ,
къартлыкъ белясы...

Аскъар чобан юртнынъ орта дирегине илинген бар-
дакъ шекилли къабакъ савутны алып, бир къач кере
саллады ве кичкене таскъа сют киби беяз шуват тѣктю.

— Мына, бу юкъу иляждыдыр, Бегдияр, ал ич, ко-
зюнънинъ юмулып кеткенини дуймай къалырсынъ. Бу-
гунъ манъа Сулу кельди. Бешбармакътап сонъ буидан
юттым, Сулугъа бир эки шакъалар эттим, юкълагъан
къалгъаным. Омюримде бойле татлы юкъугъа кетке-
нимни бильмей эдим, оны да къашкъырлар больдилер.

Бегдияр Надырович шуватны иштианен котерип ичти ве кеше бир каса даа сорады. Сонъра агъызыны сюрттип, ястыкъкъа таянды.

— Чокъча сюзгендирсинъ Аскъарджан, ондан башкъа сен ойле тереи юкъугъа къолайлыкънен даладжакъ адам дегильсинъ,— деди Надыров кулюмсиреп.— Ёкъса Сулухан себебчи олдымы?

— Иисанлыкъ алы, олуджыдыр,— деди Аскъар директорнынъ шакъасыны бегенип.— Биз о бичаренен бойле де сийрек корюшемиз. Язда къозуларны айырсакъ оны да яныма аладжагъым.

— Ёкъ, ёкъ, сакъын алмангъыз, мында ич кереклиги ёкъ, о вакъыт сизге къашкъырлар эр кунъ уджюм этерлер,— деп шакъылдап кульди Надыров.

— Бойле уджюм омюримде бир кере олды, бир даа олмаз. Уджюмлер олгъан эди, амма о джанаварлар бирер дане олып келир эдилер. Бир къашкъырны менним Къарабашым бир ургъанда абрай. Бу сефер учь дане олып кельдилер, Къарабаш да зынджырда эди...

— Биз, Аскъарджан сизинъ кибчи чобанларнынъ данма къайдыны чекип турамыз. Биз эр вакъыт сизинъле берабермиз. Тезден бутюн къошарларны телефонлаштырырмыз. Земаневий къуруджылыкъ материалларындаи янъы къошарлар къуармыз. Ойле проектлер энди азыр. Къоюлар озьлерини эм тазе авада сезеджеклер, эм къардан, ягъмурдан къорчаланаджакълар, эм оларнынъ янына бир джанавар якъын келип оламайджакъ. Тезден сизлерни бу юртлардан да азат этермиз..

«Юрт» сёзюни эшиткенинен Аскъар бир кереден айлянып Бегдияр Надыровичке бакъты ве онынъ сёзюни болип.— Юртлардан азат этермиз, дегенинъиз не я?— деп ташлады.

— Юртларнынъ ерине вагончыкълар берирмиз. Анавы буравджыларнынъ вагончыкъларыны корьдинъизми, тыпкъы ойле. Ичинде газ собасы, кровати, ашханеси...

— Я оны ким сюйреп юреджек?

— Трактор.

— Демек, менним бир де трактором оладжакъ, ойлеми?

— Оны сюйремеге керекмей. Астында копчеклери бар, тракторгъа илиштирсенъ истеген еринъе алып барыр.

Аскъар чобан сийрек сакъалчыгъыны сыйпады, тюшонджели тарзда Бегдияр Надыровичнинъ козьлерине бакъты. Онынъ дудакълары къыбырдаса да, козьлери

юмукъ эди. Вагончыкъ лафына Аскъар шубелеиди, о Надыровны эр вакъыттаки киби, шимди де шакъа эткендир белледи. Аскъар индемеген арада Надыров козьлерини аралыкъландырып лафыны девам этти:

— Вагончыкъларнынъ бир яхшы тарафы даа бар. Къыш кельдими, копчеклерини алып чана устуне ерлештиресинъ, баарьде исе кене копчеклерини ерине къоясынъ...

— Бегдиярджан, — деди Аскъар сабыры тюкенип. — Эгер сиз меним юртумны тутып аладжакъ олсанъыз, он бир баламнынъ хайырыны корьмейим, бир кунъ чобанлыкъ этмед!

Бегдияр Надыровичнинъ козьлери бирден ачылдылар. О белнин котерип отурды ве Аскъарнынъ джиддий лафына джиддийликнен лаф къошты:

— Я не япаджакъсынъ?

— Дюньянынъ халкъы не япса, мен де оны япарым. Мынавы сырыкъларны коресинъми? — деди Аскъар юртнынъ таваныны косътерип. — Олар меним къартбабамдан къалгъан, мынавы кийизлерни исе, къартанам акъайгъа чыкъкъанда алып кельген...

— Сонъ, не олгъан экен? Къартбабам, къартанам, деп юз йыллыкъ шейлерге бакъып отурайыкъмы? Олар энди чюрип кеткенлер, эписини янъыртмакъ керек. Янъылыкъ, янъылыкъ керек!

— Янъылыкъ керек. Догъру. Мына бу килимлер эписи янъы. Душанбеден, Бухарадан кельген килимлер. Коресинъми юртны насыл яраштыралар, эм диварлары, эм таваны ярашып тура. Бу сырыкълар исе, чюрюмек дегиль, олар меним баламнынъ баласына да хызмет этерлер. Сен агъа, вагончыкъларны озюнье аласынъмы, биревлерге бересинъми, не япсанъ, яп, тек бизге, чобанларгъа тийме. Бир девемни он тракторыгъа денъишмем. Онынъ не керосини бите, не газы, не майы. Истеген вакъытынъда, истеген еринъе коче де кетесинъ. Биз чобанларнынъ баба-деде кунюнден къалгъан адетине сиз бурун сокъманъыз. Мал чокълаштырмакъ истесенъиз бизге сербестлик беринъиз.

Бегдияр Надырович бу чобаннынъ лакъырдыларыны дикъкъатнен динълеп тюшонджеге далды. «Мында меселе янъылыкъны къабул этмеювде дегиль. Меселе шунда ки, юртны вагончыкъларгъа алмаштырув меселеси чокътан меркезий тешкилятларда котерильмекте. Лякин бу меселени чобанлар къабул этмейлер. Демек, вагончыкъларнынъ юртны денъиштире биледжек киби

онъайтсызлыкълары даа кереги киби ишленмеген. Бунъа даа вакыт бар. Шимдилик биз чобанларгъа тиймейик. Биринджи небетте башкъа шараитларны яратайыкъ.

Бегдияр Надыровичнинъ козьлери юмуды, агъызы азгъана ачылды, аст дудагъы бираз ашагъы салынды. О енгильден пуфулдап башлады. Директор юкьугъа далды.

Аскъар тюфегини алып тышкъа чыкъты. Атеш сѣнген, сонъки кусевлер тютеп турмакъта эди. Акъбаш къошарнынъ ашагъы тарафында, Къарабаш исе озюнинъ эр вакыттаки еринде, юкъары бетинде доланып юрмектелер.

Акъшам сагъанакълап кельген ягъмурдан сонъ, кок яваш-яваш булутлардан арынды. Чѣльнинъ тозу баягъы ятышты, къумлар усттен олса да, джибинди. Саксаулларнынъ араларында баш котерип башлагъан ешилъ отчыкълар бираз даа кучъ алдылар, йылгъалар бою тюшкеп енгиль туман дымлыкъны бир къач вакытлар сакъланмасына ярдым этти. Ер не къадар дым олса чѣль ве отлакълар даа зияде ешере. Чобанларгъа да энъ кереги шу. Чѣль ешердимми, чобаннынъ юреги кульди, чѣль сарардымы, чобаннынъ юреги де солды. Оларнынъ эсасен яшавдан макъсады да шу экеи.

Булутлардан арынгъан кокте йылдызлар пейда олдылар. Оларнынъ арасындан энъ парылдагъан сою танъ йылдызы. О догърудан-догъру Аскъар чобаннынъ къошу устюнде парылдап ярмакъта. Аскъар бу йылдызны бабасынынъ янында чобанлыкъ этип юргенде корип севген эди. Шу йылдыз озю де Аскъарны пек севсе керек. Бабасы бундан элли беш йыл эвельси Янъы-дерьянынъ шималь бетинде, Аралгъа якъын отарларда къоюн бакъып юргенде де бу йылдыз оларнынъ башы тѣпесинде янып турар эди. Шимди ярым асырдан зияде девир кечти, Аскъар да алтмышкъа адым атып башлады, озю де Алгабас диярына кочип кельди, арадан биъ верстеп зияде месафе олса да, бу йылдыз кене Аскъарнынъ къошары тѣпесинде парылдап ярмакъта. Аскъар кечирген омюри ичинде бу йылдызны корьмеген геджесини билмей. Опъа ойле корюне ки, эгер Аскъар бир гедже танъ юкъусыны юкъласа, санки бу йылдыз сѣнеджек, оны бир даа корьмейджек. Шунинъ ичюн олса керек ки, Аскъар бу гедже де юкъламады, озюнинъ севимли йылдызыны чыкъып сейир этти. Танъ йылдызы Аскъаргъа кулип бакъкъан киби липильдеп ярмакъта. О бу

йылдызның бойле яшып тургъаныны корьсе озюни гъает бахтлы сая. Энди оны бир шей раатсызламай. Копеклер де ойле алышып къалса кереклер. Олар да башларыны ог аякълары устюне узатып ял алмакъталар.

«Машина къайтып кельмедн. Демек, дигер къошарларда аманлыкъ. Къашкъырларның маддесини зиядесинен къайтарсакъ керек. Бакъ сен о арамларның ятышыны. Джанавар десенъ де ери бар. Ич олмагъанда этини копеклер есе экенлер. Меним Къарабашым, Акъбашым бойле джанавар этини агъызларына алмайлар. Эр алда манъа бир копек даа тутмакъ керек оладжакъ. Учъ копегим олса, мен къашкъырның сюрюсинден къоркъмам. Бегдиярның къойдураджакъ телефонына, биревини келип береджек ярдымына ишанып отурмагъа шей ёкъ. Озонъе ишанмалысынъ. Ярып балаларгъа хабер этейим, Ерназарның «чубарыны» алып кельсинлер. О бир къач къашкъырның башыны ашагъан копектир. «Чубарны» кетирсин, истеген къоюнларымдан бир данесини алып кетсин. Башкъа — баш. Къаледен ойле союны бир къоюнгъа тапып аламазсынъ».

Аскъар къоюнларның ичине тюшти. Эписини ерлеринден къыбырдатып бакъты, уркип, я да яраланып хасталангъан сойлары ёкъмы экен, деп тешкерип чыкъты. Гедже корьгени киби, ялынъыз эки къоюн еринден турмады. Олардан бирисини къурсагъы яралангъан. Чокъ къан акъса керек, юньлерге уюшып къатып къалгъан. Аскъар къоюни аякъларындан котерип, чад дивардан тышкъа чыкъарып ташлады. Экинджи си богъазыны ерге созып ята. Козьлери патлап чыкъаджакъ киби ирилешкен. Аскъар оны да бир къач кере ушкютти, о еринден къыбырдамай, «союнъыз мени», деген киби ята. Аскъар оны да тышкъа чыкъарып узатып къойды. Эки къозучыкъ энди къатып къалгъанлар. Оларны Аскъар шу ерде союп, этини копеклернинъ алдына ташлады. Яралы къоюнларны исе, саба машинагъа къоюп фермагъа ёллады.

ЙИГИРМИ БИРИНДЖИ БАБ

Тюневин кинода не къадар яш олгъан олса, бугунъ акъшам эписи топланып Надыровның кабинетине кельдилер. Базылары отурмагъа ер тапмай, аякъ устюнде къалдылар. Бегдияр Надыровни къарарнен яшларның не истекнен, насыл итиразнен кельгенлерини тюшонип тапса да, эр алда бу джанлы лакъырдыда партия комитетининъ секретары иштирак эткенини истеди. О яшлар

ерлешип турган вакытта Ерпулатовгъа телефон этип, онынъ тез-тез идареге кельмесини истеди. Ерпулатов этишип кельди. Кабинетиниң ичиде кирмеге ер къалмагъаныны корип, къапы янында шашып къалды.

— Чыкъынъыз бу якъкъа Толубай,— деди Надыров Ерпулатовнынъ адыны айтып. Ерпулатов директор столынынъ сол тарафындаки креслогъа келип отурды.

— Къана, динълеймиз сизлерни,— деди Надыров яшларгъа бакъып.

Яшлар индемедилер. Олар кунъдюз озь аралары анълашып, янъы сайланган совхоз комсоргы Арзыгюльнинъ къолуна кягъыт язып берген эдилер. Арзыгюль ог сырада отургъанындан кягъытны яваштан Надыровнынъ алдына къойды.

— Окъуп бакъынъыз, Бегдияр Надырович. Къалгъаныны агъыздан айтырмыз,— деди Арзыгюль утансырап.

Бегдияр Надырович кягъытны къолуна алды, козьлюклерини такъты ве окъумагъа, башлады: «Урьметли Бегдияр Надырович! Биз, Алгабас яшлары адындан сизге мураджаатта булунамыз. Бизим омюримиз, такъдиримиз акъкъында да къайгъырманъызны истеймиз. Не вакъыткъа къадар биз ачыкъ кок тюбюнде, ягъмур, къар астында кино бакъаджакъмыз. Партия ве укюментимизиниң чагъырувынен шахсен сизниң даветиниңиз тесирли алтында биз Къызыл-Къум диярыны ешертмесге, оны Улу Ватанымызынъ эт хазинесине чевирмеге кельдик. Лякин биз яшлармыз. Ишлемеге ве шенъленмеге де совемиз. Биз сизге риджада булунамыз ки, бизни къуруджылыкъ материалынен темин этсенъиз, рухсетиниңиз иле яшлар бригадасы тизип, совхозымызынъ меркезинде клуб къурмакъ истеймиз. Бош вакъытларымызны, раатлыкъ кунълеримизни бу ишке бахшыш этемиз!».

Надыров мектюпини стол устуне къойды, козьлюклерини алып яшларгъа бакъып кулюменреди.

— Бригаданъызгъа мени де алырсызмы?— деди Надыров шакъанен. Яшлар бир агъыздан, «алырмыз», деп гурюльдештилер. Сонъра Арзыгюль аякъ устуне туруп, бу ачыкъ лакъырдыны девам этти:

— Бегдияр Надырович, биз къайда яшагъанымызны билемиз. Эгер къуруджылыкъ материалы олмаса, ярындан башлап, артезиан къуюсы янында тола кесмеге башлаймыз. Бизлер ойле къараргъа кельдик ки, кузьде клубны къурып битиремиз ве октябрь байрамы тантанасыны янъы клубда кечиремиз,— деп отурды.

— Я не ичюн толаны кьюю янында кесмек истейсинъиз? Оны ташымакъ меселеси де бар,— деди Ерпулатов лафкъа къошулып.

— Биз Асанов Къадырдали агъанен бир къач ерде теджрибе япып бакътыкъ. Кьюю янындаки топракъ тола кесмек ичюн энъ келишиклиси олгъаныны тешкерип бильдик.

Бегдияр Надырович ве Ерпулатов бир-бирине тааджибли бакъыштылар.

— Сизинъ бу тешеббюсинъизни ялынъыз алгъышламакъ мумкюн, яшлар,— деди Ерпулатов.— Ишке киришсенъиз сизге къол туткъанлар даа чокъ тапылыр. Талакъа илян этермиз. Эр кес элинден кельгенине коре келип ярдым этер.

— Бойле меселенен келеджек олсанъыз,— деди Надыров козылерини джиддийлештирип.— Къапымыз эр вакъыт ачыкъ. Алгъышлаймыз сизни. Ялынъыз, шуны демек истейим. Манъа бираз вакъыт беринъиз. Мен бу меселени ве бунъа бенъзер базы бир зарур ишлерни министрликнинъ алдына къоймакъ кереким. Мисаль ичюн, тола меселеси. Мен эминим ки, сиз озь сёзюнъизнинъ астындан чыкъарсынъыз. Лякин, достларым, биз мында бир къач йылгъа кельмедик. Биз земане техникасындан файдаланып бу диярда земане биналары кърмакъ керекмиз. Бизим кърмган биналарымызда бизден сонъ келеджек несиллер де яшасынлар. Чий толанен клуб кърсаы, о бизге вакътынджа хызмет этеджек, сонъра ипранып йыкылып кетеджек. Ич олмагъанда, шимдилик бетон диварлар олмаса да, пишкен толанен кърмакъ керекмиз. Пишкен тола тапмакъ мумкюн. Оны республикамызнынъ чокъ ерлеринде азырлайлар. Транспорт меселесини де аль этермиз.

Бегдияр Надыровичнинъ сёзлери яшларны баягъы тынчландырды. Олар индемей, тюшюнджеге далдылар. Яшлыкъ — яшджа иш япмакъ истей. Бугунъ акъылгъа кельген шейни, бугунъ эльде этмек истей. Лякин, аятта бойле аджеле тутулгъан ишлерге кимерде мания тапыла.

Акъшамдан берли, Надыровнынъ сагъ тарафында индемей отургъан баш инженер Асанов Къадырдали яшларнынъ фикирине къошулып мында кельген эди. Бегдияр Надырович озюнинъ теджрибели, акъыллы ёлбашчы олгъаныны бу ерде бир даа исбат этти. О яшларнынъ талабыны догъру таный, лякин оны аль этмек ичюн базы бир меселелер даа ортагъа келип чыкъкъа-

ныны бильдирди. Яшларнынъ исе, бунъа сабыры чыдамай. Асанов фырсааттан файдаланып, бу тешеббюсни къолдан къачырмамакъ ичюн шойле деди:

— Бегдияр Надырович, сиз пишкен тола меселесини аль этерсинъиз, онъа ич шубе ёкътыр. Мен исе, озь вазифем боюнджа теджрибели къуруджылар тапып келейим. Шу къуруджылар бизге клуб дегиле де, совхозымызнынъ генераль планы боюнджа къурулмасы керек олгъан медениет эвини мына бу яшларымызнынъ ярдымы саесинде къурып берирлер. Мен эминим ки, бойле ниетнен иш тутсакъ, медениет эвини бир-бир бучукъ йылда битиримиз. Демек, план боюнджа биз бу ишке бир бучукъ йылдан сонъ киришеджек эдик, амма бу ёлнен кетсек, план муджиби къуруджылыкъ башлап аджакъ муддетинде биз медениет эвини битиреджекмиз. Акъкъыат бармы, бар. Эльбетте, эсас ишанчымыз яшлар оладжакъ. Биз бу меселени даа ольчеп-бичермиз. Акъкъыатен яшлыкънынъ рухуны котермек ичюн бир къач талакъа илян этермиз. Бельки къуруджылыкъ объектп янында вакътынджа яшлыкъкъа кино корьмек, эгленмек, ойнамакъ ичюн джаюв астында, я да земаневий енгиле къуруджылыкъ материалларындан файдаланып бир мейдан япмакъ керек олур.

Асановнынъ сёзлерини бегенген яшлар гурюльдешип, эль чырптылар. Олар эр шейге азырлар: «Пишкен тола! Уста ташчылар! Келинъиз ярышлашайкъ!»— деген садаларнен зий-чув олып Надыровичнынъ кабинетинден чыкып кеттилер. Олар къайда барсынлар? Итек-лешип ойнасынлармы? Ёкъ, истер-истемез буравджылар тарафкъа адымладылар. Анда Къуртмолланынъ гармошкасы бар.

Буравджылар буюк электрик фенерлерининъ ярыгъында чалышмакъталар. Вагончыкънынъ огюндеки мейдан куньдюз киби ярыкъ. Къуртнезир агъа буравджыларнынъ мунм иши чыкып къалгъаныны, буравнынъ къатлы къатламгъа расткельгенини ве ишиннъ токътап къалув итималы олгъаныны анълатты. Яшлар исе мында къалып, буравджыларгъа кедер этмек истемегенлерини, эгер мумкюн олса, Къуртмолланы эки сааткъа иштен бошамасыны риджа эттилер. Къуртнезир агъа разы олды. Къуртмолла гармошкасыны къолтугъына къыстырып вагончыкътан чыкъты. Яшлар зий-чув олып оны сарып алдылар. Къуртмолла кене озюниннъ бильген «Ай обана, обана»сыны гъыйчылдатып башлады. Эписи шакъылдашып, кулюшип геджениннъ къаранлыгъына

синъип кеттилер. Олар Отеген бабанынъ юртуна бар-макъны адет эттилер. Бу къарт эски заман икяелерини, дестанларыны озю чалып, озю айтмакънен берабер, яшларнынъ шенъленгенни, оюн ве йырларыны джан гоньюльден динълемеге пек сева. Юртунда эки кыыз торушундан башкъа кимсе ёкъ. Торунчыклар къарт-бабасынынъ усть-башыны, аш-сувуну бакъып, онынъ яшундан бир дакъкъа айырылмайлар. Буны олар озълери анълы оларакъ япалар. Къартнынъ хатирини тапалар, омюрини узаталар. Яшлар иште шу мейдан юрткъа толустылар. Тёгерек тизилип къоюлган къадифе миндерлерге ясландылар. Кошеде атлас ястыкларга таянып, акъ сакъаллы Отеген баба отура. Къуртмолла дивардан домбрани алып къарткъа узатты. О тири ве айдын козьлеринен яшларны сюзип чыкъты. Къызларнынъ ичинде Шасенем эр кестен пек айрылып тура эди. О бугунъ сия сачларыны тегиз тарап омузлары устюне джайраткъан. Устюнде юнъ кофта, аякъларында къаверенкли капрон чорап ве къыскъа къошучлы йылтыравукъ чызмалар. Арзыюль де сачларыны тыпкъы Шасенем киби тарагъан. Отеген баба Шасенемнинъ козьлерине бироз тикилип бакъты да:— Сени танымадым, къызым, бахтлы оладжакъсынъ, «Къыркъ кыыз» эфсанесининъ гузелли белледим сени, машалла!— деди ве сонъра домбрасынынъ теллерини чертип, йырламагъа башлады:

Кунн-тунн азап чекни,
Козьлеринъден яшлар тёкни,
Къабыргъанъдан къайгъы сёкни,
Ах, вах иле юрген келин.

Хорлукъ, зарлыкъ корьген кунинъ,
Зинданлыкъта кечкен тушинъ,
Эркин балкъып чыкъмай, билинъ,
Шай къапалып турсанъ келин.

Ойле зарынъ кельди мапъа,
Не айтайым энди санъа,
Къайгъыдаман мен де онъа,
Кунинъ бойле кечти келин.

Оны баштан этип талап,
Бирев ичюн юрме джылап,
Эр тарафтан тенъинни тап,
Матем багълап турма, келин...

Яшлар эписи эль чырптылар. Арзыгюль турып Отеген бабанынъ бурюшик янакъларындан опыти.

— Къана, энди гармонь чалсын, гармонь! Къуртмолла, не сусып къалдынъ я?

— Мен пек эвель замангъа далмагъа бильмейим. Лякин, къартбабамдан эшиткен бир тюркюм бар, оны Отеген агъама багъышлайым.

Къуртмолла гармоныны тизлери устюне къойып, сагъ къолунен аркъасына къадар айлянып, гъыркъылдатып созды ве яваш сес чыкъарып енгильден пармакъларыны ойнатып башлады. Къаршысында тиз чёкип отургъан Назим кулюмсиреп онынъ бетине бакъты ве бутюн диккъкъатышен Къуртмолланынъ тюркюснини дншъледи:

«Айнаая бакътым, сач беяз олмыш,
Неден бойле бенъзим сарарып солмыш.
Бойле дегильдим, бана не олмыш,
Агъла гёзьлерим, сызла гёзьлерим.

Аятым гечти, горьмедим сефа,
Бу ялан дюньяда вармыдыр вефа,
Омрюмде горьдим бниглердже джефа,
Агъла гёзьлерим, сызла гёзьлерим.

Гонъюль оджагъымда атешим сёимш,
Гульлеримнинъ айдыны зульмете дёнмиш,
Бульбулимнинъ далына мяявкъуш къоимыш,
Агъла гёзьлерим, сызла гёзьлерим,
Беним, алыма, беним алыма.

Йыр биткеннен орталыкъны бир къач санне сукюнетлик басты.

— Бу йыр эвель замандан къалма бир йыр ки,— деди Къуртмолла сукюнетни бозып.— Оны бизим баба-деделеримиз озълерининъ чектиги анзарларыны сёндюрмек ичюн йырлап гонъюллерини чезгенлер.

Къуртмолла бу сёзлерни айтып тарс токътады. Отеген баба даянамады, козьлери яшланды. Яшлар шакъа сёзлернен онынъ гонъюлни алдылар. Соиъра къарт ке-не сазыны тынкъылдатып башлады:

Нигит дей:

«Сен бир марал болып чыкъсанъ чёллерге,
Лякин болып къонсанъ тазе гуллерге.

Осип етип дестап олсанъ тиллерге,
Ширин тилли шу гузельге не дерсинъ?

Къыз дей:

Къапынъыз алдында малынъыз бармы?
Менден башкъа севген ярынъыз бармы?
Менден башкъа севген ярынъыз болса,
Сендай джалатайдап зорумыз бармы?»

Къызлар шакъылдап кульдилер. Къарт домбрасыны четке къойды. Сакъалчыгъыны сыйпады да, кулюмси-реп:

— Къана яшлар, энди сиз айтыпъ, мен динълейим, — деди.

Шу арада юрткъа къартнынъ торунчыкълары келип кирдилер. Олар мысырбогъдай патлатып кетиргенлер. Эр кеснинъ алдына сыранен юрип болюштирдилер. Ор-тагъа Арзыгюль чыкъты.

— Айдынъыз къызлар юзюк ойнайыкъ, — деди о ве пармагъындан юзюгини чыкъарып эки авучы арасына тыкъты. Сонъра сыра бойлап эр кеснинъ авучына юзюк ташлагъан киби юрип чыкъты. Бу оюнны биринджи кере корьгенлер феркъына бармагъан киби динъленип отур-дылар. Назим ве Къуртмолла бир-бирине бакъышып кулюмсиредилер. Арзыгюль догъру Назимнинъ къаршы-сына кельди.

— Юзюк кимде, тапынъыз! — деди онъа бакъып. На-зим къызларны ве яшларны козьлеринен сюзип чыкъты. О Шасенемнинъ бетине назар ташлады, Шасенем аша-гъы бакъып, ондан козьлерини сакълады. Назим шубе-ленди ве:

— Юзюк Шасенемде! — деп къычырды.

— Тапмадынъыз.

Арзыгюль Шасенемге айлянып:

— Къач къайыш? — деп сорады.

Шасенем Назимнинъ козьлерине тикилип бакъты да, утансырап:

— Беш къайыш, — деп ташлады.

— Ягълымы, атешлими? — сорады кене Арзыгюль.

— Ягълы, — деди Шасенем.

Арзыгюль къолундаки къайыш къушакъны омузы устуне котерип Назимнинъ янына кельди.

— Ач авучларынъны! — деп эмир берди о Назимге.

Назим сагъ авучыны ачып, Арзыгюльге тараф узат-ты. Арзыгюль къушакъны башы тѣлесинне котерип, бар кучюнен Назимнинъ авучына чатлатты.

Шасенем еринден вайвалап турды.

— Етер, Арзыгюль, етер!— деди о Назимни аджып. Арзыгюль кене бир даа, бир даа, бар кучюнен беш кере урып, Назимнинъ авучларыны кызыартты.

— Бир кызы баланынъ ягълы кыушагына даяналмагъан йигит олурмы?— деди о Шасенемге козь кыядан бакъып.

— Бу даа ягълы союмы? Эшкъ олсун сизге,— деди Назим авучларыны бир-бирине окъалап.

— Зарар ёкъ, сыра бизге де келир,— деди Къурт-молла кенардан оюнга кызышып.

Арзыгюль оюнны ойле тешкилятландырды ки, вакъыт кечип-кеткенини кимсе дуймады. Бир саат ичинде «ягълы», я да «атешли» алмагъан къалмады. «Эр кеснинъ» авучы кызыарды, эр кес бири-биринден хошнут къалды. Айтылгъан шакъалардан, кулькюден эр кеснинъ козьлерни яшланды.

— Айдынъыз, энди чынълашайыкъ,— деди Арзыгюль озь ерине отурып.— Ким башлайджакъ? Арзыгюль козьлерини доландырып эр кесни сюзип чыкъты, авескяр тапылмады.— Айды, айса озюм башлайым,— деди о, ве Айдоскъа назар ташлады.

Сары шымшыкъ болайын,
Джакъанъызгъа къонайын.
Ой дейсен де, буй дейсен,
Къай сёзюнге къанайын?

Айдос джевап берди:

Эстелик яздым эсинъе,
Молдиреген козюнге,
Эстелик деген эске алув,
Келеджекке джол салув.

Арзыгюль:

Къызыл гульге сув септим,
Ийнси чыкъып турсын, деп.
Эстелик яздым достума,
Эсинне алып джюрсин деп.

Айдос:

Турна кельмей яз болмаз,
Къазы болмай голь болмаз.
Яхшы иле яманнынъ
Фаркъын билъмей саз болмаз.

Арзыгюль:

Асмангъа къарап окъ атма,
Озюнъини тюшер башыгъа.
Юрек сырыгъны ич айтма,
Ильк кельгенге къаршыгъа.

Айдос:

Къандай сулив къара сач,
Къандай сулив къара къаш.
Эписинден ямаи шу:
Къара юрек, къара таш...

— Ура! Яшасын севги!— деп Къуртмолла гармош-касыны ойле созды ки, яшлар отургъан ерлеринден сескенип бир-бирлерине япыштылар. О бойнуны ашагъы эгилтип, онгъа, солгъа бурулып нелердир чала, амма, англамакънынъ чареси ёкъ. «Обана»дан башлады, «Кайбушка»гъа кечти, ондан да вазгечип, «Ресторандан сархуш чыкътым»ны чалып башлады. Онынъ не чалгъаныны бу ерде Назимден башкъа англагъан олмагъанындан акъылына не кельсе гъыйчылдата берди. Баягъы вакыттаи сонъ Отеген баба домбрасыны элине алып, кене де эски Къаракъалпакъ бейитлери айтып башлады.

Дост къадрини айрылмаздан бурын биль,
Къанат къадрини къайрылмаздан бурын биль.
Озюнъни де, доступны да къадирлеп,
Ал-эхвалын къайгъырмаздан бурын биль...

О даа чокъ бейитлер айтты. Яшлар оны буюк урметнен динъледилер ве эль чырпмаларынен алгъышладылар. Ортагъа кене Арзыгюль чыкъты.

— Энди сёзини акъшамдан берли иидемей отургъан Бекберген ве Назим агъаларымызгъа беремиз!— деди.

Эр кеснинъ дикъкъаты бу эки яш мутехассыста эди. Олар акъыкъатен акъшамдан берли тек сейирджиликер олып отура эдилер. Экиси де тосат-тосат къаршыларында тургъан кызыларгъа — хусусан якъында Нукъустан кельген мал фельдшерлери Надежда Ермаковагъа, Алла Еремеевагъа бакъып алалар. Оларнынъ япында отургъан Шасенем исе, дуйдурыр-дуйдырмаз бир алда Назимге козь ташлай ве шу ан башыны бурып, Арзыгюль ве Къуртмолланынъ шакъаларындан тесирленип шакъылдагъаныны озю де дуймай къала.

— Къана, Бекберген агъа сизни беклеймиз,— деди Арзыгюль демики теклифини хатырлатып.

— Мен йырламагъа бильмейим, лякин поэзияны се-
вем. Истесенъиз бир шиир окъуйым.

— Окъуугъыз, окъунъыз!— деди яшлар.

— Къаракъалпакъ халкъ шаирн Ибраим Юсупов!—
деди Бекберген къашларыны манълайына котерип:—
«Бир адамны бир адам!..»

Къандай яхшы, бирадер,
Адамзатнынъ юреги!
Бир адамны бир адам
Джаидан яхшы кореди.

Бир адамны бир адам
Севип къалыр танышса.
Бир адамны бир адам
Сагъынады алышса.

Кетсе бирев арадан,
Бирев ёкълап джылайды.
Бир адамдан бир адам
Барып кенъеш сораиды.

Окъ атылса биревге,
Азыр джанын берювге,
Етип барыр у ерге
Бир адамгъа бир адам.

Нефсин тыйып нан берип,
Дамарындап къан берип,
Кереккенде джап берип,
Бир адамгъа бир адам.

Ичип акъыл касасын,
Таш юреклер бошасын.
Алемде севип яшасын
Бир адамны бир адам.

— Чокъ яхшы, чокъ яхшы!— къычырыштылар яш-
лар.— Къана, Назим агъамыздан да бир шей эшштейик!

— Мен шаир дегним, йырджы да дегним!..

— Билемиз, билемиз! Багъчеванлар догъма шаир-
дир,— деди Шасенем бироз къызарып.

— Ойле олса, мен де бизим классик шаиримиз Ме-
мет Нузэттен бир шиир окъуйым:

Куньдогъуштан танъ кызырып, йылтырап кунъ тувгъанда,
Чечек, когет чыкъ сувунен башларыны ювгъанда,
Талгын елын толкунгъанда орюште онъ богъдайлар,
Джанлангъанда багъ-багъчалар, багъырышкъанда, торгъайлар,
Яш, эм къарт койлю мытлакъ озъ ишининъ пешинде,
Я тарларда, я багъчада, я бостанлар ичинде.
Къатты, берчли эллеринде чапасы я лескери,
Ерулмдан чалышыр о, къара хызмет аскери.
Терледикче мангъайлардан, терин силип ташларлар,
Аз отурыр, джал этер де, кене ишке башларлар.
Тарла, бостан, багъ-багъчалар койлюлерининъ джаныдыр,
О шейлерни тымар этмек оларнынъ бир шаныдыр.

— Сагъ олушъыз Назим агъа!— дедилер яшлар.

— Яша, огълум,— деди Отеген баба шиирининъ манасыны яхшы анълагъанындан мемнуннетлик бильдирип.

— Аркъадашлар, мангъа рухсет этингиз,— деп Къуртмолла бир кереден аякъкъа турды.— Сизлер поэзия акъшамынъызны девам эттирингиз. Мени Ниметулла агъа артезиангъа богъып ташлар. Эки сааткъа изни алып чыкъкъанымны унуттынгъызмы?

— Екъ, ёкъ биз сени вагончыгъынгъа барып озюмиз ерлештирirmиз, отур еринъе, халкъны баштан чыкъарма!— деди Арзыгюль.

— Отуралмайым. Бир санне даа отурмагъа акъкъым ёкъ! Бизим ишимиз ойле, Арзы ханым!— деди Къуртмолла кепкасыны мангъайына басып.

— Ойле олса, чал бир марш. Айдынъ достлар, берабер кельдик, берабер чыкъайыкъ!

Яшлар эписи ерлеринден котерильдилер. Бирер-бирер Отеген бабанынъ къолуны алдылар, шенъ-шерамет олып, юрттан чыкътылар.

Ава ачыкъ. Салкъын ельчик юзюнгини чертип ала. Кокте йылдызлар липильдейлер. Огде Къуртмолла бизим аваларны чалып кете. Кимерде бир насылдыр тюркюлерни башдан-башлап ташлай. Не ичюндир. Надя ве Алла оны ташлап кетмеге къыймайлар. Къызларнынъ ортасында озюни «кърал» беллеген Къуртмолла эр кеснинъ хатирини тапмагъа, эр кесни шенълендирмеге ыдырынгъан, шенъ ве шакъаджы, дюньяны корьген пек атик бир йигит. Надя ве Алла оны бу хусуснетлерини бир корьгенде анъладылар ве юреклеринде онынъ ичюи насылдыр бир сыджакълыкъ ве якъынлыкъ ислери пейда олды. Къуртмолла къызларнынъ кулер юзьлеринне ба-

къып, даа зияде рухланды ве къалын пармакъларынен гармонның садефлерини шакъырдатып, «Подмосковные вечера»ны янъгыратты. Надя ве Алла шу дакъкъасы джожкъунлыкънен йырламагъа башладылар. Оларгъа къалгъанлары да къошулдылар. «Подмосковные вечера» узакъ Къызыл-Къум диярынынъ сынъырсыз чёллерине джайрап, сесленип кетти. Асырлар девамында адам изи олмаган, атта къуш биле учмагъан бу сакин чёллерде инсан давушы пейда олды. Бу давушны, яшлыкънынъ шенъ йырларыны серин гедженинъ саф ельчиги узакъларгъа алып кетти. Чёллер уянды, кийиклер ве бутюн ашератлар юваларындан чыкъып динълендилер. Яшларынынъ гуръ сеси узакъ къошарлардаки чобанларгъа барып етти.

Къуртнезир агъа Къуртмолланынъ кейфини бозмакъ истемеди.— Саатынъ догъру юре экен,— деди о кулюм-сиреп.

— Бу мубарек адамлардан айрылмакънынъ чареси ёкъ, амма,— деди о кызыларгъа таба башыны бурып,— не япаджакъсынъ, бугунъ вакътында кельмесем, бир даа къапыдан чыкъармазсынъыз, деп къоркътым.

— А, а, сен даа ярынны да козьде тутасынъмы? Агъзынъ балгъа тийдими, ёкъса?

— Тиймеди, амма, Ниметулла агъа, тиеджекке бенъзей. Бакъсанъыз, бу гузеллерге. Экси де санки бу мевлямнынъ чёлуне коктеп зембильнен энгенлер,— деп козь къыясыдан Надянен, Алланы косътерди.

— Чокъ зевзекленме, ташла гармоннынъ да, кий комбенизонынъны. Бираз даа иш бар, аркъадашларгъа ярдым эт.

Къуртмолла башындан кепкасыны чыкъарып, четке фырлатты, сонъра яшларнен сагълыкълашаракъ, Надя ве Аллагъа чевирилип, шакъанен Испания гладиаторлары киби дёрт букулип ерге эгилди. Эр кес шакъылдап кульди. Къуртнезир агъа Назимни чагъырып къулагъына бир шейлер фысылдады. Назим оны динълеркен бир Шасенемге, бир де Бекбергенге бакъып алды. Яшлар баягъы узакълаштылар, лякин Назим буравджыларда къалмады. Мында эр кесинъ озъ ери, озъ ятагъы. Кимнинъ еринде геджелейджексинъ? Назимге бунынъ кереклиги де ёкъ. О Турсунбекнинъ эвинде чокътан алышып къалды. Атта ятакъханеге авушаджагъы биле кельмей. Назим эмджеси янында бираз эгленип къалгъанынен, Шасенем ве Арзыгюльнинъ аякълары чаалады. Бекберген Шасенемнинъ янындан адымлап

башлады, Айдос исе, Арзыгюль ве дигер кызыларнынъ араларында айлянып юре.

— Яхшы, эмдже,— деди Назим оны баяггы дигълеп тургъан сонъ.— Мен сизге ярып акъшам айлянырым. Лафымызны девам этермиз.

Назим тез-тез адымлап кызыларнынъ артындан етти. Надя ве Алла кыуванышып онынъ омузларына асылдылар...

Къуртнезир агъада къасевет буюк эди. УРБнинъ токътап къалгъаны онынъ кейфине ярашмай.

— Иш бойле кетсе, куююны бир бучукъ айда къазып битиралмамыз,— деди о иш урбаларыны кийип чыкъкъан Къуртмоллагъа.

— Чюнки къатты ер къатламыны бу чыкъырыкъ алмай. Токъмакынынъ уджунда тургъан ер тешиджи чыкъырыкъ къыркъ метр тереңликтеп зияде ерни тешип оламай. Онынъ тишлери ашала, токъаллаша. Бундан отърю вакъыты кельдими, оны мытлакъ денъиштирмек лязимдир. Тезьяны бош чалыштырмакътан не файда? Янъы чыкъырыкълар керек. Бугунъ, не ичюндир идареден келип етиштирамадылар. Иште, бир кунюмиз бош кечти. Сен бар да, аркъадашларгъа бираз бентонит балчыгъы къарыштырмагъа ярдым эт. Олар ёрулдылар. Ярып балчыкынынъ да сонъу. Кетирмеселер, саба Бухарагъа сен кетерсинъ.

— Есть, Къуртнезир агъа! Бухара дегиль, къайда ёлласангъыз азырым,— деп Къуртмолла балабан электрик фенерлерининъ ярыгъында, чукъур ичинде балчыкъ къарыштыргъан аркъадашлары янына кельди. Олар Къуртмоллагъа бир шей айтмадылар. Пек ёрулсалар керек.

— Бар, ят раатланынгъыз, къалгъаныны мен япарым,— деди Къуртмолла ве шу ан балчыкъ къарыштырыджи япалакны аракетке кетирген тезьянынъ дегмесини басты.

Къуртнезир агъанынъ раатсызлангъанында, эльбетте, эсас бар эди. Бентонит балчыгъы ялынъыз Бухарадан келе. Оны башкъа ерден тапмакынынъ, кетиртмекнинъ чареси ёкътыр. Бу балчыкынынъ теркибинде ойле хусуснет бар ки, буравджыларнынъ иши онсыз ич юрмей. Меселе шунда ки, бу балчыкъ бурав ерни тешип кеткенде куюнынъ диварларына бир къач дакъикъа кечер-кечмез еди-секиз миллиметр къалынлыгъында япышып, къатып къала. Бундан да башкъа о буравнынъ уджундаки чыкъырыкыны данма салкъынлашты-

ра ве ер астындаки керекмеген шингепликни юкъары чыкъарып ташлай. Мына бу балчыкъны дегиль ялыпъыз Къызыл-Къум буравджыларында, атта Къазахстан ве Орта Асиянынъ дигер ерлеринде ишлеген буравджыларда да расткетирмек мумкюн. Къуртнезир агъанынъ бахтына олса керек ки, Бухара оларгъа чокъ узакъ дегиль. Меселе тезлештирилмесе, иш бир тамам токътап къаладжакъ. Эви-баркъындан айрылып, балачагъасынен айларнен корюшмейип, Къызыл-Къум чёллери ичинде бош вакъыт кечирмек ич кимсеге эльвермей. Шунунъ ичюн Къуртнезир агъа бугунъ чукъурда къалгъан сонъки балчыкъны да къарыштырып, УРБни ярым кунъ олса да, чалыштырмакъ истей. Ошъа къадар бельки вертолёт келип етер.

Буравджылар бу меселени яхшы билелер ве озь ишлерини бир ёлуна къоймагъандже вагончыкъкъа кирип ятмагъа истемейлер. Олар бирер пияла къатыкъ ичтилер ве ачыкъ кок тюбюнде сигарларыны думанлатып, Къуртмолланынъ:— «Олды, башланъыз!»— деген сесини бекеп отуралар.

Арадан бир саат кечер-кечмез УРБ керчектен де чалышып башлады. Бу кучьлю тезьянынъ сагъыр гурюльтиси гедженинъ тынчлыгъыны бозды. Къоджаман чёл диярында да аят укюм сургенини бильдирди.

Буравджыларынынъ тезьясы башлап чалышкъаныны башта Назим дуйды. Гедже яшлар эписи эвлерине дагъылып кеткен сонъ, Шасенем, Арзыгюль, Назим, Бекберген ве Айдос медпунктнинъ алдында аякъ устюнде лаф этип тура эдилер.

— Бугунъ акъшам менн бир шей пек меракъландырды,— деди Назим Арзыгюльге бакъып.— Юзюк оюпыны сиз къайдан билесинъиз?

Арзыгюль Назимнинъ суалининъ феркъына бармадан, чокъ тюшюнип отурмай:— Шасенем апамдан сорапъыз,— деп ташлады.

— Оюпны сен башладынъ, сенден де сорайым,— деди Назим инатланып.

— Мен башладым, амма оны бизге Шасенем огреткен эди.

Назим истер-истемез Шасенемнинъ бетине назар ташламагъа меджбур олды. Сют киби безь бу бет, толу ве бироз къалкъыкъча янакълар, при ве тегерек къара козьлер айнынъ парлакъ шавлелери алтында дюньядаки гузелликнинъ энъ яхшы чизгилерини Шасенемге багъышлагъан киби олып корюнди. Шасенем безь тон-

чыгынынъ джеплерине къолларыны тыкъып, индемей тура эди. Арзыгюльнинъ «Шасенем апамдан соранъыз» дегенни эшиткен сонъ, о да Назимнинъ юзюне бакъып, вишне тjos дудакълары арасындан инджи киби бем-безъ тишлерининъ уджларыны косътерип кулюмсреди. Назим даянамады, Шасенемге якъын кельди ве онынъ козьлерине бакъып:

— Саиден мен бильмек истейим, Шасенем ханым, юзюк оюны ёкъса сизлерде де бармы?

— Бизде де бар, лякин бираз башкъаджа,— деди о дудакъларыны къалтыратып.

Назим мында кельгенден берли, озюнинъ дуйгъуларыны ичинде сакълап кельген Шасенем, шимди онынънен юзь-юзьге келип биринджи кере лаф этип башлагъанынданмы, онынъ къаршысында сельби киби, кенъ джавурлы, гуръ перчемли, ташны сыкъса сувуны чыкъараджакъ бир йигит тургъанынданмы, бираз сыкъылса керек, лафны къыскадан кести. Назимнен Шасенем арасында лакъырды башлагъанынен Бекберген бир энеп алды, къолуны юкъары котерип:— Геджелер хайыр,— деди де, тез адымларнен медпунктынъ артындан бурылып козьден гъайып олып кетти. Яшлар санки оны корьмеген киби озьлерини сыкъмадылар.

— Къана, не бу ерде турамыз, бизим эвимиз ёкъмы?— деди Арзыгюль Бекберген кеткен сонъ. О джебинден анахтарыны чыкъарып медпунктынъ учъ аякъ басамагына эчки киби секирип минди.

— Къана, юрюнъиз, аякъларынгъызны аджынъыз, олар сизге даа керек оладжакълар,— деди Арзыгюль ве одасынынъ къапысыны ачты.

Шасенем кирмеге истемеди. Озюнинъ эвине давет этмекни ниетленген эди, амма, Арзыгюль бу ерде ондан эвель давранды. Достлар софачыкъта аякъкъапларыны ташлап, ичери кирдилер. Арзыгюльнинъ одасынен Айдос, Шасенем чокътан танышлар. Айдос мында къач айлар эвельси бир шамар ашап зорнен чыкъып къачкъан эди. Шимди оларнынъ мунасебети де денъишти. Вакъыт кечкен сайын Айдоснынъ акылы къоюрып башлады, Арзыгюльге энди баладжа чапкъылувны вазгечти, озюни джиддий тутмагъа тырышып башлады. Назим исе, бу къапыдан биринджи кере адым атты. Демек, энъ урьметли мусафир, бугунъ, Назим.

— Эвчигинъ кучюкче экен,— деди Назим алчакъ креслогъа узун аякъларыны къашлап отургъан сонъ. Экинджи креслогъа исе Айдос янтайып ерлешти. Шасе-

немге алчакъ креслогъа отурмакъ къолайсыз корюнди, юбкасы гъаеъ къыскъа эди. О ачыкъ, ялпакъ тизлерини бир-бирине къошып, аякъларыны къысып скемлеге отурды. Арзыгюль стол устюндеки кичкене самоварчыкъта чай къайнатмагъа тутунды.

— Сиз меним суалимни джевалсыз къалдырдынгыз, Шасенем ханым,— деди Назим отургъан еринден.

— Мен оны сизлерден — кърымлылардан огрендим,— деди Шасенем кестирип.

— Керчскми?

Назим отургъан еринден атылып тураджакъ киби абдырады.

— Айтсангыз, шуны, Шасенем, къайдан...

— Мен сизге бир айтып ташлагъан эдим. Беш йыл Самаркъандда окъудым, деген эдим, эсингиздеми? Ана, шу вакъыт кърымлы достларым бар эди. Айше, Нардиле, Фатиме... Даа чокъ эдилер, эписининъ адларыны хатырлап оламайым. Хусусан Айшенен пек якъын дост эдик. Институт ятакъханесинде биринджи вакъытларда ер ёкъ эди. Мен оларнынъ эвинде яшадым. Онынъ эки огълан къардашчыгъы бар эди. Бирин Ридван, бирин Сейран. Дюльбер огъланчыкълар. Анасы Хатидже апте шеэр хастаханесинде эмшире чалыша эди, бабасы Киров артелинде чиленгирлик япа эди. Пек шакъый бир адам эди.— Зевадин агъа, сиз шу артельде не иш япасыз,— десем, эр вакъыт мангъа кулип бакъар ве:— Къопкъа сапы ясайым къызым,— дей эди. Озю окъумыш, медений бир адам эди. Мен онынъ ойле дегенине ишанмай эдим. Сонгъра Айше мени къандырды. Албу нсе, къопкъа цехинде эр бир ишининъ башында айры адамлар чалыша экенлер. Биреви къопкъанынъ къабургъаларыны, биреви тюрюни, биреви къулакъларыны, биреви де сапыны ясай экен даа. Зевадин агъа о вакъыт яхшы къазана эди. Дейджегим, мен оларнынъ догъмуш къызы киби олып къалдым. Адым, ёлум Шасене эди. Кимерде къызлар, огъланлар топланып келелер ве бираз шенъленген сонъ, юзюк оюны ойнамагъа башлайлар. Бу оюн башладымы, Зевадин агъанен, Хатидже апте огъланчыкъларыны алып сырагъа къошула эдилер. Онынъ элинден бизлер баягъы «атешли» ашагъан эдик...

— Мына, юзюк оюны бизим Алгабаскъа къайдан келип чыкъты,— деди Арзыгюль Шасенемнинъ лафыны болип.

Назим дерсинъ отургъан еринде бузлап къалды. О

бйраз вакыт индемей отурды. Сонъра Арзыгюльнинъ кетирген чайындан эки ютум юткъан сонъ, Шасенемге бакъып.

— Я, о Зевадни агъа къайда отура эди?— деп со-
рады.

— Арыкъ-Чешмеде. Трамвай «Чадра»гъа бурулгъан-
да, кошеде, балабан дуг тереги япында чайхане бар
эди. Шу чайханеден ашагъы тюшип кетсенъиз, дере
ичинде оларнынъ эвидир.

— Билем, билем. Зевадни агъа шимди Анапада
яшай. Айше бахтсыз олды. Акъайы пек иче экен. Эки
баласыны алып бабасынынъ янына кетмеге меджбур
олды.

— Языкъ. Биз Айшенен чокъ вакыт язышып тур-
дыкъ. Сонъра, мына бу ишлернен... Адресини билъсем
кене язар эдим.

— Алла, алла Шасенем. Шунынъ ичюн экен де, ко-
зюме пек сьдjackкъанлы олып корюндинъ...

— Екъ, шунынъ ичюн дегиль, Назим агъа,— деди
Арзыгюль четтен лаф къыстырып.— Бизим Шасенем
догъма сьдjackкъанлыдыр.

— Арзыгюль, сенинъ шакъанъ битседжекми бугунъ?—
деди Шасенем незакетле.

— Яхшы, яхшы, девам этинъиз лафынъызыны, сиз
тезден догъмуш олып да чыкъарсынъыз, гъалиба.

Эписи кулюштилер. Шасенем авучынен Арзыгюль-
нинъ агъызыны къапатты.

— Айса сиз, Шасенем ханым бизим тилмизини де
билъсенъиз керек?

— Пек яхшы билем,— деди Шасенем Назимнинъ
ана тилинде.

Олар бу дакънкъагъа къадар, эписи рус тилинде
лакъырды эте эдилер. Шасенем шимди кървмлыджа
ойле татлы ве догъру сейленип башлады ки, Назимнинъ
козьлерни тегерекленди, тили танълайына япышып
къалгъан киби олды.

— Истесенъиз бир де тюркою айтайым,— деди Ша-
сенем Назимнинъ ьрджайып къалгъаныны корип. Эм
чокъ тюшюнип отурмай назик ве муляйым сес иле яваш-
тан йырлап башлады:

Мен бир иидже къамышым,
Атешинъде янмышым,
Истер ал, истер алма,
Башынъа язылмышым...

Назим тюркюшннъ сонъуна къадар даянамады. Аман еринден турды ве Шасенемниннъ къолуны алып, буюк урьмет иле опыти ве манълайыша тийсетти.

— Бугунъ байрам дегиль де,— деди Шасенем къолуны тартып.

— Меним ичюн байрам...

— Биз Айшенен байрамларда бойле къол опюше эдик,— деди о Назимниннъ эеджанлангъаныны корип.

— Къана, берчи къолупъны мен де опеим,— деп Айдос еринден турып Арзыгюльге япышты. Арзыгюль къолларыны кокюсине сакълап, аркъасына айланды. Айдоснен экиси бираз тартыштылар. Арзыгюль къолуны бермедн.

— Озь башына къол опьмейлер, бу урьметни къазанмакъ керек,— деди Арзыгюль чыбалгъан сачларыны тюзетип.

— Сен бугунъ чокъ шей къазандыннъ, Арзы,— деди Назим.— Акъшамдан берли бизни шенълендирип турасыннъ, Шасенемнен де якъындан таныш эттиннъ, эм лезетли чай дамладыннъ. Самаркъандча кок чай. Сагъ ол.

— Сизге къаве керек эди, амма,— деди Шасенем еринден турып.

— Ёкъ, ёкъ, къавени саба...

— Тезден саба.

Шасенем озюниннъ къаве пиширмеге билгенини косьтермек ичюнми, ёкъса Назимге урьмет этмек истедими, шимдилек буны айтмакъ къыйын, не олса да, о сёзюнден къайтмады, ашханеге кирип кетти.

— Шасенем, акыкъатен къавени яхшы пишире экенсиннъ,— деди Назим юткюнып. Айдос исе, бир ютумны зорнен ютуп фильджанны стол устюне ташлады.

— Мен чай ичеджегим,— деди о Арзыгюльге бакъып. Арзыгюль оныннъ пияласыны чайкъап чай тёткю.

— Бегендиннъизми?— деди Шасенем Назимниннъ козьлерине муляимликле бакъып.

— Пек бегендим, сагъ олунъыз, догърусыны айтсам, мында кельгенимден берли бойле лезетли къаве ичмеген эдим.

— Лезетли къаве истесеннъиз меним эвиме буюрыпъыз. Менде джезве де бар, дегирменчик де. Айшениннъ ве Зевадни агъамныннъ тюсю.— Киририм, мытлакъ кирерим, Шасенем ханым. Сиз манъа бугунъ догъмушым киби якъын олып корюдиннъиз.

— Мына, айтмадыммы мен сизге? Олар энди догъ-муш олаятырлар,— деп шакъылдап кульдю Арзыгюль.

— Чокъ сагъ олунгыз, яхшы адамнынъ ятар маали олды, дейлер. Барып бираз чырым алайыкъ. Саба ишке,— деди Назим еринден турып. Эписи аякъкъа къалкътылар. Назим плащыны кийип къушагъыны тарттырды ве сагълыкълашып къапыгъа догърулды. Айдос не ичюндир кийинмей турды. Назим онъа бир шей айтмайып чыкъып кетти. О медпунктнынъ артындан айлянып кечкенде Шасенем пенджерен бакъып тура эди.

— Айды, сизлер мени озгъарынгыз да, озюнгиз не ишлесенгиз, ишленгиз,— деди Шасенем Назимнинъ къаралтысы джоюлып кеткен сонъ.

— Озгъармайджакъмыз,— деди Арзыгюль эршип.— Озгъараджакъ адамны къолдан къачырып, о пенджерен тюбюнде не тыртайып къалдынъ?

Шасенем Арзыгюльнинъ бойле къаба ве ерсиз лакъырдысына ачувланды, гъалиба. О аскъычтан тончугъыны алып кийди ве къапыгъа догърулды. Арзыгюль онынъ артындан ашыкъып кийинди ве козылерини сюзип отургъан Айдоскъа ышмар этип, еринден турмасыны буюрды. Олар Шасенемнинъ къапысы алдында бираз лаф этип тургъан сонъ, Арзыгюльнинъ эвге къайтмайджагъыны анълагъан Айдос, сызгъыра-сызгъыра озь ятакъханесине таба ашыкъып кетти.

Шасенем ве Арзыгюль эвге кирдилер. Чыракъны якъып сююлмагъа башладылар. Экси де индемей. Шасенемнинъ безз чаршаф тешельген эки кишилик тахтасына созулдылар. Арзыгюль Шасенемнинъ кейфи бозулгъаныны корип, онынъ гонглюни алмакъ истеди.

— Шасенем апа, сиз бугунъ акъшам Назимнинъ юрегини чапаландырдынгыз.

— Не ичю, мен не яптым?— деди Шасенем аркъасы устюне айлашып.

— Къаве пиширдингиз, тюркю йырадынгыз...

— Сонъ не олгъан экен? Назим ойле тюркюлерни чокъ эшиткендир.

— Эшитсин, эшитмесин, лаф онда дегиль. Менимдже, Шасенем апа, о сизни бегенди.

— Арзыгюль, сен кимерде чокъ сачма лафлар этсинъ. Бегенсе не олгъан? Исан инсанны бегенир, достлашыр, акси де ола билир. Шунинъ ичю де алла оларгъа козь, къулакъ берген.

— Демек, сизинъ онъа козюнъиз батмаймы, Шасенем апа? Бир-биринъизге пек ляйыкъ корюнесинъиз де, я?

— Меним Оразбайнен ишим бойле олып чыкъмагъан ола эди, о манъа, буюк кир ташлады.

— Ич бир тюрлю кир ташлагъаны ёкъ. Дюнъяда эвленип, айрылгъанлар азмы? Сиз ондан башынъызны къуртаргъанынъызгъа къуванынъ. Назимни бизим Алгабаскъа такъдир тек сизинъ ичюн ёллагъан. Текяран аракет этильсе, менимдже иш пишеджек.

— Сен оны янъгъыздыр беллейсинъми? Ойле йигитлер янъгъыз къалмайлар. Мен кърымлы къызларны яхшы билем. Олар эписи бирер ёсмалар.

— Я сен ёсма дегильсинъми? Ёсмалар жантакълы чёллерде осьмейлер, демек истейсинъми, ёкъса? Эй, эй, Шасенем апа, озюнъни ойле пек ашшалама. Эр ернинъ озь ёсмасы ола. Мен аз-чокъ инсанларны корьдим, анълайым, медицинадан да, медениеттен де пек артта дегилим. Табнат сизге къадын оларакъ бутюн дюльберлигини багъышлагъан. О Айшелер де сизинъле озь башына дост олып юрмегендир. Демек, табиятынъыз, тыш къыяфетинъиз бир биринъизге бенъзейдир, ойлеми?

— Айше русалка киби, тюз беденли дюльбер къыз эди.

— Я сиз?

Арзыгюль ачувнен ёргъанны ачып ташлагъаныны дуймай къалды.

Шасенем санки биревлерден утангъан киби, къолайсыз бир алгъа къалып къолларынен тез-тез чыплакъ кокюслерини ортти.

— Муаббет, татлы аят къурып яшамакъ ичюн гузелликнинъ аслы кереклиги ёкъ экен, Арзыгюль, сен менден яшчасынъ, буны яхшы биль. Эвеля, инсангъа инсан керек. Назим исе, менимчюн дерьяда бир балыкъ...

Олар бир-бирине аркъаларыны айлянып, юкълап къалдылар.

ЙИГИРМИ ЭКИНДЖИ БАБ

Назим саба тургъанынен Къуртнезир эмджесине кетти. Акъшам эмджеси онынъ къулагъына бир шейлер фысылдагъан эди. «Саба келирсинъ, лаф этермиз», дегени Назимни бираз къасеветке далдырды. Меселе шун-

да ки, Құртнезир Самарқанддан мектүп алды. Мектүпте: «Назим Эсманынъ намусыны кирлеп сахралар-
гъа къачып кеткен», деген лаф бутюн сой-соплар,
таныш-биллшлер арасында джайрагъаны языла эди.

Назим мектүпни окъуды ве отургъан еринден къы-
бырдамайып тюшюнджеге далды. «Бу лаф кимден
чыкъмакъ мумкюн? Ялынъыз Эсманынъ озюнден. Ёкъ,
Эсма озь-озюнинъ адыны кирлемемек борджлу. Қъыз
бала, бельки анасына айткъандыр, я да бир достуна
сыр ачкъандыр? Олмакъ мумкюн. Бу бир. Даа насыл
ола биллр, аджеба? Мен яхшы тюшюнип-ташынып, бу-
тюн ёлларыны огренип, сонъра Эсманен корюшмек
кереким. Эгер Эсманынъ озюнден чыкъкъаныны билъ-
сем, бойле адамнен дегиль омюр къурмакъ, тез-тез якъа-
ны узип ташламакъ кереким. Қъыз бала озь адыны
чыкъардымы, ондан омюрлик дост олмаз».

— Не, башыпъны астыпъ?— деди Құртнезир онынъ
тюшюнджесини болип.— Ойле бир кереден экшиме. Аят
пек муреккеп шейдир, балам, хусусан бизим девримиз-
де. Чюнки, шимди инсанларнынъ озьлери муреккепле-
шип кеттилер. Не десень олур, умют этмеген, акъылы-
нъа кетирмеген шейлерингъини айтып чыкъарырлар. Ля-
кин, сен эмши ол ки, акъикъат илле бир кушь устюн
олып чыкъар. Эгер бу лакъырдыларнынъ ичинде акъи-
къат бар исе, сен ондан башыпъны къуртарамазсынъ.
Эсмачыгъынъны алырсынъ да, башчыгъыны сыйпар да
отурырсынъ.

— Ёкъ, алмам!— деди Назим ачувланып.— Озь сы-
рыны сакъламагъа билъмеген адам буюк севгиге ляй-
ыкъ дегильдир!

— Демек, сизинъ арапъызда бир шейлер олгъан
экен де?

— Олгъан шей экимизининъ арамызда къалмакъ ке-
рек.

— Я сен онынъ яралы юречигине туз сепмединъми?

— О да меним ишим. Мен сахраларгъа къачмадым,
сахраларны ешертмеге кельдим. Ич олмагъанда, элимде
олгъан кучюмини, билъгимини сынамагъа кельдим.

— Айды, сен къызышма. Қъызматабашлыкъ яхшы
хусусиет дегиль. Эвге барып кель, къартларны да ко-
рерсинъ, бу меселени де чезерсинъ. Ялынъыз, сабырнен
иш тутмакъ керек. Ашыкъсанъ, ишинъе шейтан къары-
шыр. Барсанъ менден эпсинне селям айтырсынъ.

Назим Турсунбекини багъчада къыдырып тапты. О
суварув ишлерининъ козьден кечирмекте эди. Бегдияр На-

дырович совхознынъ ишлери боюнджа Нукъускъа кеткен. Шуннынъ ичюн Назим Турсунбекке, озюнинъ зарур ишинен беш кунге Самаркъандгъа барып келеджегини айтты. Турсунбек разы олды. Шу куню Назим Бухарадан балчыкъ кетирген вертолёткъа минип ёлгъа чыкъты.

Акъшам устю, ерге къаранлыкъ чёкейткъан вакъытта Назим къапыны ачып азбаргъа кирди. Мемедемин агъа элиндеки къуманынен абдест алып отура эди. О Назимни корьмемезликке урды. Назим эвге кирип, анасынен къучакълашып, ал-эхвал сорашып тургъан арада Мемедемин агъа озь одасына кирип, акъшам намазына уйды.

Анасы чокъ даянамады, огълу акъкъында чешит шейлер эшитип раатсызлангъаныны айтты.

— Чыкътынъ кеттинъ, балам. Мында исе, сени де, бизни де чайналар. Догърумы шу айткъанлары, балам? Бир къабаат ишлеген олсанъ, айт мен билейим.

— Бизим девримизде яшлар бир-биринен корюшселер, ойнашса-кулюшселер, бу къабаатмы, ана? Биз де Эсманен ойле корюшип юрдик...

— Эль агъызына элли без, дегенлер. Не япайыкъ? Айтса, айта берсинлер. Къызгъа айып, санъа не? Қъартбабанъ келе, кесейик лакъырдыны,— деп софагъа чыкъты.

Мемедемин агъа догъру ашханеге кирди. Назим онынъ бойнуна сарылып арыкъ янакъларындан опыти. Қъарт агълады.

— Пек сагъындым, балам. Ич олмагъанда, айда бир кере келип-кетмейсинъми? Ишлеринъ насыл?

— Иш чокъ къартбаба. Янъы багъча отуртамыз. Ачыкъ чёлъ ичинде емши етиштирмек истеймиз.

— Сув бармы?

— Бар.

— О ерде ель оладыр. Багъчаны къоралап чыкъмасанъыз хайырыны корьмезсинъиз.

— Қъора ерине дёрт-беш сыра къарагъач отуртыкъ. Олар осселер орман олур. Эр шей яхшы, лякин анълап оламайым къартбаба, ельденми, аваданмы, кимерде башым пек агъыра.

— Кечер о балам, ёруладырсынъ, сен озь ишининъ туюншип, сабырнен япа бер. Озюнге де мукъайт ол. Эльбетте, омур къыскъа. Куньлер исе, тез келип-кечелер. Айды, мен барып таянайым, бираздан дефтеринъни алып келирсинъ. Лафымызны девам этермиз.

— Яхшы, къартбаба.

Акшамлыкъ аш вакътында Сент-Гъазы огълуны бир аз тенбиледи.— Ярын барып Эсманен лактырды этмегендже, бу сафатаны аль этмегендже, мындан бир якъкъа адым аттырмам!— деп кестирди бабасы. Сонъра огълунынъ ишлеринен меракъланды ве янъы багъчанынъ этрафында бир сыра айва отуртмакъны теклиф этти. Язда вакътыты олса, огълунынъ якъан ишлерини барып коръмеге авес эткеннини айтты.

Назим бабасындан гъает мемнюн олып, къолуна дефтерини алды ве къартбабасынынъ одасына кирди. Мемедемни агъа миндер устюнде отургъан, эллерини аркъасына къойып, ястыкъкъа таянгъан алда, икяесини буюк бир иштнанен девам этти.

Бешинджи дефтер. Паи Прокопчук ве Элизабетта ханымнынъ эляк олмасы ве имешесининъ башкъалдырыджылар тарафындан дарма-дагъын этильмеси Джелял бейнинъ юкъусыны къачырды. О энди етмиш беш яшына келип, ашыны ашагъан, яшыны яшагъан къартлардан олса да, озюни ич де къартлар сырасына къошмакъ истемез ве кумюш башлы таягъыны алып файтонгъа минер де, джаны истеген ерге чыкъар кетер эди. Сонъки айлар ичинде бей бойле кезинтилернинъ артыны кести. Къандиль сынап ве бумажный ренет алма багъчасынынъ ортасында ерлешкен сарайында бекчилернинъ сайысыны арттырды, йыллыкъ маашларыны котерди.

— Багъчада берекет онъ олса куньделик ашынъыздан башкъа, эпнъызге кузьде бешер сепет алма беририм,— деди о бекчилерине. Бойлеликле, сарайнынъ дёрт кошесине дёрт адам къойып, эпсининъ къолуна бирер алтыпат туттырды. Джелял бейге раатсызланмакъ ичюн эсас бар эди. Хусусан сонъки хабер оны пек алсызландырды: Дженишкеден къакъач арабалары бош къайтып кельдилер. Захарнынъ айтышына коре, Вели Одаман паннынъ къызы Марннанен берабер бир сюрю къюки алып кеткенлер. Демек, Вели койге къайтып кельсе, онынъ бир душманы даа артаджакъ. Заман исе пек къарышып башлагъан эди. Севастополь дженкинден сонъ, койлю арекети эр ерни къаплап алды. Койлюлернинъ хозяйстволары дженк вакътында гъает къырпаланды ве помещиклер оларны даа зияде истисмар этип, башладылар. Койлюлер ве помещиклер арасындаки сыпфый куреш гъает кескинлешти. Олар ерли укъумдарларгъа къаршы баш къалдырып башладылар. Русие койлюлери

инкъиляб ёлуида кетерек, помещиклернинъ топракъларыны къолгъа кечирип имениелерини пай этмек истедилер. Лякин, койлю арекети бир-биринен багъланмайып, дагъыныкъ бир алда кете эди. Оларда бирдемлик ёкъ эди. Падиша Александр II крепостной праванынъ ясакъ этильмесиничю манифест имзалады амма, о кене буржуазия менфаатыны сакълагъан манифест эди. Крепостнойгъа санки сербестлик берильди. Койлюни алмагъа-сатмагъа, я да денъишмеге, онынъ аиле ишлерине къарышмагъа акъкъы ёкъ эди. Койлюге энди озь аындан мукъавеле имзаламагъа, алыш-веришнен огърашмагъа, озюнинъ шахсий малы-мулькю олмагъа, судда чыкъышта булунмагъа акъ берильди. Лякин бу манифесттен сонъ феодаллыкъ тазыйкъы, инкътисадий-буржуазия тазыйкъынен денъишип кетти. Буюн яхшы топракълар помещиклерининъ къолуна кечти. Манифест илян этильген сонъ, буюн мемлекет боюнджа койлюлер исыяны кенишледди. Ялынъыз эки йыл ичинде Руседе эки бинъ кере койлю арекети олып кечти. Дёрт юз баш къалдырувда исе койлюлер чар ордусына къаршы чыкътылар ве къыйыр-чыйыр этильдилер. Чокъусы ольдюрильди ве Сибирьге сюрюльдилер. Казанъ ве Пенза губернияларында пек чокъ баш къалдырувлар олды. Чар оларны ятыштырмакъ ичюу каратель экспедициясы ёллады. Командири адъютант граф Апраксин эди. Антон Петров деген адам — койлюлернинъ арасындан энъ окъумыш союу къолгъа тюшти ве олюм джезасына махкюм этилди. Буюн бу инкъилябий арекетлернинъ ёлбашчысы Николай Гаврилович Чернышевский эди. Оны эки йыл Петропавловск крепостинде туткъан сонъ, он дёрт йыл каторгагъа суд этилер. Каторгагъа йибермезден эвель орта асыр адетлери боюнджа граждан джезасы берильди. Оны дарагъачкъа алып чыкътылар, тизлери устуне чёктюрттилер, башына къылыч урып сындырдылар, сонъ зынджырларгъа бугъавлап масхара дирегине багълап къойдылар. Чернышевский ягъмур тюбюнде буюк сабыр ве чыдамнен отурды. Дарагъачтан алып къайткъанда бир къыз онгъа чечек ташлады, оны да шу ан къападылар. Чернышевскийни еди йыл каторгада туткъан сонъ, падишанынъ махсус эмири боюнджа узакъ сибирь шеэрчиги Вилюйскте тюрьмеге къапаттылар. Сонъра оны Астрахангъа кетирдилер, ве йнгирми еди йылдан сонъ, энди алтмыш бир яшына кельгенде озюнинъ тувгъан шеэри Саратовгъа къайтмагъа изин бердилер. Бир къач айдан сонъ, яры омю-

рини сюрдюнкте кечирген Чернышевский Саратовда вефат этти.

Бунъа бакъмадан, гъарип койлюлер озъ башкъалдырувларыны девам эттире эдилер. Олар бутюн Руснеде олып кечкен къалабалыкъларны андан-мындан эшитип биле эдилер. Джелял бей кибилери исе, уюмдар сыныфкъа ве онынъ забитлерине аркъаланып иш коръмекни девам эттирдилер.

Вели Одаманнынъ ве Меръемнинъ бал айы Къарлыджарда кечти. Олар бу койчикни пек бегендилер, халкъына тез алыштылар. Ингирми беш ханелик койде ингирми алтынды эв пейда олды. Бир ай ичинде кой джемааты талакъагъа джыйылып, оларгъа эки козьлю эв къурып бердилер. Янъы эвге кочкен куню Вели энъ яхшы къоюныннъ бирини къурбан чалды. Этни бутюн джемааткъа даркъатты. Вели ве Меръем ичюн бу пек къуванчлы бир кунъ эди. Олар омюрлеринде биринджи кере озъ оджакълары башында отурып, озъ эвлеринде, озъ тешеклеринде яттылар. Вели озюнннъ балалыкъ чагыны кечирген догъмуш коюне къайтып бармакъ мерамындан вазгечти. Чюнки, анда онынъ пейда олмасы Джелял бейнинъ ачувыны къозгъайджакъ, кейфини бозаджакъ. Арадан чокъ йыллар кечсе де, Велининъ юрегинде онынъ ачкъан ярасы даа тазе эди. Вели де шимди Джелял бейнинъ билъген йырътыкъ балакъ, ялынаякъ балачыгъы дегиль. Кучю-къувети еринде олган бу дев киби йигит ачув арасында ким билъсин нелер япа биллир. Шунунъ ичюн олар Меръемнен анълаштылар ве бу койчикте къалып яшамагъа разы олдылар. Джемаат оларгъа пек буюк сайгъы косьтерди. Эв къурулып биткен сонъ, бири саан, бири гугюм, бири къазан, чанакъ-чельмек, тешек, ястыкъ кетирип, эки яшнынъ эвини донаттылар. Озь коюнде Вели бойле урьмет беклемей эди. Чюнки, койнинъ джемааты чокътан берли Джелял бейге бель букип алышкъан. Онъа къаршы чыкъып кимсе сёз айталмай эди. Эписи онынъ багъчаларында, тютюн чайырларында чалышалар. Бейнинъ гонъюлинен не къопса онъа разы олып, онъа бойсунып юрелер. Бойле олмаган олса, бундан он беш йыл эвельси, бабасынынъ дженезеси къылынган куню Велини чубукълап койден къувганда, ич олмаганда бир адам чыкъып о баланы къорчалар эди. Амма, кимсе чыкъмады. Эписи агъызларыны юмып отурдылар. Велининъ юрегине бу аджджылар балалыкътан синъип къалды. «Анда барып

тиз чёкип яшагъандже, эйиси мынавы джемаат ичиде къалайым», деген фикир Велини епъди ве ойле де япты. О шимди Къарлыджарнынъ элъ севимли адамларын-дан бири олды. Кой джемаатынынъ къолунда не къадар къоюн олса, эписини онъа ишандылар. Вели къоюнларны саба алып чыкъа ве тюр-тюр чёлынни ичиде къавалыны чала-чала козьден гъайып олып кете. О джемаатынынъ малыны бирлештирген сонъ, койнинъ четинде буюк бир къошар яптырды. Джемаат малынынъ эписине айрыджа нишан-тамгъа къойдурып чыкъты. Къыскъасы, адамлар озь малыны керек олгъанда нишанына бакъып чобандан ала, нишанына бакъып сайысыны биле, чобаннен эсабыны коре. Яз айларында отлакъта юрген малыны къышта эр кес озь эвине ала.

Мерьем де бош отурмады. О юнь ишлеп, юнь тарап, чешит тюрлю шаллар, чораплар, бала феслери, булузалар орип башлады. Онынъ къолундан усталыкънен чыкъкъан бу орьмелерни кой яшлары ве къызлары, атта къартлары биле авесликнен ала ве устьлерине кийип юрелер. Мерьемнинъ муштерилери кет-кете артты. Онъа узакъ койлерден де келип сымарышлар япа башладылар. Мерьем ерли халкънынъ урф-адетлерини, тилини пек тез огренди. Ялынъыз усть-баш кийимини денъиштирмедди. О кене эвелькиси киби авропалашкъан фасонларда антерлер кийип юрди. Кой ичине бирде-бир ишнен чыкъса, я да мусафирликте булууса, эр кесини козю Мерьемде олур эди. Базы яш къызлар онынъ киби кийимеге, онынъ киби сач тарап, антерлер тиктирип юрмеге авес этер эдилер. Бундан отьрю онынъ эвиден сымарышчыларынынъ аягъы эксильмей эди.

Кушьлерден бир кунь Мерьемнинъ башы айляиды, къусаджагъы кельди. Вели эвде ёкъ эди. Бираз ятып раатлангъан сонъ, койде эр кесини дердине дерман тапыджы эбанай — эльти анагъа корюммеге барды. Эльти ана оны союндырып, чёкюрли къолларынен сыйпап чыкъты да:

— Хайырлайым, къызым, юкюнъ бар, алла хайырлы эвляд берсин, — деп дуа этти. Сонъра онынъ бедениндеки сиярынты тамгъаларны эслеп: — Бу резиналы шейлерни бир даа устюнде корьмейим, беденинни къыйнама. Алла санга берген беден гузеллигине шукюръ этмек керексинъ. Мен сексен алты яшына кельдим, бойле белъ корьмедим. Бу насыл шей, чертсенъ узюлип кетеджек. Энди бираз беллини боша, къызым. Баланъ яхшы, сагълам оsson, беденинъ сербест нефес алсын.

Белинъ бираз къалынлашыр, кокюслеринъ къабарыр, бунъа ич де раатсызланма, сен ана оладжакъсынъ, джанынъ-теннинъ эр шейге азыр олмакъ керек,— деп наситлады.

Меръем, эбанай къартанайгъа бутюнлей сыгъынып, онынъ эр бир сѣюни дикъкъатнен динъледи ве бу кунъге къадар белини, кокюслерини сыкътырып, беденини дюльбер тертипте туткъан гульгули атлас корсетини орап кенаргъа къойды да:

— Анамдан корип бойле алыштым, эльти анай, башкъа тюрюлю кийинмеге бильмейим,— деди Меръем къуванчлы козьлерини яшландырып.— Амам бутюн омюри корсет ташыды. Мени де он эки яшымдан бойле кийиндирип алыштырды. Антерлеримни де онъа уйдурып тикем.

— Баланъ дюнья юзю корьгендже бол антерлер кийип юр, бу шейлерининъ шимди санъа ич кереклиги ёктыр,— деп кестирди эбанай.

Акъшам Меръем, бала хберини Велиге айтты. Вели оны кокрегине басып муляйим козьлеринден опыти ве озюнинъ баба оладжакъгына къуванып, бираз формасанды...

Бу айлар ичинде Джелял бейнинъ кираджылары бир къач кере Дженишкеге барып кельдилер. Лякин Велининъ къайда токътап къалгъаныны биллип оламадылар. Кузь куньлерининъ биринде Вели бедеркасыны екип, Меръемни алды да ёлгъа чыкъты. Олар Джан-Эркини барып корьмеге, имкян олса Джелял бейнен бир кере даа корюшип лаф этмеге ве къайткъанда бираз емиш, хусусан джеviz алып кельмеге истедилер. Велининъ джаны пек тартмаса да, Меръем о ерлерни балалыкъ чагъындан бильгенинден бир даа корьмеге авес этти. Экинджи куню, акъшам эзаны вакътында, койнинъ ашагъы тарафындаки мезарлыкъ янында Велининъ бир атлы бедеркасы келип токътады. Вели ве Меръем бедеркадан тюшип, догъру мезарлыкъкъа кеттилер. О бабасынынъ мезарыны чокъ араштырды, лякин тапып оламады. Чюнки онынъ баш ташы къоюлмагъан эди.

— Койде бабамны бильген къартлар олмакъ кереклер, чаресини булып бабама башташ къойдурып кетермиз,— деди Вели окюнип.

Сонъра олар энъишли, ёкъушлы, ташлы-байырлы ёл бою, силькине-силькине койге келип чыкътылар. Бейнинъ багъчасындаки араба къапы янына келип токъта-

дылар. Мерьем бейнишъ азбарыны — юзюм сергилерини, бассейнини, чечеклер арасындан аякъългъа догъру кеткен таш къалдырымны корьгеннен таныды ве аельаджеле адымлап кетти. Вели бедерканынъ янында къалды. Джелял бей диван устюнде ерлешип отургъан алда узун чубугъыны чекмекте эди. Суваде ханым исе, онынъ янашасында козьлюк такъып, къуран окъуп отурмакъта эди. Мерьемни ичери яш бир къадын алып кирди.

— Сизге мусафир кетирдим, — деди о теменна этип ве чыкъып кетти. Мерьем бир дакъникъа аякъ устюнде, башы-сачы агъаргъан бу эки ихтияргъа бакъып къалды. Суваде ханым козьлюклерини такъып Мерьемге тикилип бакъты да:

— Вай, аначыгъым, бакъса мынавы Элизабеттагъа! — деп къычыраракъ аякъкъа турды.

— Элизабетта дегиль, Марианна олса керек, — деди Джелял бей чубугъыны сагъ къолуна алып.

— Не Элизабеттам не де Марианнам, — деди о ичери киререк ве Суваде ханымнынъ бойшуна сарылып агълады. Сонъра Джелял бейнишъ къолуны оип манълайына тийсетти.

— Ананъа тек бешъзей экесинъ, къызым, — деди Суваде ханым козьлерини сюртип. — Эшиттик, эписини эшиттик. Экиси де баскъынджыларнынъ къолундан кеткенлер. Сен насыл сагъ къалдынъ, балам?..

— Мени Вели къуртарды, — деди Мерьем.

Велининъ адыны эшиткенинен бей еринден турып, Стамбулдан кельме орьнекли тютюн къутусыны ачты ве баш пармагъынен чубугъыны шыкътап, шылап гъайрыдан толдурмагъа башлады.

— Марианна, о эзит къайда шимди? — деди Джелял бей.

— Афу этерсиз, эфендим, — деди Марианна онъа башыны эгилтип. — Меним адым Мерьемдир, Вели исе, эзит дегиль, йигиттир.

— Чокътанмы? — деди Суваде ханым.

— Эвленгенмизден берли.

— Демек, сиз эвлендинъиз? Эшитесинъми, Суваде, булар эвленген эмш? Бирн чарыкъ, дигери ханым. Атешен барот. Ха-ха-ха...

— Кеше афу сорайым сизден, эфендим! Эгер мени ве Велини ашшалайджакъ олсанъыз, бугунъ айланып къайтамыз. Эр алда о да инсан баласы, коюни, койдешлерини сагъынып кельди...

— Билем, эльбетте, мени сагъынып кельмегендир.

— Сизин мен сагъындым. Анамныгъ, бабамныгъ достлары эдинъиз...

— О достлукъ яхшы битмедн. Бабанъ манъа юз къоюн борджлу къалды.

— Мен бабамныгъ борджлары ичюн джевапкъар дегилм. Оны барып губернаторынъыздан соранъыз. Устюмдеки кызылыкъ антерчигимнен бабамныгъ именненден кеттим.

— Къана, бар чагъырынъ Вели «пашаны» корейнк,— деди бей мыскъыллы тебессюм иле.

— Сагъ олунъыз, бейим,— деди Мерьем аякъкъа турып.— Вели мында кельмез. Онынъ башкъа ишлери бар. Эм кельмегени яхшы... Чюнки, сиз эди къарт адамсынъыз. Сизинъле чаташмакъ онъа ляйыкъ шей дегилъ.

Мерьем агъыр аякълы олгъаныны сездирмеден, тез тез пальтосыны кийип, беяз юнь шалыны омузларына ташлап, Суваде аптенеи сувукъ-сувукъ савлукълашты да, мердивенлерден тюшип кетти.

— Сагълыкънен бар, кызым,— деди Суваде ханым.

— Эр алда, сиз манъа юз къоюн борджлу экенинъизни упутманъыз!— деп къычырды бей мердивенлер устюнден.

Вели бедерканынъ арт ангъычындан аякъларыны салындырып юкзугъа далгъан. Мерьемнинъ кельгенини дуйгъанынен козьлерини ачты ве онынъ агъаргъан, солукъ чырайыны корип:

— Не олды санъа?— деп ташлады.

— Ич бир шей олмады. Корюштим ве сагълыкълашып чыкътым. Эгер мумкюн олса, эвмизге къайтайыкъ,— деди Мерьем Велининъ теляшлы козьлерине бакъып. Мерьем Джелял бейнен олып кечкен лакъырдылы ходжасындан гизледи. О Велининъ табиятыны яхшы биле. Олгъаны киби айтса, онынъ даяналмайджагъына ве барып бейден он беш йыллыкъ окесини чыкъараджагъына эмин эди. Бу акъыллы къадыннынъ сёзлерине конип, Вели бедерканы кочюрди ве озюнинъ догъгъан Къалачыкъ мааллесине айдап кетти. Кой ичинде растжельген бир къач яш-явкъа Велини танымады. Вели де оларны танымагъа тырышмады. Юксек байыр тѣлесинде, кийиклешип кеткен дагъ ичинде ерлешкен Къалачыкъ мааллесинде кимсе яшамай эди. Бесе-белли, Велининъ бабасы ачлыкътан ольген сонъ, мында кимсе къалма-

гъан. Велининъ догъгъан фындыкъ чубукълы эвчигинден эсер биле ёкъ эди. О ерлер къыджыткъан, кампа ве гогем тереклерни ичинде къалгъанлар. Вели ялынъыз сокъур Эмирсале акъайны хатырлады ве ич олмагъанда онынъле корюшмек истеди. Дагъ тарафтан бир къач сыгъыр айдап, сызгъыра-сызгъыра келейткъан бир яшны корип чагъырды.

— Кимнинъ огълусынъ, кадым?— деди Вели оны токътатып.

— Сокъур Эмирсаленинъ.

— Бабанъ къайда?

— О бир дюньяда...

— Къач яшындасынъ, кадым?— деди Вели онынъ козылерини бабасына ошатып.

— Къач яшында олгъанымны билъмейим. Бабам айткъан эди, къомшумызнынъ огълу бейнинъ бетине къызылчыкъ чубугъы шыпырткъан йылы догъгъан экеним...

Вели бу лафларны эшиткенинен Меръемге бакъты, экиси де шакъылдап кульдюлер.

— Шимди къайда яшайсынъ?

— Бейнинъ аранында. Бабам ольгенинден берли чобанлыкъ этем. Онынъ сыгърларыны бакъам. Саба кетем дагъгъа, акъшам къайтам. Ишим яхшы эмдже. Бей исе мераметли. Кунъде бир чанакъ сыджакъ аш, бир тилим отъмек бере. Язда ашыма къошып бир къалай къатыкъ, я да сют бере. Къарыным токъ. Чарыкъларым тешилъсе денъиштире.

— Бутюн къазанчынъ шуму?

— Анъламайым. Къазанч дегенинъиз не я?

— Мал-мульк демек истейим.

— Шаштынъызмы шу, эмдже? Бу дюньяда къарынынъ токъ олса, даа не керек? Ольгенде де козюнъ артта къалмай. Шунинъ ичюн зенгинлер пек чекишип оле экенлер...

Вели, бабасынынъ екъане досту — Эмирсале акъайнынъ вефат эткенини анълады. Баланынъ лакъырдыларындан койде ич бир тюрлю денъишме олмагъаныны, экиси киби бей къолунда чалышып инълегенлерини билъди. Онынъ кейфи бозулды, акънкъатен бедерканы айляндырып къайтаджакъ олды, лякин бабасынынъ мезарыны тапып, башташ къойгъан сонъ къайтмакъ истеди. «Бу дюньяда къарынынъ токъ олса, даа не керек?» Коресинъми баланынъ анъы насыл кутюрленип къалгъан. Мындаки адамларнынъ эписи дюнья яшайышыны

бойле анъласалар керек. Я оларнынъ козюни ким ача-джакъ? Джелял бейми? Зарар ёкъ, Дженшшке тараф-ларда олгъан башкъалдырувлар бир кунь бу дагъ этек-лерине де келип чыкъар. Гъарип койлюлер бейнинъ багъчаларыны, чайырларыны пай этерлер. Озьлери озь топракъларына шорбаджи олып яшарлар. О вакъыт эпписининъ козю ачылыр. Дюнъяда къарын токълугъын-дан башкъа адамгъа даа чокъ шей керек олгъаныны анъларлар». Бу тюшонджелер Велининъ башындан йылдырым киби келип кечтилер. О бейнинъ эвнин барып дарма-дагъын этмек инетинде, амма, койде басылып къалгъан фукъаре халкъ онынъ артындан кетмейджегини, бейге къаршы чыкъмайджакъларыны пек яхшы анъ-лай эди. Олар беллей эдилер ки, бей олмаса эписи ач-тан оледжеклер. Бейнинъ япкъанларыны эм девлет, эм алла тарафындан акъ танып бойсуна эдилер. Бойле кутюрленип, эзиллип кельген халкънынъ анъы псыян этиюв-ден чокъ кериде эди. «Баш язысын козь корер», деп юз йыллардан берли бель букип, манътай тери тѣкип кельгенлер.

Велининъ юрегини нефрет бийледи. О тез-тез бедер-каны айдап койшинъ джамиси алдына кельди. Демики чобан бала «Къалачыкъта» бедеркалы бир адам корь-генини кой ичинде расткельгенге айтып кечкен. Вели джамии алдына келип токътар-токътамаз, онынъ этра-фында бир къач адам топланды. Вели оларгъа бу койде яшагъаныны айтса да, ич бири оны танымады.— Мен бир вакъытлар сизинъ бейни чубукънен шыбалагъан адамым,— десе оны биледжеклер амма, Вели бу макъ-танувны ерсиз таний ве ялыгъыз сокъур Эмирсале акъайнынъ лафыны эте. Бу орта яшлардаки адамлар дагъылып кеткен сонъ, таякъларына таянып учь къарт кельди. Вели оларны таныды. Қъартлар онынъ баба-сыны яхшы билгенлерини, дуадан-сенадан унутмагъан-ларыны айттылар. Олардан бириси Велини озь эвине давет этти.

Саба ерге ярыкъ тюшкенде Велининъ бедеркасында бир чувал джеviz ве фындыкъ бар эди. Буны къарт-лар гедже бир къач эвден топлап кетиргенлер. Шу акъшамки къартлар Велининъ не макъсадиен кельген-лерини анълагъан сонъ, гедже барып джамии янында махсус япылып, тизилип къоюлгъан башташлардан би-рисининъ устуне языладжакъ языларны сымарлагъан-лар. Меръем даа татлы юкъуда эди, къартлар Велининъ бедеркасына башташны юклеп мезарлыккъа кеттилер.

Бабасынынъ къабирини тапып, башташны тиклеп, дуа окупъ къайтып кельгенде, Мерьем янъы турган ве сабалькъ къавесини ичмекте эди.

Вели, къартларнынъ онъа косьтерген ярдымларындан гъаёт мемнию олып, къушлыкъ маали ёлгъа чыкъты. О, Джелял бейни корьмейип, къайтты. Эгер Мерьенинъ сёзюни тутмагъан олса, ким билсин, арада целер олмакъ мумкию эди. Мерьем оны къандырды ве афакъаныны ятыштырды. Лякин, бейнинъ ондан баба борджу талап эткенини айтмады. Онъа барып корюнгенине бишъ пешман этти. Мерьем оларгъа апасы-бабасын кельгенде яш бала эди. Бельки, анама, бабама олган мунасебетлеринден бир зерресин сакъланып къалгъандыр, деп озюнинъ зенгини табакъагъа менсюп олгъаныны козьде тутаракъ, бейнинъ эвине барды. Лякин онынъ юрегиндеки джаризлик, мераметсизлик къартлыгъында даа зияде бетерлешкенини, нефиси тоймагъаныни корип, бу барлы табакъагъа нефрети даа зияде артты. «Мен яш эдим, анъламай экеним, бабамнынъ имениеси де, бойледже, халкъ нефретининъ къозгъалувы истиджесинде ернен эксан этильсе керек. Анавы сыгъыр бакъып къайткъан баланынъ айткъанлары этинин-тешинини чимирдете. Джелял бей мытлакъа алджырайган экен. Бизге факъыр-фукъаренинъ манълай теринден асыл олган козьашлы байлыкъ керекмей. Бизим эсас байлыгъымыз — акъыкый севгимиздир. Мен омюримнинъ сонъуна къадар бунъа садыкъ къаладжагъым. Алла ходжамнынъ сагълыгъыны берсин. О меним янымда бар экеч, байлыгъымнынъ ве бахтымнынъ сыгъыры ёкъ, деп биледжегим».

Бедерканынъ тыныкъ эзгиди копчек тынкъылдысындан юкъусурап башлагъан Велининъ къолундан Мерьем яваштап тельбевин алды да, онынъ башыны тизлери устюне эгилтип яткъызды ве атны баягъы вакъыт озю айдап кетти.

Экинджи куню акъшам устю олар Къарлыджаргъа келип чыкътылар. Атны туварды ве бедерканы бошатылар. Бутюн койнинъ джемааты оларгъа хошкельдиге кельдилер. Мерьем эпсини бирер махариелик джеviz берди. Ергъунлыкътан козьлери юмулып кеткен Мерьем ве Вели эвинъ ортасына тешек къойып, бир-бирине сарылып яттылар...»

Мемедемин агъа бу ерде сёзюни кести.

— Икяемини сонъуна чыкъаятырым балам, эгер ярын къайтамасанъ, зып битирисинъ. Къайтсанъ, бир

даа кельмеге давран. Апансыздап козиом юмулып кетмесин,— деди о Назимге.

— Яхшы, къартбаба, эвге сыкъча кельмеге тырышырым. Вели Одаманынъ такъдирин насыл биткешини билмеге озюм де ашыкъам. О юз йигирми йыл эвельси яшагъан чобан, мен исе бугуныки — земане чобанлары арасында яшайым. Ниметулла эмджем де бутюн омюри чобанлыкъ этип кельмекте. Зенаатларымыз чешит тюрлю олса да, бизлер эпимиз чобан неслимиз, ойлеми къартбаба? Айды, гедженъиз хайыр.

Назим дефтерини чекмеджесине къойып килитледи ве озюнинъ ерине барып ятты. Гедженинъ бир вакъытында о тюш корьди. «Буюктен-буюк бир къая авдарылып, ель-боран къопарып юварланып кельмекте. Бакъса, алдында Эсма тура. Онынъ сачлари чубалгъан, урбалары йыртылгъан, аякълары, балдырлары чыпкакъ. «Эсма! Эсма! Къач бу якъкъа!..» Назим ойле къычыраки, Эсма кенъ-кенъ адымларнен къолларыны керип авада учып, Назимге тараф кельмекте. Сачларыны авада ельниретип якъынлашмакъта олгъан Эсманынъ козиогюнде Назим пейда олды ве шу ан гъайып олып кетти. Эсма онынъ сесини эшите, амма, озюни корьмей. Къаянынъ гудюрдеп авдарылмасы токътады, ель-боран тынды, тереклер ешилъ далларыны котерип тиклендилер, орталыкъ гузель бир манзарагъа дѣндю. Эсма сачларыны тарап эки омузы устюне салындыргъан. устюне индже без антер кийген, ешилликлер ичинден Назимни араштыра. Онынъ къулагъына Назимнинъ ынъраувы эшитиле. Эсма тогъайлыкълар ичинде, тереклер арасында чапа-чапкъалай, лякин Назимни тапып оламай. Онынъ къулагъына кене де аджыныкълы сес кельди. Эсма о тарафкъа джувурды. Бакъса, авдарылгъан къалын бир терекнинъ пытакълары арасында Назим чапаланып ятмакъта.— «Вай, меним джаным-джигерим, санъа не олды?»— Эсма пытакъларны четке айляндырып, Назимни котерип тургъузды, бир тюзлюк ичине кетирип яткъызды, агъызына сув тамызды. Назим козьлерини ачып, Эсманы корьгени киби бойнуна сарылып агълады. Эсма онынъ козьяшларыны силлип:— «Агълама къозум, агълама бирданем»,— деп дудакъларындан опыти. Кене афат башлады. Назим еринден котерилип, Эсманынъ омузына таянып, тар сокъачыкъ бою эншке тюшип кеттилер. Анда козьяшы киби темиз сувлу озень шувулдап акъмакъта. Назим ве Эсма сув бою кетселер, бакъса не корьсинлер, озень ташып Назимнинъ отурт-

къан ашламаларыны басып кетмекте. Назим шашып-шашмалап, кычырмагъа башлады. Адамлар курекле-рини алып ярдымгъа чаптылар. Шасенем исе, сувнынъ юкъары башында тургъан Эсмагъа тараф курегине тая-нып, абынып-сюрюнип байыргъа тырмашмакъта. Назим Шасенемнинъ юкъары чапкъаныны корип ондан Эсма-ны сакъламакъ истеди. Шасенем кимсеге къулакъ асмай курегинен бентни эшип ташлады. Сув йылгъа бою акъып кетти, ашламалар къуртулды. Шасенем Эсмагъа эки конфет узатты:— «Бирини Назимге берирсинъ»,— деди ве курегини омузына урып къырдан ашагъы тю-шип козьден гъайып олды. Назим онынъ артында:— «Шасенем, Шасенем!»— деп кычырды. Эсма Назим-нинъ янына келип:— «Кычырма, мына о санъа не къалдырып кетти»,— деп Назимнинъ агъызына конфет къаптырды».

Назим сикълетленди, нефеси тутулгъан киби олды ве абдырап козьлерини ачты. Бакъса, янында кимсе ёкъ, озюнинъ тюш корьгенине къуванды.

Бу тюште сонъ, Назим тешегинде чокъ айлянса да юкълап оламады. Саба якъын эди. О турып, къую ба-шына барды, салкъын сувнен бельден юкъарысыны юв-ды ве яхшы сюртюнип, азбар ичинде бираз ювурды. Бу вакъыт ашханеде анасы энди джезвесини къайнат-къан эди. Назим бир шекерчикнен бир фильджан къаве ичип, анасынен сагълыкълашып эвден чыкъып кетти.

Эсмаларнынъ къапысы огюнден кечкен арыкъ ба-шындаки къалын дут терегине таянып отургъан Назим-нинъ башындан бинъ-бир тюрюлю фикирлер келип кеч-ти. О Эсманынъ алдында озюни бус-бутюн къабаатлы саймай эди. «Чобан-Атада олып кечкен корюшювимиз ичюн тек менн къабаатламакъ догъру дегиль. Сен къыз бала олсанъ озюннин къатты тутмакъ керек эдинъ. Биз бельки дарылышып къайтыр эдик, амма, сонъу бойле олып чыкъмаз эди. Анам бу лакъырдынынъ асы-лыны билсе, юз йыл Эсманынъ бетине бакъмаз. Биз бугунъ Эсманен мытлакъ корюшмек ве бу меселени аль этмек керекмиз». Назим саатына бакъты. Самаркъанд вакътынен секизге черик къалгъанда Эсма ёл къапыны ачып чыкъты. Онынъ устюнде плащ, аякъларында юк-сек окчели чызмалар. Ава кусюк, енгильчиктеп сал-къын ягъмур сепелей. Эсма зонтигини ачты ве асфальт сокъакъ бою чызмаларыны тыкъырдатып кетти. Назим онынъ пешинден тюшти. Эвден бираз узакълашкъан сонъ, адымларыны тезлештирип, эпкин адымламакъта

олгъан Эсманынъ артындан етип, омузы устюнден къолуны узатаракъ, зонтигини тутты. Эсма абдырап, артына айлянды, бакъса Назим кулюмсиреп тура.

— Вай, Назим!— деди Эсма шашмалап.— Не вакъыт кельдинъ?

— Акъшам.

— Хаберим олмады.

— Хабер этсем къаршылап чыкъар эдинъми?

— Сенинъ бойле шубели суаль бермеге тилинъ бара я?— деди Эсма муляйим кулюмсиреп.

— Эсма, бизге лаф этмек керек. Вакътынъ олса, чайханеге кирейик.

Эсма саатына бакъып, индемеден хауз башындаки чайханеге тараф бурулды. Тереклер астына отурдылар. Назим эки чайник кок чай, пите ве конфет кетирди. Саба салкъынында чайханеде кимсе ёкъ эди.

— Эсма, мында бизим акъкъымызда юрген сасыкъ лакъырдылар алемге къайдан беян олгъан экен?..

— Мен санъа бу хусуста мектюп язаджакъ эдим, лякиш сенден бир къыгъытчыкъ алмагъан сопъ...

— Эр алда, мен догърусыны билъмек истейим. Эки-мизиниң арамызда олгъан сырны ким ашкъаре эте билдир?

— Сен озюнь насыл тюшюнесинъ?— деди Эсма дудакълары арасына джам киби йылтырагъан бир конфет къыстырып.

— Ич акъылым етмей,— деди Назим омузларыны къысып.

— Мында акъыл етмеге шей бармы? Мен озь адымны кирлемеге истемейим, эм ойле къатты джезагъа да ляйкъ дегилим. Мен бир адам севдим, эм ольгендже оны севеджегим. Не айтсалар, айтсынлар...

Эсманынъ янакълары устюнде инджи киби эки тамчы козьаш пейда олды. Явлычыгъынынъ уджунен оларны силип ташлады ве зонтигини алып аякъкъа къалкъты.

— Лакъырдынъ бу эдимиз?— деди о Назимнинъ козьлери ичине бакъып.

— Отур, отур, беш дакънкъа даа.

Эсма бир янбашынен тапчангъа янтайып чёктю.

— Эсма, сен къабаатны манъа къалдырма. Мен ич бир кимсеге бизим мунасебетимиз акъкъында макътангъаным ёкъ.

— Манъа да макътанмагъа шей ёкъ...

— Айса ким, ким?..

— Чобан-Атада биз янъгъыз эдикми? Апавы боялы козыниъ манъа айткъан сѣзлери акъылынъдамы? Эписи ондан чыкъкъан. О мени шеэрде расткетирсе мыскъыллап кече.

— А, а.— деди Назим юрекленип.— Догъру, тек олардан чыкъмакъ мумкюн. Ойле олса, сен озюнъни сыкъма. Эгер мени севсенъ, бу сыр ольгендже экимизниъ ичимизде къалсын. Мен ишлеримни бир ёлуна къойсам...— деди Назим Эсмань тынчландырып, лякин сѣзюшнъ соъуна чыкъмады. Соъра онынъ пармакъларыны авучында сыкъып сагълыкълашты.

— Бугунъ къайтасынъмы, ёкъса?— деди Эсма тааджибли назарнен.

— Бугунъ, мына шимди къайтам. Анда иш къайнай, Эсма, эвге келип къайтмасы дѣрт кунъ вакъытымны ала.

Эсма еринден турды, онынъ пармакълары Назимниъ авучы пчинде эди. Экиси бир-бирининъ козьлерине тикилип бакътылар. Эсма къолуны яваштан тартып алды ве зонтигини ачып, къалдырым бою ашыкъып кетти...

ИГИРМИ УЧЮНДЖИ БАБ

Бскберген Жаксымуратов ферманынъ ишлерини яхшы огренмек пчюн, узакъ къошарларгъа сыкъ-сыкъ къатнап башлады, чобанларнен ве оларнынъ анлелеринен корюшти, отлакъларны козьден кечирди. О гедже-куньдюз Бегдияр Надыровичнинъ: «Бирлештирилъген буюк мал хозяйстволары мейдангъа кетирмек керек», деген гъаесини омюрге кечирюв боюнджа башыны ёрып юрди. Бу гъаенинъ асылында чокъ шей бар. Энъ эсасы шу ки, малнынъ сайысыны чокълаштырмакъ. Ич олмагъанда, якъын йыллар пчинде бугунъ совхознынъ имассинде олгъан къоюннынъ сайысыны эки ве соъра учь кере арттырмакъ керек. Бу меселе аль этилсе, эт ве къаракуль меселеси озь-озьлюгинден чезиледжек. Иш пск месулетли ве бунъа тюшюнип-ташынып, джиддий янашылмасыны талап эте. Къоюннынъ сайысыны арттырмакъ, тола ясамакъ дегиль. Бу, джан котерген айван. Онъа шараит керек, ем керек, хасталыкълардан сакълап, земаневий ильмий усуллар саесинде чоъгалмасыны эльде этмек керек. Эльбетте, булар бир кунъ пчинде аль олунаджакъ ишлер дегиль. Бунда чокъ баш ёрмакъ ве раатсызланмакъ керек.

Бскберген бутюн чобанларнынъ фикирлеринен танышып чыкъты. Бирлешюв меселесинде оларнынъ ара-

сында чешит фикирлер догъды. Бугуь кьолларында олгъан малны топлап, бир кьошаргъа кетирип тыкъмакны догъру танымадылар.

— Бойле япсакъ, биз малны арттырмакъ дегиль де, эллимиздекини де гъайып этермиз,— дедилер.

Бекберген чобанларнынъ бу фикиринен озю де разы ола, лякин насыл ёлнен бу меселени аль этмели ве Бегдияр Надыровични къандырмалы?

Бу тюшонджелер оны Аскъар чобангъа алып кельдилер.

Къоюнларны кьошаргъа къапаткъан сонъ, олар юрткъа кирдилер. Сулухан сютлю чай кьойды. Бекберген демн отлакъта аякъ устюнде башлагъан лафларыны девам эттирди:

— Мына, писаль ичюн сизде шимди алты юз баш къоюн бар,— деди о Аскъар агъагъа бакъып.— Шу алты юз къоюнгъа алты юз баш даа кьошмакъ мумкюнми?

— Мумкюн,— деди Аскъар.— Лякин о малнынъ башында да озь чобаны олмакъ керек.

— Эльбет, къоюнсыз чобан олмай. Сёз сырасы айткъанда, сизнинъ кьошарда къоюнларнынъ сайысыны эки бишге чыкъармакъ ичюн не керек?

— Энъ аздан учь, я да дёрт чобан керек, кьошарны кенишлетмек керек, эр бир чобангъа озь отлакъ мейданыны меннимсемек керек. Бундан да башкъа, къышлыкъ ем азырлав ишини ёлуна кьоймакъ керек. Ем меселесини энди бизге аль этмек кьолай. Учь, дёрт кьошарны бир ерге кьошсакъ, демек буюк бригада мейдангъа кетирилледжек. Бу бригада ем азырлав ишинен озю огърашса яхшы олур эди. Оларгъа кьол тугулса, топракъ бельгиленсе, техника ярдымгъа кельсе, йигирми гектаргъа якъын люцерна экильсе, башкъа табий емленен берабер бир къасеветсиз къыштан чыкъмакъ мумкюн.

Бекберген къалемини алып, блокнотыны тизи устюне кьойды да бир сыра ракъамлар язып-язып бозды. Анълашылгъанына коре о йигирми гектар люцернадан орта эсаппен не къадар ем азырламакъ мумкюн олгъаныны эсаплады. Бу ерде бироз тюшонджеге далгъан Аскъар чобан бир къач ютум чай юткъан сонъ, Бекбергеннинъ суалине берген джевабыны девам эттирди:

— Эписи яхшы олур эди, амма,— деди Аскъар терлеп башлагъан манълайыны, энъсесини сюртип.— Ойле

чобанларны къайдан аладжакъсынъ? Мисаль ичюн, сен меним къошарыма учъ, дёрт эджнебий чобан кетирсенъ, ишимиз юрмейджегине эминим. Чобанлар эписи бир урувдан, бир анледен олмалылар, о вакъыт иш кетер. Мына, меним Сулумпы алайыкъ. О манъа ярдым эте. Август кельдими токълуларны айырып фермагъа алып кетелер. Мен кене алты юз къоюнымнен отурып къалам. Бизге башкъа къошарлардан малны кетирип къошмагъа не керек? Озь анлемиен, яни Сулухан ве эки огълумнен биз айры-айры чобанлар ола бильмеймизми? Билемиз. Мына санъа буюльтпильген къошар. Учъ чобан — эки биинъ баш къоюю. Токълуларны озюмде къалдырсанъыз, бу къазанчыны эки йылда эльде этмек мумкюн. Лякин керек шараитны догъурмакъ керек. Айни шушынъ киби дигер къошарларны да буюльтмек мумкюн.

— Я онынъ сизге бенъзеп баласы олмаса, апайы бу иште четте турса, о вакъыт не япарсынъ?

— Меселе де онда даа, огълум. Чобанны Къаледен кетирип къоялмазсынъ. Чобанны мындаи, озь диярымыздан тапмакъ керекмиз. Эгер онынъ баласы олмаса, илле бирде-бир аулда, юртта тувгъан-урувы, танышы-билиши, досту-ши бардыр. Сиз чобангъа укъукъ беринъиз, чобан-чобанны еди деръя артындан тапар.

Бекберген тюшонджеге далды. Чюнки, Аскъар чобаннынъ айткъашында акъикъят бар эди. Бу адам чобан юртунда догъгъан ве бутюн омюри чобан олып кельген. Озю окъумагъа, язмагъа огренген. Къоюннынъ бутюн ич хасталыкъларыны биле ве озю чешит отлардан иляджлар ясап девалай. Эльбет, шимди чобаннынъ буиъа ихтияджы ёкъ. Къошарда хаста малны тутмайлалар. Оны шу куню ветеринарларнынъ къолуна стиштирелер. Эр бир иште теджрибе керек. Теджрибелли чобан малнынъ дертши юрюшинден биле.

Бойле чобанларнен субетлешювлер петиджесинде Бекберген къатты бир къараргъа кельген сонъ, озь фикрини Бегдияр Надыровичке бильдирмек истеди.

Бир къач куньден сонъ, Бекберген Бегдияр Надыровичнинъ эвине кельди.

Экиси джап-гонъюльден фикир алышып-бериштилер. Бегдияр Надырович чобанларнынъ ойле дейджеклерини чокътан биле эди. Меселе шунда ки, о къошарларны бирлештирюв ишини тездже битирмекнинъ тарафдары эди. Онъа Бекбергеннинъ фикринше къошулмакътан башкъа чаре къалмады. Чюнки, бу иш эвеля сувнен

багълы эди. Шимди исе, совхознынъ бутюн къошарларында артезиан къуюлары къазылмакъта.

— Бу меселени совхоз идаресинде музакереге къоярмыз ве къярар къабул эткен сонъ, бир кунь кечикмей ишке кириширмиз,— деди Надыров кестирип.— Бригада усулуна кечмесек, люцерна ве дигер табий емлерни азырлав ишинден къыйналырмыз.

Бегдир Надырович ве Бекберген Жаксымуратов кеч вакъыткъа къадар отурып, совхознынъ дигер ишлери акъкъында — хусусан къуруджылыкъ ишлерининъ агъыр кеткени, материал ве транспорт къыйынлыкълары акъкъында субетлештилер.

Эки куньден сонъ, Бегдияр Надыровичнинъ кабинетинде кениш бюро олып кечти. Бюрода бутюн чобанлар, ферма мудирлери, бригадирлер ве совхоз партия, хозяйство ишлерининъ ёлбашчылары иштирак эттилер.

Бегдияр Надырович бу сене совхознынъ огюнде тургъан вазифе боюнджа Алгабаста эвеля анги ишлерининъ астындап мытлакъ чыкъмакъ керек оладжагъыны бирер-бирер апылатты.

— Ишлер чокъ,— деди о къашларыны туюип.— Лякин биз биринджи невбетте къошарларны кенишлетюв ишинен огърашмакъ керекмиз. Кичкене къошарчыкълардан оладжакъ шей ёкъ. Оларны буюльтмек керекмиз. Мисаль ичюн Аскъар агъаны алайыкъ. О къыркъ йылдан берли алты юз баш къоюн бакъа. Я биз онъа учь ярдымджи чобан берсек, озюни айны шу къошаргъа бригадир къойсакъ, онынъ къолунда бир-эки йыл ичинде эки бинъ баш къоюн оладжакъ, догърумы Аскъар агъа? Бойле теджрибелли, уста чобанлар бизде даа чокълар. Амма эки бинъ къоюнгъа къышлав керекми, керек, ветеринар керекми, керек, сув, ем керекми? Булар энъ зарур шейлер, аркъадашлар. Мына, бугуньден башлап эпимиз бу ёлдан кетеджекмиз. Эр бир чобан озюне бир къач чобан азырласын. Эпишъизге айтам ве рухсет этем. Къыдырынъыз, тапынъыз, чобанджылыкъ ишлерини сизинъ озюшъизге къалдырам, оларгъа шарап догъурувны озь устюме алам. Йылындан бу маальде эпипъиз озь къошарынъызда бригадир оладжакъсынъыз.

Чобанлар эписи агъызларына сув алгъан кибки индемей отурдылар. Ялынъыз Аскъар агъа кимерде-бир эки чёкюр тишини косьтерип кулюмсирей. Чюнки, о бу меселелернен энди таныш эди. Бекберген онъа бу ишлер акъкъында айтып кеткен сонъ, о бир къач кунь ичинде

озь отлакъларыны, артезиан куююсыны ве см ичюн эк-
меси мумкюн олгъан ерлерни козьден кечирип чыкъты
ве, «меним ишим сырасында», деген мапада тишлери-
ни сырытып отура эди.

Бегдияр Надырович сёзюни битиргенинен Аскъар
бир кередеп:— Телефонны унутманъыз!— деп кычыр-
ды. Адамлар гъаля-гъуля котерип кулюштилер. Кимдир
бириси:— Аскъар агъа къашкъырдан пек къоркъса ке-
рек!— деп ташлады. Кене кулюштилер.

— Телефон меселеси бу куньлер ичинде аль олуна-
джакъ,— деди Ерпулатов кулькю токътагъан сонъ.—
Бутюн къошарларгъа шимдилик сахра каблосы тартып
телефон къояджакъмыз.

— Бу ишлериини эписини аль этеджек — кадрлар-
дыр,— деди совхоз партия комитетининъ секретары Ер-
пулатов.— Биз даа кереги киби кзуруджылар бригада-
сыны текмиллеп оламаймыз. Менимдже, меденнет эви ве
дигер объектлерден бирер-экишер адам алып, къошар-
лар кзуруджылыгъы бригадасы тешкиль этильсе яхшы
олур эди.

— Меденнет эвини биринджи небетте теслим эт-
мек ичюн меджбурнет алдыкъ,— деди баш инженер
Асанов Къадырали.— Мен андан бир адам алып ола-
майым.

— Меденнет эвине яшлар ярдым этеджеклер. Бир
къач адам къошарлар ичюн тапмакъ мытлакъ зарур-
дыр,— деди Бегдияр Надырович инженерге назар таш-
лап.

— Кзуруджылар меселесини джаиландырмакъ ичюн
мени трестке ёлласанъыз, анда махсус бизим совхозы-
мызгъа адамларны джелъп этиов ишини манъа авале
этсенъиз, мен бир бригада тешкилятландырып келир
эдим,— деди Асанов.

— Я санъа не кедер эте? Ярын саба ёлгъа чыкъ. Он
кунь стерми?— деди Надыров онынъ теклифини догъру
танып. Ишчи кучю джелъп этиов ишинде эпинъиз эли-
пъизден кельгенини япмагъа арекет этинъиз. Бу иште
мен сизге эр вакъыт къол тутарым.

Акъшам кеч вакъыткъа къадар идареде чешит ме-
селелер бакъылды. Эр кес озь нокътан назарыны ачыкъ
беян этти. Чобанлар къошарларны буюльтюв меселеси-
не умумен разылыкъ бильдирдилер. Назим, Турсунбек
багъчанынъ кенишлетильмеси ве отуртылгъан тереклер-
нинъ сакъланып къалмасы ичюн зарур олгъан ишлери-
ни, вакъытында япып турмакъ кереклигини айттылар. Сов-

хознынъ баш агрономы Бекбаулов Имам бу йыл артезиан суварларындан файдаланып мысырбогъдай ве дигер экинлернинъ мейданыны сечип алмагъа вакъыт кельгени, совхоз суварув ерлери ичюн проект сымарлагъаны акъкъында айттылар. Надыровнынъ кабинетинде сигар чекмек ясакъ олгъанындан базы адамлар тарсыкып башладылар. Олар бир къач кере аяткъа чыкып кирдилер.

Бюро пек джанлы ве меракълы кечти. Эр кес озь фикрини ачыкъ беян эткенине ве илеридеки ишлерини асыллы ве темелден корюлип планлаштырылгъанына юрекленип къайттылар.

Аму-Дарья!.. Кенъ сары шеритни анъдыргъан озень. Онынъ ялылары сым-сыкъ къамышлы адачыкълардан ибарет. Озюнинъ акъынтысыны юксек дагълардан башлагъан бу озень бишлернен километр къум чёллерни ярып акъмакъта. Дагъларнынъ къарлы тепелеринде кунеш шавлелери йылтырай. Узакътан бакъкъанда Аму-Дарьянынъ башлагъан еринде дерсинъ бу озеннинъ устюден юксек къаялар эгилли туралар. О, башыны тизлери устюне эгилтип, юкъусырамакъта олгъан къамбур къартны анъдыра. Къаянынъ этегини озень юва — о бу ерден айлянып яваштан узакъларгъа акъып кете. Къаянынъ ашагъы тарафында озень акъынтысындан буюк чукъур асыл олгъан. Бу ер бир корьген адамнынъ юрегинде эбедий синъип къаладжакъ. Кунъ къавушкъанда къаянынъ этрафындаки сув кумюш тюз шавлелерге бешзей...

Асанов Къдырала бу ерге акъшам устю келип чыкты. Этраф чым-чырт, санки эр шей терен юкъуда. Онда бу ерге бир кере даа кельмек насип олгъан эди. Бу кереси, о буюктен-буюк къуруджылыкъ объектине расткельди ве тааджипленгенинен козюни бу юксек краилардан алмады. Шимди бу ерде Нукъус Къызыл-Къум къуруджылыкъ трести идаресининъ эсас къысымы ерлешкен. Кениш чёллерге аят багъышлайджакъ къуруджылыкъ ишлерининъ юреги бу ерге урмакъта.

Асанов Къадырала мында Алгабаснынъ ишлери акъкъында тавсиятлы малюмат берди. Трест реберлерине совхоз бюросынынъ сонъки къарарыны окъуп, эр бир меселе устюнде токъталды. Ишлерининъ яры ёлда къалгъаныны, къуруджылыкъ материалы ве ишчи къолю этишмегенини айтты.

— Эльбетте, биз сизден узакътамыз, — деди Асанов джиддий бакъыш ясап. — Арамызда кечильмес къум-

лукъ. Лякин бизни сизнен якъынлаштыраджакъ бир шей бар — о да сизниъ амелий ярдым къолунъыздыр.

Трест лѣбашчыларынен олып кечкен субетлер ве джиддий лакъырдылар бош кетмеди. Арадан бир афта кечер-кечмез Алгабаста буюк джанлылыкъ, буюк аркет башлады. Меркезден ялынъыз материал дегиль, атта вакътынджа ишлемеге ташчылар бригадасы ёлладылар. Бир къач ай ичинде Алгабаснынъ къыяфети бусь-бутюн денъишип кетти...

Кушь догъды. Онынъ алтын шавлелери Къызыл-Къум чёллерининъ устуне сепильдилер. Чёл диярында къуруджылыкъ уянамакта. Кранларнынъ гыйчылдысы, демирлерининъ данъгырдысы, юк машиналарынынъ кийик выйылдысы — эписи чёл тынчлыгъыны боза ве эр кесни ишчи куюю башлагъанындан хабердар эте.

Вакъыт! О даима етишмей ве чабик кечип кеткен киби корюне. Биревлерни къартайта: мускуллар, мий зайыфлаша, дигерлерни исе, вакъыттан файдаланып озь теджрибесини арттыра, къувет топлайлар. Яшлар буюмеге истейлер, лякин озь мурадларына пришкенлери киби, кушьджюликнен арттакилерине бакъып башлайлар. Аят ойле экен! Къуруджылыкъ да бир аят экен! Тюневин олмагъан шей, бугуны бар. Тюневин бу бина биринджи къаткъа етмей эди, бугуны исе, учюнджи къаткъа къадар котерильген. Сабалары къуруджылыкъ мейданларына юзлернен адамлар ишке ашыкъалар.

Гедженнинъ сагъанакълы ягъмурындан сонъ, саба ава ачылып кетти. Кок айдылашты, ель булутларны къайдадыр къувып йиберди. Алгабас къуруджыларынынъ юзлерини серни ельчик сыйпамакта. Олар мында яны совхоз меркезининъ темелини къоймактаалар. Энди бу тюм-тюз чёл диярында дюльбер биналар, хастахане, балалар багъчасы, ятакъхане бар. Узакъ чёлни кечип, бу якъкъа келеяткъан адамларнынъ козюне бу биналар мешгъаль киби корюнелер. Къум тешельген такъыр ёл бою самосваллар кетелер: бетон, агъач, тола ташыйлар. Буюк объектлерни къурып чыкъмакъ ичюн он миллионларнен кубметр топракъ къазып ташымакъ керек, миллионларнен тола тизмек ве дагъларны анъдыргъан оба-оба бетон къоймакъ керек оладжакъ.

— Совхозымыз бу бешыйлыкъта малпынъ сайысыны учь кере арттырмакъ керек. Биз оны муддетинден эвель эда этермиз. Бу буюк ишимиз ичюн адамлар бизни омюр билля анъарлар,— дей Бегдияр Надырович къуруджыларнен корюшкенде.

Бегдияр Надырович бугуль янъы типте къурулып башлагъан къошарны козьден кечирди. Онынъ чырайы ёргъун, кенъ манълайында къатмер бурюшниклер пейда олгъанлар. Бу, эльбетте, къайгъы ве кедер тамгъалары.

Къошардан чыкътылар. Алгабаскъа тараф ёл алгъан самосвалнынъ кабинасында Надыров ве Асанов ян-янаша отуралар. Бугуль ойле сыра кельди. Айдос башкъа ерде. Самосвал башта ёл бою, сонъра четке, юксек байыргъа инъильдеп чыкъты ве токътады.

— Кельдик,— деди шофёр.— Бу энъ юксек ердир. Мындан бутюн Алгабас корюне. Надыров ве Асанов байыр тёпесинден посёлкыннъ бутюн эвлерини, къуруджылыкъ объектлерини сейир эттилер. Алгабас бутюнлей къурулып биткен сонъ, бу байыр тёпесинден насыл корюнеджегини хаялларына кетирдилер. Самосвал озь ишине кетти. Надыров ве Асанов яваш-яваш байырдан тюшип посёлканынъ ичине кирдилер. Олар келеджекте адландырыладжакъ «Халкълар достлугъы» проспекти бою адымламакъталар. Бу сокъакъ бою къурулып биткен эр бир янъы эвиннъ яшында багъча, якъында отуртылгъан яш алмалар бар. Мектеп бинасы къурула. Мектепнинъ озь багъчасы ве буюк мейданы бар. Бегдияр Надырович бу сокъакъ бою кетеркен къурулып биткен эвлерни, отуртылгъан тереклерни, азбарлардаки ашламаларны корип гъурурлана ве даа япылмасы керек олгъан ишлер акъкъында хаялларгъа далып кете.

— Яшлар ичюн къайгъырмакъ керекмиз,— дей о.— Медениет эвини битирсек, стадион ве сув тыйнагъы акъкъында тюшюнмек керекмиз. Барсын бизим Алгабаста озь депъизимиз ве озь пляжымыз олсун...

Акъшам салкъыны тюшти. Алгабасыннъ кокюнде булутлар пейда олып башладылар. Аджджы ель этрафта тоз чангъытты. Санки узакътаки барханлар аркъасында дегиль де, мында тоз бораны къопты. Ель кеткен сайын артты ве ачувлы тарзда оларнынъ юзюне къум данчиклери шыпыртып башлады.

Директор ве инженер адымларыны тезлештирдилер ве янъы кельген къуруджыларынынъ ятакъханесине догъру кеттилер. Олар узун софагъа кирип токъталдылар. Бир яш озьбек къучагъындаки бир яшлы огъланчыгъынен оларнынъ янына кельди. Онынъ мында чалышып башлагъаны бир йылы кечкен. Баласы бу ятакъханеде догъгъан. Олар таныш олгъан арада къапыдан къадыны чыкъты. Бир къач дакъкъадап сонъ, Бегдияр Надырович ве Асанов Къадырали бу яш аиленинъ яша-

гъан одасына кирдилер. Къонакъбайнынъ дюльбер килмисен допатылгъан темиз одасында чай ичильди ве аркъадашча лакъырды этильди. Къонакъбай озю акъкъында икяе этти. Санджар йипирми секиз яшында экен. Андижандан кельген. Зенааты къуруджы-ташчы экен. О кок чай къойгъан арада кимдир къапыны къакъты.— А, Худайкъул, сенсинъми? Кир, эвге буюр. Шанмов Худайкъул, таыш олуъыз,— деди къонакъбай директоргъа.— Меним энъ яхшы достумдыр, туркмен баласы. Кельгенинден берли берабер къуруджылыкъта чалышамыз.

Сагълыкълашып чыкъаяткъанда директор азбарда отуртылгъан яш юзюм кутюгине дикъкъат этти. Анълашылды ки, бу юзюмни Санджар, огълу догъган куню отурткъан. Мында бу адетни Назим эр кестен талап этти. Не къадар яхшы адет. Барсын, балалар чокъча догъсулар, о вакъыт бу адет боюнджа чель ичинде осип чыкъкъан посёлкда даа чокъ юзюм багълары отуртылыр.

Къавушмакъта олгъан кунеш шавлелери посёлканынъ джапында янъы отуртылгъан ашламаларгъа сонъки нурларыны сепмекте.

Узакъта — Аму-Дарья! Бу къарт озень озь сувларынен къургъакъ чёллерни ярып, сакин-сакин акъмакъта. Бу орде исе, акъшам дюльберлигини сезнен тариф этмекнинъ чарси ёкъ. Кунеш къызарып чёлнинъ багърына сипъип кете. Ерге бирден къаранлыкъ чёке, кокте йылдызлар парылдайлар. Чель бир кереден юкъугъа далмай. Чырчырлар бир-биринен ярышлашып озь аваларыны кечке къадар чалып эгленелер. Насылдыр бир якълардан деве селери, копек авултысы келе. Кимерде бир кийиклерини улугъаны эшитиле. Посёлкта электрик лампалары яналар. Сынъырсыз чель багърында парылдагъан бу ярыкъларны ялынъыз кок юзюнден учып кечкен ава гемилери сечелер. Мында кельген яшыкъ, шубесиз, бу диярда инсан къолунен яратылгъан бутюн барлыкъны хатырлар. Шунунъ ичюн олса керек ки, мында илкъ яшап башлагъанлар посёлканынъ энъ дюльбер сокъагына — «Халкълар достлугъы проспекти» адыны бергенлер.

Бегдияр Надырович ве Асанов Къадырали бутюн кунъ къуруджылар арасында булундылар. Эвге къайтайткъанда олар медпунктнынъ янында Бекбергенин расткетирдилер. Бекберген озюнинъ не макъсаднен бу орде тургъаныны гизледи. Шу арада медпунктнынъ пендже-

ресинде ярыкъ сѣндю ве алель-аджеле устюне плашыны кийип Шасенем чыкъты.

— Бу маальгедже мында не япасынь, я?— деди Надыроз кызынынь бетине бакъып.

— Бугунь агъыр кунь эди. Хаста чокъ кельди. Аванынъ сыкъ-сыкъ денъишип турмасында олса керек,— деди Шасенем ве эписи бирликте вакъытынджа мектеп оларакъ файдаланылгъан, чамурдан къалангъан кучюк эвчикиниъ янында токъталдылар. Мында Галия Абдулина буюклер ичюн акъшам дерси кечмекте эди.

— Айды, сагъ олунъыз, мен Галия Абдулины беклейджегим,— деди Надыров оларнен сагълыкълашып. Директор мектеп азбарына айлангъанынен Асанов да сагълыкълашып эвине къайтты. «Сокъурнынъ арагъаны эки козь», дегенлери киби, Бекбергеннинъ де кыдыргъаны бу эди. Олар Шасенемнен эписи къалдылар...

Бегдияр Надырович яваштан сыныфыныъ къапысыны ачып кирди ве алдына расткельгеи бош ерге отурды. Галия Абдулина онынъ киргенини коръсе де, дерсини больмеден девам эттирди: «Улу Октябрь Социалист революциясы нетиджесинде къайтадан догъып, совет халкъларынынъ достане аплесинде яшамакъта олгъан къаракъалпакъ халкъы Орта Асиянынъ къадимий халкъларындаи биридир. Қъаракъалпакъ халкъынынъ кечмиштеки икътисадий ве медений тарихы озьбек, къазах ве башкъа къардаш халкъларнынъ тарихынен якъындан багълыдыр. Кечмиште къаракъалпакъ халкъы озь язма эдебиятына малик олмагъанындаи, эдебиятнынъ тюрю жанрлары кереги киби инкишаф этип оламады. Қъаракъалпакъ халкъы бир къач асырлар кочебе аят кечиргени ичюн онынъ меденитети там дезде илерилемеди. Бунъа бакъмадан агъыз яратыджылыгъынынъ чешиг нумюнелери халкъ арасында сакъланып къалды».

Галия Абдулина бу ерде дерсини токътатты ве суаллерге джевап бермеге башлады. Суаль ве джеваплар пек меракълы кечтилер. Асылында Галия Абдулинынъ дерслерине буюклернен берабер яшлар да авес этип къатнайлар. Акъикъатен, къаракъалпакъ эдебиятынынъ тарихы эр кесни меракъландыра. Дерске чешиг миллетлериниъ векиллери къатнайлар. Галия Абдулина исе, дерсини рус тилинде кече. Суаллер шуну косьтерди ки, Бегдияр Надыровичнинъ беклегенине бакъмадан, Галия Абдулинагъа ашыкъмай озь дерсини девам этмек керек: «Қъаракъалпакъларнынъ энъ

къадимий поэттик мирасларындан бирини урф-адетлерини акс эттириджи шиирлердир,— деди о козь къыясындан эрини бакъып.— Бу шиирлерде къаракъалпакълыларнынъ адетлери, аяты, турмуш шаранты ифаде этиле. Бу шиирлер озь девринде тербие ве ахлякъ меселелери акъкъында буюк роль ойнагъанлар. Урф-адетлерини анъдыргъан халкъ йырларында къаракъалпакъ халкъы аятынынъ озюне хас хусуснетлери, бахт-сеадетке иришюв ёлундаки арзулары, ичтиманий тенъсизликке къаршы куруши юмористик ве сатирик шекиллерде ифаделене. Къадимий халкъ йырларындан ичтиманий нагъмелер зиядесинен козьге чарпа. «Арманда кетиниъ», «Агъламаймы?», «Бармы экен» киби йырларда къаракъалпакъ къызынынъ кечмиштеки мусибетли аяты ачыкъ-айдын тасвирленген. «Алпамыш», «Къыркъ къыз» киби, бир чокъ дестанлар къаракъалпакъ халкъынынъ медений ве маневий аятында буюк ичтиманий роль ойнап кельди ве шу дестанларнынъ чокъусу шимди биле нефис эмиетлерини джоймадылар. Дестанларда эмекчи халкънынъ яраткъан къараманлары, къаракъалпакъ халкънынъ азатлыгъы, мустакъиллиги, тышкъы душманларгъа къаршы алынып барылгъан куруштеки джесюрлик анъашелерини, ватапверверлик дуйгъуларыны, халкълар достлугъы ве парлакъ келеджекке ынтылышларыны акс этелер. Къараманларнынъ образында эмекчи халкънынъ чет эль баскъынджыларына къаршы, феодалларгъа, ханнлерге къаршы олгъан нефрети ачыкъ косътериле. Къаракъалпакъ халкъынынъ буюк эдебий мирасы олгъан «Къыркъ къыз» дестаны белли халкъ кедайы Къурбан Таджибаевининъ агъызындан язылып алынгъан. Дестан совет девринде озьбек ве рус тиллеринде къайта-къайта иешир олунды. Бу дестан атта чет мемлекетлерде де беллидир. Мешур франсыз языджысы ве джемаат эрбабы коммунист Луи Арагон бу дестандаки къараманларнынъ образыны «Роланд акъкъында йыр» деген мешур франсыз дестанынынъ къараманларынен тенъештирип, юксек къыймет кести.

Кечкен асырлардаки къаракъалпакъ шаирлеринден бу кунге къадар эсерлери сакъланып кельген он секизинджи асырыннъ белли шаири Джияндыр. Джиян, акъикъий халкъ шаиридир. Онынъ 1742-иджи сенелери къаракъалпакъ халкъынынъ такъдирине багъышлап язгъан поэмасы о девирде олып кечкен тарихий адиселерини реаль суретте акс эттире. Кунходжа, Аджынияз, Бердах, Отеш, Къулмурат, Гулмурат, Сарыбай, Омар киби

кечкен асырдаки истидатлар озь девирниниң илери адамлары, озь халкъынынь севимли, федакяр эвлятлары эдилер. Олар халкъ менфаатыны, эмеддар халкъынынь азатлыкъ ёлуида зулумгъа къаршы курешини йырладылар. Къаракъалпакъ эдебиятында поэзиянынь да узакъ тарихы олгъан ве кешин даркъалгъандыр. Къаракъалпакъ поэзиясы халкъынынь зенгин агъыз яратыджылыгъындан башлай. О революциягъа къадагъ яратылгъан къаракъалпакъ классик поэзиясынынь энъ яхшы анъанелерини сакълады ве оны даа зияде иккишаф эттирди. Революциядан сонъ, къаракъалпакъ поэзиясы революцион поэзия теджрибесинен зенгинлешти, халкъ истидатларына буюк ёл ачылды. Совет акимieti йылларында етишип чыкъкъан шаир Аяпберген Мусаев ишъы девирни юксек котеринки рухта йырлады. Къаракъалпакъстан автоном республика тешкиль этильгенинен, медений революция кенъ адым атты. Халкъ шаирлери ве яш истидатлар осип чыкътылар.

Отузынджы йылларда къаракъалпакъ поэзиясынынь гъаевий ве бедний джеэттен эльде эткен къазанчларында истидатлы шаир Ходжамет Ахметовнынь иджадий хызмети гъает буюктир. О революция енъишлерини ве Совет акимietiини къазанчларыны къавилештирмек ичюн къызгъын куреш алып баргъан агитатор шаир эди. Кене шу йылларнынь белли шаирлеринден бири Айтбай Матякубов эди. О, «Пролетар», «Бизим мемлекетте», «9000 бель» киби шиирлеринде эмеддарларнынь революцион ролуни, къудретини ве къараманане ишлерини тасвирлей. Асан Бегимовнынь шу йыллары язгъан шиирлери ве «Куреш эвляды» адлы поэмасы, Джолмырза Аймырзаевининь «Машина ол», «Сенинь тоюнъ» киби шиирлери девирнинъ революцион рухунда буюк усталыкънен язылгъандырлар.

Отузынджы йылларда къаракъалпакъ халкъ поэзиясы мектебинде тербиеленген шаирлерининь иджады гулленип кетти. Олар озьлерининь энъ яхшы эсерлеринен языджылар сафына келип къошулдылар.

Улу Ватан дженки йылларында къаракъалпакъ языджылары да Ватанымызнынь дигер эвлядлары киби сёзлерини бомбагъа, къалемлерини къуршулгъа айляндырып фашист баскъынджыларына къаршы курештилер. Олар дженк мейданында корьгенлерини, озь башларындан кечирген агъыр курешлерин, фашистлерини джанаварлыкъларыны озь эсерлеринде ифаде эттилер.

Ватан дженкиинден сонъ къаракъалпакъ эдебиятына

бир сыра истидатлы яшлар келип кѳошулдылар. Олар озь эсерлеринен окъуйдыжыларнынъ севимли шаирлери олдылар.

Сонъ йылларда мемлекетимиздеки икътисадий ве медений юкселиштен рухлапгъан къаракъалпакъ эдебияты Максим Горький ве Владимир Маяковский тарафындан эсасы кѳойылгъан социалистик реализм ёлунда мувафакънетнен илерилемекте...»

Галия Абдулина къыркъ йыллыкъ оджалыкъ теджрибесинде бу мундерижде юзлернен чыкышта булунса да, бугуньки дерсни айрыджа меракънен кечирди ве эр бир суальге этрафлыджа, тевсиятлы джеваплар берди. Бугунь онынъ алдында яш талебелер киби отургъан чобаплар, къуруджылар, механизаторлар ве генчлер, эписи бу оджагъа айрыджа теэсурат къалдырдылар. «Олар уджу-буджагъы олмагъан чёлъ диярындалар, эр кес озюнинъ яшагъан диярыны, онынъ халкъыны, медениетини, урф-адетлерини бильсе яхшы. Козь ачыкълыкъ, юксек бильги ве медениет инсаннынъ ишке анлы янашмасына ярдым эте. Бу чёлъ ичинде оларнынъ гонъюллерини ачаджакъ, меракъландырыджы адиселер ве мисаллер кетирип дерс бермесенъ, сенинъ оджалыкъ теджрибенъден ич кимсе файда корьмез. Амма, файда косьтермеге тырышмакъ керек. Шунунъ ичюн мен ерли халкънынъ эдебияты ве тарихыны земаие материалларынен байытып дерс бермеге тырышам, эм ишимиз ярамай кетмей. Менимдже динълейинджилер эписи мемюнлар. Ойле олмасалар экинджи дерске кельмез эдилер. Олар исе, бир дерс къачырмамагъа тырышалар».

Бу тюшонджелер иле Галия Абдулина мектептен чыкып баягъы месефе кечип кеткенини дуймай къалды. Бегдияр Надырович онынъ къолтугъындан тутып, дерсни меракънен динълегенини, адамларнынъ бильги алмагъа истеклери олгъаны акъкъында сёйлеерек, кызы Шасенемининъ эвине келип еттилер. Пенджерге козь ташладылар. Эвде ярыкъ. Кирмей кечип кеталмадылар. Ана, баба юреги бунъа ёл бермедди. Кирдилер. Шасенем атеш тюсте атлас халатыны кийген, стол башында китап окъумагъта эди. Онынъ чырайы солукъ, кейфи тюшкюн. Галия Абдулина къызынынъ козьлеринне бакъып:

— Сени ким ынджытты? — деди.

— Ич кимсе...

— Догърусыны айт, козьлеринъден сезем.

— Бугунь зняде ёрулдым, ана,— деди Шасенем козьлерини сакълап.

— Онынъ бойнуны ургъан шей янъгъызыкъ,— деди Надыров ачувлы тарзда.

— Янъгъызыкъ исе, тек аллагъа ярашкъан, дейлер. Сенинъ шимди зевкъ-сефа ичинде яшайджакъ чагъынъ, кызым. Аслы башынъны асма, гонълюнъ тюшкюн олмасын. Сен даа бир шей джоймадынъ. Озь бахтынъны тапарсынъ,— деди Галия Абдулина.

— Надыров кызынынъ омузындан басып кокреги не таяндырды. Шасенемнинъ сачлары сагъ омузындан ашагъы бурылып саркътылар.

— Шимди мен сизге чай къояйым,— деди Шасенем бабасынынъ агъыр къолу астындан чыкъып.

— Эйиси, къаве,— деди Надыров.

Шасенем ашханеге кирди.

— Онынъ не ичюн солукъ отургъапыны мен билем,— деди Надыров яваштан.— Акъшам медпунктынъ пенджереси алдында Бекберген тура эди..

— Бекберген?!— деди Галия Абдулина котеринки сеснен.— Бизим эвмизге келебергеннининъ манасы бар экен де?

— Манасы бармы, ёкъмы, бильмейим. Факт бар, корьгенимни айтам.

— Пенджере тюбюнде турмакъ, бир шей демек дегиль,— деди Галия Абдулина.— Анда чешит адамлар, чешит макъсаднен тура билелер. Шимди озюнден сорармыз.

— Айса мен кетейим,— деди Бегдияр Надырович аякъкъа турып.

— Чокъ аджанп адамсынъ, Бек. О сенинъ кызынъ дегильми, ёкъса? Не атылып турдынъ? Сен бабасынъ, онынъ такъдири ичюн къайгъырмакъ экимизининъ де борджумыз. О сенден бир шей гизлемез. Яш бала дегиль.

Шасенем элине къаве табагъыны тутып кирди. Кучючик фильджанларны толдурып анасыны, бабасыны давет этти. Галия Абдулина эки козюни кызындан алмай. Онынъ козьлеринде бутюн дерди-белясыны корьмек истей. Лякин козьлер де кимерде алдайдыджи олалар. Бир бакъасынъ, аджыйсынъ, бир бакъасынъ, нефретленесинъ. Шасенемнинъ козьлеринден бугунь ич бир шей сезмек мумкюн дегиль эди. Къаве ичип башлагъан сонъ бу козьлер даа зняде айдынлаштылар ве юрек охшайдыджи незакетлик иле нурландылар. Ана ве бабасынынъ

индемей отургъанларыны корип, Шасенем озю лаф ачты:

— Бугунь манъа къуда кельди,— деп кульди о фильджанни дудакъларына кетирип.— Бекберген Жаксымуратов! Бабамнынъ шегиртлеринден бири.

— Сонъ, не къараргъа кельдинъиз?— деди Надыров сабырсызланып.

— Анълашмадыкъ. Догърусы, мен сѣз бермедим. Ингит къалпагыны кийди де, чыкъып кетти. Шу арада сизлер келип къалдынъыз.

— Айттым да мен... Бу къызда бир шей бар, демедимми?..

Галия Абдулина Шасенемнинъ сыкъылмайып бабасы янында ачыкъ лаф эткенине къуванды. Шай даа. Барсын бабалар да эшитсин эвлядынынъ юрек азабыны. Буны эр вакъыт аналар эшите, аналар янып, куелер, бабалар исе, первасыз юрелер.

— Мен бу ишке аралашып оламайым, къызым,— деди Надыров фильджаныны тепсиге къойып.— Сен ачыкъ козь, окъумыш, земане адамысынъ, ойлеми? Кенди йыкъылгъан агъламаз, дейлер. Озюнь билирсинъ.

— Амма да лаф таптынъ айтмагъа! Ходжамаан бир совхознынъ башысынъ, эткен лафынъны тузу ёкъ,— деп дарылды Галия Абдулина.— Айса бу бала сюрюне берсинми? Биз кенардан сейир бакъайыкъмы?

— Сюрюнемсин даа!

— Сюрюндюрелер де! Оразбайнынъ марифетлерини унуттынъмы?

— Шунунъ ичюн мен къарышмайджагъым. Чюнки Оразбайнынъ бабасы Ерназар Къуламетов меним энъ урьмет эткен адамларымдан бири эди. Бабасына олгъан урьметим ичюн разылыкъ берген эдим. Амма о пезевек не бабасыны, не де бизни...

— Оразбайнынъ лафыны кесинъиз, баба,— деди Шасенем тарсыкъып.— Мен оны унуткъаным чокътап, эм хатырламакъ истемейим. «Тавшаннынъ къачкъаныны корьдим де, шорбасыдан тунъюльдим», дейлер. Онынъ лафы чыкъса, юз йыл акъай бетине бакъаджагъым кельмей.

— Меним лафым шунунъле битти,— деди Надыров.— Эвленмек, айрылмакъ, эр кеснинъ шахсий иши. Онъа кенардан аралашмакъ файдасыз.

— Сенинъ фикринъе къошуламайым,— деди Галия Абдулина сертейип.— Биз — ана, бабалар озь балаларымызынъ бахты ичюн къайгъырмасакъ...

— Къайгырмакъ мумкюн. Лякин, арада севги ол-маса, къайгырувдан да файда ёкъ. Шасенем бала дегиль. Озю аль этер. Севгенине барсын. Айды, тур кетейик, къарыным ач олды,— деди Надыров.

— Баба, ашым бар, токътанъыз софра къояйым.

— Сагъ ол къызым. Бугунь пек ёрулдым. Эвге къайтып бир аз дам алайым.

— Къызым, шу адам ичюн меним гонълюмде насылдыр бир сыджакълыкъ бар. Шимдиллик не десем, янъылырым. Бильген адамым дегиль. Лякин о дагълар артында яшамай. Эр кунь козюмиз алдында. Бир-биринъизни огренинъиз. Сабырнен. Ашыкъанлыкъ эр шейде кечмей. Эльбет, санъа бу янъгъызыкъ белясындан къуртулмакъ керек. Посёлкамыз кунь-куньден осе, адамларымыз денъише. Янъы-янъы мутехассыслар, ишчилер келип туралар. Сен де къысмetsиз яратылмагъандырсынъ, къызым,— деп турды Галия Абдулина.

Шасенем апасыны, бабасыны азбар къапыдан чыкъарып озгъарды. Къапыны япып ичери кирди. Стол башына отурып, кене «Анна Каренина»ны къолуна алды. О чокъ вакъыт окъуды. Козьлерн талып башладылар. Турып чай къайнатты. Саат он бирни кече эди. Эснep башлады. Тахтасы янына кельди. Тёшекни ачты ве халатыны чыкъарып скемленинъ таянгъычына ташлады. Сагъ элини аркъасына айляндырып тенне батып кеткен резиналы лифчигининъ филь кемикли ильмегини къуртарды ве инает, бутюн кунь сыкъылып тургъан дигене армулы шеклинде кокюслерини бошатты. Сонъра устуне «Маднар пава» фирмасында тикильген безя капрон пенюар геджелигини кийип, озюни тёшекке ташлады. Шасенем козь къапакъларыны юмды, лякин козьлер юмукъ олгъанда да коре экенлер. О чокъ вакъыт юкълап оламады. Къаранлыкъ ода ичинде, узун кирпичли козь къапакъларынынъ астында кенъ омузлы, сельби бойлу Назим пейда олды. Шасенем козьлерини ачты, одада кимсе ёкъ. Кене юмды, кене Назим пейда олды. Шасенем сол тарафына айлянды, ёргъаныны устуне тартты ве не вакъыт юкълап къалгъаныны озю де абайламады.

ЙИГИРМИ ДЕРДЮНДЖИ БАБ

Турсунбекнинъ бригадасы бугунь сабадан акъшамгъадже багъчанынъ этрафында айва сачмакънен огърашты. Бу фиданларны Назим Самаркъанд фиданлы-

гъында алып Нукъускъа кельди, анда трест ёлбашчыларынен анълашып, вертолёткъа юклеп Алгабаскъа кельгендже арадан бир къач кунъ кечти. Лякин, Назим озь сёзюнден къайтаджакъ йнгитлерден дегиль. О чокъ афакъанланды, зор-беянен олса да, фиданларны гъайып этмеден Алгабаскъа алып кельди. Совхознынъ шимдиллик багъ ве багъча ичюн айыргъан элли гектар ерини Назим уджсыз-буджакъсыз къум чёлю ичинде ярашып тургъан ве бутюн халкънынъ диккъкатыны джелъп этеджек киби бир дюльбер, медений кошеге чевирмек эттей. Назим яхшы биле ки, бу къумлыкъ диярында бойле багъчанынъ темели даа ич бир ерде къойылмады. Айванасравджылыкъ хозяйстволары бу кунъге къадар озь фермаларыны, отарларыны, ем азырлав ишлерини тюшюнип-ташынсалар да, багъ-багъча меселесини акъылларына биле кетирмей эдилер. Бегдияр Надырович бу меселени де озюнинъ комплекс ишлеринден четке сюрп ташламады. Назимнинъ, бу земане йнгитининъ мында кельмеси ве бу ишке бир агълы, ачыкъ козь агроном оларакъ юректен берилип ишлемеси Бегдияр Надыровичнинъ гонъюни котерди, онъа буюк умютлер багълады. «Назимнинъ багъчасы» (мында онъа ойле ад бердилер) дёрт бир якътан сыра-сыра къарагъач тереклеринен сарылып алынган эди, шимди исе, багъчанынъ юкъары тарафындан кечкен арыкъ боюндан башлап, къарагъачлар сырасынынъ ич тарафындан бойдан-бой айва отуртмакъны лаякъкъ коръди. Турсунбек бу фикирге башта разы олмаган эди, амма Назим оны енъди.

— Бир багъча ичинде чешит тюрлю емиш етиштирмек мумкюн,— деди о Турсунбекке.— Лякин, биз шу элли гектар ерге чокъ шей тыкъыштырып оламамыз. Айванынъ алма ашламаларына ич бир тюрлю зарары тиймез. О бизимдже айткъанда къора боюндан озюне ер алды. Бир козюнъ огюне кетир, бу къарагъачлар ешилъ ормангъа чевириледжек. Оларнынъ алдындан шырыл-шырыл сув акъып турган арыкъ бою айвалар гульгулю чечеклер ачаджакълар, бу вакъыт алма багъчасынынъ дюльберлигини козь огюне кетирип оласынымъ? Баарьде совхозымызнынъ яшлары раатлыкъ куплерини бу орманчыкъ ичинде кечиреджеклер. Алгабаснынъ къаршысында турган бу джапнынъ устюндеки багъча чечекке бурюнгенде эр бир ишчининъ, чобанынъ, бала-чагъанынъ джигери темиз ве къокъулы аватгъа толаджакъ, эр кеснинъ гонъюлю котериледжек, бу

мейваларнынъ татлы шырасы Къызыл-Къумда яшагъан койлю эмекчилерининъ къанына къан къошаджакъ.

— Бутюн фикирлеринъе разым, Назимбай,— деди Турсунбек яваштан.— Лякин айва ерине башкъа шей...

— Насыл шей? Вишнеми, джевиизми, кирезми?

Турсунбек илдемеди. Назимнинъ сайып кечкен джыныслары бу ернинъ шараптында чул тутмайджагъыны, бир къач ай ичинде къуруйджагъыны, къурумаса биле, берекет бермейджегини о яхшы анълай эди. Лякин, кене де Назимге нелердир исбат этип, айвагъа къаршы олгъаныны бильдирмек истеди. Назим разы олмады.

— Сен айванынъ пек файдалы ве бу ернинъ шараптында эльверипшли бир емиш олгъаныны бильмей экенсинъ,— деди о ачувланып.— Айва акъкъында атта Абу Али иби Синонунъ айткъан сёзлери бар. О, айвадан къайнатылгъан шингенликнинъ исал хасталыгъыны тедавийлейиджи яхшы илядж ерине туткъаныны айткъан, сенинъ бундан хаберинъ бармы? Кене бир мисаль даа кетирейим. Айванынъ къабугъыны сютпен, я да чайнен къайнатып ичсеныз къан дамарларынынъ иш фаалieti яхшылаша. Айваны къоюн къуйругъынынъ ягынен къарыштырып пишрсенъ ве биллип файдалансанъ акъ джигер сувукъланувы хасталыгъына файдасы олгъаныны да бильмейдирсинъиз эльбет. Медицинада айва шырасыны акъджигер, буйрек, тери хасталыкълары ве чешит яраларны тедавийлевде къуullanалар. Айванынъ урлугъында къайнатылып азырлангъан шингенлик къан тюкюрюв киби агъыр хасталыкъны тедавийлевде къуullanыла. Айва урлугъыны юзюм шырасынен къойып къайнатсанъыз, къан азлыгъы дердине дерман тапа билесинъиз. Мына санъа айва! Э-эй, достум, бу даа эпипс дегиль. Айва киби емиш бу ерде яшагъан адамлар ичюн пек зарурдыр. О кеч кузьде сарарып пише ве баръге къадар чыдай. Я онынъ къокъусыны айтмайсыпъмы? Акъыллы адамлар онынъ атта бир япрагъыны ерге тюшюрмейлер. Менним анам айва япрагъыны джыйып къурута да, къыш вакътында бизге лезетли чай къайнатып ичире. Чокъ языкъ ки, сен бизге кельгенде шу чайнынъ дадыны бакъмадынъ...

Турсунбекнинъ чырафы бурюшти, агъызы азачыкъ ачылды ве дудагъы саркъты. Багъчада чалышкъан ишчилер де оларнынъ янына келип ял алдылар. Қъарагъач ёлагъы боюнда шырылдап акъкъан арыкъ сувунда эль, бет ювдылар ве уйлелик ашамагъа къурунып отур-

дылар. Назим ве Турсунбекнинъ айва акъкъында лакъырдысыны динълеп отургъан эсли ишчилерден бирн.

— Шу айваны макътай бересинъиз, оны мында ким кореджек? Аслы бу туткъан ишимиз нафиле,— деп чот сакъалчыгъыны ойнатып хихилдады.

— Нафиле олса, не ичюн мында бель букесинъ?— деди оъа Турсунбек терсейип.

— Менимчюн бары бир,— деди о озюни сыкъмай-ып.— Къаракъалпакънынъ чёлю бу. Къайда ишле деселер, шунда ишлей беремиз. Лякин къартбабам япмагъан ишни сиз манъа меджбур этесиз. Бу ерде къуш учмагъан, от-олень битмеген, сиз исе багъча, бильмем алма, бильмем айва... Нафиле иш бу. Э, бизге не? Ишле дейсинъиз, ишлей беремиз, хи-хи-хи...

— Къаракъалпакъ да инсандыр,— деди Назим онынъ первасыз кулькюсини токътатып. Лякин, сиз арткъа дегиль де, огге бакъмагъа алышмакъ керексинъиз. Чёлъ, чёлъ, чёлъ, дей бересинъиз, лякин бу чёлъде олгъан джумертликни озюнъиз де бильмейсинъиз. Онынъ багърында индже тюрлю зенгинлик сакълы ята. О инсанларны озюне чагъыра: «Келинъиз, араштырынъыз, бутюн барлыгъымны алынъыз», дей. Бу джумертлик дегильми?

Койнинъ ашагъысындан бир топ адам багъча бетке адымлап башладылар. Олар къуруджы яшлар эдилер. Уйле вакътында артезиан башына келип, бираз ювунып, салкъында дам алмагъа истегенлер. Бираздан сонъ ёлда эки адам даа корюнди. Шасенемнен Арзыгюль. Байыр тёпесинде ишчилер арасында лаф этип отургъан Назим къызларнынъ ким экенини юрюшлери ве фасонларыннан таныды. Олар да сувгъа чомулмагъа ашыкъсалар керек.

— Джумерт топракъ олмай,— деди демки ишчи къызларгъа тараф бакъып къалгъан Назимге.— Топракътан бир шей алмакъ ичюн манълай терн тѣкмек керек.

— Догъру, пек догъру,— деди Турсунбек лафкъа къошуларакъ.— Топракътан алмагъа да бильмек керек. Бабанъ, деденъ корьген эдимн бойле ер астындан фышкъыргъан сувларны? Мына, шимди коресинъми, уйле вакътында биле сабыры чыдамай адамларнынъ эписи сув башына ашыкъалар. Я о сувны инсан къолу дѣрт бинъ метр теренлигинде ер астындан тапып чыкъарды да. Энди истесенъ ялда, истесенъ багъча сувар, мал

бакъ. Бу да шу мубарек топракыныъ джумертлиги дегильми?

— Айды, айды, сиз эки ученыи мен джапль койлюни шашмалата берменъиз. Эльбетте, ер берекетиниъ сонъу ёкъ, оны алмагъа билъсенъ о сенден бир шей кызыгъанмай.

— Сувны алмагъа билъдик, багъчанынъ да чаресини тапармыз. Бир къач йылдан бу диярнынъ адамлары емишке, себзеге, къарпыз, къавунгъа, ич бир шейге мухтадж олмайджакълар. Эписи озюмизде етпшеджек. Шунинъ ичюн, бугунъ тѣккен манълай теринъиз ер-емиш олып озь софранъызгъа къайтып келеджек. Сиз умютни джойманъыз. Эм якъан ишинъизге шу умютнен янашыныъыз. Сагъ-селямет олсакъ, бу айварлардан татлы къайнатып, къокъулы чай да ичерсинъиз.

— Сиз мени догъру анъламадыныъыз, Назимбай. — деди о, ве къуруп къалгъан индже питени къопарып-къопарып чапакъкъа ташлады. Бесе-белли чайникте сув къайнаса джибитип, отъмек шорбасы ясайджакъ. — Меним бабам манъа терек сачмагъа огретмеген. Амма, ат минмеге, деве сагъмагъа, эт емеге огреткен. Иисан баласы баба оджагъында корьгеннини куте экен. Сен манъа, эллини кечкен акъсакъларгъа терек эктирип, онынъ емишинден татлы къайнатмакыны огретджек оласыныъмы? Болмайджакъ шей. Мен сенинъ мынавы чубукъларыныны ерге тыкъкъандже, эйиси элли деве сагъар ве шуват япып ичер де, маза кылып юрер эдим. Догърумы? — деди о янындаки аркъадашларына бакъып. Олар «шуват» лафы чыкъкъанынен шахылдап кулюштилер ве «догъру» манасында башларыны салладылар.

— Айтасынъ амма, — деди Турсунбек. — Пек истесенъ деве бакъмагъа кетер эдинъ. Созхозымызынъ эвельки «Ат-Чапар» болюгинде деве фермасы бар.

— Ёкъ, ёкъ, онъа деве керекмей, шуват керек! — деп кулюштилер аркъадашлары.

— Девени куньде дѣрт кере сагъмакъ керек. Шимди адамлар сабырсызлар, онъа ким чыдайджакъ? Яшлар бойле ишини якъын алмайлар.

— Турсунбек агъа, догърусыны айта, — деди Назим созулып кеткен лафкъа къошулып. — Яшларнынъ иштен сувунмаларынынъ себеби неде, аджеба? Бизим девримизде бу энди буюк бир меселеге чевирильди. Бу ишининъ асылыны, биз уйкен несиль девлетимизнинъ ярдымынен аль этмесек джемнетимизнинъ келеджеги учурымлы, афатлы ёлларгъа барып чыкъа билир. Бизлер,

буһа ёл бермемек керекмиз. Мен сизге бир мисаль кетирейим. Шеэрде юз блнълеп инсан яшай, ойлемиз? Эр бир эвде бала ола, къартлар ола ве саире. Оларгъа эр кунъ отъмек сют, эт, ягъ керекми, керек. Буны биз койлюлер бермесек, къайдан аджеба, алып ашайджакълар? Инсан исе, ич олмагъанда кунъде учъ кере ашмакъны адет эткен. Эльбет, о халкъ шеэрде бош отурадыр беллеменъиз. Эр кесиниъ озъ зенааты, озъ иши бар. Лякин олар ашайт малыны яратмайлар, ялынъыз яратылгъан махсулатны ишлеп чыкъаралар. Яраткъан исе бизлермиз. Я бизни балалар бу ишке насыл япашалар? Козюмиз алдында яшлыкънынъ психологиясында, анъында насыл денъишмелер олып кечкенине ич де эмнет бермеймиз.

Шу арада багъчагъа Ерпулатов Толубайнен, Жаксымуратов Бекберген келип къалдылар. Олар сув башында бироз салкъынлашкъан сонъ, багъчанынъ ишлерини коръмеге истедилер. Назим оларгъа къулакъ асмады, озъ лафыны девам эттирди. Къызгъын лакъырды шу ан Ерпулатовнынъ дикъкъатыны джелъп этти. Чюнки ишчилериниъ эписи агъызларыны ачып Назимни динълемекте эдилер. Олар да арыкъ янындаки отлар устуне ерлешип отурдылар, бирер парча къуругъан пите алып чайнамагъа башладылар. Бу арада Назим бироз токъталып, оларгъа чай узатты.

— Девам эт, Назим, чайны озюмиз алырмыз,— деди Ерпулатов.

— Девам этмеге шей ёкъ,— деди Назим.— Иш боюнджа... Эписи айвадан чыкъты. Мен де бироз теренден туттурдым, гъалиба. Айванынъ эмнетини анълаттым.

— Лекциямыз пек яхшы эди,— деди анавы акъсакъал къулюмспрсп.— Мени къартайгъанда дсве сагъмагъа йибереджек олдылар. Баре, бир шуват ичип тояр эдим...

— О да сенинъ тилинъде къалгъан агъа, лаф олсун моллакъам...

Эписи кулюштилер.

— Тилимде де бар, элимде де. Сиз мени тенбелликте айыплайджакъ олманъыз. Тенбеллик бойле оламы? Сиз тембель адам коръмегенсиз. Эвель вакъытта бизим аулда бир къартнен, бир де къартый яшагъанлар. Къарт етмиш бешке, къартый исе етмиш яшына кельгенлер, лякин омюр боюнджа ич эвленип оламагъанлар. Бир кунъ къарт тюшюнген-ташынгъан ве шу

къартийге эвленмек ичюн, бармагъа, лаф этмеге шетленген. Баргъан:

— Зейнеп шерфе, — деген онъа сакъалчыгъыны сыйлап. — Мен етмиш бештем, сен етмиштесинъ. Экимиз де къартайдыкъ. Яшлыкъ кетти-кетти дуймай къалдыкъ. Кель экимиз эвленейик баре, ич олмагъанда къартлыгъымызда раат олайыкъ, мен санъа бир иш яптырмам, он чувал пексиметим бар, ашар отурырсынъ.

Зейнеп къартий тюшюне-тюшюне ич бир шей айтмай. Къарт ондан разылыкъ аламай къайта. Бир къач кунден кене къайтып бара: — Къана, Зейнеп, тюшюнп-ташынгъан олсанъ манъа джевап бер, разысынъмы, ёкъмы? Сен ойле раатлыкыны къайдан тападжакъсынъ, он чувал пексимет! — деп къартийни озюне джелъп этмек истей. Къартий ойле тенбель экен ки, атта агъызыны ачып о къарткъа бир лаф айтмагъа эрине экен. Къарт къайта-къайта зорлагъан сонъ, не исе Зейнеп къартийнинъ агъызы ачыла. О къартнынъ козюне бакъмайып: — Я пексиметлеринъ джибинмишми? — деп сорай. Мына тенбеллик насыл ола.

— Сёз сизинъ акъкынъызда кетмей. Аятта базан ойле яшларгъа расткелемиз де, я? Не ичюндир олар тебсликке мейиль берелер. Даа догърусы, биз оларны бунъа алыштырамыз. Саба турмагъа истемей, акъшам ятмагъа. Ойле сою козюни ачкъанынен аш сорай. Софрада эр шей азыр. Софрада олмаса, буз долафыны ач, ичшиде джанынъ не истей, эр шейни тапарсынъ. Буны ана-баба азырлап къойды. «Балам турса ашар», деп саба сютке барды, къатыкъ кетирди, отъмек алып кельди де, сонъ ишке кетти. Баласы юкълай. Я о не ичюн юкъламасын? Ашы азыр, кнеджек урбасы азыр, онъа даа не керек? Деве сагъмакъ четте турсын, тюкяндап барып отъмек кетирмеге биле эринелер. Бала ята. О он секизде. Тюкянгъа битай кете. О етмиш экиде. Мына, биз оларгъа насыл тербие беремиз. Демек, яшларгъа иш огретмек ерине, иштен сувупмакъны, иштен четлеп юрмекни огретемиз. Ким къабаатлы? Озюмиз. Девримиз дегил. Онъа шукюрлер олсун. Чюнки къарардан зияде токъ ве къасеветсиз яшайышкъа малик олдыкъ. Санъа бабанъ деве бакъмакъны огреткен, манъа исе багъча асрамакъны. Я сен баланъа не огреттинъ, агъа, айтчы?

Лакъырдыгъа Турсунбек къошулды. О Назимнинъ ички дуйгъуларыны яхшы анълай ве гъает догъру тюшюне. Яшлыкыкъа эмек севгиси ашламакъ бир куньлик,

бир саатлыкъ иш дегиль. О бир адамнынъ элинден келеджек шей де дегиль. Онынъ ичюн бутюн джемнети-миз къайгъырмалы.

— Мен балама бир шей огреталмадым,— деди демки ишчи Турсунбекнинъ хаялыны бозып. Не ичюн дегенъиз, едиде мектепке бердим, он едиде къальагъа кетип институткъа кирди, сонъра ордугъа кетти ве бизим аулгъа бир даа къайтып кельмедим.

— Эвленимми?

— Аулда козь корип ачкъан къызы бар эди, бельки онынъ хатири ичюн къайтып келир, дедик, о да олмады. Тойдан сонъ экиси де къальагъа кочип кеттилер.

— Коресинъми, бир огълуиъ дегиль, атта келининъ де аулдан кеткен.

— Эльбетте кетерлер,— сёзге къошулды Ерпулатов.— Баба озю асылсыз олса, баланынъ келеджеги шубелидир.

— Мени темельсиз якъанлардан бири сенсинъ, Толубай аркъадаш. Деве туттым — болмай, дединъиз, ат туттым — болмай, дединъиз, сыгъыр бир дане джетер, дединъиз. Сонъ тюкюрдим эр шейнинъ устуне чыкътым юре бердим. Қойлюге не керек? Сен оны яхшы билесинъми аслы? Қойлюге бир авуч топракъ ве мал керек. Мен о совхоз ишинден башкъа озь шахсий хозяйствонинъ башында айлянмакъ кереким. Бир суткада йигирми дёрт саат бар. Совхозда секиз саат ишлеген сонъ, мен къалгъан он алты саат алайымнынъ козюне бакъып отурайыммы? Я артымдан келеяткъан бир сюрю бала не япсын? Мына, тенбеллик къайдан башлай. Амма меним бир сюрю къоюным олса, девем, атым, сыгъырым олса, эвимнинъ янында от-олен ичюн топрагъым олса, балама да, озюме де гедже-кунъдюз иш тапылыр эди. Бош вакъытлары исе телевизор къойсынлар, киногъа барсынлар, каналда ювунсынлар, о якъы оларнынъ иши.

— Сиз аиленизини ашайджакъ этинъиз, ичеджек сютюнъизнен темин эте билесинъизми?— деди Ерпулатов.

— Сен манъа токъунмасаиъ, сенниъ аилени де темин этерим.

— Я арткъач олса не япарсынъ?

— Сютни де, этни де санъа теслим этерим.

— Манъа керекмей, девлетке демейсинъми?

— Эбет мен базаргъа мал ташымам. Қъаракъалпакъ базарны ямаи коре. Амма девлетке теслим этер эдим. Арткъач малы не япаджагъым, азбаргъа чы-

къарып тѣкмезсинъ, эльбет. Девлет алса, джан къурбан, битон-битон сют теслим этер эдик. О вакъыт кунъ де дѣрт кере деве сагъмагъа да эринмез эдик.

— Мына, энди меним дегейиме келеятырсыз, — деди Назим эджанланып. Мен сизге бир сааттан берли бу меселе акъкъында лекция окъуйым. Сиз мени анъламай экенсинъиз. Эвингъиз янындаки азбарда от-оленден башкъа беш-он терек де емиш ве багъ отуртыр эдинъиз. Балалар емишни де сют киби северел...

Бекберген мал тутув тарафында олса, Турсунбек багъ-багъчаны якълап чыкъты. Эписининъ давасы бир фикирнен екюнленди: койлюге земане шаранты яратмакъ. О койден кетмесин, техниканы менимесин, топракътан кусьмесин, онынъ джумертлигинне инансын ве шадлансын.

Ерпулатов багъчаны козьден кечирген сонъ, Назим ве Турсунбекнинъ къолларыны сыкъып сагълыкълашты. Бекбергеннинъ машинасына минип фермаларгъа догъру ёл алдылар. Назим акъшамгъадже багъчадан чыкъмады. Тезден яз сьджакълары башлайджакъ. Ашламаларны суварув ишнини яхшы ёлуна къоймакъ керек. Багъча бироз джап ерде олгъанындан ялдатып суварув усулы мында кечмей. Шунинъ ичюн Назим ишчилерге ашлама араларыны тракторнен конделен сюрп чыкъмаларыны ве эр бир терекнинъ тюбюнде айрыджа чанакъ ясамаларыны буюрды. Ишчилерге буны яхшы анъламалары ичюн эки ашламанынъ тюбюни къазды ве чанакъ ясады. — Бундан макъсад шу ки, — деди Назим чанакънынъ ашагъы бетини темизлеп. — Сув акъып кетмесин, терекнинъ тамыры сувгъа къансын. Мына бу чанакъ сувгъа къангъан сонъ, кепарыны ачарсынъыз, сув экинджи чанакъкъа акъар, о да къангъан сонъ, учюнджи, дѣрдюнджи ве иляхри. Демек, юкълары арыкътан алынгъан бир чапалыкъ сувнен бир сыра ашламаны ашагъы тюшкендже сувармагъа мумкюн. Сыра суварылып биткен сонъ арыкъ башыны къапатырсыз ве бойледже бутюн сыраларны аз вакъыт ичинде къандырып сувармгъа мумкюн. Бойле усулнен суварылса эм ашламаларгъа яхшы, эм де сув зиян этильмез. Мында сувнынъ эр бир тамчысы алтын буртюги еринде. Арткъач сув ёкъ. Экиллер, ем чѣллер, мысырбогъдай тарлалары — эписине сув керек олгъаныны пек яхшы билесинъиз.

Ишчилер Назимнинъ косьтеришлерине бир минсиз разы олдылар. Ашламаларнынъ арасыны сюрюв ве ча-

накълав ишлерини тез вакытта япмагъа бир агъыздан сѣз бердилер. Сонъра, Назим ве Турсунбек арыкъ бою адымлап, бу йыл биринджи кере экильген мысырбогъ-дайлыкъны козьден кечирмеге кеттилер.

Ёлда, сув башындан къайтаяткъан Шасенемни ве Арзыгюльни расткетирдилер. Оларнынъ сачлары башы тѣлесине перишанджа обалангъан, не ичюндир чырайлары мораргъан бир алда чыплакъ аякъларындаки папучлерини сюйреп яваш-яваш адымламакъта эдилер.

— Сувгъа чомулгъангъа бенъзейсингиз, къызлар, ушюмедингизми?— деди Турсунбек чырайыны сырытып.

— Сув пек салкъын экен,— деди Шасенем Назимге козь ташлап.

— Ава да салкъын. Менимдже ювунмагъа даа вакыт бар,— деди Назим.

— Бизлер бираз сабырсызландыкъ гъалиба.

— Чырайларынгыз да шуны тасдыкълай.

Назимнинъ агъзындан бу сѣзлер чыкъар-чыкъмаз Шасенем омузында асувлы тургъан мешин чантачыгъынынъ яп джебинден тѣгерек кузьгючикни чыкъарып четке айлянды. Акъыкъатен, онынъ чырайы тюрленген, козьлерининъ тюби мораргъан, дудакъларынынъ ренки къачкъан.

— Бир даа сувгъа тюшмейджегим, Арзыгюль,— деди о кузьгюсини онъа узатып.

— Не ичюн? Бегенмегенлер кете берсинлер кенардан,— деди Арзыгюль Назимге бакъып.

— Сизни бегенмемек мумкюнми, Арзы,— деди Назим.— Мен ойле фикирде айтмадым. Дюльберлер эр вакыт дюльбер олып къалалар. Мораргъан козлерингиз даа зияде гузеллешкенлер.

— Бу шакъагъыз кимге ант, Назим агъамыз?— деди Арзыгюль башыны сिल्китип.

— Ангингизининъ козю мораргъан олса, шунъа.

Арзыгюль кене кузьгюге бакъты ве шакъылдап кульди. Бу сѣзлер Шасенемге ант экенини анълады ве кузьгюни тез-тез чантачыкъкъа тыкъты.

— Ярамаз экенсингиз Назим агъа,— деди Арзыгюль козьлерини къыйыштырып. Шасенем индемей адымлады. О Назимнинъ шакъасына бираз ынджынгъан киби олды. Козьлерининъ тюбю мораргъанындан озюнинъ гузеллешкенине инанмай, Назимнинъ шакъасыны мыскыл манасында анълады.

— Зарар ёкъ, Назимджан,— деди Шасенем онъа

севги назары ташлап.— Козь морарса-морарсын, тек юрек сиярмасын...

Бу шакъалар Турсунбекнинъ юрегине пек хош кельди. О токътамай кулюмспреди ве яшларнынъ къальблеринде нелердир гизленгенини, оны ачыкъ беян этмеге кучълери етмегенини сезип къалды.

Ел чаталлашты. Бирн посёлкагъа, экинджииси мысырбогъдайлыккъа. Шасенем ве Арзыгюль чанталарыны саллай берип, бургъучланып посёлкагъа догъру кеттилер. Турсунбек ве Назим мысырбогъдайлыккъа тараф бурулдылар.

— Сен бекяр йигитсинъ, Назим,— деди Турсунбек къызлардан айрылгъан сонъ.— Оларнынъ башларыны айляндырмайсынъмы? Мен беллесем, экиси де зянсызлар.

— Баш айляндырмакъ къолай шей, Турсун агъа, лякин озюньинъ башынъны да джоймакъ бир шей дегиль.

— Вазгеч шуны. Санки къадимий Урартудан кельгенсинъ. Сен земане йигитлеринден дегильсинъми, ёкъса? Арзыгюльни бильмейим, Шасенем эрге барып айырылгъан янъгъыз келинчек. Акъайы фена чыкъты. Бир къач ай яшар-яшамаз якъаларыны уздилер. Озю дюльбер, я? Арзыгюль де яхшы къыз. О Шасенемден яшча. Даа эрге тийгени ёкъ.

— Билем, онынъ артындай Айдос юре.

— Э, сенинъ козьлеринъ юмукъ дегиль экен де. Ойле олса сен Шасенемни де яхшы биледирсинъ. Мен матюв, озюмдже санъа къыз ясайджакъ олам. Къудалыкъ элимден кельмейджек экен.

— Турсунбек агъа, мени мында эр кес биле, эр кес таный. Шасенем севильмейджек къызлардан дегиль. Бу орталыкъта мен онъа тенъ кельген къыз корьмедим. О земане руху ве меденетинен яшагъан зиялы къызлардан бири. Ойлесининъ янына бармакъ ичюн козюнь де ачыкъ, гонълюнь де ачыкъ олмалы. Акси алда юзюнь къызарыр. Сонъ бу ердеи багъчаны ташлап кетджексинъ. Амма мен юзюмни къызартмагъа алышмадым. Эм ойле адамларны да бегенмейим. Оларнынъ юзю чарыкътан. Тюкюрсенъ биле, ягъмур ягъа, деп озь ишлерини япа берелер. Мен ойле тербие корьмедим.

— Севген къызынъ бардыр.

— Не ичюн олмасын? Лякин...

Бу ерде, онынъ козюмнинъ алдында Эсма пейда олды. Онынъ къуюдан сув ташыгъаныны, алма тереклери

астында саатлернен лаф этип тургъаныны, омузлары устие джайылгъан сары сачларыны, инает Чобан-Ата къобасыны хатырлады. Онынъ ичине буз тюшкен киби олды. Къартбабасы Мемедемни агъанынъ наснатларыны акъылына кетиргени киби башы айлянып кетти. «Эгер къыз сени юректен севсе, о санъа къолайлыкънен берильмез». Бу сёзлерини астында тереф фельсефе, аят тедрибеси бар. Лякинъ бу сёзлер эр бир адам ичюн къануний ола билirmi, аджеба? Дюнъяда чешит адамлар, чешит табнатлы инсанлар ола. Севги меселесине кельгенде исс, оларнынъ эписининъ озюне хас адети, озюне хас янашуву, юрек араретини сёндюрюв усулы ола. «Ойле олгъанда мени Эсма севмей экен де. Бу фельсефенен иш коръсек, мени Эсмадан узакълашмакъ кереким. Демек, Эсма манъа инсбетен енъгиллик косьтерди. Севген адамынъа бойле мунасебетте булунсанъ, ярын огюнъе расткельген Дон-Жуанлардан насыл баш къуртараджакъсынъ? Экъ, къартбабамнынъ фельсефесинде бир шейлер бар, оны анъламагъа бильмек керек. Меним Эсма алдында гунам ёкъ. Гуна онынъ озюнде. Шунынъ ичюн олса керек ки, анам Эсмагъа сувукъ бакъа. Къадынлар бир-бирини нефсс алувындан ве адым атышындан анълайлар. Ойле олмаса анам Эсмагъа менден зияде сарылыр эди».

Назим озюни Турсунбекнен берабер кеткенини унутты. Мысырбогъдайлыкъкъа якъынлагъанда саксаул тамырына сюрюнип абдырамагъан олса, ким бильсин даа иелер тюшюнир эди.

— Сен чокъ теренге далма, Назим,— деди Турсунбек онынъ фикирлерини бильген адам киби.— Иш бараджагъына, барыр. Шасенем сени бегенгенини козьлеринден сездим. Бойле шейде киргиллик енъер. Юкъусырасанъ сюрюне берирсинъ, элинъдеки къысметини исс, четлерге учар, артындан бакъар да къалырсынъ...

Олар мысырбогъдай ызаны ичинде баягъы доланып юрдилер. Елакълар арасына кирдилер. Сув тийген, тиймеген ерлерни эследилер. Умумен осюмлик яхшы гыдалангъан, бой котерген, амма сув къытлыгъындан солып башлагъанлар.

— Бу геджеден кеч къалмай суварув ишине киршмек керекмиз,— деди Турсунбек.— Яхшы ки, келип озь козюмизнен коръдик. Сют киби осюмлик. Эки кунъ даа кельмеген олсакъ тапсагъ ал. Янып кетеджек экен.

— Буны озь башына ташлагъанынъыз яхшы дегиль

Турсун агъа, — деди Назим. — Мысырбогъдай ореке йибергендже, янында ич олмагъанда бир адам турмакъ керек. Суварув ишини де, о япсын. О джемаат алдында бу иште месуллетлик ташысын. Мевлямнынъ чёлю ичинде ем-ешиль ызанны бойле, бакъымсыз ташламакъ мумкюнми? Ярыи бирде-бир отарнынъ къоюны келип тошсе, не япаджакъсынъ? Бир геджеде чайпар чыкъарлар, весселям.

— Догъру Назим. Бугунъ Бегдияр Надыровичнен субетлешип, къолу келишкен бир къартны тапмакъ керекмиз.

— Ойле олса, сен посёлоккъа къайт, мен кене багъчагъа барайым, ашламаларгъа ачылгъан сувнынъ козьлерини къапаттырайым. Арыкъ толу акъмаса, сув ярынга къадар мында келип чыкъмаз.

Олар экиси лаф эте-ете кене ёлнынъ чаталлашкъан ерине кельдилер. Анълашкъанлары киби экиси эки якъкъа бурулып кеттилер.

Багъчада шу куньдюз шакъа эткен эсли адамдан башкъа кимсе къалмагъан. Эписи ишлерини битирип, куреклерини ве чапаларыны бир ерге обалап къайтып кеткенлер.

Назимге ерге къаранлыкъ чёккендже багъча ичинде айлянып юрмек керек олды. Акъсакъал эмдженен экиси балакъларыны тиреп балчыкъкъа чомып, эр бир сыранынъ сув козюни къапатып чыкъмакъ керек олды. Назимнинъ урбасы былашты, аякълары, устю-башы шыр-сув олды. Не исе, арыкътан помай сув акъып кетти. Лякин бу сув мысырбогъдайлыкъкъа барып чыкъкъандже чокъ месафе кечеджек. Арыкъ исе, къум чёлю ичинде. Сувнынъ ярысы къумгъа синип зиян олып кете. Бу да аль олунаджакъ меселелерден бириси. Айды, онъа да невбет келир.

Олар посёлоккъа келип киргенде эвлерде лампа ярыкълары парылдамакъта эди. Ялынъыз бир эвде ярыкъ ёкъ, о да Шасенемнинъ эви. Назим онынъ перде чекильген пенджерелерине бакъып кетти. Медпунктнынъ янына кельгенде къулагъына Арзыгюльнинъ кулькюси эшитильди. Шасенем онъа къапыларны килитлемесини буюрды ве тез-тез азбардан чыкып кетти. Шу арада онынъ къаршысына Назим расткельди.

— Эвде ярыгъынъ ёкъ эди, Шасенем...

— Назим, санъа не олды? Бу насыл фасон? Юр, тез юр, медпункткъа кирейик.

Шасенем онынъ къолтугъына кирип, медпункткъа

тараф тарткычлады. Назим дпрек киби къатып къалгъан еришден къыбырдамады.

— Манъа ич бир шей олмады, арыкъларнынъ сувуны къапаткъанда балчыкъкъа баттым.

— Ойле олса эвге юр. Сен янъгъыз адамсынъ. Устюнъни-башынъны ювуп-къурукъан сонъ къайтырсынъ, шимди сувукъланмакъ пек къолай.

— Ёкъ, мен...

— Мени, сени, деп отурма, Назим, тез-тез артымдан кель. Эписи бир сувукълансанъ да манъа келеджек-синъ. Эйиси шимди кель.

Назим чевре-этрафкъа козь ташлады, орталыкъта джан огълу джан къалмагъан. Акъшам къаранлыгъы ериш ойле къаплап алгъан ки, козюнъе тюртселер кореджегинъ ёкъ. Шасенем шу ан козьден гъайып олып кетти. Назим аякъ устюнде къатып къалды. Бир къач санине тюшонди, сылакъ балакълары, енълерине ве балчыкълы аякъапларына бакъты да керн дёнмеге башлады. Онынъ адымлары кеттикче тезлешти ве Шасенем къапысыны ачып ичери кирер-кирмез Назим де онынъ артындан узун боюныны эгилтип къаранлыкъ одагъа кирди. Шасенем чыракъны якъаджакъ олып къармалангъан арада онынъ омузларындан агъыр бир шей басты. Бу агъырлыкъ оны ойле бир къуветле кендисине тартты ки, Шасенем озюни скендже ичинде сыкъылып къалгъан киби ис этти. Бу Назимнинъ мускулы къаткъан, къалын даямарлы, такъатлы къоллары эди. Шасенем агъызыны ачып етиштиралмады. Ялынъыз Назимнинъ ачкозьдже девамлы опюшинден сонъ, зорнен нефес алып башлады. Шу ан шашмалагъанындан софагъа, темиз авагъа джувурьп чыкъты. Чыракъны Назим якъты.

— Мен сеенинъ йигит экенинъни биле эдим, лякин бойле юзсюздирсинъ беллемедим,— деди Шасенем одагъа киргенинен.

— Афу этинъиз, джаным, Шасенем, даянып оладым.

— Софагъа чыкъынъыз да, урбаларынъызны ташланъыз. Ювунгъан сонъ мынавы пижаманы кнерсинъиз. Бабамнынъ бою да сизден експк дегильдир, устюнъизге тамам уйса керек. Назим бир сёзсюз софагъа чыкъты. Анда штапыны, кольмегини, майкасыны ташлап, яхшы ювунды ве сюртюнди. Шасенем къыскъа оглочигини белине багълап, ашханеге кирди. Назим усть-башыны темизлеп пижаманы кийген сонъ, гуя озюни бу эвнинъ

шорбаджысы ис этерек, келип дивангъа ясланды ве эки кьолуны эки тарафкъа джаяракъ козьлерини юмды. О ёргъун эди. Бир чырым алмакъ истеди, лякин мусафирликте бу кьолайсыз чыкъаджакъ. Ашханеден эшитилген чанакъ-чельмесъ шатырдысы онынъ бейутлыгъыны боза, козьлери ачылып япылалар.

— Назим, мен чиберек пиширеджек олам, сен кыйма чекмеге ярдым этмез экенсинъми?— деди Шасенем ашханеден чыккып.

— Чиберекни не япасынъыз я, Шаснехан, о кьол туткъан шей. Бир къаве ичсек олур. Шаснехан, сёзю Шасенемнинъ юрегини буз киби иритти. Гонъюли йымшап кетти.

— Мен сенинъ хатиринъни тапмакъ истедим. Эвинъизден узакъта кунъ кечиресинъиз, сагъынгъандырсынъыз беллейим.

— Якъында агъамларда Къуртмолланынъ чибереклерини ашап сыйландыкъ,— деди Назим.

— О ярамазынъ элинден кельмеген шей ёкътыр. Ойле олса мен шимдичикъ къаве азырларым.

Шасенем ашхенеге кирип кетти. Назим кене козьлерини юмды. Арадан чокъ кечмедн, Шасенем къаве кеттирди, енгиль ашларнен шеэрджесине софра донатты Консерва, пенир, колбаса, кърмызы къавъяр ве дигер ашларнен софраны яраштырды. Назим бир шейлер айтаджакъ олып аякъ устюне турды. Шасенем онынъ дердини шу анълады.

— Отур, отур, Назим, менде эписи бар,— деп ашхенеге кирди ве бир шише шампан кетирип софранынъ ортасына ерлештирди. Олар бирер къаде токъуштырып ичтилер, шакъалашып, кулюшип, дост-эшлерини хатырлап бираз къапындылар. Шасенем еринден турып Назимге ястыкъ узатты:

— Сен, йигит, бираз таян, истесенъ китап, журнал алып окъу. Мен исе, сенинъ сылакъ урбаларынъны ювуп кьурутайым,— деди ястыкъны диванынъ кошесине ерлештирип.— Меним эвимден пижаманен чыккып кетмейджектирсинъ, эльбет? Шасенем кулюмсиреп ян одагъа чыккып кетти. Бираздан устюндеки антерини денъштирип, башына явлыкъ багълап, кърмызы штан ве кыскъа енгли язлыкъ кофтачыгъыны киип чыккыты.— Джанынъ сыкълмасын, мен шимдичикъ,— деп ашханеден софагъа бир кьопкъа къайнагъан сув алып кельди ве текне шекиллиндеки узунджа легенге тётти. Арадан беш-он дакъыкъа кечер-кечмез Назимнинъ ур-

балары софа ичинде бойдан-бойгъа тартылгъан йипте асувлы тура эдилер. Шасенем шу ан озюнинъ бир къач уфакъ-тюфек шейлернин де ювуп йипке асып къойды. Эр бир ишни битирген сонъ, чамашыр ювмакъ ичюн багълагъан мешин оглюгини чезди де явлыгъыны ташлап, сачларыны омузлары устюне тарап саркъытты ве Назимнинъ яшына чыкъты.

— Меним эвимде джап сыкъысы я?— деди о Назимнинъ къаршысындаки креслогъа ерлешип.

— Не ичюн я? Янгъыз адамларда эр вакъыт бойле,— деди Назим сувукъкъанлыкънен.

— Демек, сизде де янгъызлыкъ тарсыкъувы.

— Мен тарсыкъмайым. Не ичюндир, иштен ёрулып келем. Газеталарны окъуп бир чай ичейим дегендже, юкбу баса. Бирден-бир эгленджемиз кино. Онъа да сонъ вакъытта сийрек барам.

— Мен сизни кинода коръмейим десем оладжакъ. Я кеч келесиз, я да битмезден эвель чыкъып кетесиздир, деп тюшюне эдим.

— Ёкъ, умумен сийреклештирдим. Эвде китап окъуп ятсамъ, базада-бир кинодан яхшы зевкъ аласынь.

— Китапны мен де чокъ окъуйым. Хусусан Лев Толстойны элимден ташлап оламайым.

— Онынъ «Крейцерова соната»сыны окъудынгъызмы?

— Чокътан. «Анна Каренина»ны пек бегенем.

— Догърусыны айтсам, Авропа эдебиятында чокъ лезет аламайым. Оларда эстетик дуйгъулар къаба суретте бериле, вакъналар фаджияларнен бите.

— Мен оларны аз окъуйым. Классиклерни къолумдан ташлап оламайым. Достоевскийнинъ «Ашшалангъанлар ве мыскъыллангъанлар» эсерини якъында битирдим, дешет. Гедже юкъум къачты.

Шасенем сёзюни битирirken, исбатламакъ ичюн еринден къалкъты ве пенджере янында ян-янаша тургъан эки дане китап долафынынъ рафларындаки томлукъларны къарыштырып Достоевскийни тартып чыкъарды. Назимге ачып косьтереджек олып, якъынджа кельди. Назим бираз джылышып диванда Шасенемге ер берди. Шасенем отурды ве Назимнинъ козьлерине муляймликнен бакъып, китапны онынъ тизлери устюне ташлады.

— Мынавы пижама акыкъатен сизге ярашаджакъ экен,— деди Шасенем пармакъ уджларынен онынъ якъасыны тюзетип.— Лякин бираз болджа. Зарар ёкъ, пижама асыл да бол олмакъ керек. Сонъ, Назим не ич-

демей отурасынъ? Бир шейлер айтасынъмы, ёкъса пластинка къояйыммы?

— Ёкъ, джаным, пластинканы эр ерде динълемек мумкюн. Бугунъ, исе тек сени динълемек истейим Шасне.

Бойле дегенде Шасенем кене муляйим черенен Назимге бакъты.

— Менде ич бир тюрюлю янъылыкъ ёкъ, Назим. Мына бойле, бир озюм яшайым. Кунълер кече-кетелер, къуванч исе не ерлерде юре бильмейим. Меним анам козюни ачып бабамны коръген. Къыркъ йылдан берли омюр сюрелер. Экиси де пек бахтлылар. Мен де ашам киби бахтлы олмакъ истей эдим, амма... Ойле бахт эр кеске берильмей экен. Бабам аул баласы, юртта догъгъан. Анамны шеэрде, Нукъуста расткетирген. Мен де ойле тюшондим, юрт баласына гонъюль бердим. Янълышкъан экеним. Йигирми учъ яшымда масхара олдым. О мени анъламады, мен оны. Такъдирим ойледир даа. Энди башымнынъ язысына бойсунып яшайджакътырым, эльбет...

— Сен такъдиринъе шикъятленме, Шасенем, — деди Назим онынъ йымшакъ пармакъларыны элине алып. — Эр шейде бир хайыр бардыр, дегенлер. Сенинъ киби гузеллер озъ бахтыны эр вакъыт расткетирир, лякин оны сечип алмагъа бильмек керек.

— Гузельнинъ бахты учурым башында, дейлер. Мен озюмни гузель саймайым, эм гузель деселер ынъджынам.

— Гузельсинъ, Шасенем. Гузельге — гузель, дерлер. Сен оны кимседен гизлеп оламазсынъ.

Шасенем Назимнинъ козьлерине бакъты, бу сёзлер акъикъатен онынъ юрегинден чыкъкъаныны бильмек истеди. Лякин бир шей анълап оламады. Назимнинъ козьлери эр вакъыттаки киби айдын ве шенъ эдилер. Шасенем онынъ сёйленгенини, озю акъкъында чокъ шейлер айткъаныны истей эди. Лякин, Назим не ичондир индемеге, сёзюни къыскъадан кесип ташламагъа тырыша эди. Шасенем пармакъларыны Назимнинъ авучы ичинден тартып алды. Аякъкъа турды ве кене ашханеге кетти. Бираздан къолуна табакъ алып кирди. Табакъта тепсилер ичинде тертипли тизилип къоюлгъан къурабне, кишмиш, урюк къурусусы ве дюльбер чечекли чайник бар эди. Табакъны столгъа къойгъанынен Назимге бакъып кулюмсиреди ве чайгъа давет этти. Назим дивандан котерилип Шасенемнинъ янашасындаки

скемлеге отурды. Онынъ незакетле чай тѣкип узаткъаныны беклеп турды.

— Алыпъыз, чай ичсенъиз бельки тилипъиз ачылыр, сѣйленип башларсынъыз,— деди Шасенем кулюмси-реп.

— Сѣйлемеге бир шей ёкъ, Шасенем,— деди Назим пияланы учъ пармагъы устуне котерип.— Мен буюк иш астына кирдим. Къызыл-Къум диярында багъча яратмакъ киби месуль иш меним бутюн арзу ве тюшюнджелерим олып къалды.

— Багъчанынъ темели къойылды, сув бар, демек сенинъ ишлеринъ сырасында.

— Ёкъ, даа иш чокъ. Онынъ долларындан емиш джыйып башламагъандже мен раат юкълап оламай-джагъым. Меним бир къартбабам бар, о шимди докъсан яшында. Саба ериндеп туруп, элине пычкъысы, макъасыны алып багъчаны доланып кельмесе даянамай. Бабам да ойле. Манъа да оларнынъ хасталыгъы япышса керек.

— Ойле олгъанда, Назим, санъа мында яхшы темел-лешмек керек. Озюнъе бир лайыкъ аркъадаш тапып, эвли-баркълы олып яшамайсынъмы? Сен баягъы яшынъдасынъ, бойле янъгъызлыкъ джезасыны чекип юриджексинъми? Бугунъ сени апансыздан расткестирдим, устюнъ-башынъ былашыкъ, иштен къайта эдинъ. Шу ятакъханеден безмединъми?

— Догъру, пек бездим, амма сѣз берген сонъ, даянмакъ керек. Бизим халкъымызда ойле адет бар, сѣз бергендже афталарнен тюшюнир-ташыныр, базарлыкъ этер, давалашыр, амма деген сѣзюнден ольсе къайтмаз. Озь сѣзюнден къайткъан адам — адам дегилъдир, дейлер бизде. Анле меселеси де ойле тура. Эвленмек къолай, вай онынъ айрылмасы. Мына, шимдичик озюпъ айтып кечтинъ, янъылдым, дейсинъ. Я бизлер — йигитлер де янъыла билемиз. Омюр ичюн аркъадаш сайлап алмакъ пек буюк санъаттыр. Лякин аятта чешит шейлер ола, базылары чокъ сайлайлар, ана-бабасыны бу ишке джелъп этелер, бинълернен масраф тюбуне кирип эвленселер, бир йыл кечер-кечмез бир-биринден куселер. Базаылары исе, тесадюфен расткелише, эвдене ве омюрлик бахтлы яшайлар. Шимдичик озюпъ айтып кечтинъ, ананъ ве бабанъ ойле расткелишип аят къургъанлар. Бахтлылармы?

— Пек бхтлылар,— деди текрар Шасенем Назимнинъ лакъырдыларыны бегенип.— Бир йылдан зияде

бу чѣль диярында яшайсынъ, юрегинъе якъып кельген ич бир кимсени расткетиралмадыгъмы? Ёкъса, бу диярлар ойле гузеллерден марум къалгъанмы?

— Лафымны ямангъа чекме, Шасенем. Дюпьяда бир дияр, бир халкъ ёкъ ки, онынъ эфсаневий гузеллери олмасын. Къаракъалпакъ халкъында да ойле гузеллер олып кельген ве шимди де чокъ. Козюнъе бакъып айткъаным ичюн мени багъышла, Шасенем, сени япон гузели Цха-Цхогъа белъзетем. Геджелери тюшюмде корем, еримден турып, чапып келип, къапнынъны ачып эвинъе киреджек олам. Озюмни зорнен тутам...

Назим сѣзюни кести. О догъру сѣйледими, янълышмы, не де олса, юрегининъ эмири тилинде беян олды. Экиси де бир санне къадар сусып отурдылар. Шасенем чайникни алып ашханеге чыкъмакъ истеди, Назим онынъ къолундан тутып ерине отуртты. — Чай керкемей, чокъ ичтик, — деди. — Айса табакъны джыйыштырайым, — деп Шасенем кене аякъкъа турды. Назим онынъ белинден тутып, озюне тартты ве опеджек олды. Шасенем онынъ къолу астындан балыкъ киби сыптырылып ашханеге кирип кетти. Назим сааткъа бакъты, яры гедже авгъан, къайтмакъ керек амма, я урбалары? О софагъа чыкъты. Анда елемлик эди. Урбалары баягъы саркъгъан, эр алда даа къурумагъанлар. Шасенем де софагъа чыкъты.

— Ашыкъма, олар ойле тез къурумазлар, — деди о.

— Ойле олса мен не япаджагъым? Бабанънынъ пижамасынен эвге къайтайым экенми?

— Сени къувалармы ёкъса? Отур, айт бир шейлер. Бираз даа саркъсынлар, сонъ уюлеп беририм.

Ичери кирдилер. Шасенем усть кийимдин ташлап, атеш тюсте атлас халатыны кийип чыкъты. О Назимнинъ тизине бир къолуны къойып фото альбомыны ачты.

— Мына, бу Самаркъанд мединститутында окъугъан вакъытым, бу исе Самаркъандлы достларым. Мына, бу ресимни диплом геджеси чыкъарткъан эдик. Бу Арзыгюльнен экимиз. Дюльбер къыз я? Экимиз де беяз халатненмиз...

— Ёкъ, Шасенем, сен беяз халатнен де, къырмызы халатнен де эр кестен дюльберсинъ.

Назим, янында назланып отургъан бу гузельнишъ теги омузларындан сыйпады ве бир кереден къуветли къоллары устюне котерип кроваткъа яткъызды. Шасенем эссизленген киби олды, козьлерини юмды ве инде-медн. Бир къач санне ичинде о Назимнинъ пармакъла-

рыны озюниинъ бутюн теннинде къармалангъаныны ис этти. Бойле тертипсиз, агъсызджа арекетлерде булунгъан пармакълар недендир сакъынаракъ, дешетле къалтырамакъта эдилер. Олар, гуя джансыз яткъан бу тегиз бедешинъ устюндеки атлас халатнынъ дѣгмелерине тийип башладылар. Шасенем козьлерини ачты. Онынъ назик теннинден дерсинъ ток урып кечти. Озь кроватындан атылып тургъаныны озю дуймай къалды.

— Тур, йигит, урбаларынъны саба алырсынъ,— деди о сертликнен.

— Вазгеч Шасенем, мен санъа не яптым?— деди Назим зорнен нефес алып.

Назим еринден къыбырдамады. Устюне ѳргъанны чекип, аркъасына айлянып ятаджакъ олды. Шасенем энди башына эсини топлап, чыракъны якъты ве устьбашыны джыйыштырып кроватнынъ янына кельди.

— Тур, дейим, санъа!..— деди о текрар.

Назим турды, софагъа чыкъты ве пижаманы ташлап озь урбаларыны киймеге башлады.

— Токъта, шимди утюлеп берейим,— деди Шасенем озюне келип.

— Зарар ѳкъ, утю менде де бар.

Назим бир даа одагъа къайтып кирмедди. Утанды. Шасенем онынъ артындан чыкъты ве софанынъ басмагъы устюнде пармакъ уджларына котерилип Назимнинъ боюнына асылды ве сувукъ дудакъларындан опыти.

Назим ятакъханесине кельгенде саат учын кече эди. Столу устюнде бир стакан сувукъ чай, эки кесек шекер ве бир пияла къатыкъ тура эди. Буларны адетиндже Турсунбекнинъ къадыны ташлап кетсе керек. О араретини бастырмакъ ичюн къатыкъны котерип ичти ве бакъса ястыгъы устюнде бир конверт корьди. Бу, Назим Къызыл-Къумгъа кеткен сонъ, Эсмадан кельген биринджи мектюп эди.

ИГИРМИ БЕШИНДЖИ БАБ

Назим ѳргъун олгъанына бакъмадан сабагъа къадар юкълап оламады. Шасенемнинъ эвинден умюти къырылып къайткъаны-къайткъан, Эсмадан да мектюп кельгени оны эки якълап сюнгу ортасында къалдырды. Чокъ вакъыткъа къадар мектюпни ачмагъа къоркъты. Даа догърусы юзю чыдамады. Озюниинъ эткениннен озю утанды. Шасенем онынъ тюшюнгени киби чыкъмады. О, меселеге енгиль янашып, енгиль битирмек истеди.

Шаснем исе, ойлелерден дегиль экен. «Мен бир кере даа яшъылдым. Биринджи янълышлыгъым Эсманен олса, экинджиси буныпъле. Асыл бу дюньягъа не ола шу? Мына сапъа севги. Къартбаамнынъ сёзюне бакъаджакъ олсам, демек мени Шаснем акыкъатен севе экен. Севгисининъ кучлюю экенинден мени яшына якъын алмады. Эсма исе, зайыф, севгисин афыдан экен, ойлеми, аджеба?»

Назим чалкъа тюшюп ятты ве мектюпни ачып окъумагъа башлады: «Меним къыйметлим! Келип кеткенинъе бугунь бир ай йнгирми еди кунь олды. Не селям, не келям. Атта меним имтианларымнен меракъланмайсыпъмы?»

Мени хайырламагъа мумкюн, Назим. Диплом къолумда. Энди дёрт бир якъкъа ёлум ачыкъ. Бу тарафтан къуванчым ичине сыгъмай, лякин, сени акъылыма кетирсем, къуванчымдан марум олам. Ичине насылдыр бир дертлер-къасеветлер келип тола. Къыйметли, Назим! (Бойле дсеге изин сорамадам да, гошълюмининъ эмирине бойсунып ойле язам). Мен сенинъ алдынъда гунахъярым! Буны экимизден гъайры кимсе бильмей. Гунахъярым шунынъ ичюн ки, сен меним дюньяда бирден-бир хаялым, еяне севгим, эбедий аятымсын!

Бу сёзлерге инансанъ, мени багъышларсынъ, инанмасанъ... Меним сенден башкъа кимсем ёкъ. Мен сени балалыгъымдан берли билем. Сен де, мен де бир маалледе, бир багъча ичинде осьтик, бир къуюдан сув ичтик. Экимиз де ана-бабаларымызынынъ козьлери огюнде ачылдыкъ. Шу азиз, мубарек къартларымызны севип-дирмек бизим боюн борджумыз. Сен мени анъласанъ, дамарларынъда меним ичюн бир тамчы севги къаны сакълашып къалгъан олса, менден узакълашып юрме, азизим. Кель, лаф этейник, анълашайыкъ. Мен сенинъ боюнынъа асылып къалмам. Мени ойлелерден беллеме. Башымнынъ язысы бойле экен, деп такъдириме бойсунып яшарым. Менде башкъа тюшюндже ёкъ. Омюримде бир адам корьдим, бир адам севдим, экинджиси олмакъ мумкюн дегиль!

Къартбаамнен къую башында сыкъ-сыкъ корюшемиз. Сагълыгъы кунь-куньден уймай. Сени чокъ хатырлай. Джумлемизден айрыджа селям! Къаршылыкъ беклерим! Эсма».

Назим мектюпни эки кере окъуп чыкъты. Мектюп онъа буюк тесир къалдырды. Сонъки сефер окъугъанда козьлери юмулып-юмулып кетти. Саба бир даа окъурым,

деп кровати янындаки тумбочканынъ устюне ташлады ве мухомор мантары шекилинде электрик лампанынъ йипини тартып сѣндюрди. Назим не къадар юкълагъаныны озю де билъмедн. Ятакъханенинъ алдында келип токътагъан машинадан Айдоснынъ берген кийик сигналы онынъ юкъусыны больди. Козълери ачылгъан сонъ, бираз динъленип ятты, лякин сигналнынъ арты кесильмедн. Назим майка ве трустикнен экинджи къатнынъ пенджересиз софасына чыкъты.

— Не багъырта бересинъ?!— деди о юкъу серсемлигише. Айдос, «ашагъы тюш», манасында элини саллады. Назим кене суалини текрарлады.

— Директор чагъыра!— деди Айдос ченъгесини юкъары котерип.

— Мен озюм барырым, сен кет!— деп Назим ичери кирди ве аман бетини ювмагъа башлады. Бу дакъикъалар ичинде онынъ башындан биъ-бир тюрю тюшюнджелер келип кечти. «Шасенемнинъ эвинде геджелейджек олгъанымны бабасына етиштирселер керек. Я мени ич кимсе корьгени ёкъ да. Корьселер не олгъан? Адам адамнынъ эвине барып, келир. Шасенем эким. Сырасы кельгенде онынъ эвинде эр кес булуна. Атта узакъ ауллардан келелер. Биз де инсанмыз, джан котеремиз, озюмни алсыз дуйдым ве экимге кирдим, веселям. Шасенем озю ачувланып башыма бир шей чыкъармагъайды. Ёкъ, ич оладжакъ шей дегиль. О мени сева. Демек, арада бир шей бар. Олмаса директор мени сабадан чагъырмас эди». Назим дюнки драмалы гедженинъ урбаларыны бир четке ташлады ве янъысыны кийип идарега тараф ёл алды.

Бегдияр Надыровичининъ кабинетинде Шасенем, Арзыголь, Надежда Ермакова, Алла Еремеева, Турсунбек Алланазаров отура эдилер. Назим ичери киргени киби Шасенемни корьди ве бир дакъикъа аякъ устюнде къатып къалды.

— Бу якъкъа чыкъынъыз, мына бош ер бар,— деди онъа Надыров сол тарафындаки скемлени косътерип. Назим отурып-отурмас директор шойле деди: «Аркъадашлар, биз Нукъускъа учь киши ёлламакъ керекмиз. Беш кунъге. Анда семинар отькериледжек. Учь киши учь саанынъ векили олмакъ керек. Шасенем медицинадан, Надя фермадан, Назим исе багъ-багъчаджылыкътан. Не дейсинъиз? Учевинъиз де совхозымызынъ озегини тешкиль эткен илери яшлардансынъыз. Биз идареде дюнъ акъшам бойле къараргъа кельдик, итиразынъыз ёкъмы?»

Назим бойле апансыз хабер эшиткешине бир аз куванды, лякин тез эсини топлады.

— Бегдияр Надырович, мумкюн олса мени квалдырынъыз, — деди о козь кыясындан Шасенемге бакъып.

— Мени де, — деп ташлады Шасенем кенардан.

Бегдияр Надырович озюнинъ иш теджрибесинде даа бойле шейге расткельмеген эди.

— Я сапъа да не олды? — деди о кызынынъ козюне кыйыш бакъып. Шасенем индемеди. Сонъ бир шей дейджек олып агъызыны ачкъанда лафны Назим къакъып алды:

— Биз тюпевин Турсунбек агъанен мысырбогъдайлыкъта олдыкъ. Акъшам балчыкъкъа булгъаланып къайттым...

Шай дегенде Шасенем ерге бакъты.

— Яхшы даа, — деди Надыров онынъ сёзюни болуп. — Балакъ сыланмагъандже балыкъ тутулмаз.

— Меселе балыкъта дегиль, — деди Назим. — Мысырбогъдайларны бугуныден кеч квалдырмай сувармакъ керек. Олар гъайып олаятырлар. Ашламалар да шимди япракълап башлады, оларгъа да сувны вакъытлы-вакъытында берип турмасакъ...

— Шуны козьде тутаракъ, мен алты адам чагъырдым, Назимбай. Турсунбек бу ишлер ичюн месулнет ташыйджакъ. Онынъ бала-чагъасы бар. Нукъускъа сен кетерсинъ. Надянынъ ишлерини исе, Алла Еремеевагъа авале этемиз. Мен беллесем, меселе чезильди. Бугуны азырланынъыз, ярын саба Айдос сизни Тахтакопюрге алып барып, андан автобуснен кетерсинъыз, анълашылдымы?

Бегдияр Надырович бойле кесен-кес лаф эткен сонъ, онъа итираз билдирмек файдасыз эди. Яшларгъа Нукъусны барып коръмек, онынъ сокъакъларында, театрлеринде булунмакъ, бир кезинти япып кельмек олса да, бу ан эр бири озь ишине месулнет ташыгъанындан бир аз тюшюнджеге далдылар. Озьлерининъ ерине квалдырыладжакъ адамларны да, директор чагъырып теибилеген сонъ, яшларнынъ чырайы кульди ве кабинеттен мемнунлетликнен чыккып кеттилер. Эписи ишлерине къайтып ярынки кунге азырлыкъ коръдилер.

Шасенем кабинетте юзь бермесе де, кетеджегине, Назимнен бир афта берабер оладжагъына джан-юректен куванды. Арзыгюльнинъ ичине кин тюшти. О да бойле бир кезинтиге озюнинъ севимли Айдосынен тюшмек истер эди. «Эр шейде Шасенем, районгъа да, кон-

ференцияларга да, семинарга да Шасенем. Манга бир якъкъа чыкъмагъа сыра кельмей. Ишим-гуджим илядж ташымакъ. Кене яхшы, кнмерде Айдоснынъ машпасыла расткелип къалам. О да олмаса мен не япар эдим? Шимдиллик бутюн зевкъым, варым-варнетим Айдос». Арзыгюль бу тюшюнджелернен медпунктнынъ перделерини ачты, шприцлерни электрик собачыгъы устюне къайнатмагъа къойды, не ичюндир, сабадан берли агъзыны ачып бир лаф айтмагъан Шасенемнинъ бетине бакъып къалды.

— Шасенем апа, сиз менден бир шейлер гизлегенге бенъзейсиз, севген адамынънен ёлгъа чыкъмакъ эр кеске насип олмай,— деди о Шасенемнинъ халатыны тюзетип.

Шасенемнинъ эки козю пенджереле эди. Арзыгюльнинъ кинаели лафы онынъ къулагъына кирмеди. Халатынынъ дёгмелерини илиштирген сонъ, юксек къаснакълы фесини киймек ичюн кузьгю къаршысына кельди. Бу сефер сачларыны башы тёпесине топлап, такънесини киеджек олды. Сачлар такънеге сыгъмады. Тез-тез къата-лакълап энъсесине йыгъыштырды, о якъына, бу якъына «невидимкалар» тыкъыштырып лекитти ве такънесини афыдан башы устюне ташлады. Кузьгюде озюни бамбашкъа коръди. Козълеринде сёнюклик сезди. Бу козьлер онынъ юрегиндеки къозгъаланувны беян этип тура эдилер. Лякин оны эслейджек ве анълайджакъ адам бу ерлерде ёкъ эди. Олар асретлик атешинен яшып турмакъта эдилер. Назимнинъ гедже чыкъып кеткенини бу козьлер истей эдилерми, аджеба? Олар сабагъа къадар тавангъа бакъып юмулмадан яшып турдылар. Кирпиклер агъырлашса да, козьлерге юкъу кирмеди. О еринден турып Назимнинъ артында чапмакъ истеди. Къач керелер софагъа чыкъып онынъ урбалары асувлы тургъан бош йилке бакъты. Гедженинъ къаранлыгъында башыны алып чыкъып кетмек истеди. «Джаныны агъырттым йигитнинъ. Урбаларыны да уюлеп бералмадым. О бир даа меним козюме айлянып бакъмаз. Озю де пек атеш юрек, дегенненден къайтмаз бир адам экен. Кърымлылар эписи ойле олсалар керек. Я меним онынъ алдында не къабаатым бар? Эвге чагъыргъаным къабаатлымы? Аджыдым? Янъгъызлыгъыны тюшюндим. Чиберекнен сыйламакъ истедим. Къабаатым тек шунда ки, мен де янъгъыз къадыным...»

— Шасенем апа, тышта адамлар беклейлер, эсинъиз ериндеми шу?

Арзыгюльнинъ тааджибли сѣзлери ннает Шасенемни тюшюнджелер деръясиндан алып чыкътылар. О алень-аджеле столу башына кечти ве:— Айт, кирсишлер!— деп Арзыгюльге ишмар этти. Къабул башланды, невбетте беклегенлерининъ эписи бир къач купъ эвельси экимнинъ косътеришинен текрар келип корюнмеге давет этильген хасталар эдилер. Оларнынъ иши эксернетнен экимде дегиль де, Арзыгюльде эди. Онынъ шприцлери исе, къайнатылгъан, азыр туралар. Уйлеге къадар невбетте бир кимсе къалмады. Шасенемнинъ истегии де шу эди. Онъа ярып ёлгъа азырланмакъ керек. Бир саат къадар Арзыгюльни тенбилеп отурды.— Энгъ кереги шу ки,— деди Шасенем,— данма ишинъининъ башында олмалы-сыпъ. Бу диярда адамларнынъ сагълыгъы ичюн биз джевакярмыз. Къайдан билесинъ, апансыздан чобан хасталаныр. Аджеле ярдым косътермек керек, эким еринде олмаса, о адамнынъ джаныны ким къуртараджакъ? Бильмиш ол ки, сен ярындан итибарен эмшире дегильсинъ, экимсинъ. Устюнъе халатынъны, башынъа такъненъни кийип, мына бу столнынъ башында отурып, (Шасенем озюнинъ ерини косътерди) хасталарны къабул этерсинъ. Пек дешетли аллар чыкъып къалса, рацияны билесинъ. Мына меним апахтарларым, мына дигер медикаментлер. Эр шей сенинъ къолунъда. Мен эминим ки, сен озъ вазифенъе джиддий янашырсынъ. Айды, Арзыгюль сагълыкънен къал.

Шасенем онынъ янакъларындан опыти, халатыны, фесини чыкътарып ерине ильди ве аджеле адымларнен юрип кетти. Арзыгюль даа бир шейлер сорайджакъ олып ынтылды, лякин Шасенемнинъ чырайы салыкъ, кейфи бозукъ олгъаны ичюн лакъырдыны ичинде къалдырды.

Экинджи куню, акъшам устю олар Нукъускъа келип чыкътылар. Пек ёрулдылар. Хусусан Айдоснынъ машинасында къумлукълар ичинде, барханлар арасында еди саат силькишип турдылар. Шасенем ве Надежда бир-бирине таянып, афатлы денъизде къалгъан параходдаки киби, де о якъкъа, де бу якъкъа салланып, силькишип, эзиллип къалдылар. Назим огде, Айдоснынъ янында отурды. О энди мыргъасы чыкъаяткъан Шасенемни аджып, къач керелер озъ ерини теклиф этсе де, Шасенем разы олмады.

— Биз мында Надянен къучакълашып, бир-биримизни къорчалап кетемиз. Айдоснынъ янында отурмакъны да белясы бар, газ сасый,— деди о.

Назим бундан сонъ озюни сыкъмады, лякин машинанынъ выйылтысындан ве салланувындан онынъ лаф этмеге чареси къалмады. Барханлар арасында машина кимерде-бир ойле вызылдап къумгъа батып къала ки, къач керелер ерге тюшип, итеп чыкъбармакъ керек олды. Кимерде машина кетип тургъан еринден бурулып, аркъа тарафкъа айляна. Кене яхшы ки, Айдос теджрибели шофёр. Аджемилик мында кечмей. Биринджи барханынъ арасына кирдинъми, руль тутмагъа бильмесеиъ машинанынъ авдарыладжагъына ич шубе ёкъ. Айдоснынъ тек бир шейден къоркъусы бар. Боран. Къум бораны дешетли шей. Устюнъе докъуз балл юксекигишде денъиз далгъасы киби къум авдарылып келе. Машинаиъ да, адамлар да къум тюбюнде къала биле. Къум бораны вакътында, эйиси, машинапыны бир четке чекип отураджакъсынъ. Чюнки эвельки ёлдан бир нишан къалмай. Боран тынгъан сонъ ёлны озюнъ ясап кетеджексинъ. Айдос бу шейлернинъ къурты олып къалгъан. Эгер теджрибесиз шофёрнен бу алларгъа къалсанъ, Тахтакопюр ерине ким бильсин къайсы дияргъа барып чыкъарсынъ. О вакъыт сени ялынъыз вертолётлар араштырып тапа билелер. Шунунъ ичюн Айдосны бойле силькинювлер, сарсынтылар, рульнинъ къайдесиз бурувлары раатсызламай. О бойле мешакъатларгъа балалыгъындан берли алышып кельген. Шимди онынъ тек бир истегги бар. Боран чыкъмагъайды.

Боран олмады. Ава ачыкъ ве сакин эди. Тахтакопюр автостанциясына кельген сонъ, олар усть-башларыны къакъып, темизлеп бираз ял алдылар. Не олса да, сонъки автобускъа минип, илле, еримизге барып раат олайыкъ деген къараргъа кельдилер. Шасенем ве Надежданынъ баш явлыкълары, къашлары, кирпичкери, аякъларындаки узун къонучлы къара чызмалары бем-без тоз эди. Яхшы ки, джинси штанлары тоздан къоркъмай. Олар тез-тез бир-бирининъ устюни къакъып инсан сыфатына кельдилер. Назим исе, тозлангъанына къулакъ асмай козьден гъайып олып кетти ве бираздан беш он беляшипен, учь шише джилек лимонады кетирди. Къызлар буюк иштинен къапындылар ве чокъкъа бармай Нукъус автобусына минип озь ёлларыны девам эттирдилер.

Мусафирханеде олар ичюн ер таинленген эди. Шасенем ве Надежда бир одагъа тюштилер, Назим учюнджи къаттан озюнинъ чокътаи таныш одасыны сорады. О

мында дефаларджа геджелеген эди. Ода бош олгъа-
нында онынъ риджасыны ред этмедилер.

Саба саат онда республиканынъ бутюн районларын-
дан кельген семинар иштиракчилери Къаракъалпакъ
Автоном Республикасы Министрлер Советининъ медж-
лислер залында топландылар. Семинар башлады. Олар
беш кунъ ичинде он-он эки лекция динълейджеклер,
бош вакъытлары шеэрнен, онынъ тарихий ве меденний
оджакъларынен ташы оладжакълар. Шасенем ве На-
дежда лекцияларынынъ мевзуларыны язып алдылар:
«Къаракъалпакъ халкъынынъ улу бахты», «Къаракъал-
пакъ халкъ хозяйствосынынъ инкишафы», «Къаракъал-
пакъстанда социалистик медениетининъ чечекленмеси»,
«Къаракъалпакъстанда социалистик айванасравджы-
лыктынъ келеджеги», «Къызыл-Къумда ем етиштирюв
меселелери» ве пляхри.

— Мевзулар пек меракълы,— деди Надежда.—
Эписини динълемек керекмиз. Бойле семинарлар сийрек
ола.

Биринджи лекциядан сонъ, кунининъ екпиджи яры-
сында оларны республика тарихий музейине алып кет-
тилер. Музейде ойле меракълы материаллар бар ки,
мусафирлерининъ музейден чыккып кетеджеклери кель-
медди. Игирми яшларында Зубайда адлы къаракъал-
пакъ кызы озюннинъ гидлик вазифесини буюк истекле
алып бармакъта. Зубайда рус тилинде бульбуль киби
сыйлене.

— Мына бу одада корьдигиниз ресимлер ве экс-
понатлар Къаракъалпакъстанда Совет акиметининъ
тикленюви девирине багъышлангъандыр. Совет акиме-
ти Къаракъалпакъстанда кескин сынфый куреш му-
тында мейдангъа кельди. Англия, Америка империа-
листлери Орта Асиягъа озьлерининъ агентлерини ёллап
турдылар. 1918 сенеси майыс айында АКЪШ укюмети
Ташкентке озюннинъ белли разведчиги Тредуэллин ёл-
лады. Америка консулынынъ имаесинде ве онынъ тут-
къан вазнетинден файдаланып, Англия полковниги Бей-
линен бирликте совет акиметине къаршы исьян
азырлады. Олар атаман Дутовнен, ички душманлар ве
Каспий аркъасы беяз гвардияджыларнен багъландылар.
Интервентлерининъ запт этиджилек планларында Къа-
ракъалпакъстан айрыджа ер тутта эди. Къаракъалпакъ-
стан запт этильсе, инглиз интервентлерине Джунаидхан
бандасы ве Бухара эмирининъ ордусынен бирлешмек
мумкюн оладжакъ. Сонъра Чарджуй, Казалинск ве

Къызыл-Орда тарафкъа арекет этип, атаман Дутовнынъ бандасынен бирлешеджеклер. Ерли халкъ, онынъ активлерин, коммунист партиясынынъ ёлбашчылыгы алтында душманнынъ дешетли планыны дарма-дагыын этти. Къызыл аскерлер сафында Н. А. Шайдаков, Д. М. Костюков, Джума Аташев, Уразымбет Халмуратов киби бир чокъ коммунист-революционерлер пейда олдылар. Олар ерли халкълардан курешчен отрядлар тизип душмангъа къаршы чыкътылар...

Шасенемни Уразымбет Халмуратовнынъ такъдири айрыджа меракъландырды. О гидге суаль берди. Зубайда онынъ суалине залнынъ сонъуна чыкъкъан сонъ джевап бермекни ишандырды. Экскурсия сонъуна еткен сонъ, Шасенем, Надежда ве Назим гиднинъ меракълы икяесини динълемекни девам эттирдилер.

— Уразымбет Халмуратов бутюн бу фелякетли урушларда кечип сагъ-селямет къалды. Къызыл аскер Халмуратов пек чокъ дженкявер ярарлыкълар косътерди. Озь тувгъан шеэрини Джунаид бандитлеринден къорчалагъанда къуршун ягъмуры астына кирип, бир озю тезьялы пулемётны къуртарып къалдырды. О 1900 сенеси Турткуль районы Акъкъамыш коюнде фукъаре къорантасында догъды. Ои бир яшында экенде ана-бабасында оксюз къала. 1918 сенеси гонъюлли оларакъ Къызыл гвардияджылар сафына кире. Турткуль мудафасында актив иштирак эте. 1919 сенеси ноябрьде Н. А. Шайдаковнынъ отрядында Фильчев безъ казаклары ве Хан-Макъсумнынъ басмаджыларынен «Назархан» деген ерде дженкеше. 1920 сенеси Ходжейли, Куня-Ургенчин азат этювде куреше, 1922 сенеси Ильялынынъ мудафасында иштирак эте. Ташкент окъув юртларына кирмек ичюн Турткульде ачылгъан азырлыкъ курсыны битире ве Ташкент медицина техникумына кире. Дёрт йылдан сонъ, медицина алий окъув юртуна кире. 1932 сенеси Орта Асия девлет университетининъ медицина факультетини мувафакъиетле битире. Халмуратов Уразымбет республика хастаханесинде докъуз йыл баш хирург олып чалышты. Шу йыллар ичинде онынъ къолундан алты биинге якъын хаста келип кечти. Улу Ватан дженки йыллары Халмуратов юзлернен совет аскерин ве офицерлерининъ сагълыгыны къорчалады.

Халмуратов етминштен зияде медицина эмширесин азырлап чыкъарды. Онынъ тешеббюсинен Турткульде фельдшер-акушер мектеби ачылды. Бу мектеп ерли халкъларнынъ векиллеринден юзлернен фельдшер-аку-

шерлер окъутып чыкъарды. Онынъ чокътан-чокъ шегирдлери бар. Бугунъ олар республикамызынынъ бир чокъ хастаханелеринде корюмли экимлер, нейрохирурглар олып чалышмакъталар. Халмуратов автоном республика сагълыкъ-сакълав министрнининъ муавини, республика хастаханесининъ баш экими вазифелеринде чалышты. Къаракъалпакъ тилинде медицина саасында китаплар ве брошюралар язды. Республикамызда медицина ишлерининъ пионери Халмуратовны укюметимиз дёрт орден ве медаллернен мукафатлады. Шу джумледен Социалистик эмек къараманы Халмуратовнынъ кокрегини Ленин ордени ве алтын йылдыз ордени яраштырмакъта. Мына сизинъ суальге къыска джевап,— деп Зубайда сёзюни кести де, элине косътергич таячыгъыны алып, янъы группаны къаршыламагъа чапты.

Шасенем озю бир медицина хадими оларакъ, Уразымбет Халмуратов акъкъында чокъ эшиткен эди. Лякин онынъ эфсаневий кечмишинен теренден таныш дегил эди.

— Аджанп шей. Революция солдаты ве эким,— деди о.— Инсанлар атешли боранлар ичинден къан тёкерек чыккып эким олгъанлар. Бизлер чокъ бахтлы несильмиз. Догъдыкъ, сют, къаймакъ ичтик, окъудыкъ ве эким олдыкъ. Не элимиз сыланды, не балагъымыз.

Назим Шасенемнинъ козюне тикленип бакъты. Шасенем де озюнинъ айткъан сёзюнден насылдыр зевкъ алып, шахылдап кульди. Онынъ кулюкюсине Назим де къошулды, Надежда бир шей анъламаса да, индже дудакъларыны аралыкъландырып, о да кулюмсиреди.

Акъшамлыкъ аштан сонъ, Назим де оларнынъ ода сына кирди, Надежда киногъа бармакъны теклиф этти. Шасенем ве Назим индемедилер.

— Демек, меним теклифим кечмей, ойле олса, адё! Мен кеттим, адетиндже эки адам янынъда учюнджиси эр вакъыт арткъачтыр!— деди Надежда ве чар-чабик шифоньерни ачып, антерлерини сайлап башлады.

— Бизден айрылып кетмеге ашыкъасынъ, озюнъе кавалер таптынъ гъалиба?— деди Назим шакъанен.

— Мангъа кавалер не керек?— деди Надежда аркъасына айлянып.— Мына, о янымда.— Ойле дегендже йылдырым чабиклигинен келип Назимнинъ омузына къолуны къойды ве аякъларыны хачлап:— Мына, бакъ бизге, ярашамызмы?— деди Шасенемге козь ташлап. Назим джансыз адам киби сёйленмей отурды. Надежда онынъ омузларындан тартып тургъузды ве шифоньернинъ къа-

пысыны аякъ уджунен тюртип къапатты да кузбюне къаршы тикильди.

— Коресинъми йнгит, янынъда бойле къыз тургъанда санъа даа не керек? Токъта, токъта, мен шимди мынавы енъсиэни кнейим де...

Надежда шу ан башыны ашагъы эгильтип союнга башлады.

— Надя, яхшы япмайсынъ, янынъда эр киши тура, — деди Шасенем дарылып.

— Фу, эр киши! Онъайтсыз олса, аркъасыны айлянсын. Омюринъде пляж корьмеген киби лаф этесинъ, Шасенем.

— Бу ер пляж дегиль де, гъалиба?..

Олар бир-биринен итиразлы лафкъа тутунгъан арада, Назим чыкъып кетти. Къапынынъ япылгъаныны эшиткеннен Надежда антери ичинде комюлип къалгъан башыны тартып чыкъарды да, Назимге къычыраджакъ олды, лякин о энди мердивенлерден ашагъы тюшип кетмекте эди.

— Фу, — деди о антерини диван устюне ташлап. — Мынавы эр киши деген миллетни зынджырда тутаджакъсынъ. Кийинип етиштирамадым, энди къачкъан...

— Надя, сен пек сачма къыз экенсинъ. Афу эт маъна, бу кирли, бурюшпк бюсгалтернен утанмадынъмы?..

— Несен? Мен онъа бакъып турсун дедимми, ёкъса? Медений адамлар бойле вакъытта аркъасыны айляпалар. Менде темизлери де бар... О чемоданыны къарыштырып башлады.

— Керекмей, керекмей, — деди Шасенем онынъ тертипсиэлигине шашып. Сонъра къулакълыкъны алып Назимге телефон этти. Назим бир якъкъа чыкъмакъ истемегеннини, ёргъунлыгъы аля даа савушмагъаныны, китап окъуп яткъаныны айтты. Надежда баштан-аякъ урбаларыны денъштирип, чыкъып кетти.

Шасенем кроваткъа ясланды, терен хаялларгъа далды. Эльбетте, о даима Назимнинъ янында олмакъ истей эди. Онынъ бугунъ шеэрге чыкъувдан ред этмеси Шасенемнинъ кейфине бираз уймаса да, зорламагъа акъкъым ёкъ, деп яткъан еринден «Смена» журналынынъ саифелерини къарыштырып вакъыт кечирди. О да ёргъун эди. Козьлери юмулып юкъугъа далгъаныны бильмей къалды. Телефон чырылдысы онынъ татлы юкъусыны больди. — Назим олса керек, — деп къулакълыкъкъа узанды. Андан таныш олмагъан эр киши сеси эшитильди. Шасенем къулакълыкъны ташлайджакъ ол-

са да, сес девамлы суретте кызыны ресторангъа давет этип башлады.—Янымда эрим отура, чокъ баш кут-менъиз!—деди Шасенем ве къулакълыкъны ерине кыйды. О вакытны билъмек истеп небетчининъ янына чыкъты. Саат докъуз бучукъ.

— Даа эрте экен де, олгъаны-оладжагъы йнгирми дакънкъа юкъусырагъаным.

Онынъ аякълары эп юкъарыгъа, учюнджи къаткъа тарта эдилер. Шасенем озюни тутып оламады, одасына кирди, кичкене электро-чайнигине сув толдурып кыйнатты, ичине эки къашыкъ къаве ташлап, юкъарыгъа котерилди. Назимнинъ къапысыны тыкъылдатып ичери кирди. Юкъусындан абдырап уянгъан Назим три-косыны абул-къубул аякъларына сокъып, кроватнынъ ортасына ерлешип отурды. Шасенем скемле аркъасына асувлы тургъан индже чильтер майканы алып онъа узатты. Назим майканы зорнен тартып-тарткъычлап устюне кийди. Майка кичкене олгъанындан онынъ мазаллы вуджудына япышып къалгъан киби тартылып тура эди. Кокреги ве омузлары устюндеки къувурчыкъ юньлер индже чильтерчиклер арасындан тюртип чыкъкъанлары корюле.

— Ярын мен санъа янъы майка алырым,—деди Шасенем кыйгъырып.

— Керек олса, озюм де алырым,—деп кестирди Назим.

Шасенем ярымшар стакан къаве кыйды ве Назимнинъ къаршысына кечип отурды.

— Гедженинъ бир маалинде буны кыйдан тюшюнип таптынъ, акъыз?—деди Назим къавени иштианен уртлап.

Назимнинъ «акъыз» деген сёзю Шасенемнинъ юргине пек ярашты.

— Гедже дегенинъ не, даа акъшам башы. Надя кинодан кыйтмады.

— Демесе, юкъу мени серсемлетти гъалиба. Айса, юр сокъакъкъа чыкыйыкъ.

— Бугунъ чыкъмайджакъ олдыкъ да я?

Шасенем деми оны насылдыр бир сес телефон этип уяткъаныны айтмады, тышкъа чыкъмадан ред эткенининъ эсас себеби де шу олса керек эди.

— Ярын мен филармониягъа билет алырым. Къаракъалпакъ къызларынынъ оюнларыны коръмек истейим,—деди Назим.

— Къаракъалпакъ кызы янынъда отура да я?—

деерек Шасенем чинатийиннен незакетле онынъ бурнуна чертти. Назим индемети. Онынъ ичинде тюневип геджеден къалгъан сувукълыкъ уюм сюрмекте эди. О, Шасенемни сербест, айни заманда озюни тутмагъа бильген, сагълам ирадели экенине шаад олды. «Бельки янъылдырым, лякин о мени сева. Буюн арекети ве мунасетлерни буны тасдыкълай. Онынъ тербиеси ве меденнети яхшы анледен чыкъкъаныны косътерип тура. Шасенем акъыллы, дюльбер. Эльбетте, инсангъа аят къурмакъ ичюн дюльберликтен пек акъыл керек. «Дюльберлик азар, акъыл озар», деп текекель айтмагъанлар. Лякин бу эм акъыллы, эм дюльбер. Бир йылдан зияде о меним козиюм огюнде ишлей. Адамларгъа косътерген муамелеси, топлашувларда япкъан чыкъышлары, шахсен озюни алып барувы мени бойле фикирге кельмеге меджбур эте. Эр шей инсаннынъ озюне багълы экен. Орта Асия къызы. Санарсынъ Къызыл-Къум диярында ачылгъан бир гуль. Бойле юксек меденнетли олмагъа онъа ким огреткен? Авропалылар арасында онъа тенъ кельмеген перишанлар азмы? Онъа бу тербинени эвеля ана-бабасы ве озюнинъ шахсен дюньягъа бакъышы берген. Бу муреккеп меселе. Оны анъламакъ ичюн де башынъдаки миллионларнен мий дамарчыкъларыны ишлетмеге бильмек керек. Бизим исе, чокъумызынъ башындаки о акъыл хазинеси озъ функциясыны омюрийининъ сонъуна къадар беджермей ята».

— Назим, исе тюшюнип къалдынъ, я? Мен санъа кедер этмедимми?— деди Шасенем онынъ хаялыны бозып.

— Ёкъ, джаным, сенниъ киби Цха-Цхо кимге кедер эте билдир? Истесенъ сабагъадже отур.

— Мен кимсеге кедер этмей яшамакъ истейим. Дюньяда эиъ дешетли шей кедер этмектир. Инсан бутюн вакъыт озюнинъ кереклигини исе этип яшамалы. Эгер сен ич бир шейге, ич бир кимсеге керекмесенъ, бу яшайышнынъ биткени демек. Догърумы?

— Догъру. Лякин уют деген шей де бар. Инсан сонъки нефесине къадар уютнен яшай. Ойлеми? Уют исе, базан адамларны пек алдай. Уют этип бутюн омюрийини бош кечирмек мумкин. Албу исе, уютининъ ич омюрге кечирмек ичюн, курешмек керек экен. «Алмам пиш, агъызыма тюш», деп уют этип ятсанъ, о алманы кенардан келип къакъып ала да кете экенлер.

— Айса, сен де куреш, уютининъ джойма. Бахтынынъ ябанджылар къакъып алмасын.

Шасенем бойле дегенде къаршысында сусып турган Назимнинъ тюрленип кеткен чырайына бакъып къалды. Не ичюндир, умят сѣю Назимнинъ кейфини бозды. Ою сездирмесе де, ичтеп афакъанлангъаны юзюне чыкъты. О Шасенемге чокъ шей айтаджакъ олды, лякин озюни тутып бутюп дертнини ичине ютты. Шасенем шу умят лакъырдысынынъ артыны кесмек макъсатынен.— Айды, Назим ярынгъадже! Геджелер хайыр!— деерек дюльбер чересини даа зияде муляимлештирип Назимнинъ козлерине бакъты ве чыкъып кетти. Назим турып къапыны килитлегенде мердивенлерден тюшмекте олган Шасенемнинъ папуч давушлары эшитиле эди.

Саба саат докъузда олар семинар иштиракчилери ичюм махсус айырылган кафеде эдилер. Надежда «Родина» кинотеатринде Островскийнинъ «Без вины виноваты» киносыны корип, гъает теэссоратлангъаныны айтты. Бугунъ акъшам учеви де бир сѣзге келип Бердах адына Къаракъалпакъ девлет филармониясынынъ концертинге бармакъ ичюм анълаштылар. Билет меселесини Назимге авале эттилер. Шунунъ ичюм олса керек, экинджи тенефюстен сонъ, олар Назимни джойдылар. Назим шеэр раатлыкъ багъчасынынъ меркезий къапысы янындаки кассадан учь билет алып догъру мусафирханеге кельди ве къызларны беклеп кроватина созулды. Олар да эрте кельдилер. Назим олмаган сонъ, экскурсиягъа да бармадылар.

Концерт сскизде башлай. Къызлар экиси де антерлерини сайлап башладылар. Ангисини киймели, аджеба? Надежда узун енъли, якъасы бантлы креп-жоржет антерини кийди, Шасенем исе, чокътан берли киймеге авес эткен узун этекли, якъасы кокюслерининъ ортасына къадар оюлып тюшюрилъген, белли тарттырылган, чечекли панбархат антерини кийди. Экиси де невбетнен кузьгю къаршысына кечип тюзендилер. Экиси де узун этеклерини азгъана юкъары котерип мердивенлерден яваш-яваш тюштилер. Ашагъыда оларны Назим беклей эди. О Шасенемни бойле акъшам кийиминде биринджи кере корьди. Узун далгъалы къара сачлары омузлары устюнден авдарылган, ап-акъ юзьлю, ири ве сия козьлю Шасенем онынъ козюне дюнья дюльберни олып корюнди. Таксиге башта Надежда, онынъ янында Шасенем ве огде Назим отурдылар. Филармония узакъ олмаса да, бойле кийимде шеэр бою юрип кетмекни келишксиз таандылар.

Концерт пек меракълы кечти. Хусусан «Къыркъ

къыз» ансамблининъ чыкъышлары Назимнинъ юрегине пек ятты. Концерттен чыкъып шеэр багъчасында бир аз эгленген сонъ, Назим эки къызнынъ ортасына кечип, шең-шерамет мусафирхане бетке адымладылар. Ресторан янында бир-къач адам аркъаларыны айлянгъан алда лаф этип отура эдилер. Чешме янындан кечип, тал тереклерининъ талдасындан мусафирхане мейданына чыкъаяткъанда Назимнинъ энъсесине апансыздан бир юмрукъ тюшти. Назим абынгъанынен къызлар эки якъкъа зий-чув олып чекильген арада онынъ янбашларына къатты бир тепме даа яндырылды. Назим меселени анълады. Къачсынмы? Я къызлар? Демек, уджюмге кечмек керек. Назим бир къач адым арт-артына чекильди, онынъ керн чекилювинден юрекленген арсыз, къолларыны белине къойып янъы уджюмге азырланып тургъан арада, Назимнинъ башы, авадан вызлы учып кельген къатты агъач киби, арсызнынъ къурсагъына къадалды. О букленди ве тишлерини сыкъып ерге серильди. Шу арада тал тереклерининъ артындан бири даа чыкъты. Онынъ къолунда пычакъ бар эди. Шасенем милиция чагъырып къычырыкълап башлады. О пычагъыны опъайтлап Назимге таба адымлагъанда Надянынъ мых киби индже окчеси онынъ янбашына къадалды. Арсыз аркъасына айлянгъан арада Назимнинъ панджасы онынъ къолуны къайырды ве пычакъ ерге тюшип кетти. Шу арада Шасенемнинъ янында адамлар ве милиция хадимлери пейда олдылар. Арсыз ерде яткъан аркъадашыны ташлап къачаджакъ олды, лякин Назимнинъ панджасындан къуртуламады. Резиллер экиси де милиция къолуна тюштилер. Оларнынъ бириси Оразбай эди.

Шасенем Назимнинъ янында инджи данелери киби козьашлары тѣкип агълады.

— Мен бу адамдан къуртуламайджагъым, гъалиба? Энди уджюм этип башлады. Ярын саба милициягъа барып эпсинни айтып анълатмасам олмайджакъ.

— Ойлелери озъ мертебесини булурлар. Сен агълама,— деди Назим Шасенемнинъ сачларыны сыйпап.— Мен олгъанда сен ич бир шейден къоркъма. Бар, еринъе ят, раатлан.

— Сеннинъ киби арсланны эр вакъыт къайдан аладжакъсынъ?— деди Шасенем козьашларыны сюртип.— Бабама айтсам эки кунъде ер юзюнден джояр...

— Керекмей. Сеннинъ эвленгеннинъин эшитсе, озю де джюльыр. Оларны андан бош чыкъармазлар.

Шасенем Назимнинъ козьлерине сюзюлип бакъты.

«Сейнъ эвленгеннинъни...» Бу сѣзлер онынъ юрегинде хош ислер уяндырса керек, сувнынъ козю къапалгъаны киби, Шасенемнинъ де козьяшлары къурып кеттилер. Онынъ бу гедже Назимнинъ янында кетеджеги кельмедн. Лякин Назим юзь бермедн. Шасенем аякъларыны арткъа тарта-тарта папучлерини сюреп мердивелерден тюшип кетти.

Ярын, семинарнынъ учюнджи куню яшларнынъ тюшюнип тизген кунъ тертиби даа да яхшы эди. Олар Аму-Дарьяда катерге минип акъшам сефасы сюреджеклер. Семинар иштиракчилери бир кунъ эвель анълашып, билет сымарладылар. Кезинти бир саат девам этеджек. Аму-Дарья акъшамлары салкъын олгъанындан Надя ве Шасенем къырмызы къадифе штанларыны ве сьджакъ кофталарыны азырлап къойдылар. Шасенемнен экиси кеч маальгедже лаф этип юкъугъа далдылар.

Гедже саат учь къарарларында Назимни баш администраторнынъ янына чагъырдылар. Невбетчи онъа шеэр меркезий телефон станциясындан аджеле берилген шу ашагъыдаки сѣзлер язылы къагъытчыкъны узатты. «Назим, багъчаны боран басты, курешемиз. Турсунбек». Назим бу сѣзлерни окъуркен буз ичинде къалды. Сонъра буз ириди, беденинде, манълайында будюрбудюр тер тамчылары пейда олдылар. О Шасенемлернинъ одасына чапты. Эр кес татлы юкъуда, орталыкъ чым-чырт эди. Къапыны тыкъырдатып къызларны уятты. Шасенем Назимнинъ сесини эшиткенде еришден атылып кетезды. О эм къоркъты, эм севинди. Къоркъты — кене Оразбай бир шей чыкъаргъандыр деп, севинди — Назим оны ёкълап кельгендир беллеп. Эр экиси де янълыш чыкъты. Шасенем рациядан берильген хабери окъугъан сонъ, озюне кельди ве Назимни тынчландырмагъа тырышты. Назим шимди, шу дакъкъасы ёлгъа чыкъаджагъыны бильдиргеннен Шасенем онъа япышты ве геджелернен ёлгъа чыкъувнынъ файдасыз экенини айтты. Назим оны динълемеди. — Манъа саба багъчаны мытлакъ корьмек керек, — деди.

— Ойле олса, медицина министрлигинде Къызыл-Къум чобанлары ичюн «Аджеле ярдым» вертолѣты бар. Онынъ саесинде кете билесинъ, — деди Шасенем ве озю де кийшимеге башлады. Шасенемни анда яхшы таный эдилер. Невбетчи оны корьгеннен кулип къаршылады. Арадан ярым саат кечер-кечмез Назим энди авада эди. Шасенемни исе, неветчи машина мусафирханеге кетирип ташлады. Юкъусындан уянгъан Надя, аркъасы ус-

туне айлянып:— Не ишлеп юресиз шу?— деп ынъранды.

— Ишлеген шейимиз ёкъ, Назим кокте,— деди Шасенем устюни ортип. Надянынъ башкъа шей сорамагъа чаресн ёкъ эди. Танъ юкъусы экисининъ де юрегини байылтты...

Назим догъру Турсунбекнинъ эвине кельди. О даа юкълай эди. Козьлерини ачып Назимни корьгенде агълайджагъы кельди.

— Учь кунь личинде не олмакъ мумкюн?— деди Назим сабырсызланып. Турсунбек индемей урбаларыны кийди ве догъру багъчагъа кеттилер.

— Бинъ кере эшиткендже бир кере корьгенинъ яхшы,— деди Турсунбек Назимнинъ сабырсыз суаллерине джевапланып.— Бир чаре тапамадыкъ. Афат пек дешетли кельди. Арал тарафтан,— сауир бораны. Озюнен берабер бутюн чёлыннъ саксаулыны, янтагъыны алып кельди. Яхшы ки, гедже башлады. Чобанлар озь къошарларында эдилер. Ким билъсин не къадар мал джояр эдик...

— Мал сакъланып къалгъан амма... Багъчаны, не япаджакъмыз энди?

— Шимди барып корейик, Назим, анда бир фикирге келирмиз.

Олар башларыны асып индемей кеттилер. Саба, кунеш догъмаздан эвель олар багъчада эдилер. Назим башта арыкъ бетни козьден кечирди. Къарагъач ёлагъы къум тубюнде, базы фиданларнынъ ярысы, яхутта тек тёпелери корюне. Къарагъач ёлагъы бою кеткен меркезий арыкънынъ базы ерлери тюм-тюз олгъан, базы ерлерине несе бир дирем къум тиймеген. Арыкъ бою якъында сачылгъан айвалар ве ашламаларнынъ биринджи, екннджи сыраларыны къум баскъан, лякин зарарланмагъанлар.

— Къум селине къаршы къарагъач фиданларындан башкъа, арыкъ ве конделен сюрюльген ер ве терек чанакълары манна олгъан,— деди Назим бироз юреклеип. Онынъ чырайы кулип башлады, чюнки бойле афатларны мында эр вакъыт беклемек мумкюн. Шунунъ ичюн де онъа Къызыл-Къум дегенлер. Бойле афатлар олмаса, язда ягъмурлар ягъып турса, къыш къышлыгъыны этсе бу чёллер гуль багъчасына айляныр эди.

— Иш чокъ,— деди Назим багъчаны юрип чыкъкъан сонъ.— Бугунъ Бегдияр Надыровичнен корюшип бир къач кунь талакъа плян этмесек олмаз.

— Бегдияр Надырович шимди чобаиларнен огъраша. Мал фермаларыны кенешлетюв ишлерни онъа раатлыкъ бермей.

— О шимди эвиндедир, кеттик,— деди Назим чызмаларынынъ тозуны къакъып.

Айдоснынъ машинасы идаре алдында тура эди. Демек, Бегдияр Надырович анда. Олар идаре янына кельдилер. Айдоснынъ кабина ичиндеи тышкъа салынып тургъан аякъларындан тарттылар. О вайвалап уянды ве кене ятаджакъ олды.

— Гедже юкъламакъ керек, юресинъ къызларны раатсызлап,— деди шакъанен онъа Турсунбек.— Бегдияр Надырович эвиндеми?

— Эвинде олмаса мен бу ерде не япаджагъым?

— Эвинде олса, онынъ къапысы алдында барып беклемейсизми?

— О манъа ойле эмир береди. «Бираз юрмек де керек, менн эвден келип алма», дей.

— Сеннинъ шорбаджынъ кельгендже, юрчи барып Ерпулатовны тапайыкъ,— деди Назим. Айдос саатше бакъты.

— Шорбаджым йигирми дакъкъадаи бу ерде оладжакъ,— деп козьлерини айляндырды.

— Олса, олсуи, биз он дакъкъада барып келирмиз, Турсун агъа оны кутип тураджакъ.

Айдос стартерге басты ве Назимге ышмар этип кочип кетти. Ерпулатовны чай башында таптылар, ве тез-тез машинагъа отуртып идареге алып кельдилер. Бегдияр Надырович узун къонучлы кирз чызмаларыны кийген, кепъ адымларынен яваш-яваш кельмекте эди. О къаршысында тургъан Ерпулатов, Турсунбек ве Назимни корьгеннен адымларыны тезлештирди ве башыны саллап селям беререк, бирининъ къолуны тутмайып идареге кирип кетти. Столунынъ артына кечип, къалпагъыны четке чыкъарып къойды да Назимге бакъып:

— Къачан кельдинъ?— деди.

— Бу гедже.

— Нукъуста да афатмы?

— Ёкъ.

— Къайдан бильдинъ?

— Турсун агъа...— деди Назим Турсунбекке бакъып.

— Англашылды. Тамам вакътында келип еттинъ. Семшар сенсиз де кечер. Къызлар анда къалдылармы?

— Эбет. Бегдияр Надырович, биз багъчаны корип

кельдик. Сизге риджа, адамларны эки кунь талакъагъа чагъырайыкъ...

— Кимни? Чобанлар кьоюнларны ташлап кельсин-лерми?

— Ёкъ, Бегдияр Надырович кой джемааты ве кьурджыларны. Мен буравджыларгъа да риджа этип бакъарым. Бойле япмасакъ багъчамыз гъайып, мысырбогъдайлыкънынъ да ярысы къалгъан. Арыкыны бир куньде темизлесек ярысыны даа гъайрыдан экмек мумкюн. Ашламаларнынъ тублеринни ачармыз, арыкыны темизлермиз, къарагъачлыкъ ичиндеки кьумны исе, догърудан-догъру ёлакънынъ боюна чыкъарып обалармыз. Экинджи афаттан сакъламагъа маппа олур.

— Бу къадар ишни эки куньде япармыз, дейсизми? Ерпулатов, Турсунбек Назимнинъ фикирине кьошулгъанларыны тасдыкълаяракъ Бегдияр Надыровичнинъ суалине джевап оларакъ башларыны салладылар.

— Ойле олса,— деди Надыров,— эки дарбедар кунь иляп этинъиз. Асанов Къадыралиге айтынъыз кьурджылардан мумкюн дередже чокъча адам берсин. Бульдозер ве бир де юк машинасыны озю алып барсын. Назим, сен шимди Айдоснынъ машинасына мин де, бутюн объектлерни ве адамларны айлянып кель, мектепни де унутма. Эр кес талакъагъа чыкъсын!

Узакъ отлакълардаки чобанлардан башкъа, эр кес кьолуна курек ве кетмен алып, багъчагъа чыкъты. Иш пек тешкилятлы кетти. Башта ашламаларны буюк сакътылыкънен кьумдан темизледилер. Не къадар кьум йыгъылгъан олса, эписини арыкъ боюна ташып тѣктюлер. Арыкыны темизлегенде де кьумны четке чыкъардылар ве арыкъ бою экинджи бир маппа ёлагъы даа мейдангъа кетирильди. Биринджи куню бойле кечти. Экинджи куню уйле авгъанда къарагъачлыкъ кьумдан арынды. Бульдозер кенардан даа кьошма кьум обалап, къарагъач ёлагъы бою да бир метр къадар юксекликте кьум дивары ясалды. Акъшам устюнде афат нетиджесинде арыкъ башындан ташып бош йылгъагъа акъкъан сувны кене эски ёлуна бурдылар. Бу сув сабагъа къадар мысырбогъдайлыкъкъа барып етеджек. Афатнынъ нетиджеси бойле екюнледди. Бегдияр Надырович ишчилерге бир кьоюн сойдуруп уйлелик аш бермелерини буюрды. Аш вакътында талакъада иштирак эткенлерининъ эписине, дирекция адындан, эмек дефтерлерине кечирюв шартынси тешеккюр илян этильгени акъкъында эмир окъулды.

Назимнинъ ёргъунлыкътан сёнюккен козьлери кене эвелькиси киби нурланды. О учъ кунге рухсет сорап Самаркъандгъа чыкъып кетти. Онынъ джебиинде Эсма-нынъ мектюби сакълы тура эди.

ИГИРМИ АЛТЫНДЖЫ БАБ

Мемедемин агъа торуныны дёрт козьнен беклей эди. Омюринде козюнден яш чыкъмагъан къартнынъ, бугунъ Назим къучакълап опыкенде козьлери сыланды, дудакъ-лары къалтырады.

— Отур, балам, абу ерге, къана, айтчы не ишлеп юресинъ къуш учмаз иллерде?

— Къартбаба, ишим лек яхшы. Багъча биринджи япрачыкъларыны ачты. Ашламаларнынъ эписи тутты, демеге мумкюн. Тутмагъанларыны денъиштирдик.

— Сув етишеми?

— Арткъачынен.

— О ерде сувнынъ арткъачы олмаз. Не исе де, шу багъчанынъ емишини де коръмек истер эдим, амма... Энди зияде ихтиярландым.

— Корерсиз, къартбаба. Сиз юзге кельгендже розмариинлериниъ пытакълары ерге салынырлар.

Къарт мыйыкъ астындан кульди ве кене озюнинъ миндерчигине ясланып Назимге «дефтеринъни ал» манасында ышмар этти.

Алтынджы дефтер. «Къарлыджарда энди темель къурып яшамагъа башлагъан яш аиленинъ башына апансыздан фелякет къопты. Гедженинъ бир маалинде эки забит келип Велини, севимли омюрдеши Меръемнинъ сыджакъ къойнундан турсатып, алып кеттилер. Къайда, не ичюн? Буны кимсе бильмей. Меръемнинъ юрегине атеш тюшти. Буны насыл сёндюрмели? Мында, ят адамлар ичинде кимсеси ёкъ. Кимге барсын, дердини кимге айтып анълатсын? О Къарлыджарнынъ бутюн сокъакъларыны козяшларынен суварып чыкъты. Бир эвден дигерине имдат къыдырып чапты, кимседен, гонъюль алмакътан башкъа, файда тапмады. Ахыры Эльти анагъа барып дердини сёктю.

— Сизден башкъа меним мында кимсем ёкъ, Эльти анам, сиз бизни биринджи оларакъ бу койде коръдипъиз, сиз бизге шарант яраттынъыз, сиз бизим никямызыны къыйдынъыз ве эвлендирдинъиз, ярдым этинъ, ана,

моллакъама ялварынъыз, бирден-бир Велигни менден айырмасынлар. Онынъ бир гунасы ёкъ, оксюзликкен бу яшына келип, бир кунъчик корьмеди. Экимиз де козь ачып бири-биримизни корьдик. Бизим бахтымыз шу атешли севгимиз эди, ялварам сизге бу атешни сьндюр-мескилер, ярдым этинъиз!..

— Сен озюнъни ойле пек йибере берме, кызым, — деди Эльти ана. — Сенинъ Велигъе ич бир шей олмаз. Шимди дюнья къарышыкъ, дейлер. Бир къач кунъ тутар, къайтарып йиберирлер. Кир, кызым ичери, мен бир фал бакъайым санъа.

Мерьемнинъ фалнен чокъ алып берджеги олмаса да, Эльти ананынъ теклифини ред эталмады. Эльти ана безяз кьоюн териси устюне тиз чькюп отурды ве башындаки марамасынынъ уджларыны омузлары устюне къайтарып, бир авуч бакъланы сагъ кьулагъына якъын кетирди де, бир шейлер окъуп-окъуп саллады ве къаршысында, миндер устюнде отургъан Мерьемнинъ бурны тюбюне кетирип кьолуны ачты.

— Ым, кызым, нафиле агълайсынъ. Вели буюк бир арбий адамнынъ кьолунда. Елу ачыкъ. Кене санъа къайтып келеджек. Насылдыр бир къалабалыкълар ичиден чыктып эр санъа ынтыла. Онынъ бир душманы бар, узакъ ерде. Не ичюндир о душман сенинъ яшында-этрафынъда долана. Эльти ана бакълаларны бир даа саллап, авучыны ачты ве косьтергич пармагынен бир-эки бакъланы еринден тюртип юварлатты.

— Ым... Коресинъми, кызым. Вели кене санъа ынтыла. Анавы козю кьор оладжакъ душманнынъ янына туз тюшти. Демек, о мурадына иралмайджакъ. Шимди бир кере даа саллап бакъайыкъ, кызым... О кене авучыны ачты. — Демедимми, санъа! Мына Вели. Бакъса я? Экинъиз къучакълашып отурасынъыз...

Эльти ананынъ фалындаи сонъ, Мерьем бираз енъгиллешкен киби олды, лякин о анълы кыыз эди. Фалнынъ — фал олгъаныны, девирнинъ — девир олгъаныны яхшы биле эди. Даа якъында ана-бабасынынъ башына кельген фелякет онынъ козю огюнде тура. Озю зенгин табакъадан олса да, севгисининъ кучюнден онынъ козюне бир шей корюнмеди. О баба мирасындан ред этип кетти. Эм Захаргъа, эм Джелял бейге бу табакъадан чекильгенини ве эр бир шейден ред эткенни айтып кетти. Ред этти амма, я акимнет кене оларнынъ кьолунда да. Демек, бу фелякеттен кьуртулмакъ ичюн, учь ёл

бар экен. Я зенгин табакъагъа менсюп оладжакъсынъ, я оларгъа бойсунып яшайджакъсынъ, я да баш къалдыраджакъсынъ...

Меръсем терен тюшюнджелерге далды. Геджелери юкъламады. Чокъ адамларнен корюшти, субетлешти ве ниает тепменинъ къайдан урулгъаныны тюшюнип тапты. «Велининъ такъдири ичюн мен къабаатлым. Джелял бейнинъ айткъанларыны мен ондан гизледим. Бабамнынъ борджундан мен ред эттим. Велининъ бу шейлерден хаберни ёкъ. Бельки янъыладырым. Захаргъа барып кельмек керек. Бабамнынъ борджу олса, оны Захар биледжек. Эгер бу шей янълыш чыкъса, Джелял бейнинъ тили кесилер. Я башкъа шей олса... Даа не олмакъ мумкюн? Велининъ ич бир шейнен алып береджеги ёкъ. О чобан. Чёльде къоюн бакъып юрген адамда не къабаат олмакъ мумкюн? Падншамыз Александр азретлерин чешит тюрлю реформалар чыкъарып турмакъта. Койлюлер къуванаджакълары ерине зиддетлешелер. Кимсе-кимсени анъламагъан бир девир олды. Эр шей къарышып кетти. Эр алда мен ойле басылып къалгъанлардан дегилим. Мен кой балаларына музыка дерси берем. Янъы тешкиль этильген земство идаресине барып озь акъкъымны талап этерим. Башта къадыгъа барырым. Суд къанунлары кене руханийлернинъ къолунда къалдырылды. О да файда бермесе губернаторгъа, падишагъа барырым, Велининъ башына тюшкен адалетсизликнинъ себебин илле билirim. Раббим, яраббим ишиме къолайлыкъ бер, Велинини бефтан белялардан сакъла».

Акъикъатен падиша Александр II-нинъ реформалары койлю халкъыча чокъ шей ышандырса да, омюрде, дерсинъ, ич бир шей денъншмей къалды. Чюнки бутюн бу ишлернинъ башында дворянлар-помещиклер тура эдилер. Русие уездлери ве губернияларында мейдангъа кетирильген земство идарелери эсасен ерли халкънынъ — койлюлернинъ ишлеринен — ёллар ясамакъ, хастаханелер, мектеплер къурмакъ ве иляхри, огърашып башладылар. Онынъ башында тургъан реисни уезд топлашувларында сайласалар да, эп бир губернатор тасдыкълай эди. Койлерде волостной судлар мейдангъа кетирильди. Сиясий ишлерни суд палаталары, сенат, я да арбий судлар аль эте эдилер. Эксери алда бойле ишлерни судсыз чезе, ве махбюслерни мемлекетнинъ шималь ве сибирь районларына сюре эдилер. Рекрутчылыкъ о йыллары даа ясакъ этильмеди. Окъув ишлерине козь-къулакъ

олип турмакъ ичюн забитлер ве махсус козь этиджи-лер кьойылды.

Бутюн бу ишлерни ве янъы реформаларны кереги кибн огренген сонъ, Мерьем кимнинъ алдына тиз чекип барса, ишининъ файдасыз олып чыкъаджагъыны анълады ве догърудан-догъру губернаторнынъ озюне бармагъа кьарар берди. Лякин губернаторнынъ алдына бармакъ ичюн онъа Вели Одаман рефикъасы дегиль де, пане Марианна Прокопчук олмакъ керек эди.

Къарлыджарлыларнынъ губернатор дегенде отьлери патлай эди. Шимди бакъ сен, оларнынъ башына насыл къасевет тышти. Олар, дюнья кзурулгъанында берли бу койде бойле шей олгъаны ёкъ, деп къалтырап башладылар. Араларында насыл дава чыкъса бу куньге кельгендже къадыдан башкъа кимсени бильмей эдилер.

Акшам устю койнинъ къартлары топланды ве, «бир лети джагъайыкъ», деп къарчыгъада отурдылар. Лаф арасы Мерьем ве Вели Одаман меселесини ортагъа чыкъардылар. Биревлери:— Башымыз раат олсун десенъиз, Мерьемни койден чыкъарып ташлайыкъ весселям,— дедилер. Биревлери исе:— Я губернаторгъа барса не олгъан? О зенгин табакъагъа менсюп бир ханым. Энъ яхшы топракъларны помещиклер алдылар, бизге тузлу джарлардан башкъа не къалды, кююнларымызны чыкъармагъа, тувар айдамагъа еримиз ёкъ, индемей отурсакъ эвсиз де къалырмыз, сонъ бизлер де Велининъ дубарасына огъармыз. Барсын, Мерьем айтсын, анълатсын бизим вазнетимизни, бельки бир файда олур. Барсын, барсын!..

Эписи сусты ве ялынъыз молланынъ не дейджегини беклеп турдылар. О тесписини чекип сонъуна чыкъты, бир дуа окъуп бетини сыйпады ве:— Мен де сизге кюшулам,— деди.— Барсын, чюнки бойле кетсе вакъыф ерлеринден де кзуру къаладжакъкъа бенъзеймиз. Лякин губернатор азретлери огюне о къадын кишини йырткъ антернен йибсермек олмаз. Оны бойле алда губернатор къабул этмек дегиль, атта сарайнынъ азбарына кирсетмез. Губернатор алидженаплары алдына панкъызы олып бармакъ лязимдир. Мен бу ишке кисемден бир шей аямайджагъым.

Молла бойле деген сонъ эписи бир фикирге кельдилер ве саба Эльти ананынъ эв-эвден юрип пара топларасыны риджа эттилер.

Мерьем кой джемаатынынъ онъа косътерген алидженаплыгъыны ич бир вакъыт унутмайджагъыны ве халкъ-

нынъ бойле сыджакъ муамелесинден сонъ, Велиге олгъан севгиси ве онынъ халкъына беслеген урьмети къат-къат арткъаныны айтты. Эльти анагъа бирден-бир риджасы шу олды ки, озюнен берабер онынъ да кетмесини ве данма онынъ янында булунамасыны истеди. Эльти ана молла-эвге* буны айткъанда о атта бираз къопаиды ве авесликнен разы олды. Эльти ана элли яшларында сагълам ве семиз къадын эди. О бу кунге къадар озы коюнден бойле узакъ ерге чыкъмагъан эди. Шимди Мерьемнен берабер къошулып кетеджегине, шеэр кореджегине, пек къуванды. Мерьем исе, ишини теренден тюшюнип-ташынды. Ким биле, илериде Велининъ гонглюни къырыджи сувукъ лакъырдылар чыкъа биллир, оларгъа Эльти ананынъ ёл бермейджегине Мерьем эмшиликнен ишана эди. О анасы Элизабеттанынъ къыйметли мусафирлер къабул эткенде насыл антерлер кийгенини хатырлады ве озюнинъ элинен кельген сонъ, ойле материаллар тапып Авропа къадылары кийген модада эки антер тикти — робронд ве маитилья.

Кунешли яз сабасы. Къарлыджарнынъ тапталгъан топракъ ёлунда бир ат екили бедерка пейда олды. Бедерканы койнинъ къуюсында балалыгъындан берли озы атынен ишлеп кельген сувджи йигит айдай эди. Артта, койлюдже кийинген, башлары къат-къат шалгъа бюрюнген, аякъларында джарты калошлары ве юн чораплары олгъан эки къадын отура. Оларнынъ бетлери, беденлери сакълы, шаллар астындан тек козьлери йылтырайлар. Сувджи йигит губерниянынъ меркезини беш пармагы киби биле эди. Шунунъ ичюн олса керек ки, шеэрге бирде-бир ишнен кетиледжек олса, арабджылыккъа тек оны алып эдилер.

Бедерка шеэрининъ фазтонлар къатнашкъан къалабалыкъ сокъакъларындан кечип, чечеклер ве ем-ешил клумбаларнен ярашкъан тынч бир мааллеге чыкъып, тена ерде ерлешкен къавеханенинъ алдына келип токътады. Арабджы йигитке бу азбар яхшы таныш эди. О бедерканынъ арышларыны ерге тюшюрип, атнынъ хамутыны чыкъарды ве арангъа алып кетип малат ашлавы башына багълады. Эльти ана ве Мерьем бедерка янында бираз беклеп турдылар. Арадан беш-он дакъыкъа кечер-кечмез, орта яшларында гузель кийинген

---

* Молла-эв. Бу ерде акъайы-эри манасында. О заманларда къадынгъа эрининъ адыны айтып чагъырмакъ терблесизлик сайыла эди. Эрини «эв» деп чагъыра эдилер.

хызметчи къадын келип, оларны къавеханепипъ экин-
джи къатында ерлешкен агъач пармакълы бойдан-бой
софасы олгъан мусафирханеге алып чыкъаракъ, яхшы
джыйыштырылгъан бир одагъа кирсетти.

— Раатланынъыз ханымлар, мына гугюм, мына
къуман, мына амам, — деп чыкъып кетти.

Экинджи кушу саба, кунеш алтын нурларыны шеэр
устюне сепкенде, шеэрлилердже кийинген бу эки ханым
губернатор сарайынынъ янындаки мейдан багъча ичин-
де кезинмекте эдилер. Саат он бирлерде сарай багъча-
сынынъ буюктен-буюк, орынекли, чоюн кемер къапысы
алдына кельдилер.

— Сизге ким керек? — деди къапынынъ эки тара-
фында аякъ устюнде къатып къалгъан арбий кишилер-
ден бириси.

— Манъа губернатор джелап алийлерине кирмек ке-
рек, — деди Меръем вуаль астында кирпиклерини ойна-
тып.

— Вакътынъыз ташлендимиз?

— Ёкъ.

— Мына, бу якъкъа юрюнъиз, къаршынъыздаки са-
ры боялы эвнинъ единджи ханесине киринъиз, — деди
о къолуны сагъ тарафкъа узатып.

Олар сарай багъчасына кирдилер. Меръем рухсет-
наме алмакъ ичюн косътерильген эвге кетти. Сарай
багъчанынъ тёрюнде ерлешсе керек, бу ерден корюмей
эди. Эльти ана кенъ багъчанынъ эмен аллеясы боюнда
анда-мында ерлештирильген фындыкъ чубугъындап
орювлю язлыкъ скемлелерден бирине ясланып отурды.
Онъа ашыкъмагъа шей ёкъ эди. Бойле темиз авада,
шувулдап тургъан серин эмен тереклери астында, биъ-
бир тюрлю чечеклерини къокъусынен нефес алгъан
багъчада афталарнен отурмакъ мумкюн. Эльти ана бой-
ле ерлерни омюринде биринджи кере корьди. О кенди-
ни «ялап дюньянынъ дженнет багъчасында» зан этти.
Бираз беклеп сонъ, козьлери сарай тарафкъа айлянып
башладылар. О, энди Меръем бир къуванчлы хабернен
чыкъар, деп эп къапыларгъа тараф бакъа. Лякин, Ме-
ръем ойле тез чыкъыладжакъ ерге кирмеди.

Канцелярияда онынъ ким олгъаныны, къайда яша-
гъаныны, насыл ишнен кельгенини, акъайынынъ ким
экенини ве не вакъыт алынгъаныны тавсиятлы сорап
яздылар ве бираз беклеп турмасыны риджа эттилер.
Меръем оданынъ бир кошесиндеки къырмызы диван ус-
тюне отурды. О беклей. Не беклей, не дейджеклер? Бу-

чы озю де бильмей? Ах, бу беклемеклер бармы? Дюньяда олгъан энъ бетер шейлерден бири беклемек дегильми? Инсан не беклегеннин ве онынъ сонъу не олып чыкъаджагъыны бильсе, кене сабыр хазинеси тюкепмес, беклер эди. Бильмейип беклемек исе, учурымдан ашагъы кеткен ве къолларынен асылып къалгъан адамнынъ вазиятини анъдыра. Меръемининъ къандилъ алмасы къадар юречиги чапалана, кокюс къафесини патлатып чыкъаджакъ киби ура. Я онынъ юреги тюбюнде шимди бир юречик даа урмакъта. Шунинъ ичюн Эльти ана онъа корсет ташымакъны, тар белли антерлер киймекни ясакъ эткен эди амма, бугунъ бойле кийимге кенди къолунен ярдым этти. Этеги ерге тийген бу антерни Меръемининъ устюне кийдирген сонъ, озюнинъ чёкюрли пармакъларынен онынъ дюльбер беденини сыйпап-сыйпап, бутюн джиклерини тегизледи. Бутюн умуот бу антерде эди. Бу антер олмагъан олса, ихтимал оны къапыдан Эльти ананен берабер керн къайтарыр эдилер. Дюнья ойле, итибар урбада. Буны Меръем яхшы биле эди...

Губернатор креслосыны сагъ тарафкъа бирраз айляндырып, къаршысында сырыкъ киби къатып къалгъан арбий мундирли хызметчисине козь ташлаяракъ:— Динълейим,— деди.

Хызметчи къырмызы джылтлы папканы ачты ве сёзлерини дане-дана эшиттирип окъуды. «Марианна-Меръем, пан Прокопчук къызы, Вели Одаман рефикъасы. Сиз, алий дженапларнынъ узурьна кирмек ичюн теменна идерек рухсет соруйыр».

Губернатор креслосыны ерине айляндырып, башыны аркъагъа таяндырды да, төпеге бакъып:

— Марианна-Меръем... Пан Прокопчук... Бу насыл суляле? Сизде малюмат азырмы?

— Азыр, алий дженаплар!

— Динълейим.

Хызметчи кене аякъ устюнде тургъан ершиден къыбырмамайып, папкасыны ачты ве окъумагъа башлады: «Пан Прокопчук, орта дередже помещик. Марьянпул уезди Дженнишке волостында къыркъ десятин топрагъы, эки бинъ баш къоюны бар эди. Кечкен сененинъ август башкъалдырувларында имениеси ве малы дарма-дагъын этиле, кендилери эляк олалар. Онынъ ыргъаты Вели Одаман огълу бу башкъалдырувда иштирак этерек, паннынъ бинъ баш къоюны ве еяне къызы Марианнаны алып къача. Джан-Эрик волостында яшагъан Джелял

бейге сунхастлыкъ этеджек олдыгъындан койден къувула».

Хызметчи папкасыны япты ве губернаторгъа учъ адым даа якъынлашып, онынъ не дейджегини бир къач дакъыкъа динълеп турды.

— Бунтар! Онынъ рефикъасыны да коръмек истемейим!— деди губернатор чырайыны сытып.

— Рефикъасы Сиз алий дженапларнен корюшмекни къатнен талаб эте. О сизде меракъ догъура биледжек ханымгъа бенъзей, мантилья, вуаль!— деди хызметчи элини котерип суный тебессюмле.

— Чобан рефикъасы, маъна къабулгъа кельген. Бу не демек? Империямызынъ бир губерниясында бойле шей ола бильмез. Тез-тез чаресини корюнгъиз, сарай багъчасындан аякъларыны савуштырсын!— деди губернатор хызметчиге бакъмайып.

Хызметчи бир шейлер даа айтаджакъ олып ынтылгъанда губернатор онъа козь тикти де:

— Даа не беклейсинъ, англамадынъмы ёкъса?— деди сертликнен.

— Григорий Васильевич,— деди хызметчи губернаторнынъ дикъкъатыны джелъп этмек ичюн.— Марианна пане Прокочук Сиз алидженабларнынъ узурна пан къызы оларакъ кирмек истей. Бельки имене меселесидир...

Губернатор онъа къыйыш-къыйыш назар ташлап, дивар тюбюнде эйкель киби тургъан, инсан боюнджа къара махвазалы, балабан алтын пуллу сааткъа бакъты да:

— Еди дакъыкъа!— деп башыны саллады. Хызметчининъ кетмесинен кельмеси бир олды.

Къапыдан мантилья антерининъ этегини енъгыльден котерип, Мерьем кирди. Губернатор кресло артындан котерилип турды ве къаршысында реверансле* селямлашмакъта олгъан ханымнынъ бем-беяз эльдивенли** элини алып, пармакъларынынъ уджларыны буюк незакет иле дудакъларына тийдирди.

— Буюрынъыз,— деди губернатор ер костерип. Озю креслосына ерлешти.

— Аджаип шей, пан къызы ве бунтарь!..

— Биринджиси сай, экинджиси ялан, дженабий азретлери,— деди Мерьем вуалини кепъ къаснакълы шляпасы устюне котерип. Бу сёзлер онынъ дюльбер дудакъ-

* Баш энгилтип селямлашмакъ.

** Къадылар кийген модалы къолчакъ.

лары арасындан ойле бир зорлукънен чыккып кеттилер ки, беяз мангълайында пейда олгъан эки тер бюртючигини нагъышлы пошусынен яваштан басып алды. Вуаль ачылгъанынен губернатор Мерьемнинъ козьлерине баккып къалды.

— Насыл исбатларсынъыз, ханым?— деди о йымшакъ давушнен.

— Бабамнынъ кяхъясы Захар сагъ-селямет. Вели Одаман тынч йигит. Бунтарьларнынъ къанлы панджасындан мени къуртарды. Озю Къарлыджарда сакин яшамакъта эди. Мына, Сиз алидженабларгъа Къарлыджарлыларнынъ мураджаатнамеси. Мерьем кемик садефли редикулени ачып кягъытны губернаторнынъ алдына къойды. Губернатор хызметчисининъ онъа къалдырып кеткен къырмызы папкагъа козьлерини тикип:

— Я сизни пане Марианна, онъа рефикъалыккъа ким меджбур этти?

— Севги, дженабий азретлери. Мен оны он бир яшындан билем. Бабамнынъ досту Джелял бейнинъ эвинде...

Губернаторнынъ чырайы тюрленди. О лакъырдыны бу ерде токътатып Мерьемни баштан аткъармакъ истеди. Буны сезген Мерьем демик сёзюни дсвам эттирек, акъылына кельгенин айтып ташлады.

— Буны муфти Сеит-Джелиль Челеби эфенди де тасдыкълай биле,— деди о.— Вели бей юзлернен малынынъ саибн олгъан ве бунтарьларгъа къаршы тургъан варнетли табакъагъа менсюп шахслардандыр...

Мерьем омюринде даа бир кере ялан айтмагъан эди. Лякин бу ерде бойле демеге меджбур олды. Чюнки, Эльти ананынъ айткъанына коре, молла оларнынъ никъасыны къыймаздан эвель муфтинен корюшип фикирлешкен эмиш. Бу лафкъа эсасланып Мерьем де муфтининъ адыны агъды. Губернатор исе, бунъа зияде эмнет берди. О стол устюндеки папкада Джелял бейнинъ имзасыны эследи ве индемей папканы къапатып кенаргъа сюрди. Сонъра еринден турып Мерьемнинъ янына кельди, яваштан онынъ йымшакъ элини авучы личне алып:

— Къасеветленменъиз, пане Марианна, бизде олгъан малюматкъа коре оны рекрут джедвелине кирсеткенлер. Ярын муфти меним узурымда оладжакъ. Сизинъ киби гузель ханым, меним аягъыма тюшип мураджаат эткен сонъ, бир даа тешкерип бакъармыз,— деди.

Марианна кене тизлерини сындырып онынъ алдына эгилди. Губернатор итираз этти:

— Олды, олды, керекмей,— деп Марианнанынъ тирсегинден тутуп, догърулмасыны теклиф этти. Сонъра, онынъ козылерине джиддий бакъып:

— Эльбетте, бунтарьлар бизден алидженаплыкъ беклмесилер. Койлюлер шимди падиша азретлерининъ янъы реформаларыны къабул этип тынч отурсынлар. Мураджаатнамени бакъармыз.

Рекрут сёзюни эшиткенде Мерьемнинъ башы айланды, манълайында кене тер бюртючиклери пейда олдылар. Губернатор графинден сув тёкип онъа узатты, Мерьемнинъ алып ичмеге чареси ёкъ эди. Къолу къалтырагъаныны коръген губернатор орынекли, бюллюр фужерни онынъ дудакъларына якъын кетирди, Мерьем бир ютум юткъанынен козылерини ачты ве озюне кельди. Губернатор онынъ къолундан тутуп къапыгъадже озгъарды ве диварда асувлы тургъан шертли топузны тутуп тартты. Шу ан къапышы ачып хызметчи кирди. Мерьем вуалнини тюшюрп, йымшакъ килимлер бою хызметчининъ артындан адымлап канцеляриягъа кельди. Анда губернаторгъа кирмек ичюн онынъ къолуна берильген алтын ялдызлы арифлернен язылгъан рухсетнамени имзаладылар.

Мерьем сарай багъчасына агълап чыкъты. Лякин онынъ козьяшларыны кимсе коръмедди. Бу козьяшлар саба куньдогъар маальде эмен япракълары устюндеки чыкъ данчиклерини анъдыраракъ, вуаль астында йылтырамакъта эдилер. Булар къуванчтанмы, яшыкътанмы, неден себеп тыгъырып чыкъкъаныны озю де бильмей эди. Мерьем эмен аллеясы бою юрип, Эльти ананынъ янына кельгенинен онынъ бойнуна сарылды ве озь тувгъан анасынынъ багъырына басылып яткъан киби биркъач санне даа агълавыны девам этти.

— Къана, къызым, бир сёзнен олса да, айтчы, анълатчы? Вели сагъ-селяметми? Мерьем сонъки козьяшларыны юткъунып, зорнен олса да, тили уджундан:

— Сагъ экен, солдатлыккъа йибереджек олгъанлар,— деп кене окюрп агълады.

— Айды, тур къызым, бу ерде агъламакъ ярашмай. Онынъ да ери бар. Мусафирханеге барайыкъ, анда озюмиздже джайылып отурайыкъ ве экимиз де истегенимиз къадар агълап тожайыкъ,— деп Мерьемнинъ билгиинден тутуп турсатты.

Сарай багъчасынынъ кемер къапысы алдында сыра-

сыра фаэтонлар тура эди. Эпъ огдеки фаэтон яваштан оларныпъ янына келип япашты. Ярым саат къадар кетселер керек, олар энди маалле къавеханесининъ алдында эдилер. Фаэтонджы акъкъыны алып, мыйыкъ астындан тишлерини йылтыратып кульди де:

— Керек олса, ханымлар, сизинъ хызметинъизге азырым!— деп атларынынъ боюнларына асувлы чаньларыны тынкъылдатып фаэтоныны айдап кетти.

Мусафирханеге киргенлери киби, Мерьем союнды ве сабадан берли сыкъылып тургъан беденини, кокюслерини бошады.

— Ма, къызым, сокъ устюнъе мынавы татар антерини, вуджудынъ раат нефес алсын,— деди Эльти ана онъа бол антер узатып. Мерьем бираз тынчланды ве онынъ агъзындан чыкъаджакъ лакъырдыны сабырсызлыкънен беклеп тургъан Эльти анагъа бакъты да:

— Акъшам бу кишимлерини эзнетини кене чекмек керек оладжакъ ана,— деди къасеветли давушнен. Бойле дегенде гуя Эльти ананынъ къулакъ зарыны патладжакъ киби бир сес чынъылдады.

— Вай, балам,— деди о тюшюнджеге далып.— Ишинъ даа битмеген экен де...

— Битмеди, ана. Велини бефтан атешине ташлагъанлар. Бунтаръ джевелине кирсеткенлер. Эписи Джелял бейнинъ тепмеси.

— Вай, вай, яраббим, бир чобан баланынъ не этмиши бар да, бу алларгъа къалдырдынъ, сен ярдымджысы ол, яраббим!

— Бизге бугунъ, бу саат муфтиге бармакъ керек, ана,— деди Мерьем къасеветленип.— Чюнки о, ярын губернаторнынъ узурында оладжакъ экен. Анда бизим лакъырдымыз да чыкъаджакъ гъалиба. Мен онъа Велинен никялы олгъанымыздан муфтининъ де хабери бар дедим. Буны сиз манъа айткъан эдинъиз, акъылынъыздамы, ана?

— Эбет, эбет, акъылымда, къызым. Ойле лаф олгъан эди. Муфтининъ эвине бизим сувджы йигитимиз бир къач кере барып кельген эди. Мен бир молла къарысы, Эльти ана олгъан сонъ, онынъ эвине бармагъа эр вакъыт ёлум ачыкътыр беллейим. Шимди арабаджыны чагъырайым да ёлгъа чыкъайыкъ,— деди Эльти ана ве алель-аджеде джыйшынып азбаргъа чыкъты.

Арабаджы йигит акъикъатен муфтининъ яшагъан эвини биле экен. О Къарлыджарнынъ молласынен бу эвге бир къач кере келип кеткен, лякки муфтини козю-

нен корьмеген. Арабаджы йнгит бедерканы юксек дивар янындаки дут тереги тюбуне янаштырып токътады.

— Мына, кельдик,— деди о дивар тарафны башынен косътерип.— Къапысы сагъ тарафта. Чанъыны къақып кире билесингъыз.

Эльти ана чокъ тюшонип отурмады. Мерьемге ишмар этип бедеркадан тюшти ве догъру къапыгъа кельдилер. Чанъны бир къач кере чынъылдаттылар, азбарда копек гъырылдап башлады. Бираз бекледилер, къапышы бир бала ачты. Олар азбаргъа аякъ баскъанлары киби, бойдан-бой, узун джам софанынъ учь басамакъ мердивенниден бир яш къадын тюшип, догъру мусафирлерни къаршыламагъа чыкъты. Олар юз йыл бир-бирлерини бильген адамлар киби, къучакълашып, аркъаларыны таптап, опюшип корюштилер. Бу муфтининъ якъында эвленген огълунынъ къадыны экен. О мусафирлерни эвге давет этти. Бираздан оларгъа хошкельдиге алтын фесли, йпишли къушакълы, семиздже бир къадын кирди. Бу муфтининъ рефикъасы эди. Къаве ичильди, ал-хатир соралды ве инает Эльти ана озюнинъ ким олгъаныны, къайдан кельгенини ве Челеби эфендиде бир мунм ишлерни олгъаныны айтып анылатты. Муфтининъ рефикъасы оларны башкъа одагъа алып кирди ве не ишнен кельген олсалар, динълемеге ве ярдым къола узатмагъа азыр экенини бильдирди.

Меселе анылашылды ки, муфтиге къадын кишилер бир ишнен кельселер, оларны муфтининъ рефикъасы къабул эте экен. Эльти ана Мерьемге ишмар этти, о кене шу демни къаве ичильген одада айлянып юрген келишининъ янына чыкъты. Келин бугунъ акъшам губернатор сарайында оладжакъ балгъа азырлыкъ корьмекте эди. О антерлерининъ бирини чыкъарып, дигерини кие ве кузьгю къаршысында турып анги антери зияде келишкенини бильмей эфкъярлана эди. Мерьем онъа антер сайламагъа ярдым этти. Яш келин онынъ дегени киби кишинмеге разы олды ве шу ан эрине корюнмеге кетти. Бираздан эрининъ къолундан тутып кельди ве Мерьемнен таныш этти. Муфтининъ огълу Мерьемге озь тешекюрини бильдирди. Яш къонакъбайлар экиси де Мерьемни озьлеринен берабер бал акъшамына давет эттилер.

— Даветингъыз ичюн тешекюр,— деди Мерьем бираз озюни къолайсыз вазнетте ис этип.— Менде даветнаме ёкътыр. Сизлерге кедер этмек истемейим.

— Ёкъ, ёкъ, бараджакъмыз, берабер бараджакъмыз,— деди авропаджа кийинчи башлагъан келин.

— Даветнаме ярым сааттен меним къолумда олур. Ич де къасеветленменъиз,— деди эри, ве чыкъып кетти.

Келин Меръемнинъ ярдымынен эм кийине ве эм де эрининъ губернатор канцеляриясында чалышкъаныны, бутюн сарай хызметчилеринен ве шахсен губернаторнен таныш олгъаныны айтып анълатты. Меръемнинъ де арагъаны бу дегиль эдими? Эгер даветнаме кетирилъсе оларнен берабер къошулып кетмеге джан юрekten авес этти. Лякин буны Эльти анагъа насыл билъдирмели?

Бу вакъыт ичинде Эльти ана муфтнининъ рефикъасына бутюн меселени айтып анълатты. Ишининъ сонъу яхшы нетидженен екюлленсе, арабагъа юклер беш дане къара къоюн алып келеджегини ант-емин этип билъдирди. Ярын муфтинен губернатор корюшкенде бу меселе акъкъында мытлакъ лаф чыкъаджагъыны къайта-къайта айтты. Арадан ярым саат кечер-кечмез Эльти ана къуванып чыкъты ве Меръемге эрте ярыкъ мусафирханеге къайтмакъны теклиф этти. Лякин келин одасында эки тувгъан киби лаф этип отургъан дживанларны корьени киби сёзю ярым къалды.

— Сиз ич де раатсызламанъыз,— деди келин Эльти анагъа чевирилип.— Биз Меръемнен бугунъ акъшам берабер оладжакъмыз. Шимди арабаджи йигитни ёллашъыз, барып тез-тез Меръем ханымнынъ кийимлерини кетирсин.

Меръем ве Эльти ана бир-бирине бакътылар, экиси де хошнутлыкъ иле бу фикирге сёзсюз разы олдылар.

Муфтнининъ къадыны, Меръем ве Вели Одаман меселесини эрининъ янына кирип, тавсиятлы суретте анълатты. Къарлыджар молласыны муфти шахсен таний экен. Шимди озю бироз алсыз олса да, Эльти анагъа чыкъып хошкельди айтмагъа разы олды. Бу эсли-башлы, кесментик адам элине алтын ялдызлы таягъыны алып, мусафир одасына чыкъты. Анда Эльти ана ве Меръемнен корюшти, мусафирлернинъ экиси де буюк таъзим иле эгилип муфтнининъ къолуны олтилер.

— Мен сизинъ ишлернен таныш олдым. Къарлыджар молласы озь рефикъасы иле сизни ёллагъан экен, мен онъа къашам, бу иште бир янълышылыкъ олса керек ки, аль этпльмесине мумкюн дереджеде къол тутарым,— деди муфти ве афу сорап озь одасына къайтты.

Бу вакъыт ичинде арабаджи йигит Меръемнинъ богъчасыны алып кельди. Келин буюк севинч иле Меръемни

ве Эльти ананы озь одасына кирсетип, къапыны мандаллады ве бал акъшамына азырланып башладылар.

— Ах, ойле падишалар олгъан ерге мени де чагъырса эдилер,— деди Эльти ана дживанларнынъ авесликнен кийингенлерине сукъланып.

— Сиз де барынъыз, ана. Менде эки антер бар, бири сизге бири манъа,— деди Меръем къуванчлы козьлерини келинге тикип. Келин кульди, бир шей айтмады. О Меръемнинъ бу лафыны шакъа ерине къабул этти.

— Шашма, балам. Сенинъ антеринъ меним не ерме сыгъаджакъ?— деди Эльти ана шакъалашып.— Манъа бойле учь корсет кийсетсеныз де азлыкъ этер... Ич оладжакъ шейми, къызларым, мурадым шакъа. Сиз озь ишинъизни бакъа беринъиз, меним зырылтыма чокъ къулакъ асманъыз. Ойле шей ичюн моллакъам мени, тип-тири, я Къарлыджарнынъ къуюсына ташлар, я да атешке якъып, кулюмни авагъа савурыр, тюзюмни де коръмесинъиз.

— Мен де Велининъ атешинден къоркъам, ана. Бу шей бир кунь илле мейдангъа чыкъар. «Велининъ къарысы бал акъшамына баргъан», дерлер. Бунъа Вели ич разы олмаз. Мен оны белядан къуртараджакъ олып къолдан гъайып этерим, деп къоркъам.

— Ым-м... Аллау таала асыл сени терен акъылнен яраткъан, къызым. Бизим матюв башымыз ойле шейлерден марум къалгъан. Догъру айтасынъ, бир тюшюнип бакъайыкъ.

— Мында тюшюнге не бар?— деди келин Эльти анагъа айлянып.— Сиз бугунь бизде алла мусафирсинъиз. Меръем меним акърашым, къаны сыджакъ, бир корьгенде бегендим. Оны мен давет этем.

— Билесинъми не, къызым?— деди Эльти ана юрекленип.— Биз буны ичимезде сыр этип къалдырырмыз. Велининъ ич бир шейден хаберни олмаз. Мында бир тюрюлю яманлыкъ ёкъ. Яхшы ки, сен авропаджа ойнамагъа билесинъ, бираз эгленир, гонгюль язар келирсинъ. Мен сени мусафирханеде беклерим.

— Бунъа эмни ола билесинъиз,— деди келин.

— Мен сенинъ япынгда олгъанда ич бир шейден къоркъма,— деди Эльти ана Меръемге ишанчлы назар ташлап.

— Сёз бир, алла бир,— деди текрар келин.

— Эльбетте, мен Велиден ич бир шей гизлеп оламам. О эр шейни олгъаны киби билъмек керек. Эгер

мен онъа бу ишлер Джеял бейнинъ тепмеси олгъаныны айтсам, Вели онынъ башыны...

— Айды, балам, о якъышы сонъ бакъармыз. Сув корьмезден алдын папуч чыкъармайыкъ. Биз мында Велини къуртармакъ ичюн кельдик. Мурадымызгъа намусымыз-ырызымызнен иришсек, алла бизге эр вакыт ярдымджи олур. Не айтаджакъмыз, не гизлейджекмиз, о бизим экимизини ишимиз. Оны сонъ корермиз. Джеял бей озь мертебесини озю булур. Аюв кендине чукъур къазгъанда топрагъыны башына ташлай экен.

— Сиз пек тереи къасеветке далманъыз,— деди келин оларны аджып.— Меним эримнишъ къолундан чокъ шей келир. Эр алда канцелярия хадими. Сизни ишинъизини де чаресини тапар. Мен шунунъ ичюн Мерьемни озюмизнен берабер теклиф эттим. Эр шей аль олуныр. Бунъа бенъзер шикъетлернен кельген тек сиз дегильсинъиз. Мерьемнинъ такъдирини менимкише пек бенъзей. Мен де узакъ диярларнынъ бульбули эдим, лякин бу къафеске тюшмеге меджбур олдым...

Келин башкъа лаф айтмады. О Мерьемнен берабер яхшы кийимге, эр кестен дюльбер олып корюмге тырышты. Онда олмагъан антер ёкъ эди. Меселе шунда ки, ангисини сайлап киймели? Олар Эльти ананынъ ярдымынен яхшы кийинди ве тюзендилер. Мерьем бугунъ робронд антерини кийди. Толу ве ачыкъ омузларына сачларынынъ уджларыны къувурчыкълатып саркъытты. Къолларына исе, билеклерини къаплап алгъан узун енъли без эльдивенлер кийди. Башында кене шу шляпа, кене шу вуаль. Айни шунунъ киби де келин кийинди. Муфтининъ огълу оларны фазтонгъа давет эткенде буюк эшкъ ве итибар иле:

— Сизни бугунъ бир-биринъизден феркъ этмек мумкюн дегиль, ханымлар — деп шакъалашты.

Бал акъшамы башлады. Залда Мерьемге кимсе къулакъ асмады. О кешарда ошеклешип отургъан ханымларнынъ янына чекилип, ойнагъанларны сейир этип турды. Буюк залнынъ ичинде къадын туалетининъ агъыр къокъусундан быкъкъан эр кишилер, тосат-тосат озь ханымларыны къалдырып, сарайнынъ балконины чыкъып темиз авада нефес алып келе эдилер. Базылары исе, кучюк-кучюк болюклерге кирип, чешит сой шарапларнынъ лезетини бакъып кейфленмектелер. Залнынъ ортасында оюндан сонъ къалабалыкълашып къалгъанларнынъ дикъкъатыны джелъп этерек, ортагъа узун бойлу, самайлары чаларып башлагъан, перчеми яхшы

таралгъан, атлас шлафрок кийген, дюльбер бир адам пейда олды. О къолларыны учь кере шапылдатып, адамларны тынчландырды ве отькюр давуш иле:

— Губернатор дженаблары!— деп иляи этти. Шу арада залныъ ортасындаки ханымлар бир четке, эркеклер дигер тарафкъа чыкъып сырагъа тизильдилер. Губернатор пейда олгъанынен эр кес реверансле селямлашты ве шу ан оркестр менуэт халып башлады. Оюнгъа кимсе тюшмей. Губернатор ханымларыны козю иле сюзип чыкъты, ве Мерьемнинъ янына кельгеннен токъталып, къолуны узатты. Мерьем, азгъана ерге чёкюп, губернаторнынъ къолундан тутты ве экиси ортагъа чыкътылар. Оларнынъ артындан экишер-экишер олып, эр кес озь ханымынен оюнгъа тюшти. Эр кесинъ дикъкъаты, шубэсиз, Мерьемде эди. Чюнки, бу акъшамдаки балда иштирак эткен ханымлар арасында бир-бирини таныгъанлар чокъ олса да, олар Мерьемни бильмей ве танымай эдилер.

— Сизде къаданс* пек догъру, ханым,— деди губернатор хошнут олып.— Бойле провинциалкалар ялынъыз меним губерниянда ола билир!

— Сизинъ сагълыгъынъыз ве бахтынъызгъа даима дуаджымыз,— деди Мерьем кулюмсиреп.

— Биз ойлелерини эстен чыкъармаймыз.

— Тешеккюр Сизге дженабий алийлери.

— Шубэниъиз олмасын.

Оюн эп къызыша берди. Чифтлер залда алкъа ясап тегерек айлянмакъталар. Кимсе оюн алкъасындан чыкъмай. Бу айып. Чюнки оюнны губернатор башлады, эвеля о токътамакъ борджлу. Мерьемнинъ энди гонъюли чезильди, о губернатордан беклеген сонъки сёзюни эшитти. Бу даа бир шей демек олмаса да, гонъюнде умют догъды. Чырайы даа зияде ачылды, губернаторнынъ узун къоллары астында учып кетеджек акъ гогерджин киби фырланмакъта эди. Адетиндже губернатор оюнны чокъ созмай тургъан. Бугунь исе, о буюк залны бешинджи кере айлянмакъта. Терлеп башлагъан ханымлар Мерьемге таба сытыкъ чырайларнен козь ташласалар да, Мерьем ич бир кимсеге къулакъ асмадан айлына берди. Губернатор залнынъ башына кельгенде токътады, онынъ артындан бутюн чифтлер эллерини йиберип, ельпазелерини ельпиретип башладылар. Муфтининъ огълу, биз энди келин, деп алыштыгъымыз

* Къаданс — оюнда такт ве ольчю.

рефикъасы иле Меръеминиъ янына кельдилер. Губернатор оларны таныды, баш саллап селямлашты ве эпсинни пуиш* ичмеге давет этти. Меръеминиъ энъ къоркъкъан шейи де бу эди. Лякин, чаре ёкъ бармакъ керек. Тегерек стол башына кельгенлериниен хызметчи къол устуне табакъ тутаракъ, дёрт къаде пуиш алып кельди. Губернатор бирини алып Меръемге узатты, экинджиини озю алып, буюк незакет ве тебессюм иле Меръеминиъ козьлерине бакъаракъ, сонъунадже ичти. Меръем къадесини дудакъларына тийдирип алды ве губернатор ичип битирген сонъ, къайтарып табакъкъа къойды. Куньдюз онынъ узурьна Меръемини алып кирген хызметчи кельди. Губернаторны кенаргъа чагъырды. Онынъ не демек истегенини губернатор сёзсюз анълады. Демек, онъа кетмек керек. Эписинден афу сорап, шу ан, алель-аджеле болюмден чыкып кетти. Меръем бир шей сораиджакъ олып, онынъ артыдан ынтыладжакъта, келин козюнен ишмар этип оны токътатты.

Меръеминиъ де бутюн арзу-истегин бу эди. Онъа энди не бал акъшамы керек, не губернатор. Залда кене оюн башлады. Меръем шу болюмде бир озю отурып къалды. О энди ханымларынъ козюне корюммеге истемеди. Онъа бал акъшамындан чыкып кетмек керек эди, амма, не япсын, янъгъыз дегилъ. Оны мында алып кельген аркъадашлары бар. Олар исе, ойнамагъа, зевкъланмагъа кельдилер. Бир озю чыкып кетсе, олмайджакъ, оларнынъ джаплары агъыра биледжек. Сонъ бутюн башлангъан иш нафиле олып чыкъаджакъ. Ёкъ, онъа чыдамакъ керек. Келинини ве муфти огълуны беклемек керек...

Оюн биткенинен келин шень-шерамет, шакъылдап онынъ янына кельди.

— Невбетски оюнгъа меним эримнен тюшерсинъиз, Меръем, — деди.

— Джаным, эгер мумкюн олса, мен бу залдан азат этинъиз. Башым пек айляна, къусаджагъым келе, — деди Меръем къурсагъына япышып. Келин онынъ юкюю олгъаныны шу ан сорап билди ве аман эрине чапты. Олар Меръемини озгъармакъ ве озь фаэтонларына къойып йибермек къарарына кельдилер. Шу ан келин онынъ къолтугъындан алып болюмден чыкты. Оларнынъ къапыгъа таба догърулгъанларыны корьген ханымлар бутюн дикъкъатыны Меръемге джелъп этилер. Меръем

* Махсус азырлангъан шарап.

ич бирине айлянып бакъмадан хызметчининъ ярдымы-
нен залдан чыккып кетти. Энди, анда истегенлеринъ къа-
дар миш-мишленсинлер, башлары айлангъандже фыр-
лансынлар, Меръемнинъ оларнен алып-береджеги ёкъ.
Хызметчи оларны сарайнынъ мердивенлеринден тюш-
кендже артларындан бакъып къалды. Ава ачыкъ эди.
Кокте йылдызлар парылдай, олар дерсинъ, Меръемнинъ
бахтына къуванышалар. Серин ельчиктен эмен терек-
лерининъ япракълары шытыр-шытыр тепренемкте эди-
лер. Багъча бою юреркен, кемер къапыгъа якъынлаш-
къанда, апансыздан оларнынъ алдында Эльти ана
пейда олды. О мусафирханеде дегиль де, Меръемни
багъчада беклей экен. Эльти ана Меръемни ве оны оз-
гъарып кельемкте олгъан келинин, онынъ эрини корь-
гешинен еринден атылып кетезды.

— Къана, кельчи, къызым, ай ярыгъында бир бетн-
нъе бакъайым,— деди о, ве Меръемнинъ юзюни ачып,
диккъатнен эследи.— Шукюръ, яраббим, намусынънен
къельдинъ, балам, козьлеринъден таныйым. Энди меним
юзюм эм аллапынъ, эм де джемаатнынъ огюнде ачыкъ.

Эльти ана къуванчле Меръемнинъ къолтугъындан
алды ве келинининъ эринен къайтып бал акъшамына
кирмелерини риджа этти. Олар афу сорап энди къызы-
шып кететкъан бал акъшамына къайттылар.

Меръем багъча бою адымларкен акъшамнынъ на-
сыл кеккенини, губернаторнынъ бир оюндан сонъ чы-
ккып кеткенини, бутюн ханымлар кунъджюликле онынъ
артындан бакъып къалгъанларыны буюк къуванч ве
эшкъ иле айтып анылатты.

Кемер къапы огюндеки фазтонджылар арасында ке-
не шу, кунъдюздеки мыйыкълы тура эди. О бутюн фаз-
тонджыларнынъ огюне чыккып, фазтоныны къапыгъа
яктын айдап янаштырды.

— Эски еринъизгеми?— деди о мыйыкъларынынъ
уджларыны сыйпап.

— Чокъ ырджайма, айдай бер!— деди Эльти ана
фазтонгъа ерлешип. Атлар башларыны къайырып, чанъ-
ларыны чынъгылдатып кочтилер.

— Къайда?— деди фазтонджы текрар.

— Айдай бер!— деди Эльти ана кене де ве шахыл-
дап кульди.— Шеэрнинъ энъ яхшы сокъакъларыны, энъ
яхшы багъчаларыны, энъ яхшы тюкялларыны — эписп-
ни косътер бизге йигит олсамъ.

— Парангъыз етмез, ханым!

— Етер. Керек олса, сеннинъ атынъ-арабанъны да

озюнънен берабер сатын алырмыз. Айдай бер! Губерния меркезини бир корейник!

Чанълы атлар къалабалыкъ шеэр сокъакълары ичине къарышып кеттилер.

Экинджи куню, акъшам устю, олар Къарлыджарда эдилер. «Эльти ана губернаторнынъ узуринда булунгъан», деген лаф Къарлыджарда дегиль, бутюн уездге джайрады. Не ичюндир, Меръемнинъ ады бир ерде айтылмай, ялынъыз Эльти ананынъ намы кетти. Молланынъ азбарында эр кунь мусафир арабалары туварыла, екиле, бу куньге къадар онынъ адыны, эсамесини окъумагъанлар да, моллакъамнынъ хатирини сорамагъа келелер. Волость къадысы биле ат екип онынъ эвине кельди. Элиси губернаторнынъ боюны-постуны, лакъырдыларыны сорайлар. Арадан бир къач вакъыт кечкен сонъ, чевре-этрафта: «Къарлыджаргъа губернатор келеджек экен», деген лаф джайрады. Земство идареси ве, къомшу койлерде яшагъан байлар Къарлыджарнынъ ёлларыны ясатмагъа башладылар. Койлюлерге бираз ярдым берип, эвлерини, азбарларыны нязамгъа чектирдилер. Сувджи йигит бу тесадиофтен файдаланып юз йыллыкъ сув ашлавларыны денъштиртти. Губернатор азретлери шерифине энъ яхшы къоюнларындан къурбан адап боюнларына лентачыкълар багъладылар. Бутюн бу шейлернинъ асылында Эльти ананынъ ады айтылды, тиллерден-тиллерге джайрап, эфсанелер уйдуруп башладылар. Меръем исе, ич бир шейге къарышмайып, геджесини куньдюз этип севимли Велисини бекледи. Куньлер онъа ай, афталар исе йыл олып корюнди. Лякш о, буюк сабыр иле, бир дакъыкъа, бир кунь умютюни узмеден Велисини бекледи.

Куньлернинъ биринде Къарлыджаргъа губернатор дегиль де, Вели сюрип кельди. Кой джемааты оны ёлгъа чыкъып къаршылады. Меръем, инает, озь мурадына къавушты. Велининъ джебинде Меръемнинъ губернаторгъа къалдыргъан мураджаатнамеси бар эди. Онынъ кошесинде шойле язылгъан. «Вели Одаман огълу азат этилсин, Къарлыджаргъа, озь анлесине ёллансын». Меръем бу къыгъатны джемааткъа къычырып окъуды ве учь кере оип къойнуна тыкъты. Азатлыкъкъа чыкъып, озь яресине къайтып кельген Велининъ джемаат арасында урьмети артты, зенгин табакъа векиллерин биле онынъ янына бармагъа сакъынмадылар. Велиге де керек шей бу эди. «Мени раат быракъынъыз, манъа сизден бир шей керекмей», гъаесинен яшап кель-

ди ве яшап кетеджек. Кельгенинши экинджи куню Вели эпъ яхшы кыюныны кърбан чалып, халкъкъа дагытты. Кучюк эвчигинде моллакъайны ве къартларны давет этип, дуа окутты. Учъ куньгедже севимли Мерьемнини яныдан бир якъкъа кетмеди.

— Меним акъкъый достум, севимлим, эбедий омюрдешимсинъ,— деди онынъ къуванчлы козьлерине бакъып.— Сен олмагъан олсанъ, мен бефтан атешлерде янаджакъ эдим, ах, меним акъыллы гузелим, я анда меним кибби янгъан-куйгенлерини эсабы ёкъ да!

— Айтма яврум, айтма. Мен эписини билем. Бойле лафларны менден башкъа кимсеге айтма, риджа этем санъа,— деди Мерьем оны тенбилеп. Амма озюнинъ агъызындан аз къалды, «Джелял бейнишъ этмишлери», деген сёз чыкъып кетмеге. Мерьем эспни тез джыйды ве сусты. О Велисине къавушкъанына аля даа инанмай тургъанда кене бир даа айырылмакъ истемеди. Велининъ табнатыны яхшы билгенниден индемеди, чюнки о Джелял бейни къырлы къалдырмайджагына эмин эди. Бу фаджиагъа ёл бермемек ичюн сусып отурмагъа меджбур олды. Мерьем озь-озюни Эльти ананынъ сёзлерини хатырлап тынчландыра эди: «Керекмей балам къан ичмеге. Къанны къаннен ювмазлар, онынъ джаньны сен бергенинъ ёкъ. Алла таала сабырлыдыр. Демек, этмишлери чокъ, бу дюньяда даа чекеджеги бардыр. Рыскъы тюкенген сонъ, эманетини озю берир, онынъ гунасы санъа не керек?» Лякин Джелял бей озю бойле тюшюне эдими, аджеба? Эльбетте, тюшюнемей эди. О факъыр-фукъаренинъ манълай теринен суварылгъан багъ-багъчаларда зенгишлешип, дюньясы ве ахретини тюшюнемей яшады. Даа догърусы, дюньясыны тек озюнинъ кейфи ичюн тюшонди, ахретини исе, акъылына биле кетирмеди. Онынъ акъылына «олюм» деген дешетли шей аслы кельмез эди. «Малы-мулькю, сарайлары, ыргъатлары олгъан адам эбедий яшар, сизлер чекишесинъиз, олюм де сизлерге ляйкътыр», деп тюшюнир эди. Лякин, дюнья, аят, яваш-яваш эр шейни озь ерине къоя. Эр кес илле эттигини була. Табиат къануны ойле. Не эксенъ, оны чаларсыпъ. Джелял бей кибилери ич олмагъанда къартлыгында дурулса экенлер. Бакъ сен онынъ эткенине, эки асрет генчи бир-биринден айырмакъынъ акъибети не оладжагыны аслы тюшюмеген. Онынъ бириси фукъаре, оксюз койлю баласы, яхшы, я экинджи сиенинъ табакъадаш достунънынъ баласы да?..

Учь куньден сонъ, Вели Қарлыджарлыларнынъ оша махус тиктирип азырлагъан бахшышы — хром чызмаларыны чыкъарып ташлады да, кене озюнинъ чылгъавларыны сарып, чарыкъларыны кийип, омузына тасмалы пускюль чантасыны такътып, пычагыны белине асып, къавалыны къушагы астына къыстырып, чобан къаллагыны бир якъына басып, узун ыргъакълы таягыны кокке авелендире берип, джемаатнынъ малларыны чельге алып чыкты. Оны чобан кийининде корьмек эр кес ичюн бир зевкъ эди. Бу зевкъ исе, Мерьемни эр кестен зияде ферахландырыр эди.

Куньлерден бир кунь, Джан-Эриктен кёр Эмирсале акъайнынъ огълу келип чыкты. О Джелал бейнинъ ксчингеннин, пек чокъ вакъыт джан бералмай чекишкелинни айтты. Бир вакъытлар, «къарынынъ токъ олса, даа не керек?» деген бу бала, баягы осыкен ве дюнья бакъышы денъишкен. О Велини койге чагырмагъа кельген.

— Койлюлер шимди бираз джайрады, кельсенъиз оларны къолгъа алып ве бир макъсадлы ёлгъа къояр эдик,— деди. Вели разы олмады.

— Бир мырза кетсе, экинджики келир, о мубарек багъ-багъчаларгъа шорбаджы эр вакъыт тапылыр. Бу ерининъ джемааты мангъа пек буюк эйилликлер япты, эйилкини таптамакъ, къысметнинъни тепип кетмек яхшы шей дегильдир. Сен истесенъ озюнь кель бизге. Экиниз берабер чобанлыкъ этермиз.

— Екъ, ойле олса, мен де еримден тепренмейим. Қъалачыкъта бабамдан къалма юзюм эриклер мени къаргъарлар. Сизде богъдай, бизде емниш. Керек олгъанда къатнашыр, бир-биримизни ачыкътап къуртармагъа ярдымда булунырмыз...

Бойлеликле, куньлер, йыллар келип кече, адамлар ерине адамлар келе,, яшайыш исе эп бир акъынтыда кете эди. Бутюн бу аракетлер койлюлернинъ апъында ишкылябий гъаенишъ даа пишкыилешмегенини косътере эди.

Тамам шу йылнынъ сонъунда, къыш айларынынъ башында Мерьем дюньягъа бир эвляд кетирди. Эльти ананынъ эбанайлыгы саесинде дюнья юзю корьген бу баланынъ адыны Мемедемни къойдылар. Шу бала, сенинъ къартбабанъ, мен эдим балам» деди къарт Назимнинъ козьлерине бакъып. Назим къартбабасынынъ икяесинден ойле теэссяуратланды ки, эвде эр кесиниш чокътан татлы юкъуда экенлеринден хабери олмады.

О къартбабасына буюк урьмет ве сайгъынен бакъты да, дефтерини къатлап, бир къач дакъкъа тюшонджелерге далды.

— Эбет, эбет, балам, эписи догъру, — деди къарт онынъ тюшонджесини болюп. Сонъра башы уджунда асылы тургъан къуранны алып ачты да: — Мына окъу да бакъ, бу языларны Меръем анам мен догъгъан кунюм язып къойгъан...

— Алла сагълыгъынъызны берсин, къартбаба. Мен Вели Одаман неспилмизини къайдан келип чыкъкъаныны энди яхшы анъладым.

— Мен санъа бу икяени шунунъ ичюн айттым ки, балам, сиз озь яшагъан девиринъизни къыйметини яхшы билъмелисинъиз. Сен де чобанлар арасында ишлейсинъ. Вели Одаман омюринде не коръди? Онынъ бирден-бир бакъты Меръем анамызнынъ сыджакъ севгиси эди. Севги де анджакъ ойле олмалы, балам. Мен санъа эки сёз даа айтмакъ истейим. Динъле. Мен энди чокъкъа бармам. Рыскъым аз къалды. Сен о вакъыт къайда олсанъ, къайда ишлесенъ, балам, къартбабанъны унутма. Маанъа балабан мермер эйкель керекмей. О сизинъ ишинъиз. Лякин башым уджунда бир айва тереги олсун. Мен язда онынъ салкъынында, япракъларыны къокълар да ятарым, балам.

Назимнинъ козьлери яшланды. — Ойле шей айтмансанъыз, къартбаба, — деди.

— Эбет, эбет, балам. Мен дюньягъа дирек олып къалмайджагъым. Коръмеге бир арз эткен шейим даа бар эди, билмейим...

— Оны да айтсанъыз, къартбаба.

— О сенинъ тоюнъ.

Назим кулюмспреди ве:

— О къолай шей, — деп ташлады.

— Къолай шей деме, огълум. Къолай шейини къолайсызлыгъы ола. Севги керек. Севги эр шейни енъер! Ялынъыз севмек дегиль, севильмек де керек...

Назимнинъ вакъыты аз эди. О къартбабасынен лакъырдысыны битирди, ана-бабасынынъ хатирини тапты ве экинджи куню, эмджелерини барып ёкълайым, деп аякъмашинасыны алып чыкъып кетти. Саат секизи кече эди. Самаркъандда иш куню башлады. Демек, Эсма эвде бир озю олса керек. О аякъ машинасыны дут терегине таяндырып, ёл къапыны аралыкъландырып бакъты. Къапы давушыны эшиткен зынджырлы копек ювасында атылып чыкъты да, озюни анда-мында таш-

лап, бутюн кучюнен афирмагъа башлады. Учъ басамакълы агъач софачыкъта Эсма пейда олды. О къапыгъа тараф бакъты кимсе ёкъ киби корюнди. Лякин адам олмаса копек озъ башына ювасындан атылып чыкъмайджакъ. Эсма чыплакъ аякъларына расткельген калошлары киип, ёл къапы бетке адымлады. Къапыны аралыгъында Назимни коръди:— Вай,— деди о абдырап къапыны ачкъанынен.— Я бу ерде не турасынъ, кир ичери. Назим аякъмашинасыны ичери кирсетип диваргъа таяндырды.— Юр, эвде кимсе ёкъ,— деди Эсма ве озю ашыкъып кетти. Бесе-белли эвни бир аз джыйыштырмакъ керектир.

— Я кадияларынъ къайда?— деди Назим башыны къапыдан эгилтип.— Эписи мектептелер. Саба чыкъа кетелер, бутюн ишлер меним бойшума къала. Эвде отурсанъ ойле экен. Тез-тез бир иш тапып киргейдим...

Эсма о бир одадан бир аз джыйшынып чыкъты. Назим оны шимди яхшы эслеп, бакъты да:— Къана, бу якъкъа кельчи,— деп къолундан тутып къуветли тартты. Назик мучели Эсманынъ белги сынаяды. О башыны артына къайрып, Назимнинъ къолундан къуртуладжакъ олып чапаланды. Назим къызын бошады ве ашагъы саркъып тургъан сачларыны авучына алып:

— Бу не?— деди. Эсма кульдн ве индемедн. Назим текрар сорады:— Эр кес сачыны агъарта, сен исе сияртасынъ, бу не демек?

— Я сен къара сачлыларыне пек бегенсинъ де гъалиба?— деди Эсма онъа козь къыясында бакъып. Бу сёзлер Назимнинъ мийинден ток ургъан киби, «ялкъ» этип кечтилер. О барып сет устюне отурды ве бир ан Эсманынъ козьлерине бакъып къалды. «Бу козьлерде бир гизли сыр бар амма, оны насыл билъмели?»— деп тюшюнди о. Лякин Назим янъыла эди. Эсманынъ бир шейден хаберн ёкъ. Бинълернен километр ерде, къум чёллери ичинде Назимнинъ не ишлеп юргеннини, кимлернен корюшкеннини Эсма къайдан билъсин? Эсма Назимнинъ айретте къалгъаныны эслеп:

— Къара сачлар, къара къашлар,
Сени манъа севдирди,
Ёкътыр кимсем сенден башкъа
Якътынъ мени, куйдюрдинъ.

деп студент вакъытынгда окъуп юрген ширинъни унуттыпъмы? Мен унутмадым, Назим. Сенинъ келеджегинъни биллип, сачларымынъ аселет къара ханан бояладым,

бегенмейсинъ, э? Айт, догърусыны айт,— деп Эсма Назимниъ къаршысына келип гунасыз яш бала киби назланды. Назим кульди. О Эсманы кокрегине басып къучакълады ве сачларыны сыйпап эркеледи. Эсма юваш къозучыкъ киби пысып къалды, козьлеринден ииджи данелери киби козьашлар тыгъырып чыкъты. Эсма башыны котерди ве козьашларыны сакълап, янаша одагъа кирди. Бираздан Назимге къаве пиширип кетирди.

— Айды, Эсма, эмджемлерге барып келейик,— деди Назим.

— Аякъмашнагъа бир даа омюримнинъ сонъуна къадар минмейджегине емиш эттим.

— Аякъмашна олмаса, башкъасы олур, ёлда къалмамыз.

— Ёкъ, джаным, Назим. Сен озюнь бар. Манъа пек чокъ эв ишлери авале этип кеттилер. Чамашыр юваджагъым...

— Айса, акъшам киногъа, яхшымы?

— О башкъа меселе.

Эсма пек муляим кульди. Назим фильджаныны табакъкъа къойды да, сринден атылып турды:

— Айса, мен сени акъшам саат едиде Чарагъадаки дут тереги тюбюнде беклерим,— деп чыкъып кетти. Эсма бутюн кунъ эшкъ ве къуванчле эвлерини джыйыштырды ве кийинип-къушанып, акъшам едиге он дакъи къа къалгъанда дут тереги тюбюне кельди. Айлянып бакъса, Назим энди оны беклеп тура экен. Эсманынъ къуванчына-къуванч къошулды, эки генч юрек чабик адымлар иле Регистан тарафкъа джёнеп кеттилер.

Назим бугунъ эвге пек кеч къайтмады. Эр сефер анасынынъ чибереклери сувуп къалгъанындан, анасы да бунъа гъает тарсыкъкъанындан бугунъ эртедже давранды. Эсманы азбар къапыларындан кирсетти де, озю аман эвге ашыкъты. Селиме апте онъа кене сёйленип башлады:— Не япайым, энди?— деди о,— чибереклер кене сувуды. Тазесини пиширмесем олмайджакъ.

— Ёкъ, ёкъ, ана, олар сувумагъанлар,— деди Назим саанынъ къапагыны ачып.— Мына, кель де бакъынъыз, даа бувланып туралар.

Назим буюк иштнанен чибереклерни къатлап-къатлап ашады. Анасы онынъ ашагъанына кепардан бакъып къуванды ве алдына бир мешрбе салкъын къошаф кетирип къойды. Сент-Гъазы телевизор бакъып ята эди. Назим киргеннен баба котерилип турды ве огълунынъ ишлери акъкъында лаф этип башлады. Селиме апте

кирип телевизорнынъ къулагъыны бурып, сесини яваш-
татты.— Не лаф эткеннишъиз анълашылмай,— деди огъ-
лунынъ янына отурып.

— Баба, Ниметулла эмджем ярын меннен берабер
кетеджек олды,— деди Назим бабасына гуя хабер ай-
тып.— Я о да анда не джойгъан экен?— деди Сент-
Гъазы тюшонджели тарзда.

— Джойгъан шейи ёкъ, лякин бир шейлер тапмакъ
истей, гъалиба. Къуртнезир эмджем тезден экинджи
къуюны битиреджек. Буравджыларгъа къошулмакъ ис-
тесе керек.

— Татар дегильми, санъа. Пара косътерсенъ, къую
къазмакъ дегиль, эки айда Сибирь озенлерини сенинъ
Къызыл-Къумынъа акъызыр.

— Сен къарышма,— деди Селиме апте.— Озылери
биледирлер. Эвленеджек балалары бар. Керчек, огълум,
сенинъ де вакъытынъ кечейтыр, асыл бир шей тюшон-
мейсинъ.

— Мен не тюшюнейим, ана? Бабам бар, о тюшюсини.

— Бабанъ эвленеджеги ёкъ, санъа тюшюнемек керек.

— Къызыл-Къумда яхшы къызлар чокъ, истесенъиз...

Ана ве баба бир-бирине бакъыштылар. Олар Назим-
нинъ кулюмспрегенинден шакъа этедир белледилер.

— Бизим ичюу фаркъы ёкъ. Кенди тюшкен агъла-
маз, дейлер.

Селиме апте бираз токъталды, ичиндеки тюшюндже-
лерини айтмайыммы, айтмайыммы, манасында юткъунып
отурды. Эр алда даянамады.

— Балам, дюнь Эсманы расткетирдим, сачларыны
къарарткъан, козюме бир гузель олып корюнди,— деди.

Сент-Гъазы кульди.

— Сени де анъламакънынъ чареси ёкъ, Селиме. Бу-
гунъ къарарткъан яхшы олгъан, ярып агъартса, сонъ
не оладжакъ? Омюр къураджакъ адам, сачнынъ акъы-
на, къарасына бакъып къыймет кесмек керекми?

— Айса не, сен меним сачыма бакъмагъан эдинъми?

— Вазгеч. Гузель лакъырды этип тургъанда кет-
тинъ чалылар ичине.

Селиме аптенинъ джаны агъырды. О бираз индемей
турды сонъра ашханеге кирип, савутларны джыйыш-
тырмагъа башлады.

— Якъында багъчаны борандан къуртардыкъ, ба-
ба,— деди Назим лафны чевирип.

— Ашламалар яхшы туттулар, эписи япракъ ачты-
лар. Багъчаны акъикъатен пек джиддий бакъмакъ ке-

рек экен. Озю де о ериниъ шарантында. Бир кунъ козьден къачырмайджакъсынъ. Эр бир ашлама, бир яш сабийшинъ ерини тута.

— Айса, не беллейсинъ сен? Мен эр кунъ шу багъчанынъ ичинде он беш йылдан берли сабадан акъшамгъадже копек суварып юрдимми, ёкъса? Бир ишшинъ астына кирдинъми, даян! Багъча о, бир-къач йылдан котерилир кетер. Айды, огълум, ятайыкъ, саба эрте тураджакъсынъ.

— Саат беште вокзалда олмакъ керек. Ниметулла эмджемнен анда корюшеджекмиз. Назим къартбабасынынъ одасына кирип хайырлашты ве озюнинъ балалыкътан ятып алышкъан софасына чыкъып анасынынъ азырлап къойгъан беяз чаршафлы тешегине ятты. Эвде чыракълар сёндюлер. Сент-Гъазы ве къартбаба пуфылдап башладылар. Лякин ана ве баланынъ козюне юкъу кирмедди. Олар бир-бирини юз йыл корьмеген эки асрет киби, бутюн гедже лаф этип чыкътылар.

ЙИГИРМИ ЕДИНДЖИ БАБ

Ниметулла чокътан берли Къызыл-Къум диярыны корьмеге авес эте эди. Шимди о Назимнинъ келювинден файдаланып ёлгъа чыкъты. Тамам бу кунълер ичинде Къуртнезириниъ бригадасы къуванчлы дакъикъаларны беклемекте эди. Бир бучукъ айдан зияде вакъыт алгъан бу къуюдан мына-мына сув фышкъырып чыкъмасыны беклеп тура эдилер. Учъ тувгъан къучакълашып опюштилер.

— Мына, агъа, ишлеримиз бойле. Къызыл-Къумнынъ астындан къысмет къыдырамыз. Шукюръ, къысметимиз бол. Джан агъырмагъа шей ёкъ. Анавы, «Назимнинъ багъчасы» башындаки къуюмыз къолайджа олды, дёрт юз метрден урды. Бу исе, бирраз къыйнады, эки кере авария олды. Бугунъ, мына шимди бурав ярым километрде. Умют этемиз ки, сув урмакъ борджлы.

— Бакъайыкъ, мен сизге огъурлы аякънен кельдим. Олар вагончыкътан чыкъып, кенаргъа чекильди ве къыртыш устюне отурып лакъырдыларыны девам эттирдилер. Узакътан Къуртмолла корюнди. О зор-белянен тарткъычлап, сюрейклеп къуюн кетирмекте. Сабыры тюкенди, къуюннынъ аякъларында тутуп омузына алды. Не исе, терлеп-пишип келип чыкъты. Къуюнны ерге ташлады да, вагончыкънынъ копчегине багълап

кетти. Къуртнезир къолуны саллап оны чагъырды. Къуртмолла элинде къайракъташ ве пычакъ тугъып кельди.

— Таныш ол, бу меним агъам,— деди Къуртнезир. Къуртмолла сагъ элини бошап селям берди.

— Тамам вакъытында кельдишиз, тазе джигерге агъыз тийдирисениз.

— Сен къююнны сойма. Арыкъ атламаздан эвель «оп» деме. Сабыр эт, сувны корейшк де, джигерни сонъ къавурырмыз,— деди Ниметулла.

— Яхшы, ойле олса, мен оны вагоннынъ артына салкъынга багълайым,— деди Къуртмолла. О къююннынъ йипини чезеяткъанда буравджыларнынъ «Ура!» садалары янгъырады. Олар бир-бирлеринен къучакълаша, опюше ве суварышып, ойнашмакъталар. Къалын трубадан башта быланчыкъ, сонъ арынып башлагъан сув фышкъырмакъта. О кучюлю тазыйкъындан аваны ярып дёрт метр къадар месафеге ура. Ургъан еринде озю чукъур къазып голь мейданга кетире ве эншлик-йылга бою акъып кете. «Урра! Урра!..» Бу къуванчлы сеслер совхознынъ экинджи фермасына йылдырым тезлигинен барып этти. Андан Бекберген Жаксымуратов мектеп балаларыны машинага юклеп йиберди. Адамлар бутюн юртлардан чыкъып, кимиси эшеклернен, кимиси девелернен, чокъусы джаяв-джалпы къююны сейир этмеге кельдилер. Отеген къарт сув акъкъында янғы оленлер уйдырып, домбрасыны чалып йырлады.

«Сувсуз эдик, бугуни сувга олдыкъ гъаркъ,
Ер астындан урып чыкты бир булакъ.
Бу булакнынъ суву джарга джетеджек,
Чёлюмининъ малыны гъаркъ этеджек...»

Къартлар сыра-сыра тизилип авучларына сув алып лезетини бакъалар.

— Догъгъанымыздан берли бойле ширин-шербет сув ичмеген эдик,— деп кулюшелер. Балалар чыр-чыплакъ олып сувга тюштилер, лайга-чамурга буланып бир-бирлерини суварышып ойнадылар. Шенълик-шераметлик кунеш къонгъандже девам этти. Адамлар даркъалып кеткенде, Къуртмолла, балабан чоюн ичинде тазе эт ве джигер къавурмакъта эди. Акъшам зияфетине Бегдияр Надырович, Ерпулатов, Жаксымуратов, Турсунбек ве дигер аркъадашлар давет этильген эдилер. Жаксымуратов машинадан бир къач шише «къазах коньягы» алып тюшти. Сувдан он-он беш адым кенар-

да, къртыш устюнде софра кърулды. Мусафирлер ве буравджылар софранынь этрафына келиши гузель тизлишип отурдылар. Эр кес ерлешкен сонъ, эп аякъ устюнде айлянып юрген Къртмолла вагончыкынынь артындан бир ящик сюйреп кельди.

— Кимге коньяк, кимге буудан,— деп Къртмолла ящиктен бир къач шише «Русская» чыкърып софранынь ортасына ташлады. Бир къач табаккъа болюнип бошатылгъан эт софрада бувланып турмакъта эди. Бегдияр Надырович кыскъадан буравджыларгъа буюк тшеккюр бильдирди ве оларнынь сагълыгъына, илери-деки ишлерине даа буюк мувафакъиетлер истеп тост айтты. Пиялалар чыпкъылдап токъуштылар. Эр кесиниъ къолу Къртмолланынь къавурмасына узанды. Бегдияр Надырович пияласындаки ракъыны четке сюрп:

— Сен, йигит, эйиси мангъа анавы сувдан алып кель,— деди Къртмоллагъа бош пияла узатып. Къртмолла епелекленип кетти ве балабан къатыкъ бардагъыны сувгъа толдурып кетирди де, директорнынь пияласыны толдурып берди. Экинджи тостны Ниметулла айтты. О бираз созды. Бухара областындан башлап, бу ерге кельгендже онынъ бригадасы отуз бир кую къазгъаныны, бу сувларнынь яны-яны мал фермалары мейдангъа кетирильмесинде, отсыз-оленисиз такыр ерлериниъ ешермесинде олгъан файдасыны корип къувангъанларыны, эр бир куююнынь ачылувы буравджылар ве о ернинъ халкъы ичюн бир байрам олгъаныны айтты ве бу тостларны чобацларынынь сагълыгъына котермелерини теклиф этти.

— Мен бойле тостны толдурып ичеджегим,— деди Бекберген Жаксымуратов ве пияласына бираз даа къошты. Эллер кене къавурмагъа узандылар. Тост артындан тост айтылды. Лакырды ве шакъалар кызышып кетти. Акъшамдан берли ичалмайып отургъан Айдос, тост айтылгъан сайын агъызыны сувландырып, богъазына джигер тыйылып къалгъан киби, козьлерини тегереклендирип юткъуна берди. Бегдияр Надырович турды, онынъ артындан эр кес софра башындан котерильди. Директор ве Ерпулатов сагълыкълашып машинагъа миндилер. Айдос тоз чангытып, чель къаранлыгъына синшип кетти.

Буравджылар эди кейфленип башладылар. Къртмолла гармоныны алып чыккъан эди, олар эписи бир агъыздан:

— Гармоньыны ташла да, бир чоюн эт даа ас!— дедилер онъа. Къуртмоллагъа коре не? Онъа тек кулип бакъ. Къоюн ерине бугъа кетирип къавурыр. Арадан беш-он дакъыкъа кечер-кечмез чоюндаки этлер чырылдамагъа башладылар.

— Я мынавы меселе насыл олур экен?— деди Къуртмолла ящикниинъ устюни ачып.— Эт къавурылгъаидже барып келейимми экен?..

Ящик даа толу тура демеге мумкюн. Амма, Къуртмолла ярамызлыкътан илле бир шейлер чыкъармаса олмайт.

— Отур чоюнынъ башына. Анавы еринъ чокъ къыджый бермесни!— деди Къуртнезир онъа бакъып.

— Есть, Къуртнезир агъа! Мен эмир къулым. Сабагъа даа чокъ, етмез беллеп, раатсызландым,— деди Къуртмолла хихилдап кулрек.

Ай ярыгъында балкъылдап тургъан йылдызлар алтында буравджылар яры гедже авгъандже кейф алып къонуштылар. Кейфленмек яхшы шей, озю де бойле бир къуванчлы мунасибетнен багълы олса, лякин эр шейини башы бар, сонъу бар. Аркъадашлар яваш-яваш ерлеринден котерильдилер. Эр кес даркъалды, ерли-ерине барып яттылар. Назим къайтмады. О бу гедже эмджелери янында къалды. Къуртнезир агъасынынъ буравджыларгъа къошулып бир къач ай ишлемек истеги олгъанышы динълеген сонъ, онынъ фикирине къаршы чыкъты.

— Агъа, сен дженкинни бутюн фелякетини башындан кечирген адамсынъ. Партизанда яры омюрини къалдырдынъ. Шимди сачынъ, сакъалынъ агъаргъанда санъа бу чёллер ичинде юрмек не керек?— деди онъа Ниметулла.

— Мен пенсиягъа чыкъкъан сонъ, инанасынъмы, башымны сокъмагъа ер тапмайым. Сагъ олсун, колхоз мени ынджытмады, пенсия алам, амма... Озюнъ билсинъ, кичкенени де эвлendirмек керек...

Ниметулла бойле дегенде, Къуртнезир бираз тюшюнджеге далды. Лафкъа Назим аралашты:

— Сиз, эмдже янъгъыз дегильсинъыз. Огълунгъыз эвледи, озь оджагыны озю къарыштыра. Бир къызынъыз бар экен, о да къасеветми? Дудум джыйнакълы апай, джизини чокътан азырлап къойгъандыр. Я бизлер? Бизлер де шукюр, сокъур дегильмиз де, гъаллба?— деди о Къуртнезир эмджесини козюне бакъып.

Эльбетте, онынъ керек олса, беш той япмагъа ча-

реси олгъаныны Назим яхшы биле эди. Шубесиз, о паралар онъа тѣпеден зембилънен эмседилер. Отуз бир къую къазгъандже айларнен, йылларнен озъ тѣшегинде ятмады.

— Назим догъру айта,— деди Къуртнезир.— Сен манъа бакъма, агъа. Мен сенден баягъы яшым. Бу иште исе, кемигим къатты. Меним ичюн бу иш, догърусыны айтсам, бир зевкъ олып къалды. Эвге къайтсам эки куньден сонъ тарсыкъып башлайыи. Алыштым. Энди аякъларым юргендже омюрим мынавы чѣллѣр ичинде кечер, гъаллба. Амма, санъа бу иш ич келишмей агъа. Санъа къартлыгъынъда бойле джефа не керек?

— Джефанынъ нидже тюрлюсинден кечтим мен, къардашым. Айткъанынъ догъру, бираз яш олса эдим, бу иш манъа, эльбетте, джефа бермез эди. Меним Сербия дагъларында корьгеним... Ана джефа къайда эди. Бир кунъ манъа дагъ этегин койлерининъ бириндеки ель дегирменден барып бир чувал уш кетирмекни авале эттилер. Сиясыз кеттим.— Биз сени курешмеге дегиль, уш кетирмеге йиберемиз, миллетинъ тюрк, адынъ Мехмед, озюнъ чобансынъ,— дедилер аркъадашларым. Башыма джарты бир къалпакъ кийдирдилер, бир де ат бердилер, оларынынъ огреткен ёлларындан чыкъмай сызгъыра-сызгъыра кеттим. Дагъдан чыкъкъанымнен байыр тѣпесинден дегирменни корьдим. Дерелер, йылгъалар ичинден кечип кетиледжегини билъдим. Эр алда мен чобаным, дженкчи дегилим, манъа кимсе тиймез умятинен кете берем. Экинджи йылгъадан кечип, юксекликке котерилъсем, акъикъатен джап къаршысында, олса-олса йигирми къоюн отлатып тургъан чобангъа расткельдим. О таягъына таянган, дерсинъ, аякъ ус-тюнде юкълап къалган киби ич бир якъкъа къыбырдамай тура. Мен догъру онынъ янына бардым. Не селямдан анълай, не тильден. Сагъыр олса керек. Озюндже бир шейлер айтып къычыра ве яваш-яваш къоюнларынынъ артындан адымлай. Мен онъа яры татарджа, яры тюркче, зор-белянен ишмар этип дегирменге кеткенимни анълаттым. О да манъа ишмарнен омузларында погонлары олгъан, сиялы адамлар о якъкъа кеткенлерини анълатты. Мен тюшонджеге далдым. Я чобаннынъ айткъаны немселер олса? Мени ольдюрмеселер, энъ эйсен кене концлагерьге алып кетип тыкъарлар. Лагерьден къачып къуртулгъанымызгъа аля даа инаимай юремиз. Не япмалы? Мен атнынъ башыны кене чобангъа тараф бурдым. Ат сизде турсын, мен

шимди келирим, деп къарткъа атны къалдырып кеттим. Дегирменге якъынджа кельдим, ерге яттым, ярым саат къадар динъленип турдым, орталыкъ чым-чырт. Дегирменде адам олмагъаныны ашъладым ве догъру барып къапысындан ичерип сокъулдым. Бакъсам, къапынынъ сагъ тарафындаки сетке бенъзеген тахта устюнде учъ дане автомат тура. Мен бир данесини алып, ичинде патрон бармы, ёкъмы экенлигини тешкереджек олып къармалангъан арада абайламай хоразчыгъына бастым. Автомат дегирменининъ ичинде алекет чыкъарып тасырдады. Шу ан бири-бири артындан учъ немсе къолларыны котерип дегирменининъ ичинден чыкътылар ве къаршымда къадалып къалдылар. Автомат меним къолумда, къайда бараджакълар? Эки автомат даа янашада тура. Оларнынъ артындан устю-башы перишан, чырлакъ-чыплакъ бир къыз даа чыкъты. Мен къызынынъ мында зорнен кетирильгеннини онынъ алы-эхвалындан ашъладым.— Сен кимсинъ?— дедим онъа рус тилинде.— Озиумизиниъки.— деди о да манъа.— Озиумизиниъки олсанъ, анавы амбар янындаки теллерни ал да, буларнынъ къолларыны багъла!— дедим эмир этип. Къыз къуванакъуванана оларнынъ эллерини тельнен сыкътырып багълады.— Огге,— дедим оларгъа автоматны бурып, эписи бир-бири артындан чыкътылар. Оларнынъ артындан даа эки автоматны омузыма урып мен де чыкътым. Джап къаршысында отламакъта олгъан къоюнларны косътерип о якъкъа алып кеттим. Къыз менден автоматнынъ бирини истеди, бермедим. Сенниъ ким экенининъ тешкермек керекмиз, деп тюшюндим ичимден. Чобаннынъ яшына келип атны алдым, къарт меним эсирлеримни корип шашмалады ве иедендир къоркъып тез-тез къоюнларны байырдан ашагъы айдап кетти. Къыз манъа дегирмен ишлемегенини ве ичинде бир грамм ун олмагъаныны айтты. Сонъра озюнинъ бу явузларнынъ къолуна насыл тюшкенини икяе этти. Къызы дженк вакъыты бала экенде Украина койлерининъ бириинден алып, юзлернен яшларгъа къошып, вагонларгъа юклеп Германиягъа кетирелер. Анда оларны бауэрлерге пай этелер. Бауэрнинъ огълу къызгъа пек къылына. Бир кунъ, энди он учъ яшына кельген къызынынъ ода сына кирип устуне атылгъанда, соба устюнде къайнатмагъа къойгъан бир къалайи сутни онынъ бетине шыпырта. Озю къача, амма, артындан этип туталар ве лагерьге ёллайлар. Лагерьде ал белли. Къыз мында эсирликини там манасынен башындан кечире. Сонъра,

оларны Германия ичинде чешип ишлерге джайратып йиберелер. Къыз дагъ ишине тюше. Мында ишиниъ агъырлыгына эркеклер чыдап оламайлар. Онъа кенс къачмакътап башкъа чаре къалмай. Къыз озюне бир къач аркъадаш топлай ве бир кунъ дагъ ичинде чалышыр экен, башларышы алып чыкъа кетелер. Макъсадлары халкъ интикъамджыларыны тапып къошулмакъ. Баягы чекишип насылдыр бир койге келелер. Бу койде пек чокъ серблер, хорватлар яшай экенлер. Бир серб йнгити учъ къызы Белградгъа кетеджек юк машинасыныиъ бош контейнери ичине кирсетип къапысыны пломбирлей. Шофёр оларны бир дагыныиъ ичинде къалдырып озю ёлуна девам эте. Къызлар дагъ ичинде ерлешкен бир койчикте къалалар. Мында немселерниниъ ара-сыра партизан къыдырып кельгенлерини оларгъа ашьлаталар.

— Ойле олса,— дей олар,— бизлер дагъгъа бирер-бирер чыкъармыз, анда озюмизиниъкилерни тапкъап сонъ, хаберлешип бир ерге къошулырмыз. Шу макъсаднен дагъгъа чыкъкъап бу къыз апансыздан немселерге расткеле. Къыз оларны коръгени киби къача. Озюнииъ бу ерде янъылгъаныны ашьлай амма, энди кеч ола. Башы тѣлесинден атып, артындап къувалап туталар. Дегирменинииъ ичине алып кирелер. Учюнииъ де фляжкалары шарап толу экен. Ичелер. Къызынииъ къолларыны тутып агъызына тѣкелер. Кереги киби къызгъа къылынган сонъ, кейфленип, сархушланып юкълап къалалар. Иште олар эписи меним къолумдалар. Аркъадашларым мени ун кетиреджек, деп беклейлер, мен исе оларгъа къолу багълы учъ немсе ве бир де къыз кетирдим. Командиримиз немселерни ольдюрмедн. Къыз оларны озъ къолунен о бир дюньягъа ёллайджакъ олды, амма, командир разы олмады.— Олар бизге керек оладжакълар,— деди. Эм ойле де олып чыкъты. Оларныиъ формаларыны киип биз чокъ ишлер яптыкъ. Керек олгъанда янымызгъа да алып кеттик, оларны огге йиберип немсе патруллерини алдатып чокъ дуракъларыны дарма-дагъын этип дагъгъа чекильдик. Югославия топрагы азат этильгендже бойле курештик. Сонъра мен озъ ордумызынииъ сафында олып Берлингендже дженк эттим. Беш кере яраландым. Дагъдаки урушлардан биринде къабургъамны къуршун тешип кетти. Шу меним къутарып кетирген къызым янымда отурып экимлнк этти. Дагъдан аркъадашларымызынииъ джыйып кетирген чешип отларынен мени тедавийледн,

агъзыма къашыкъ-къашыкъ сув тамызды, пексимет джибтип ашатты. Къышта отьмек бузлай, агъызгъа алынмай, о бир чубукъкъа кечирип атешке къыздырып манъа узата эди. Ягъмурдан, къардан джибинген япракъларны купеште саркъытып, астыма тешек ерине тешеди. Биз онъа Галка дей эдик. Языкъ ки, бир даа корюшмек къысмет олмады. Бу меним дженк йыллары чеккен джефамныъ бир къыскъа парчачыгъы. О дертлерни язаджакъ олсанъ китаплагъа сыгъмаз...

— Шунынь ичюн, эмдже, раатлыкъ пенсиягъызыны раат кечирингиз,— деди Назим эснел. Къуртнезир де юкьугъа далып башлады.— Айды, геджелер хайыр,— деди Ниметулла агъа ве башы тепесиндеки ачыкъ, мавы кокке бир кере даа бакъып, темиз чель авасынен нефес алып юкълап къалды.

Саба Ниметулла «Назимниъ багъчасы»ны корьмеге кетти. Ашламаларны, айваларны, сльден-борандан къорчалав ёлагъыны дёрт-бир якътан юрип козьден кечирди.

— Аферин, огълум,— деди о Назимниъ омузыны таптап.— Бабанънынь изинден кетеджегинъе эди инанмакъ мумкюн. Бутюн меселе ишин догъру планлаштырувда. Азгъана энш ер олгъаны ичюн тереклерни чанакълав усулыны догъру тюшюнип тапкъансынь.

— Эпишликтеп башкъа,— деди Назим эмджесиниъ лафына къошулып.— Мында сувны икътисад этив меселеси де биринджи планда тура. Дюньки куньге къадар бу диярда бир къую чалыша эди, опынь эр тамчысы алтын бюртюги еринде. Ойле олгъанда насыл этерде, багъчаны ялдатып суварырсынь. Буны козьде тутаракъ араларны конделен сюрдирдим ве эр терекниъ тюбюне чанакъ ясаттым. Терек озюне кереги къадар сув иче, къалгъан сув зиян олмаздан дигер тереклерниъ чанакъларына акъып кете. Юкълары арыкъ псе эр вакъыт толу акъа, о кениш экиликке барып чыкъа. Анда шимди мысырбогъдай, люцерна ве бостан экильди. Сув о ерде данма керек.

— Энь къуванчлы ери шу ки, Назим, ашламалар яхшы къувет алып кочкенлер. Бойле кетсе, эки йылдан багъчада ильк чечеклер ве емшлер пейда олурлар. Багъча — бакъувын север. Бакъмасанъ, яш бала киби солар да кетер... Мен о агъыр йыллары Сербия дагъларында джан чекишкеде командир мени акъкъайын шырасы ве къабугъы кетирмеге йибере ве эр вакъыт артымдан шойле дей эди: «Къабукъны юкъларыдан ашагъы сыдыр, эм чокъ сыдырма, бир къач теректен алмагъа

тырыш». Мен о вакъыт бу адамның не къадар терек севгенни анълагъан эдим. Озю дженк атеши ичинде олса да, дагъда вакъытсыз къурып кетеджек терекни къасеветленир эди...

Акъшамки къонушувдан сонъ, саба башыны зорнен котерип тургъан Бекберген Жаксымуратов директорны беклей эди. Олар бугуь Аскъар чобаннынъ отарыны козьден кечиреджеклер.

Инает, байырнынъ тѣпесинде Айдоснынъ газиги корюнди. Бегдияр Надырович бугуь озюни пек алсыз дуйгъашындаи Айдоскъа совхознынъ ишженери Асанов Къадыралнинъ ве Бекбергенни алып кетерсинъ, деп буюрды. Олар ёлгъа чыкътылар. Чѣль даа баарь тазелигинден нефес алмакъта эди. Аванынъ сакинлигинден ве якъында ягып кечкен ягъмурдан сонъ, барханлар арасындаки тюзлюклерде ве саксаул этрафларында тазе отлар ешермекте эдилер. Чобанларны бойле вакъытта ялынъыз отлакъларда тапмакъ мумкюн. Олар шимди къоюнларны къошарларгъа биле айдап къапамайлар. Чѣльде отлайлар, чѣльде яталар. Аскъарнынъ къошарында къуруджылыкъ кете. Янъы тертип этильген проект боюнджа эки йылдан Аскъар чобанынъ алты юз баш къоюны эки бинъни кечеджек. Шу вакъыт ичинде эки огълу айры-айры чобанлар оладжакълар, къадыны исе эр йылдаки киби токълуларны бакъаджакъ. Демек, Аскъар чобан адий чобанлыкътан къуртулып, эки бинъ баш малнынъ шорбаджысы оладжакъ. Бунынъ ичюн опынъ къошары кешшлетиле, яшамакъ ичюн эписине айрыджа шараит догъурула. Юртлардан башкъа эки огълуна да айры эвлер къурула. Эки бинъ баш малгъа геджелемек ве санитар чарелери коръмек ичюн, учь болюмден ибарет балабан къош япыла. Бутюн бу комп-лекс къуруджылыгъы башында ишженер Асанов Къадырали тура. Лякин къуруджылыкъ материалы вакъытлы-вакъытында келип етмегенниден ишлер бироз яваш кете.

Машина къошаргъа келип токътагъанынен Аскъар чобанынъ балалары юртлар арасындаи чапып чыкътылар. Оларнынъ зий-чув олып джувурушкъанларыны эшитип, Сулухан апа пейда олды.— Къана, юринъ, шуват къояйым,— деди о юртны косьтерип.

— Аскъар агъа къаерде?— деди Бекберген онъа.

— О, бугуь Булакъ къырда олса керек. Ягъмурдан бурун Худукъ бетте эди,— деди.

— Бугуь ава серин, шуват ичмеймиз, сагъ олунъ,

апа. Биз шимди кзуруджыларнен корюшип, сонъ Ас-
кхар агъаны барып ёкълайджакъмыз.

— Болмаса, мен онъа пите азырлагъан эдим, алып кетинъиз бере?

— Салынъ машинагъа,— деди Бекберген.

Бу арада Асанов энди кзуруджылар арасында су-
бетлешмекте эди. Олар кзум устюнде джайылып отур-
гъан ве кзумар ойнай эдилер. Асанов якъынлашкъа-
нынен:— Начальник, сен бизни мында семиртмеге алып
кельдишъми, ёкъса?— деди бириси: Дигери де, онынъ
лафыны девам эттирип:

— Биз согъум оладжакъмыз ёкъ!— деп ташлады.
Эписи кулюштилер.

— Алгабас да узакъ. Ич олмагъанда анда барсакъ,
чимчишип ойнамагъа бир шейлер тапар эдик,— деди
сакъаллы сою.

— Анълашылды, шакъаны вазгечейик, къана сизге
не етмей?— деди Асанов кзуруджылыкъ мейданына
тараф адымлап. Сакъаллы сою звено башы экен, Аса-
новнынъ артындан кетип, башланып ярым къалгъан
бутюн ишлерни онъа косьтерип чыкъты.— Мына, къо-
шарнынъ негизини эки метр котердик устюне орътмеге
тёлъ ёкъ, мына, эвнинъ таваныны котердик, орътмеге
шифер ёкъ, мына, экинджи эвнинъ негизини къаздыкъ,
чакъыл бар, цемент ёкъ... Эр кунъ беклеймиз. Шимди иш
бойле кетсе, къышта не япаджакъмыз?

Асанов эписини язып алды.

— Бегдияр Надыровичнен бир кхараргъа келип
аджеле суретте керек чарелерни корермиз,— деди.
Сонъра, кзуруджыларгъа айлянып:— Эгер сизинъ мын-
да ич бир тюрлю ишинъиз олмаса, мен бугунъ машина
йнберип сизни башкъа фермагъа авуштырырым,—
деди.

— Ёкъ, начальник, биз озь ишимизни озюмиз бити-
рейик де, сонъ къайда истесенъиз анда авуштырыр-
сыз,— деди олар.

— Ойле олса, ишчи еринъизни азырланъыз, къошар-
нынъ таваныны битиринъиз, экинджи болюмнинъ не-
гизини къазынъыз, сизде уфакъ-тюфек иш чокъ, башта
буларны ямагъандже буюгини башлап оламазсынъыз.
Коргеннинъиз киби, семирмеге истемесенъиз иш тапма-
гъа мумкюн!..

Бу вакъыт ичинде Сулухан апа балабан бир богъча
байлап, бир де балабан къабакъ савуткъа шуват тол-
дурып машинагъа ерлештирген. Машина кочкенде:—

Аскъарнен берабер чѣльде уйлелик къапынырсыз,— деп кулды Сулухан.

Булакъ къырни Бекберген бильсе де, чѣльге чыкъкъанлары киби ёлны шашырдылар. Къошарнен отлакпынъ арасы чокъ ола йигирми километрدير, амма, не якъкъа айлясанъ, тюм-тюз чѣль, ич бир ерде ёл ёкъ. Бар да тап бакъайым. Бир юксекче барханнынъ тѣпесине чыкътылар, эписи машинадан тюшип этрафы козьден кечирдилер.— Кимнинъ козю кескин, Аскъар агъаны о корьмек борджлу,— деп кулюштилер. Бекберген:

— Мен бир тамам ориентирни джойдым, биз башкъа тарафкъа бурулдыкъ, гъалиба?— деди. Чѣльде джоюлмакъ да дагъдаки киби дешетли ола экен. Дагъда къыблапен сыртны тереклернинъ пытакъларына бакъып бильмек мумкюн, мында неге бакъаджакъсынъ. Саксаул, эр ерде саксаул. Ёкъ, чѣльнинъ де бир сыры бардыр, оны бильмек керек. Ах, шимди мында Отеген къартны къайдан аласынъ? Бу меселеде кене Айдос эр кестен теджрибели чыкъты. О ерге тиз чѣкип, отчыкълар ве къаткъакъ ерден кечкен пасылдыр излер тапты.— Мына, бу излерни коресизми? Демек, Булакъ къыр бу тарафта,— деди о. Бираз даа кеткен сонъ, Бекберген кунешке бакъып, къарарнен не тарафкъа кетедженинъ анълады. Экинджи джапнынъ тѣпесине чыкъкъан сонъ, олар сонъсыз бир йылгъа ичинде къара нокътачыкъ киби бир шей корьдилер. Кеткен сайын о нокътачыкъ буюккешти ве инает къоюн сюрюси олгъаныны сечтилер. Иште бу Аскъар чобаннынъ маллары эди. Эльбесте, бишьлернен гектар кениш-мейдан чѣль ичинде бир сюрю къоюн узакътан бакъкъанда бир кичкене нокътачыкъ олып корюне. Онъа коре тюшюн де бакъ, бу чѣльни малгъа толдурмакъ ичюн даа ишдже-ишдже фермалар ачмакъ мумкюн.

Аскъар чобан эр вакъыттаки киби, чѣкюр тишлерини косьтерип мусафирлерини куле-куле къаршылады. Атыны тыршавлап йиберген, къашкъыргъа бенъзеген къара копеги янында чонъкъайып отура эди. Копек киби акъыллы айван бармы экен.

Бир медпункткъа аягъы сынган копекин кетирелер. Эким онынъ аягъыны багълап тедавийлеп йибере. Бир къач вакъыттан сонъ, эким медпунктнынъ алдында кене бу копекин коре. Копек экиннинъ аякъларына сарылып эркелене. Эким айлянып бакъса, не корьсин о озюнен берабер кене бир аягъы сынган копекин алып кельген.

Аскъаршынь копеги де достисен душманшы узакътан корип таный. Эгер ярамай феильсен кельген адам олса, ог аякъларынен бир ургъанда ерге середжек. О къулакъларыны тиклеп, озюнинъ шорбаджысы Аскъаршынь арекетини де козь этип тура. Ола билир, Аскъар тарсыкъып бир шейлер айтып къычырмасын копек онъа ярдымгъа кельмеге азыр тура. Шунунычюн олса керек ки, бу ерлерини чобанлары: «Эгер копек сенинъ достунъ олса пек яхшы, лякин сенинъ достунъ копек олмасын», дейлер.

Машина Аскъар агъанынъ япына келип токътады. Селямлашты, корюштилер, Айдос исе балабан богъчаны алып:— Бу сизге, Сулухан ападан,— деп Аскъар агъагъа узатты. Сонъра шуват толу къабакъны алып, пармакъларынен даре чалгъан киби тыпырдатып ерге къойды.

— Ёкъ, ёкъ, бу ерде олмаз, уйлеликни анавы ерде...— деди Аскъар агъа таягъыны огге узатып. Анавы ер дегени де, бир къач километр узакълыкъта экен. Богъчаны, къабакъны кене машинагъа къойып, Аскъар агъаны да алып «анавы ерге» кеттилер. О джап тёпесинде бир къыртыш аланчыкъ экен. Аскъар агъанынъ эсабына коре, къоюнлар отлай-отлай бир-бир бучукъ саат ичинде шу джапкъа келип тырмашаджакълар.

— Ёлда бираз шаммаладыкъ Аскъар агъа,— деди Бекберген къыртышкъа тюшкенинен.

— Мына бу отчыкълар яхшы эсленъиз, эписи бир якъкъа янтайгъанлар, атта саксаул бу тарафкъа янтайгъан, коресизми? Демек, отчыкъларны шималь ели уфюрип янтайткъан, саксаул исе къыбла тарафтан бой созгъан. Ойле олгъанда къыбламыз бу якъта, сыртымыз бу якъта, сизинъ тургъан юртларыныз исе, бу якъта,— деп Аскъар агъа оларны темиз шашырды.

— Я биз терс тарафтан келип чыктыкъ да? Эписи кулюштилер. Аскъар агъа богъчаны ачты. Ичинде олмагъан шей ёкъ. Пите, пенир, эт, ягъ, туз, къартоп ве пляхри.

— Бу аш манъа бир афтагъа етеджек. Меним Сулум ойле даа. Сизни мында сыйлатаджакъ олып йиберген.

— Айды, айса, мен де шуват...

Эписи къыртышкъа ясландылар. Айдос шуватнынъ тапасыны ачты.

— Сонъ Аскъар агъа, ишлериниз пасыл?— деди Бекберген.

— Ярамай дегилъ. Ковет бар. Къой семиз. Бу йыл юз эллиден алгъаным сизге малюм. Къаракульден къалгъаны, мына, эписи аналары артындан джувурышып юрелер. Бир-эки айдан олары айырып Сулугъа берджем.

— Демек, биъ баш сакълап къалдынъыз, ойлеми?

— Ойле. Сизинъкине тиймейджекмиз, дединъиз, келне тийдинъиз. Къаракульге чокъ сойдым.

— Сизинъ къаракуллер эписи биринджи джышыстан кете Аскъар агъа, сагъ болынъ!

— Шундай десенъиз, бизге болды. Даа яхшысыны берирмиз.

— Келеджек сененинъ бааринде сизинъ отарынъыз-да эки биъ баш олур деген уютпен иш коремиз. Къышкъа къадар сиз янъы къошар алырсынъыз, буюк огълупъызны айры эвге чыкъарырсынъыз. Озюнъиз бригадир олурсынъыз. Акъшамлары Сулу апанен телевизор бакъып ятарсынъыз. Мына ишлер бунъа догъру кете, Аскъар агъа. Эки биъ башкъа еткизмек ичюн юз къоюндан эки юзден зияде къозу алмакъ керек оладжакъ.

— Мен онынъ эсабыны яхшы билем, Бекберген. Меселе къышыкъ емде. Оны кимнен азырлайджакъ-мыз?

— Ем меселесини шимдилек комплекс суретте аль этеджекмиз. Чюнки люцернаны ялынъыз сув баргъан ерде экеджекмиз. Дюнъ экинджи къуюны ачтыкъ. С сувдан бюс-бутюн люцерна ве дигер экинлер ичи файдаланмакъ истеймиз. Кет-кете артезианлар эр отарда оладжакъ. Невбет, мен беллесем, сизинъ отгъа келеятыр. Мына алдымызда насыл вазифелер т Башкъа отарларны да бойледже бир-бири арты котереджекмиз, эписининъ малыны эки, учъ биънге къараджакъмыз.

— Мен къомшу чобанлардан хабер алып тура деди Аскъар агъа.— Олар да озъ тувгъан-урувлар совхозгъа чагъыргъанлар. Турумбетке Къара-Узьякдан, Жакъсымураткъа Шимбайдан, Торемураткъа Тахтакопюрден урувлары кочип келеджек болгъанлар.

— О-о, яшанъ, Аскъар агъа. Коресизми, иш онъуна кетесятыр. Бизим бундан хаберимиз ёкъ эди.

— Даа кооп. Шундай турмуш яасанъыз, кельгенлер коп болур.

— Къана, шуваттан алмайсыз да?— деди Аскъар агъа.

— Келниъ, берабер алайыкъ, Сулухан апам шуват-

нынъ устасы,— деп Бекберген Аскъар агъанынъ пияласыны толдурды.

Эписи пиялаларыны котерген сонъ, ягъда къавурылып, озюшннъ ягъы ичинде сувуп къалгъан топач-топач эт парчаларында алып буюк иштанен ашадылар. Айдос шуватны сюзе бере. Къабакъ онынъ къолунда.

— Сен бизни чельде къалдырысынъ, гъалиба,— деди оны Асанов шакъанен.

— Айдос деген йнгит даа чельде къалгъаны ёкъ,— деп къопайды Айдос.

— Анавы Надя деген къызгъа айтынъ, мапъа келип кетсинчи,— деди Аскъар агъа. Не ичюндир, Айдос шахылдап кульди.

— Сулухан апа эшитсе корерсиз кунюнъизни,— деди о шакъанен.

— Мытлакъа кельсини. Малны сыжкагъа къачап азырлайджагъым, бир корип кетсини.

— Анъламайым, Аскъар агъа, ойле дегенннъиз не я?

— Сен баранканъны къарай берчи. О бизим ишминиз,— деди Аскъар агъа. — Мен балларгъа айткъан эдим, олар эки ящик бакъа туттылар, оны да алып кетер. Асанов ве Айдос бир шей анъламадылар. Аскъар агъа не дей шу? Надя, бакъа... Экиси де онынъ козюне тикилип бакътылар.

— Бу бизим сырымыз,— деди Аскъар агъа ве чюрюк тишлерини косьтерип кулюмсиреди. Бекберген Аскъар агъаны яхшы анълады.

— Надяны мытлакъ ёлларым,— деди ве машинагъа минип ёлгъа чыкътылар. Ёлда Бекберген бу меслени къыскъадан бойле анълатты:— Аскъар агъанынъ сыжка дегени, СЕЖЕКА (СЖК) демектир. Бу усулнен шимди къоюнларгъа укол япыла. Яни, несиль атлар заводында аттан къан алып бакъагъа укол япалар. Ат къулунлайджакъ олса, бакъада бу биллине. Сонъра, къулунлайджакъ атлардан къан алып къоюнларны укол этелер. О вакъыт къоюн айванында тель зияде яратыла. Бакъаны теджрибе ичюн заводгъа теслим этелер. Анълашылгъанына коре Надя буны белли бир макъсаднен япса керек. Чюнки бакъа теслим эткенге къанни биринджи невбетте берселер керек. Коресизми, бу да проблема!

— Биринджи кере эшитем,— деди Айдос.

— Сен бутюн вакъыт чобанлар арасында юрип бойле янъылыкъларны бильмегешннъ не?— деди Бекберген.

— Акыкъатеп, бу янъылыкътап мен къуру къалгъаным.

Олар учюнджи чобандан чыккъанда кунъ къавушкъан эди.

Бекберген ве Асанов Алгабаскъа келип чыккъанда орталыкъны къою къаранлыкъ баскъап эди. Айдос машинаны ятакъханенинъ алдына къойды ве Бегдияр Надыровичке бу маальден сонъ, барып корюнге исте-меди. Лякши Айдосны кене раатсызламакъ керек олды.

Меселе бойле эди. Назим эки эмджесинен корюшпкъуванышып юргенде, апансыздан телеграмма алды. «Къартбабанъ агъыр хасталанды, аджеле келинъиз. Сент-Гъазы». Энди не япмалы? Гедже. Илле бир чаре тапып ёлгъа чыккъамакъ керек. Вёртолёт чагъыртмакъ мумкюн дегилъ. Бу девлет ишми ёкъса? Назим, Бегдияр Надыровичини алдына бармагъа меджбур олды. О телеграмманы окъуп:

— Бегдияр Надырович, сизге мураджаат этмеге меджбурым, докъсан яшында адам, меним пек къыйметли къартбабам, менден башкъа эки огълу даа бу ерде. Барып да бир шей олса, пек окюнчли...

— Яхшы,— деди Бегдияр Надырович, сен не демек истейсини?

— Айдос бизни Нукъускъа алып кетсин, андан бир чаре тапып чыккъармыз.

— Айдос бутюн кушь отарларда эди. Озюнен корюшип лаф этинъиз. Мен исе, Къуртнезирге айтынъыз, керек олса сув машинасындан файдаланырым.

Бу лакъырдылар олгъанда даа Айдос ёлда эди. Шимди о машинасыны токътатып ятакъханеге котерильгенинен Назим онынъ янында пейда олды ве меселени айтып анълатты.

Айдос бираз инатланды. Бутюн кушь руль башында отургъаныны, болдургъаныны айтты. Шу арада Къуртнезир де келип къалды. Учъ адам бир адамнынъ алласыдыр, дегенлери киби, Айдос йымшады ве саатына бакъып шойле деди:— Мен бир бучукъ саат юкълайым. Саба АН-24нини биринджи рейсине сизни етиштиририм. Анълаштыкъмы?

— Мына, бу йигит лакъырдысы,— деди Къуртнезир.

Бир бучукъ сааттен сонъ, олар ёлгъа чыккъылар. Ёл узакъ ве дешетли. Ниметулла агъа огде отурды. О Айдоснынъ йигитче руль башында тургъанына, къаранлыкъ къум чёлюни ярдырып кеткенине бакъып, ара-сыра лаф къоша, гонъюлени котере.

— Баре етишип олгъайдыкъ,— дей Назим къасевет-ленип.

— Етиширмиз, къарт ойле, бир кереден теслим ол-маз,— дей Ниметулла.

— О яшына кельген адам, апансыздан кете,— дей Къуртнезир. Эписи къасевет ичпинде, яры юкъу, яры айышыкъ бир алда, силькине-силькине кетмектелер. Тек Айдоскъа козь юммагъа олмай.

О сёзюнишъ санби бир йигит. Аэропорткъа келип токътагъанынен Самаркъанд рейси илян этильди. Догъ-мышлар Айдоскъа тешеккиюр бильдирип кассагъа чап-тылар. Саат он бирде АН-24 авагъа котерильди. Олар Самаркъанд аэропротындан таксинен келип эвге янаш-тылар. Къапы алдында топлангъан адамларны корь-генде Назимнинъ башындан къайнагъан сув тёкюльген киби олды.

Учъ тувгъан, эвиниш ортасында узатылып къоюлгъан Мемедемин агъанынъ башы уджуна келип, юзюни ач-тылар. Назимнинъ:— Къартбабам, къыйметли, къарт-бабам!..— седасы бутюн эвиниш ичиндеки халкъны агъ-латты.

ИГИРМИ СЕКИЗИНДЖИ БАБ

Яз айлары пек тез келип кечтилер. Инсаннынъ иши чокъ олса, эм о ишлерге эр вакъыт эшкъ иле янашса, вакъытнынъ кечип-кеткенини дуймай къала экен. Бой-ле алда кечип-кеткен вакъытнынъ эр бир дакъыкъачы-гъына языкъсынасынъ. Чюнки, о вакъыт бир даа къай-тып кельмейджегини билесинъ. Къыйынлыкъта, эзнетте къалгъан адамда вакъыт ойле пек тез кечип-кетмей. О заваллы, алдына къойгъан макъсадына иришмек ичюн, беклей-беклей сабыры тюкене, джаны чыкъа. Айлар, куньлер онъа йыл олып корюнелер.

Совхозда иш къайнай. Мында вакъыт даима етиш-мей. Бом-бош чёллерге янъы аят кетирмек, о ерге джан-къан бермек къолай дегиль, эльбетте. Мында чалыш-къан адамлар эписи анълы оларакъ шу ниетнен кель-генлер, шу ниетнен де чалышалар. Акъыкъатен озъ ишининиш нетиджесини корьсенъ, о санъа рухий аят багъышлай экен. Не демек олсун, даа дюнь саксаул ве жантакътан башкъа бир шей осьмеген тюм-тюз чельде бугунъ ем-ешиль экинн ызанлары, емиш багъчалары, мы-сырбогъдайлыкъ, къарпыз-къавун бостанлары пейда ол-дылар. Ягъмурдан сонъ осип чыкъкъан мантарлар киби, сыра-сыра эвлер, ишханелер, меденнет оджакълары ко-

терилип чыктылар. Булар эписи инсан кьолунен яратылдылар.

Назим тюшонджели бир алда яваш адымларнен багъчадан кьайта эди. Къаршысына тоз чанъгытып Айдоснынъ машиннасы келип токътады. Машинада Ерпилатов отура.— Мин, Назим!— деди о газикнинъ кьапычыгыны ачып.— Не башынъны асып юресинъ, сени тебриклеимиз! Бегдияр Надырович идареде сени беклеп отура.

— Не олды я? О насыл тебрик?— деди Назим.

— Нукъустан хабер алдыкъ. Сени ве Аскъар агъаны орденнен мукафатлагъаңлар. Ярын газеталарда чыкъаджакъ.

Олар догъру директорнынъ кабинетине кирдилер. Бегдияр Надырович ериден турып. Назимни озъ баласы киби къучакълады ве:— Хайырлы олсун,— деди.

— Сагъ олунгыз, Бегдияр Надырович!— деди Назим кулюмсиреп.

— Шимди барып, бир саат ичинде Аскъар агъаны тебриклеп келейик, отур сен де Назим, ишинъ олмаса,— деди Бегдияр Надырович аякъ устюнде шашмалап тургъан Назимге бакъып.

Кеттилер. Назим директорнынъ кабинетинде айтып етиштиралмагъан лафыны башлады:

— Бегдияр Надырович, бизге йыл-йылдан сув даа зияде керек оладжакъ. Чюнки, экин мейданлары кешешлетиледжек. Багъча нсе бир-къач йыл ичинде элли гектаргъа бараджакъ. Бу шакъа дегиль. Мен къач куньден берли тюшонип-ташынып юрем ве ойле къараргъа кельдим ки, оны мытлакъ сизге айтмакъ истердим.

— Динълейим, Назим, айта бер.

— Алдымызда къыш. Бу айлар ичинде трестке барып анълашсангыз да, бизге ич олмагъанда биринджи невбетте учъ биъ метр бетон пот берселер, баарьлик сачув башлагъангъа къадар биз оны ерине ерлештирир эдик. Бу не демек? Биринджиде, элли гектар багъчаны, элли гектар мысырбогъдайшы, йигирми гектар люцернаны ве йигирми гектар бостан ве дигер себзаватларны сувнен темни этмек, демектир. Илериде нсе, экин мейданлары кешешлетилген сайын потны да узата берирмиз. Не дейсингиз?

Бегдияр Надырович бираз индемей кетти. Назимнинъ теклифини мийшининъ ичинден кечирди де:

— Теклиф пек яхшы. Совхозымызнынъ генераль проектинде бу меселе тура. Лякин оны тезлештирмек-

иши чаресини араштырмакъ эльбетте эльверишли ве керек шей. Икътисадиятчыларнен бир эсап этип бакъмакъ керек. Пек паалыгъа отурмаса...

Сагъ ол, къардашым! Теклифинъ эльбетте дикъкъаткъа ляйыкъ. Мына, Ерпулатов, коллективде эр бир адам бойле фикирнен яшаса, бойле анънен ишке янашса, Къызыл-Къумны мал диярына айляндырмакъ не?

Машина Аскъар агъанынъ отарына келип токътады. Бегдияр Надырович узун боюны созып чыкъты ве догъру янъы ясалып биткен къошаргъа тараф адымлады. Юртнынъ къапычыгъындан эгиллип Аскъар агъа чыкъты. О кене чюрюк тишлерини сырытаракъ директорнен ве дигер аркъадашларнен селямлашып къол тутушты ве мусафирлерни юрткъа давет этти.

— Юрткъа кирмеймиз,— деди Бегдияр Надырович яры шакъа, яры джиддийликнен.

— Кирерсинъ, Бегдияр. Кирмейджек мехмон бу малъде кельмез эди,— деп кульди Аскъар.

— Биз мехмон дегильмиз, сени бир корейник,— деп кельдик.

— Пек яхшы, мени де корерсиз, Сулуны да.

— Сен Сулуханны къошмасанъ ич де лаф ачмайсынъ.

Эписи кулюштилер. Бегдияр Надырович къошарнынъ артында ян-янаша тургъан эки эвге тараф козь эти де:

— Не кочмейсинъ янъы эвинъе?— деди Аскъаргъа.

— Кочермиз даа...— Аскъар агъа бир шейлер гизледди.

— Мен санъа махсус эв ясаттым, эм сени къартлыкъта шу эвде яшагъанынъны истейим!— деди Бегдияр Надырович.— Мынавы эвде де огълунъны эвлендир, амма тойгъа чагъырмагъа унутма.

Юртнынъ къапысында Сулухан пейда олды. Мусафирлерге энди кирип бир сютлю чай ичмезден кетмек мумкюн дегиль. Сулуханнынъ джаныны агъыртмакъ олмаз. Эписи къолларыны чайкъап юрткъа кирдилер. Къадифе миндерлер устюне ерлешип отурдылар.

— Айды, Аскъар агъа, орден хайырлы олсун,— деди Бегдияр Надырович.— Хайырлы олсун, хайырлы олсун!— дедилер дигерлери де.

— Орден хайырламагъа кельген адамны юрттан къуру чыкъармагъа болмаз, Сулу, алкечи!

— Екъ, Аскъар агъа. Биз бир сааткъа кельдик. Аякъ устюнде барып хайырлайыкъ да къайтайыкъ, дедик.

— Э-э, болмады да айса...

— Болур, болур, башкъа вакъыт келирмиз, — деди Бегдияр Надырович. — Октябрь байрамында кокюсинъе орден такъкъан сонъ, келирмиз, амма, о вакъыт янъы эвде олмакъ керексинъыз! Озонънынъ чобанлыкъ теджрибенъни яшларгъа огрет. Сенде олар аман-аман бир ферма тешкиль этеджек къадар барлар. Къышны яхшы кечирсек, баарьде сен адий чобан дегиль де, озъ отарынъда бригадир олурсынъ. Эки бишъге бараджакъмы, сонъ не дейсинъ. Аскъар?

— Умютим буюк. Ана башларым бу йыл пек тавлылар. Биз къыштан насыл чыкъар экенмиз, деген къасветтеп къуртудыкъ. Бизим маллар ичюн сиз раатсыз олманъыз. О бир чобанларгъа зиядедже барынъыз. Оларда ем меселеси насыл, бильмейим, — деди Аскъар.

— Надежда келеми санъа?

— Келе. Биз Надянеп эр бир къоюнны бирер-бирер козьдеп кечирип турамыз. Ишанчымыз буюк. Эр алда оны мартта-апрельде корермиз. Форсаланмагъа даа эр-тедже...

Аскъар агъа буюк эмнилик ве юрек къуванчынен лаф этерек, мусафирлерни озгъарды ве къошнынъ ичине кирди. Тёпеси къапалы, кенарлары чильтерли тель диварларнен къапатылгъан янъы къошарнынъ ичинде къоюнлар тавланып юкъусырамакъталар. Олар Аскъарнынъ кельгенинден сескенип, ерлеринден къыбырдап башладылар. О даа зияде къычырды. Урккен къоюнлар башларыны тёпеге тиклеп, къошарнынъ ичинде даркъалып кеттилер. «Етер бу сизге, бир-биринъизге сыйыкъып, атешленмек яхшы дегиль, урккенде эр вакъыт башларынынъ тим-тик турсын, аферин, ойле этмесенъиз биревлернинъ къазанында къайнарсынъыз. Сиз мапъа бу йыл эр биринъиз экишер, учер къозу кетиреджексинъиз, айды раатланынъ, саба мен сизни тапталмагъан отлаккъа алып чыкъарым».

Ай ярыкъ, ава салкъын эди. Ерпулатовнен Назим Турсунбекнинъ эвине тюшип къалдылар. Оларда бугунъ «Бала сыйы» бар экен. Бир къач адам софра башында сыйланмакъта эдилер.

— Пек яхшы олды, юрюнъиз, софрагъа кечинъиз, — деди Турсунбек оларгъа ер косьтерип.

— Мына, бизим кичкенемиз, бугунъ акъшам топланмамызгъа себеп олды. Къана, мында кельчи огълум, — деп устюне темиз-пак урбалар кийген беш-алты яшла-

рында огълапчыкыны чагъырды. Баланынъ кокюсинде тикильген бир туюме бар, Турсунбек оны косътерип:

— Мына, коресизми?— деп баланы кери къайтарды. Назим бир шей анъламады. Лякин, анъламагъаныны дуйдурмайджакъ олып, адамлар кульгенде о да сырадан къалмайып кулюмсиреди. Лаф къызышып кетти. Баланынъ туюмесинден башлап, Назимнинъ орденине келип етти.

— Айса, даа сыйланмагъа себеп чокъ экен де,— деди Турсунбек Назимни сыджакъ тебриклеп. Олар чокъ отурдылар. Сырадан къалмайып Назим де мусафирлериси берабер ичти. Ёлда Назим шу туюме лакъырдысыны чыкъарды. Мессле бойле экен: Бала ильк кере озъ башына бирде-бир файдалы иш япса, о адамлар баланынъ кокюсинде бир туюме тикип йиберелер. Бунъа къувангъан ана-бабасы эвде дюгюн япып, оларны чагъыра ве сыйлайлар. Шу сыйгъа бугунъ Назим ве Ерпулатов да расткельдилер.

Арадан эки афта кечти. Ишлер яхшы кете. Кеч кузьде эр кес сонъки берекетни топлап, пиченин ташып, якъаджакъ одуны ве ашайджакъ унуна баргъандже азырлыкъ коръмекте. Турсунбек агъанынъ мысырбогъдайлары джийылып, силос чукъурларына бастырылды. Бостанда джийылмай къалгъан чий къавун ве къарпызларны балалар чувал-чувал тшымакъталар. Базылары оны не япаджагъыны билмей де, догърап малгъа ашаталар, базылары исе, балабан чапчакъларгъа толдурып къышылыкъ туршу къоялар. Буны Турсунбек ильки кере Назимлерининъ эвинде ашап корьген эди. Шимди бу иш бутюн Алгабаскъа джайрап кетти.

Назимнинъ бу ишлерден алып береджеги ёкътыр. О мында янъгъыз. Туршу сагъынса Самаркъандгъа барыр, Турсунбекке кирер. Меселе туршуда дегиль. Багъчада. О истей ки, бу диярда онынъ тёккен эмеги, алдына къойгъан макъсады зая кетмесин. О истей ки, Кызыл-Къум диярында негизи къойылгъан биринджи багъчанынъ емишинден адамлар ашасын, эписининъ той-дюгюнлери ве юрт софраларыны бу емишлер яраштырсын. Онынъ бунъа иманы къавий, уюти ве макъсады якъын.

Шимди багъчанынъ алтын тюсте япрачыкълары тёкюльмектелер. Бойле эки, я да учь кере даа ачылып тёкюльселер, сонъра бу тереклерининъ чаталланып кеткен пытакъларында ильк емишлер яратыладжакълар. Бу севинчли дакъикъларны коръмек ичюн терсклерни

кышының апансыз сувукларындан сакъламакының чарелерини коръмек керек. Бу ашламалар сувуккъа яхшы чыдагъан джыныстан олсалар да, эр ихтималгъа къаршы азыр турмакъ керек.

Назим шу эки афта ичинде, не ичюндир, башыны асыл юре. Ола билир, къартбабасыныны вефат этмеси онъа зияде тесир къалдыргъандыр. Ким биле, бельки оныны юрегини башкъа шейлер кемиредир. Бугунь Турсунбекнины эвинде бираз ичсе де, о чокъ лаф этмеди ве озюни эр вакъыттакиси киби шень-шерамет дегилъ де, пек солукъ тутты.

Бутюн меселе саба анълашылды. Назимнины ятакъ-ханеси алдында кунь догъмаздан эвель насылдыр адамлар пейда олдылар. Айдосныны машинасы да, аджеле ярдым машинасы да бу ерде тура. Шасенем, Арзыгюль, Турсунбек ве даа бир къач адамлар ичериделер. Насыл шей, не олды, кимсе бильмей. Бираздан сонъ, талагъы къатып, чырайы дивар киби агъаргъан Къуртнезир агъа етишип кельди. О кимседен бир шей сорамай ичери кирип кетти. Догъру Назимнины кровати башына кельди.— Къардашым, санъа не олды?— деди. Назим козьлерини онъа тикти, эмджесини таныды, бир шейлер айтаджакъ олды, айталмады, козюнден яшлар тыгъырып кеттилер. Сагъ къолу, сагъ аягъы, тили чалышмай. Къуртнезир Шасенемни четке алып чыкъты. Джан аляметинен эеджанланып:

— Сонъ не япаджакъмыз, доктор?— деп сорады.

— Инсульт,— деди Шасенем.— Къан басымы пек юксек...

— Не япаджакъмыз?!— деди кене Къуртнезир.— Мен оны Самаркъандгъа алып кетерим!

— Экъ, хаста ич бир ерге кетмез!— деди Шасенем кестирип.— Башта онынъ къан басымыны тюшюрмек чарелерини корермиз, сонъра Нукъускъа алып кетермиз. Мен хастаны кимсеге ишанмайым. Озюм алып кетеджегим!

Къуртнезирнины агъызы къапалды. О бир сѣз даа айтып оламады. Янынъда эким, эмшире тургъанда четтен сандыракъламакъ не керек?

— Озюнь билирсинъ, доктор,— деди Къуртнезир йымшап.— Лякин, бир ярдым керек олса, айтынъыз. Шукюрлер олсун, элимизден эр шей келе, чаресини тапармыз.

— Бизде эр шей бар. Керек иляджлар шимдилик етерлик. Сиз раатсыз олманъыз. Хастагъа тынчлыкъ

керек, онынъ янына кимсе кирмесин. Къана, бутюн адамларны чыкъарыпъыз, риджа этем сизге,— деди Шасенем.

Адамлар даркъаштылар. Хастанынъ янында Шасенем ве Арзыгюль айлянып юрелер. Къуртнезир къасеветтен бармагъа ер тапмай. О софагъа чыкъып, сигарнынъ бирини сѣндюре, дигерини якъа... Арадан бир саат кечер-кечмез Бегдияр Надырович кельди. О кирип хастанынъ алыны корьген киби:

— Шимди аджеле суретте вертолѣт чагъырып, хастаны Нукъускъа алып кетипъиз,— деди. Шасенем радиягъа Арзыгюльни йиберди, озю исе хастанынъ башында къалды.

Вертолѣт хастаны алып авагъа котерильгенде, кунеш уфукъкъа таба авгъан эди. Нукъус хастананесинде Шасенемнинъ риджасынен хастаны айры одагъа ерлештирдилер. Эким онынъ янына махсус эмшире тапиледи. Шасенем исе, бир къач кунь хастанынъ янында къалмагъа рухсет алды. О Къуртнезирнинъ Самаркъандгъа ашыкъкъаныны корип:

— Сиз, энди кете билесипъиз, Къуртнезир агъа, къасеветленменъиз, хаста ишанчлы къолларда. Сизден бирде-бир кимсе кельмегендже мен онынъ янындан кетмем.— деди Шасенем.

Къуртнезир девалайыджы экимге бир даа кирип, вазиетни сорап билди. Эким онъа пек раатсызланмакъ керекмегенини, лякин хасталыкънынъ джиддий олгъаныны, эгер мумкюн олса, янында йигирми кунь къадар бир якъын адамы келип тургъанына разылыкъ береджегини айтып анълатты.

— Эр алда, не дейсипъиз, эким, бу бала аякъкъа турармы?

— Турар. Организм яш. Хасталыкъны енъмек борджлу. Биз шимди онынъ къан басымыны белли-бир деджеге тюшюрмеге арекет этермиз, сонъ о якъыны бакъармыз,— деди эким къыскъадан.

Къуртнезир кетти. Самаркъандгъа келип тюшкеннен догъру Септ-Гъазынынъ эвине ашыкъты. Пек абдырамадан яваш-яваш Назимнинъ хастаханеге тюшкенини айтты. Селиме апте шу ан вайвалап, яйгъара къопарды.

— Кетем мен, кетем мен, мына корьген тюшлерим шугъа экен!— деп эвнинъ ичинде къайда барып уруладжагъыны билъмей чапкъалап башлады.

— Токъта шуны, акъыз! Адамны шашмалатасынъ, сорайыкъ, билейик...

Сент-Гъазы ве Селиме апте гедже поездынен ёлгъа чыкътылар. Къуртнезир эвине кетти. Ана, баба Ну-къускъа келип тюшти ве хастаханени сораштырып тап-тылар. Экимнишъ рухсетишен башта анасы кирди.

— Балам, балам!— деп Селиме апте козьлерини сюртип башлагъанда Шасенем онъа: «Агъламангъыз», деген мапада ишмар этти. Анасы: «Балам, балам», дегенде Назимнишъ кирпиклери къыбырдады, козь бебек-лери анасына таба бурулдылар. Буны эслеген Шасенем къуванды:

— Яхшылыккъа догъру биринджи бурулыш бар,— деди о Селиме аптеге.

Олар хастанышъ янында лаф этмедилер. Бираздан эмшире келип, оларнышъ чыкъмасыны риджа этти. Селиме апте ве Шасенем чыкътылар, шу арада Сент-Гъазы кирди. Бир къач саншеден сонъ, о да чыкъты. Шасенем ана-бабагъа меселени джиддий олгъаныны, Назимни совхозда буюк урметнен ангъанларыны, мында яхшы экимлеринишъ къолунда девалангъаныны айтып ангълатты. Сонъра эписи берабер девалайыджы экимнишъ алдына кирдилер.

— Хастанышъ янында анасы дегиль де, бир якъын адамы олса, яхшы олур эди. Бу да бизим девалайыджы усулларымыздан бири сайыла. Биз оны аякъка турсатырмыз, сонъ эвинишъге алып къайтырсынгъыз ве деваланувны девам эттирсинишъиз,— деди эким.

Сент-Гъазы саба поездынен къайтты. Анасы къайтмагъа истемеди. Бир къач кунъ баласы янында къалмагъа изини сорады. Учюнджи куню Назимнишъ козьлери нурланды, тили бир-къач сёз къарыштырып сёйледі. Ангълашылды ки, о Шасенемге тешеккюр билдире ве экисине де, къайтынгъыз, деп риджа эте.

Шасенем экимнишъ кабинетине кирди, халатыны, фесини ташлады, сачларыны тарап Назимге сагълыкълашмагъа кирди.

— Мен даа келирим, Назим, айды, корюшкендже!— деп Шасенем арт-артына къапыгъа тараф чекильмекте эди, шу арада къапы ачылды ве ичери беяз халатлы бир къыз сокъулды. О догъру Назимнишъ устюне барып йыкъылды, козьлеринден, янакъларындан, дудакларындан татлы-татлы опыти ве башыны онышъ кокреги устюне къойды. Назим сол элини яваштан котерип онышъ сачларыны сыйпады. Бу къыз — Эсма эди.

Шу ан, Шасенем ишинишъ асылыны ангълды ве къа-

пидан насыл чыккып кеткенини бильмей къалды. Онынъ башы айлянды, чырайы бор киби агъарды.

Селиме апте бир афта Нукъуста яшады. Огълу-нынъ янындан айырылмагъа истемеди. Эким ондан Эсманынъ ким экенини сорап бильген сонъ, Селиме аптеге хастанынъ янында ялынъыз шу къыз къалма-сыны теклиф этти.

Эсма ич бир якъкъа кетмейджегини ве Назим хастаханаден чыккъангъа къадар онынъ янында отур-джагъыны ве шу иштен эвден апасы-бабасынынъ ра-зылыгъыны алып чыккъаныны айтты. Назим бунъа джан-гонъюльден къуванды.— Отур, Эсма, отур,— деди ярым тилпен онынъ козьлерине бакъып. Хастагъа да кереги шу экен. Олар бир-бирине сыгъынып отурдылар. Эсма бутюн иляджларыны, керек процедураларны баш-та эмширенен берабер, сонъ-сонъуна исе, озю япып баш-лады. Ярым ай къадар кечти, Назимнинъ алы енгил-лешип кетти. Аягъыны еринден кыбырдатып башлады, тили ачыла берди.

Гедже Эсма онынъ сачларыны, къолуны, аягъыны сыйпай, шакъалаша ве кулюшелер.

— Анам истемей-истемей къайтты, бир эки кунъден кене келир, гъарип,— деди Эсма Назимнинъ башыны сыйпап. Назим Эсманынъ агъызындан «Анам» сёзюни эшиткенине къувангъанындан сол къолуны онынъ ому-зына узатты да:

— Эгиль, эгиль Эсма, къулагъынъа бир шей айта-джагъым,— деп кызынынъ дудакъларына ынтылды... Сонъра буюк хошнутлыкъ иле:

— Сагъ олып аяккъа турсам Эсма, биринджи ишим билесинъми не оладжакъ?

— Бильмейим.

Экимиз берабер къартбабамнынъ мезарына барып, башы уджуна айва тереги отуртырмыз.

СОНЪКИ БАБ

Дюньяда эр шей денъишип тура, биревлер кете, ди-герлери келелер. Кельгенлер оларнынъ ишлерини де-вирининъ талабы эсасында девам эттиререк, даа буюк юксеклерге котерелер. Даниий ве эбедий бир шей ёкъ. Бу табият къануны.

Бир къач йыл ичинде Алгабаста да буюк денъишме-лер олды. Укумет бу диярнынъ келеджегини козьде тутаракъ, фермалар арасы ёллар къурдырып, оны мер-

кезий ёлнен багълады. Алгабаскъа шимди эр кунь автобус къатнай.

Совхознынъ фермалары кенишлетильди, керек олгъан земане ишшаатларынен темни этильди. Къоюнлар да денъишти. Олар баба-деде кунюндеки табий усуллардан башкъа, земане илимининъ илери къазанычларына бойсунаракъ кет-кете зияде тёлленип башладылар.

Бегдияр Надырович мурадына ирди. Асырларынен бош яткъан Къызыл-Къум онынъ козю алдында ешерип башлады, бу джансыз диярда аят къайнады.

Лякин, «эр шейнинъ башы бар, сонъу бар», дегенлери киби, дженк йыллары алып кельген яралары сонъ вакъытларда оны зиядесиле раатсызладылар. Совхоз медениет эзининъ таитаналы ачылыш геджеси Бегдияр Надырович апансыздан вефат этти. Онынъ дженазе мерасимине Нукъустан ве райондан партия ве девлет хадимлери кельдилер. Бегдияр Надыровични онынъ шахсий истегинен «Назимнинъ багъчасы» артындаки юкск барханнинъ тепесине дефи эттилер. Назимни ярым йылдан сонъ, экимлер аякъкъа турсаттылар. Лякин, агъыр ишке къайтмасына разылыкъ бермедилер.

Совхознынъ янъы ребери Бекберген Жакъмуратовнынъ ёлбашчылыгъы алтында, Турсунбек ве дигер аркъадашлар бутюн кучъ ве гъайретлеринен багъчанынъ сакъланып къалмасы ичюн курештилер. Ойле де олды. Багъча шимди девлет планыны толдургъан сонъ бутюн совхоз ишчилерини, узакъ отарлардаки чобанларны йыл бою смилшен темни эте.

Назим бу шейлерден данма хабардар. Турсунбек ве совхознынъ дигер хадимлери онынъ энъ мутебер мусафирлерни олып къалдылар.

Бу йыл майыс байрамыны Назим совхозда, чель авасында кечирмек истеди. Шеэрден автобус къатнаса да, Турсунбек оларны озъ машинасынен Нукъуста къаршылап алды. Эсма ве огъланчыгъы Икмет артта отурдылар. Назим исе, досту ве шегирди Турсунбекнинъ янында ерлешти. Алгабаскъа айлангъан джап тепесинден кечкенде Назимнинъ чырайы тюрленди. Онынъ акъылына Бегдияр Надырович тюшти. Эсма сезгирликле лаф ачты ве ешиллик ичинде ярашып тургъан совхоз посёлгогъыны косътеререк, онынъ гонълюни алмагъа тырышты.

Мусафирлерни Турсунбекнинъ азбарындаки юзюм сергиси астында къурулгъан столлар башында Бекберген, Шасенем, Айдос, Арзыгюль ве дигер аркъадашлар беклеп турмакъта эдилер.

На татарском языке

ЧЕРКЕЗ-АЛИ

ЩЕДРОСТЬ

РОМАН

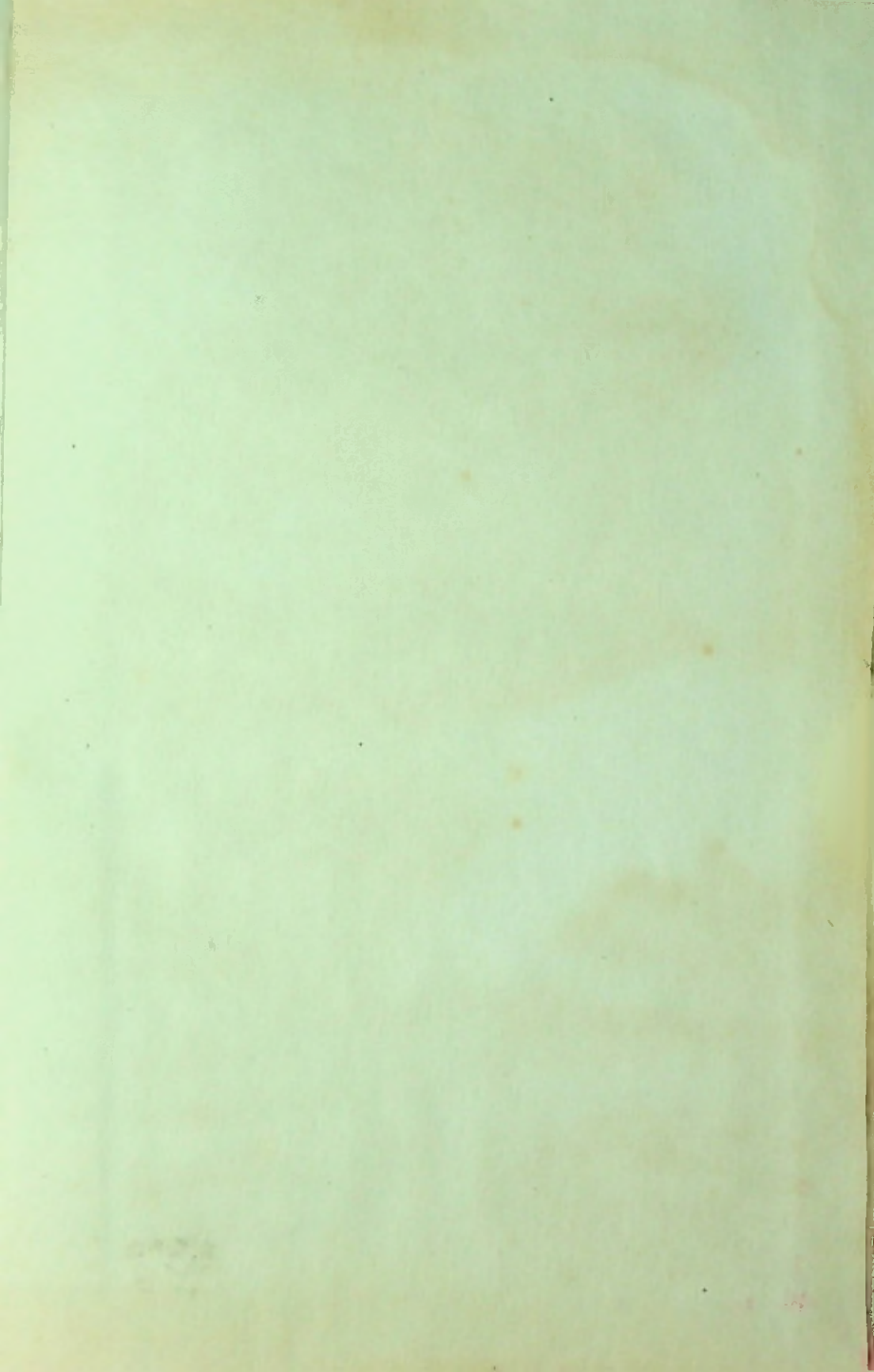
Редактор *У. Эдемова*
Рессам *В. Логинов*
Ресимлер редакторы *В. Немировский*
Технический редактор *Э. Саидов*
Корректор *Л. Дерменджи*

ИБ № 2176

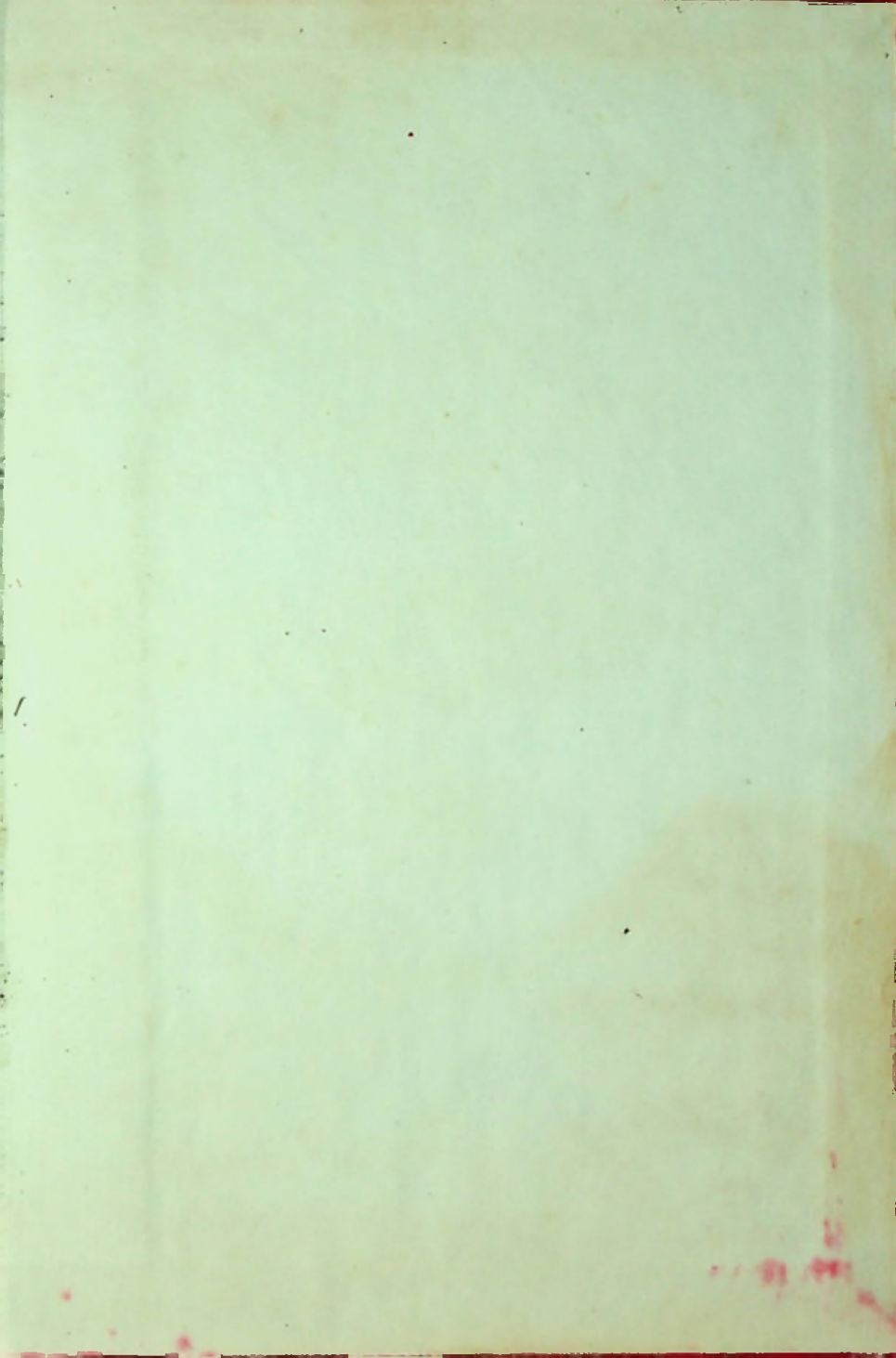
Басмахангег берильди 3. 1. 83. Басмагъа рухсет этильди 30.6.83 Р 00222
Форматы 84X108¹/₃₂ Басмахане кягыты №1 Эдебий гарнитурасы. Юкъары басма.
Шартлы басма т. 19,32+0,21 вкл. шартлыкъ. оттиск 19,74 Нешир л. 21,03+0,28
вкл. Тиражы 3000 Сымарыш № 1528 Фияты 1 к. 80 кап.
Гъафур Гъулам адына эдебият ге санъат нешрияты. Ташкент, 700129. Навонй со-
къагъы, 30.

Нешриятлар, полиграфия ве китап алыш-вериш ишлери боюнджа УзССР
Девлет Комитети Ташкент «Матбуат» Полиграф истисал бирлешмесининъ Баш ида-
реси, Ташкент 700129. Навонй сокъагъы, 30.

1921

1922

1923

1924

1925

1926

1927

1928

1929

1930

1931

1932

1933

1934

1935

1936

1937

1938

1939

1940

1941

1942

1943

1944

1945

1946

1947

1948

1949

1950

1951

1952